

FÉJA GÉZA

**NAGY
VÁLLALKOZÁSOK
KORA**

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1867-TŐL
NAPJAINKIG

BUDAPEST, 1943
MAGYAR ÉLET KIADÁSA

Felelős kiadó: Püski Sándor dr.

Pesti Lloyd-nyomda (Ig.: ifj. Kertész Árpád)

A kiegyezés kora

Aki ennek a korszaknak irodalmát tanulmányozza, érdekes fölfedezésre jut. Hiába keresi a kor szellemi támaszait, de annál inkább megtalálja ellenzékét. A szellemi ellenzék ebben a korszakban: maga a magyar irodalom. Akadtak, akik nyíltan, tudatosan folytatták a szellemi harcot, mint Tolnai vagy Kossuth, mások burkoltan vagy, épen egészen önkénytelenül kerültek szembe a korszellemmel; olyan író sem hiányzik, aki gyógyíthatatlan sértődéssel kivonult belőle. Az ellenzékiségnek ez a sokfélúsége mutatja, hogy a szellem nem tudott együttthaladni a magyarságra kényszerített történelemmel. Az 1848—49-ben végbement belső felszabadulást a szellem nem tudta megtagadni.

A kiegyezés sokat dicsőített műve szomorú minősítést kapott irodalmunkban. Politikai szempontból talán vitakozhatunk az 1867-es nagy elhatározás szükségszerűségéről, — két tényező azonban sohasem nyugodott bele ebbe a lépésbe: a szellem és a nép. Az Alföld színmagyar népe, midőn Kossuth Lajoshoz való hűségét törhetetlen szívósággal kifejezte, ugyanazt cselekedte a maga módján, amit az irodalom. Egyikük sem fogadta el az uralkodó politika érvelését, hanem mélyből feltörő élményekkel ostromolta. Az elutasítás merev és egyöntetű volt, az uralkodó politikai erők azonban figyelembe sem vették; talán még sohasem szakadt el egymástól ennyire a közélet és az irodalom.

Mindabban, amit a politika becsületes megoldásnak fémjelzett, a szellem társadalmi válságot és züllést látott. Az irodalom társadalmi megállapításai és vészjelei most éppen olyan bámulatraméltóan egyöntetűek, mint a század első felében. A század első felében az ellenzékiség még komoly bástyákat rendezhetett be magárik a helyi önkor-

mányzatokban, a század második felében azonban lassan, de biztosan megindult az önkormányzatok csöndes felszámolása, eredeti alkatukból való kiforgatása. Sajátos politikai központosítás indult: az uralkodó rendszer mindenfelé kinyújtotta csápjait, ahol ellenállás ütötte fel a fejét. A független lélek és a szabad állásfoglalás lassanként elveszítette lába alól a talajt s mindinkább látszat-állásfoglalással kellett beérnie. Ezért szaporodtak annyira a társadalmi hazugságok és a történelmi ellentmondások. Nyílt, szabad kiválasztódás helyett megindult a társadalmi erők és tényezők mesterséges tologatása, erőszakos visszaszorítása és hamis értékmérése, — a szellem nem tehetett mást: mereven e folyamatok ellen szegült. A politika leplezte és álomba bódította a tényleges sorskérdéseket, az író pedig ébresztette. Senki sem kerülhette el ezt a hivatást: a legellentétebb alkatú írók: Tolnai Lajos, Justh Zsigmond, Gozdsu Elek, Reviczky Gyula és Vajda János akarva-nem-akarva egyaránt szembekerültek azokkal a történelmi, társadalmi s erkölcsi folyamatokkal, melyeket a kiegyezés kora „büszkén“ magáénak vallott.

A társadalmi kérdés nem foglal el minden író életművében olyan döntő helyet, mint Tolnai Lajoséban. Nem esünk abba az egyoldalúságba, hogy ettől a kérdéstől ne lássuk a többit. De a leghidegebb tárgyilagossággal meg kell állapítanunk, hogy a társadalmi ellenzés erői nyíltan vagy burkoltan, de átjárják az egész magyar irodalom testét. Annál szomorúbb, hogy nem akadt kritikus, aki ezt a kétségtelen ténytet látta és értékelte volna. Zilahy Károly volt erre hivatva, de ő már régen porladt, midőn Tolnaiék csatái folytak, Gyulai Pál pedig bámulatraméltóan érzéketlen volt az irodalom társadalmi hivatottsága iránt. Okosan és a „legjobb pillanatban“ gondoskodott arról, hogy Zilahy Károlynak még az emlékét is megtépázza, a kiegyezés korának íróit pedig egészen reménytelenül a maga korlátolt és megkövesedett esztétikai mértékébe akarta gyömöszölni, vagy pedig tudomást sem vett róluk. Gyulai Pált számos tévedése mellett egy egész írónemzedék igazságtalan háttérbeszorításáért is el kell marasztalnunk.

A század első felének tiszta hagyományaihoz hűséges író magányosabban bolyongott a magyar tereken, mint elődei a harmincas és negyvenes években. Néhány évtizeddel ezelőtt még egy párt s hozzá: történelmi jelentőségű párt

támogatta a haladó szellemet. Ez a történelmi párt, amely 1848-at előkészítette, a magyar helyi önkormányzatokba mélyesztette gyökerét, tehát tényleges társadalmi erőt képviselt. A kiegyezés korszakában azonban a tiszta emberi igazságra törekedő irodalom éppen olyan messze állott a közjogi ellenzéktől, mint a kiegyezés politikai támaszaitól. Mindkettőt megmérte, könnyűnek találta, vállalnia kellett tehát a magányos harcot. Mi volt ennek az oka? Nyilván egy nagy társadalmi kicserélődés.

Ezt a nagy társadalmi kicserélődést más szóval a középréteg megteremtésének hívják. Már 1848 előtt szőnyegre került az új feladatokra teremtett magyar polgári rend szervezésének a kérdése. Ez a rend a haladó nemességből, a honoratorokból (tehát abból az értelmiségi rétegből, mely nem a nemességből került fel és éppen ezért közjogi helyzete szégyenletesen bizonytalan volt), a tényleges polgárságból és a parasztság feltörekvő elemeiből alakult volna. 1867 után is lényegében ezekből az elemekből vegyült a középréteg, de ne feledjük, hogy a társadalmi vegyületek sorsa mindig a vegyülő elemek arányától függ s ez az arány egészen más lett 1867 után, mint lett volna 1848-ban. A szabadságharc bukásával éppen a nemesség és főnemesség legjobbjai pusztultak el, kényszerültek bujdosásba, vagy pedig helyrehozhatatlan belső törést szenvedtek. A kiegyezés műve e mellett véglegesen kiiktatta a szám-bavehető politikai tényezők sorából, azt a népi forradalmat, mely 1848-ban már-már fellobbant, az önvédelmi harc ugyan arra kényszerítette, hogy hamu alatt üszkösödjék, de győztes szabadságharc után mindenesetre történelmi méretű paraszti előretörés alakjában jelentkezett volna. A kiegyezés kormányai mindvégig bizalmatlanok voltak a színmagyar néppel szemben, mely „Kossuthot várta“ s inkább a nemzetiségekből, később a zsidóságból merítettek a középréteg medencéjébe. Áruló nyilatkozatot hagyott erről a politikai irányzatosságról Pulszky Ferenc, a kiegyezés korának egyik legtekintélyesebb szelleme, aki egyik tanulmányában a vezető szerepet a dzsentrire bízta, polgárosodásra alkalmas elemeket pedig a hazai németiségtől és zsidóságtól vár. Maga a dzsentri sem volt alkalmas arra, hogy helyes útra vezesse a magyarságot, mert fáradt és széteső réteg volt. A dzsentriben ugyanis senki se keresse a század első felének hősi teljesítményekre képes közne-

meséit, hanem inkább a köznemesség második és harmadik vonalának leszármazottjait, azokat, akik éppen köznemességünk legszebb történelmi vonásait: a független magatartást, az önkormányzat ősi elvét és a szabadságeszmét adták el s többnyire a központosító kormányzati törekvések csatlósaivá vedlettek. Az idegen polgárság sarjai pedig gyorsütemű látszat-asszimiláció útján jutottak a közép-rétegbe, s ezt a tényt túlzott és türelmetlen „soviniszta“ magatartás által próbálták leplezni. „Sovinizmusok“ lászólag „magyar imperialista“ eszméket ringatott, a tényleges imperializmust azonban inkább a valódi magyarok ellen érvényesítették a maguk hatáskörében, mert a valódi magyarokkal való érintkezés és súrlódás a legkellemetlenebb élményt keltette életre bennük: eredendő idegenségükre figyelmeztette őket. A zsidó asszimilánsók feltörekvő lázukban pedig részben „fölfelé“ asszimilálódtak, részben pedig a magyar történelmi gondolat romjain akartak országot építeni a maguk képére és hasonlatosságára.

Ezt a kort némelyek az „asszimiláció korának“ szerezlik nevezni és szellemi betegségeinek kútfejét abban látják, hogy túlságosan sok idegen olvadt be hirtelenül a magyarságba s a beolvadás túlzott méreteinél fogva szükségképpen egészségtelenné vált. Megállapításuk helytálló, de nem meríti ki a kórkép telieségét. Nagymérvű beolvadás történt a szabadságharc előtti években s méginkább a szabadságharc folyamán, ez a beolvadás azonban egészséges volt, mert egy nagy történelmi márnak, tehát katarzisznak keretében történt, a beolvadók kockára tették egyéni sorúikat, áldozatokat, gyakran a legfőbb áldozatot vállalták a közösségért, mely befogadta őket. A kiegyezés után azonban a beolvadás egyetlen feltétele a magyar nyelv elsajátítása lett, az uralkodó politikai tényezők a „nyelvnemzet“ meglehetősen bizonytalan és za^{va} álláspontjára helyezkedtek s figyelmen kívül hagyták a többi lényeges tényezőt, melyeknek jelenvalósága nélkül egészséges közösség elképzelhetetlen. E mellett: a középosztály kiválasztásánál háttérbe szorították a színmagyar parasztságot, elsősorban társadalmi szempontból — a parasztság további nagyobbarányú előretörésének gondolata ugyanis teljesen kimaradt a kiegyezés eszmevilágából —, de azért is, mert a magyar nép eleve bizalmatlanul tekintett a kiegyezés művére, mélyen emlékezett 1848-ra, a dinamikus „pillanatra“,

midőn ő is megmozdulhatott és történelmi reménységet táplálhatott. A kiegyezés korának asszimilációja tehát első-sorban azért nem sikerült, mert friss népi elemek nem olvadtak döntő mennyiségben az értelmiségbe s a beolvadó idegenek képviselték az új társadalmi rétegben a tényleges biológiai erőt, nem pedig a hajdani köznemesség dekadenciába hajló maradéka, melyet „dzsentrinek“ neveztek. Az író bármerre is fordította tekintetét, más és más címke alatt ugyan, de ezzel a habarék-réteggel találkozott s joggal kétségbeesett. Akik nem fulladtak be a kétségbeesés mocsarába, hanem útra leltek, valamennyien a néphez jutottak. A század első felének írói patetikusan és forradalmi lendülettel hirdették a népi gondolatot, a század második felében rezignáltán és csöndesebb hangsúllyal, de annál konokabban tér ide vissza Justh Zsigmond. A század első felének írói az emberi megváltás gondolatával mentek a néphez, vagy pedig az emberi megváltást várták a majdan felszabaduló néptől. Justh mást is várt: a magyarság eredeti emberi lényegének és sajátos világképének megvalósulását, lelki és szellemi kultúránk újjászületését. Annak a művészi magatartásnak, mely Bartókban, Kodályban és a népi írókban teljesedik, Justh Zsigmond az őse. Justh alig ismerte a nép „mélykultúráját“, de ismerte a lelkét s ez a megismerés elegendő volt néki arra, hogy évtizedekre megállapítsa a magyar szellem legmagasabbrendű fejlődésének, egyetlen „menekvésének“, az útját.

E korszak három döntő jelentőségű szellemét Kossuth Lajosban, Tolnai Lajosban és Kálmány Lajosban szemléljük, a század első felének legnemesebb magvai bennük fogantak meg, ők a tényleges magyarság nagy „átmentői“ a kiegyezés korában. Tolnaiban a „hőskor“ társadalmi öröksége nőtt tovább, Kossuth Lajos az eredeti magyar politikai egyéniséget mentette meg s a magyarság legmélyebb politikai élményéből egyetemes emberi elvet alkotott, Kálmány Lajos Ipolyi Arnold örökét folytatta, de európai színvonalon s nagyszerű kritikai érzékkel. A kritikai szellem Kálmányban nem lett magyarságot pusztító erővé, mint kortársaiban, akik a nyugati kriticismus és szkepszis nevében olykor égbekiáltó barbársággal tapodták le lelkünk eredeti vetését. Kálmány kritikai szelleme arra volt jó, hogy a tiszta értékeket megtalálja, kiválassza és rendszerbe foglalja. A magyarság ősi lelkének és műveltségének ő a hiteles vissza-

idézője. Kálmány olyan mélyréteget mozdított meg, mely majd mind az Ady-nemzedék, mind pedig az utánakövetkezők lelkében újra fölrad és irodalmi kultúrává zsendül.

E három nagy egyéniség egymás mellé helyezése talán furcsának tűnik, főként azok szemében, akik külső jegyek s időrendi egymásután szerint csoportosítják egy-egy korszak íróit. Mi azonban azzal indítottuk útnak ezt a munkát, hogy a magyar tudat sűrítésének szerény szolgálai vagyunk s éppen ezért a szellem igazságait többre becsüljük a szokványos külsőségeknél még akkor is, ha ezáltal szembe kerülünk mindazokkal, akik a magyar tudat szent mámorát még sohasem érezték, vagy pedig egyenesen esküdt ellenségei. Tolnai, Kossuth és Kálmány együtt mutatják fejlődésünk útjait, együtt alkotják azt a „törvénykönyvet“, melyet büntetlenül meg nem sérthetünk. Magyarország legmagasabb emberi értelme, melynek testté-válásáért élünk s halunk, különbül megvalósult az ő műveikben, mint a kiegyezés társadalmi tényében és szellemiségében. A „nagy nemzedék“ több tagja átevezett az „új korszakba“, de súlyos áldozatok, belső törések árán, Tolnai, Kossuth és Kálmány azonban magányos tölgyfaként töretlenül képviselték a magyarság szellemi jelentőségét; mindhármukat irodalmunk döntő jelentőségű szellemei közé kell sorolnunk.

Nagy súlyt helyezünk a kiegyezés szellemi ellenzékének méltatására, köztük olyan írókra is, akik egészen kiestek a köztudatból. A szellemi igazságszolgáltatást munkánk egyik legfőbb céljának valljuk s ezért véghez kellett vinnünk Gyulai Pál újjáértékelését is.

A kiegyezés korát a századfordulóig számítjuk, bár éles határvonalat itt sem húzhatunk. A külsőséges „rendszerezés“ kedvéért ezen a téren sem vagyunk hajlandók feláldozni az élő szellem igazságait.

Két szálfa

Tolnai Lajos

(1837—1902)

Irodalomtörténetem második kötetét Zilahy Károlyllyal zártam. Zilahy Károlynak a Nemzeti Színház előtt szomorú ravatala mellett Tolnai Lajos mondta a búcsúbeszéd-

det, a színház lépcsőin pedig Zilahy Károly elkeseredett ellenfelé, Gyulai Pál állott és nevetett. Ez a kép kísérte az ifjú Tolnai Lajost irodalmi életünkbe. Zilahy műveit többen adták ki, köztük Dömötör János és Tolnai Lajos. Nem hiányoztak a hivatott elmék 1867 szellemi ellenzékének zászlóbontásához. Ám Zilahy fiatalon halt meg, Dömötör öngyilkos lett, Tolnai magányos ordas maradt. Hatalmas szervezete ugyan eléggé sokáig bírta s alkotó szenvedélyén minden csapás megtört. Állta a harcot az egész irodalmi élettel, míg a földön járt, a végén azonban ismét Gyulai Pál nevetett: a halott Tolnai hatalmas örökségét elnyelte a jól működő irodalmi süllyesztő. Halála után mindössze két regénye jelent meg újra; gyűjteményes kiadásra vagy könyvalakban meg sem jelent, folyóiratokban porladó regényeinek, önéletrajzának, tanulmányainak közrebocsátására senki sem gondolt. Az Ady-nemzedékből egyedül Ady ismerte és becsülte, maga a „Nyugat“ éppen olyan keveset törődött úttörőivel, mint általában az egész magyar irodalmi hagyománnyal. Az irodalomförténet torzképet festett Tolnairól, amiért többek között Mikszáth Kálmán felelős. Mikszáth írt a „Báróné ténsasszony“ új kiadása elé bevezető tanulmányt, tökéletes formájú írást, mely éppen ezért az igazmondás látszatát kelti, holott nem annyira Mikszáth -nak az írónak, mint inkább az irodalompolitikusként, a furfangos „helyezkedőnek“ a műve. Mikszáth egy „jól induló“, de rossz emberi természettel megvert íróról cseveg s arra az időpontra teszi Tolnai hanvatlásának kezdetét, midőn igazán kibontakozott. Mikszáth Tolnai „szelidebb“ regényeire tereli a figyelmet, a többitől pedig elriasztja az olvasót; Pintér Jenő már tovább megy: indulatos torzképfestőnek bélvégzi Tolnait. Kortásai nem bírták elviselni írói egyéniségét, mai „szellemi világunk“ pedig csaknem félszázaddal halála után sem bírja el igazságait.

Tolnai művei közül legjobban „Sötét világ“ c. önéletrajzát hallgatták el, pedig ez az írás kulcs nemcsak műveikhez, hanem korához is, többek között: a Gyulai-diktatúra újjáértékeléséhez. Az ember húsz esztendőskoráig végigéli döntő élményeit, Tolnai gyermekkora és ifjúsága egy családi összeomlás közepette és a Bach-korszakban történt, ez a két nagy élmény befolyásolta egész írói működését. Családfának tagjai és ifjú éveinek ismerősei már régen porrá lettek, mégis vérbő arccal jártak táborat Tolnai

Lajos körül. A Bach-korszak alaposan elrejtett, minden mérgével egyetemben a magyarság szervezetének mélyebb vidékeire szívódott, az élet felszíne változó képet mutatott, Tolnai azonban a mélységbe szívódott mérgek jelenlétét hirdette. Hiába öltözött díszmagyarba, ünnepélyes szónoklatokba és máseffélékbe a millénium felé döcögő ország, Tolnai konokul és következetesen a páváskodó társadalom arcába vágta, hogy miből keletkezett. A társadalmi predestinációban hitt; művei a társadalmi predestináltság művészi megnyilatkozásai.

A családi tragédiában, mely gyermekkorára ránehezedett, egy osztály végzete látható: a magyar középnemességé. Apjában, az öreg Hagymássyban (ez volt családi nevük, de Tolnai mindvégig önkéntes írói nevét használta), a törzsökös tolnamegyei köznemesben, a független, lázadásra mindig kész, az igazság bíboros indulataiba öltözött petúri lélek tört le falusi nótáriussá. Eötvös Tengelyi Jónására kell gondolnunk, de vérbő, haragos, eburafakós Tengelyire, amolyan tagbaszakadt tyukodi Savonarolára. összeakasztotta a tengelyt a falusi bíróval éppenúgy, mint a főispánnal, megverte a főszolgabíró, állását veszítette s nem is tudott többé talpra állani. A család gondja második feleségének, Tolnai Lajos mostohaanyjának nyakába szakadt. A mostoha a magyar középnemességnek éppen az ellenkező pólusát testesítette meg, mint az apa; hozzátartozói dzsenti-szabásúak voltak. Tolnai tehát már otthon két megrázó élményben részesedett: látta a független, szabad, nyíltzavú középnemesség összeomlását édesapja személyében s megismerkedett a dzsenti fantommal, az úri délibábbal. „Útravalónak“ éppen elegendő volt ez a gyermeki örökség.

Tolnai Lajos a gvönki algimnáziumban iskolázott, majd Nagykőrösre került, Arany János tanítványa lett. Nagykőrösről a pesti református teológiára ment, elvégzése után előbb kápláni, majd tanári állást kapott. Arany Jánossal próbált barátkozni, a barátság azonban nem sikerült, erős fenntartással nézett egymásra a két ember. Aranyból akkor kezdett bálvánvt csinálni a Gvulai—Szász Károly-érdekszövetség, — a félénk, visszahúzódó Arany János nagyon alkalmas is volt bálványnak, megelégedett az ünnepi díszpálcával s a gyakorlati kormánybotot Gyulaiék kezében hagyta. A fővárosba költözött Arany János már nem „Az

elveszett alkotmány“ költője volt, hanem „nemzeti költő“, ami helyénvaló is lett volna, ha a „nemzeti költő“ egykorú fogalma messzebb gurul szülőanyjának, az 1867-es nemzet eszmének, a fájától. Arany nemcsak az Akadémiának, hanem énje jobbik felének is „titoknoka“ lett, a „Bolond Istók“ és „Az utolsó magyar“ benne szorult, de bizvást kiáradt a „Toldi szerelmének“ határtalan bágyadtsága. Gyulaiaknak sikerült egy „ars poeticába“ internálniuk Arany Jánost s bár belőle szűrték ezt az „ars poeticát“, de alkalmasabb volt az epigonnemzedék használatára, mint Arany János mélységeinek megértésére. Gyulai „tabut“ csinált Aranyból, de a „tabuban“ saját esztétikai megrögzöttségeit védte s kíméletlen üldözést indított mindenki ellen, aki Arany bírálatában őt sértette. Bodnár Zsigmondot éppenúgy Arany* János bírálatáért vette üldözőbe, mint Tolnait, de mindkettőnek igazi vétke az volt, hogy átlátták Gyulai szerepét. Az alkotóerejének delelőjén álló Tolnait Gyulai szorította ki a komolyabb folyóiratokból és a pesti egyetem katedrájáról. Hiába volt egyetemi magántanár Tolnai Lajos, hiába járt Canossát Gyulai Pálnál, aki hátát fordította a megalázkodó író társ felé s úgy beszélt hozzá, — Tolnainak egy pesti polgári iskolában kellett kikötnie és jóidőig tankönyvírásra pazarolhatta erejét. Gyulai távolról sem volt olyan magas erkölcsi és elvi ormon pecséskedő ítélő, mint túlértékelői képzelték és képzelik. Pártvezér volt s az irodalmi élet egyre boszorkányosabbá váló katlanának mesterei keverője-kavarója. Tolnaira ő mérte a legmélyebb sebeket, tehette; hatalom és tekintély állott mögötte, Tolnai pedig portyázott.

Tolnai fiatalon nősült és csakhamar otthagya Pestet. Mikszáth ezt is „fene természetének“ tulajdonítja, holott mindössze annyi történt, hogy rájött magányos ellenzéki-ségének siralmas sízerepére. De némi frissülésre is vágyott, túlságosan komor gyermekkori emlékek sebe nyílt meg untalan s égett benne, a pesti „szellemi központosulás“ is keserű ízeket hagyott a szájában. Erdélybe ment, a másik pólusra, a „Tündéerkertbe“, elfogadta a marosvásárhelyiek meghívását, akik az egyik református lelkészi állást véle töltötték be. Marosvásárhelyt csakugyan új élmények fogadták, de távolról sem olyanok, aminőket várt. Itt ismerkedett meg a vidéki értelmiség züllöttségével és alacsony színvonalával. Itt kellett rájönnie, hogy hiába festették

háromszínűre a fekete-sárga silbakokat, hiába ünnepeltük felszabadulásunkat, a Bach-korszakban megindult társadalmi alakulás szervesen folytatódott. Az első történelmi katarzis 1849-ben megakadt, a második, mely ugyancsak esedékes volt, 1867-ben nem történt meg: ez a két tény szálolta meg Tolnai Lajost, előntötte életszemléletét, megerősítette társadalmi pesszimizmusát.

Marosvásárhelyt más társadalmi élményekkel is találkoztott: a céhekből kibomlott kispolgárság ijesztő romlásával. Ez a réteg is megtört, megromlott a Bach-korszakban s a kiegyezés idején, a kapitalizmus diadalának előestéjén élte a vénasszonyok nyarát, talán a vesztét érezte s ezért nyersen, otromba módon gyakorolta a még kezében levő polgári hatalmat. Amúgy: ingadozott, ide s oda zötytyent, vezérlő eszmék és elit híján mincjenféle szél martaléka lett. Zavaros „városi alj“ lett belőle, mely nemsokára egészen háttérbe szorult, — szórnom végzetét a magyar írók közül csak Tolnai Lajos vette észre.

Tolnai Lajos világát egészében az elmaradt forradalom határozza meg. A forradalom olykor sokat pusztít a nemzet életében, de gyakran véghezviszi az esedékes történelmi katarzist, — személyi, családi és osztálytragédiákon túl különb sorsot teremt az egésznek. A félbenmaradt forradalom azonban a letragikusabb csapás a nemzetre, mert elpusztítja a régi életformát, a régi elitet, mely bárminő is, de mégiscsak elit, társadalmi roncokat ment át a holnapba és jobb híján: megdicsőíti őket. Tolnai nem ismerte fel ezt a történelmi igazságot, de társadalmi következményeit nagyszerűen kifejezte. Csaknem minden regénye egy-egy mesterségesen felmagasztalt társadalmi roncs rémuralmának a története.

Tolnai első írásai, „beszélyei“ inkább moralizáló jellegűek, — hét esztendeig tartott ez az utat kereső, moralizáló, kissé papos színezetű korszaka, 1865-től 1872-ig. 1872-ben jelent meg „Az urak“ című regénye, ez már nagyvonalú társadalomábrázolás és ettől fogva, kisebb-nagyobb kitérőit leszámítva, mindvégig kitar a választott csapáson: az elmaradt forradalom társadalmi visszahatását ábrázolja könyvről-könyvre. „Az urak“ a Bach-korszak regénye, olyan korról szól, melyről nagy elmék s tehetségek rajzoltak egyre-másra elsietett vagy egyoldalú szemszögből nézett, tehát mindenképen megtévesztő korszaképet. A

Döblingben viharzó Széchenyi a szenvedés és a hűség példáját szemlélte a Bach-uralom magyar társadalmában. 1863-ban megjelent Jókai Mór „Az új földesúr“ című regénye, melyet az irodalomtörténet azóta is legjobb munkái közé sorol, a kultúrpolitika pedig legkötelezőbb iskolai olvasmányaink közé kényszerítette. A kiegyezés óta közvéleményünk általában „Az új földesúr“ szemüvegén keresztül nézi a Bach-korszakot s éppen nekünk, Jókai Mór irodalmi „védőinek“ kell rámutatnunk arra, hogy „Az új földesúr“ Jókai legszerencsétlenebb alkotásai közé tartozik. A szó művészi értelmében távolról sem „rossz“ regény, de annál kártékonyabb: beláthatatlan szellemi tévelygést okozott hosszantartó hatása. „Az új földesúrban“ Jókai politikai egyénisége lépett előtérbe és a politikus elnyomta a költőt. Jókai szelíd, megértő, kiegyezésre hajlamos egyéniség volt, eredendő vonásai szerencsétlen politikai egyéniséggé futottak össze. Jókai már jóval 1867 előtt érezte, hogy visszatarthatatlanul közeledik a kiegyezés, új politikai rendszer bontogatja szárnyát s jóelőre a szolgálatába szegődött. Megcsinálta a lelki kiegyezést akkor, midőn az írónak éppen a szellemi helytállást, az erkölcsi hajthatatlanságot, a holnaputánba vetett hitet kellett volna erjesztőül az új korszakba mentenie. Jókai társadalompolitikai szerepet szánt „Az új földesúr“-nak, éppen ezért társadalompolitikai szemmel kell bírálnunk. Mint a kiegyezés politikusai általában, a „kecske és káposzta“ közismert bölcsességét követte; dicsfénybe borította a Bach-korszak magyarságát, mintha ebben a végzetes időszakban hőssé nőttek volna még azok is, akik 48-ban elővigyázatosan lapultak. Tudjuk, Zilahy Károlynak egészen más volt a véleménye erről a korszakról, Zilahy azonban kemény, keserű eszméket írt, Jókai pedig az Ezeregyéjszaka bűbajos hangján mesélt és terjesztett olykor igen súlyos társadalmi tévedéseket. Osztotta a „dicsfényt“ boldognak, boldogtalanoknak, „megértésében“ annyira ment, hogy a jövevényeknek is bőségesen juttatott a glóriából. Ankerschmidt-féle alakok csakugyan minden időben akadtak Magyarországon, Jókai azonban típust alakított Ankerschmidtből, az imént érkezett idegenből, hőssé emelte, aki példátlan önzetlenséggel nem a maga érvényesülését keresi, hanem tárt kebellet a magyar ellenállás ősz bajnoka mellé áll és őt segíti irányító helyre, Tolnainál inkább az „Ankerschmidtek“ ülnek a vezető

helyekre; Tolnai „Ankerschmidtjét“ különben dr. Schwindler Gusztávnak hívják s osztrákként tetszelgő galíciái zsidó.

Jókai Ankerschmidtjében az eszményi beolvadás figuráját rajzolta meg, mintha az eszményi természetű, teljes és tökéletes beolvadás természetes erejű koráramlat s döntő szerepű társadalmi tényező lett volna. Naívsága elragadta és naívságát lélekről-lélekre adták a nemzedékek. „Az új földesúr“ azt a hitet keltette, hogy 1867-ben tulajdonképen 1848 győz, még pedig akkora diadalt arat, aminőt nem is reméltünk, mert a Bach-korszak „hősi magyar nemzedékei“, a „passzív ellenállás“ bajnokai magukkal ragadják és maradéktalanul beolvasztják az idegeneket is, tehát a magyarság nemzeti keretei kibővülnek és a megújhódott kereteket tiszta belső egység, ünnepélyes nemzeti áhítat tölti meg. A naiv, nagy költő a kivételből csinált általánosságot és veszedelmes módszert nyújtott az utódoknak a társadalmi valóság átfestésére. Jókai ballépését nagyszerű művek dandára teszi jóvá, méltatlan epigonjai azonban ballépéseiből csináltak „rendszert“, amint Arany János epigonjai a nagy költő gyengeségeiből enyveztek „ars poeticát“.

Midőn „Az új földesúr“ megjelent, Tolnai még kezdő íróként bolyongott Pesten. Akkoriban fogadta meg Arany Jánosné okos tanácsát, hátat fordított a lírának s a prózát választotta. Még tömérdek szenvedésre és harcra volt szüksége, hogy „Az új földesúr“ ellenképei kiszakadjanak belőle. Marosvásárhelyt érezte a saját bőrén a társadalmi harcok és válságok szenvedélyeit s szenvedéseit, ekkor robbant ki az eddig „papos“ íróból a magyar pap egyik legmélyebb öröksége: az etikai indulat, a XVI-ik század prédikátorainak elsüllyedt lelke. Tolnai is, akár a hajdani prédikátorok, az ember etikai próbájának tekintette az életet s legdöntőbb erénynek az etikai bátorságot vallotta. Nem tudott lagymatag „lelkipásztorra“ békülni, hanem az igazság komor őrizőjének, az erkölcsi tisztaság haragos földi küldöttjének szegődött, nagy vállalkozásokba fogott, fölvette az egész társadalommal a harcot. Nem volt mai értelemben vett társadalmi tudata, nem szűkült egy osztály vagy társadalmi tan szolgájává, az egész társadalmat átfúvó viharokat, a minden réteget átható folyamatokat szemlélte, egy tévútra siklott korszak mindenfelé elszivárgó

mérgeinek útját figyelte. Az egészért & az egész ellen harcolt, akár a prédikátorok, vallássá nemesítette az irodalmat s papi horizontját az élet horizontjává szélesítette. A „Báróné ténsasszonyban“ az öreg Márton: „remegő kezekkel fordult az Isten felé és imádkozta, zúgta, tombolta, dörögte, kacagta a Dávid ötvennyolcadik zsoltárát“. Ez a „tisztántúli“, Méliusz Juhász Péterhez illő vallásos indulat jellemzi Tolnait is; mintha saját érzelmi életéről mondana vallomást. Tolnai ezzel a magatartással „időszerűtlen“ író volt a léha, fantómos, rózsaszínű ködöket lehelő korban, de döntő emlékeztető: a magyar szépprózát az irodalmi „öshazába“ vezette vissza, a régi magyarság gyönyörű, tragikus mezejére, a XVI-ik század vonalára; írói magatartása jobban hasonlít Szkárosi Horvát Andráséhoz, vagy a „Balassa Menyhárt áruitatását“ szerző Karádi Névtele-néhez, mint a XIX-ik század jellegzetes íróiéhoz.

Tolnait a marosvásárhelyi harcok érlelték nagy íróvá. Ezek a küzdelmek olyan mértékű indulatokat kavartak fel benne, aminőket nem láttunk a XVI-ik század óta. Bottal verte meg ellenfeleit Marosvásárhely utcáin, izgalommal telítette a templomot, föl kavarta a lomhán tespedő vidéki életet, indulatokat és cselekedeteket csiholt ki a sunyin manipuláló álszentekből, kényszerítette ellenfeleit, hogy rántsák le álarcukat s álljanak melléje, vagy forduljanak ellene mezítelen arccal. Hiába született a tespedés, a vegetálás évtizedeibe, harci mezőt teremtett, amerre lépett, maga ellen ingerelte a magyar kálvinizmus vámosait, a Szászokat, az epigonság kövér megtestesítőit, Gyulai Pált, az irodalomtörténeti korlátoltság pápáját, az irodalmi „társaságokat“ és érdekszövetségeket, véghezvitt mindazt, amit Zilahy Károly megkezdett, amibe Zilahy Károly belepesztult s amit egy nemzedéknek kellett volna elvégeznie. A düh adta neki a bátorságot s a legsúlyosabb életiram teljesítéséhez szükséges hőséget, a fogyhatatlan alkotóerőt és kezdeményező kedvet, pótolta mindazt, amit szerencsésebb tájon s boldogabb körülmények között a melléje sorakozó közösségből merit az író. Tolnainak nem volt közössége, magából kellett pártot alkotnia, saját tüzenél kellett végigmelegednie az életet, pályája aligha sikerül, ha nem öröklí a magyarság egyik legjellegzetesebb történelmi vonását: a hajthatatlan indulatot, az örökké égő dühöt.

Az irodalomtörténet Tolnaira húzza a „sötétenlátás“

fekete lepedőjét, „kulcsregényeknek“ bélyegzi műveit, úgy bánik véle, mint mindenkivel, aki nagy vállalkozásnak tekintette az irodalmat s az ár ellen merészelt úszni; szemére hányja, hogy nem áldást osztó karokkal küzdött a szennyes hullámok ellen. Arról már mit sem szól az irodalomtörténet, hogy a kor hamis isteneknek áldozott, gyarló faragott képeket sokszorosított róluk és törvényeket alkotott a faragott képek tiszteletének biztosítására. Tolnainak csaknem egyedül kellett a társadalmi ellenképeket megrajzolnia, válialkozása rendkívüli teremtőerőt és merészséget igényelt. Harc közben merészségének elszántsággá kellett nőnie, állandó belső feszültségnek kellett őt táplálnia, hogy művébe bele ne rokkanjon. Zilahy Károllyal egykettőre végzett az önként vállalt teher, Tolnai azonban győzte az időt, a súlyos terheket s az ellenfeleket: megmentették, folytonosan kiegyenesítették indulatai. Az ő dühe valóban szent mámor volt, „megrészegítette“, fenntartotta benne az alkotásba és az ellenzésbe vetett hitet, nem engedte, hogy az 1867 óta elburjánzott illúziók kódén keresztül nézze az életet, merész követelményeket állított és hozzájuk mérte a valóságot. Kitört belőle a magyar vallásos géniusz, de elvont eszmények vállalása helyett a valóság reformjához íoigoít: indulatainak erejével a legmagasabbrendű emberi és erkölcsi igény mérlegére kényszerítelte az életet. Mért és ítél, új érték jelzőt adott a dolgoknak; fölemelt és gyehennára kergetett. Felborította egy egész korszak indokolatlan önbizalmát, értékrendszerét, felingerelte trespedségét. Indulatai cseppfolyóssá olvasztották a boldogan megmervedő és önmagával betelt magyar életet, szétrobbantotta a kialakult új hierarchia alapjait, feldúlta megvásárolt békéjét. Méltatlan utódok csupán vérmes figuraként könyvelik el, holott a magyar etikai zseni forrott benne szépíróvá, visszaadta a magyar irodalomnak azt a küldetést és hívőséget, mely régóta várta a föltámadást a régi magyarság sírjában.

Tolnai „Az új földesúr“ ellenképeit jórészt a nyolcvanas években írta meg. Ekkor már látható volt Jókai s egy egész korszak naiv derűlátásának minden vészes társadalmi következménye. Évtizedek múltak el, az emlékek és élmények aszúvá értek az íróban, élményeinek hitelét pedig a körötte forgó élet példázta. A „Báróné ténsasszony“ eseménye 1852-ben kezdődik, egy alföldi mezőváros életét

ábrázolja. Midőn Tolnai a Bach-korszakot megörökítette, a szabadságharc már csak dicső olajnyomat alakjában élt, 1867 pedig úgy pöffeszkedett, mint a magyarság egyetlen lehető útja. Tolnai regénye félelmetes igazságot mondott ki, azt állította, hogy ama nagy katarzis, mely a reform-korszakban megindult s a márciusi forradalomban és a szabadságharcban tetőpontjára hágott, aránylag igen kis réteget érintett. A szélesebb rétegekből azonban nem űzte ki azokat a mérgeket, amelyeket a százados elnyomatás oltott beléjük, így ezek a rétegek a Bach-korszakban is puha anyagot alkottak, — az elnyomó keze kénye s kedve szerint formálhatta őket. Mi sem természetesebb, hogy a kiegyezés után ezek az elemek a szélső nacionalizmus jelszavait hangoztatták, így tartották meg továbbra is vezetőszerepüket. Az elit 1849-ben elpusztult: kivégezték, száműzetésbe, börtönbe, meghasonlásba hajszolták s a tömegek kolomposok kezére kerültek. A kolomposok pedig éppen olyan jól beváltak Bach-huszárnak, mint később „függetlenségi“ képviselőnek. Az elit ugyanis a maga mágikus erejével a tömegek legjobb képességeit vonzza elő, a kolomposok azonban a tömegek legaljasabb indulatait ébresztik fel: önmagukhoz méltóvá alacsonyítják a társadalmat. Tolnai szerint 1849 után a kolomposok uralma következett és állandósult, hiába változott a „rendszer“. A nép elesett a valódi felszabadulás, a diadalmas előrenyomulás lehetőségétől, egyetlen emelkedési út maradt nyitva neki: a felette álló társadalomhoz hasonulni és ez a hasonulás mindjárt a 49-es katasztrófa után teljes mértékben megindult, — Tolnai regénysorozatot írt róla. A módos parasztság a felette álló társadalmat utánozta s mérhetetlen anyagi és lelki kincseket áldozott a fölemelkedésnek erre az eltévesztett folyamatára. A felsőbb rétegek merev hierarchiája nyomán hasonlóképen merev és egészségtelen hierarchia valósult meg a nép körében is, a társadalmi széttöredezés lent is teljeseedett, darabokra tépte a falut, kasztokra tagolta a népet. Tolnainak a regényeit nem hősök népesítik be, hanem puha, tetszés szerint gyúrható emberek: iránytűjét vesztett társadalom szánandó, gyarló figurái, bukott angyalok és hamis tanaikra figyelő, esendő szegény emberek. A történelmi tragédiának messzire nyúló végzetét senki sem örökítette meg ilyen tisztán irodalmunkban.

Tolnai nem örvendett a „nagy fordulatnak“, mint a kiegyezés szellemi képviselői és esőcseléke. Már a „Báróné ténsasszonyban“ vészes jelekről számol be. Megérzi, hogy „más idők jártak s más sokadalom ütötte most fel sátrát. Az ifjúból s hősből ember lett: hús, vér, csont, torok és gyomor. A kard és a tarsoly helyett tarisznya lógott oldalán, szennyes tarisznya“. Ez a mondat mutatja legtalálóbban, hogy mennyire elkanyarodott Tolnai Lajos Jókai romantikusnak hirdetett, de inkább népmesei naiv hősszemléletétől, önkénytelenül eljutott a realizmus és a naturalizmus emberábrázolásához. Ebben a regényében már azt is látja, hogy milyen döntő társadalmi és erkölcsi fordulatot hozott a kapitalizmus rohamos beáradása.

De mire vártak, mit éreztek a Bach-korszak s a kiegyezés — Tolnai szerint —, egyként szennyes áradásának közepette a némi jobbak? Csodára vártak, a forradalomnak és a szabadságharcnak, a félben maradt nagy katarzisznak folytatására. Ilyen látomásokba kapaszkodtak: „A Joó István fiai is haza kerültek, pedig Isaszeg alatt lőtte el mindkettőt egy ágyúgolyó. Hiába. Hazakerültek. Madarasra is most mentek haza sokan, Karcagra is, a sógorom mondja, hogy arra alá Szabadszállásra, meg Fülöpszállásra is. — Honnan? — kérdé ámulva a német. — Honnan uram? A földből, a sírokból, a sáncokból, a romok alól, a tömlőcök temetőiből, az akasztófák alól. Isten mind fölereszti, aki igaz volt.“ A jobbak tehát a történelmi föltámadásra vártak, az elsüllyedt magyarság felbuzogására, a mítosz testbe öltözködésére s vágyukat ilyen kemény, puritán kálvinista modorban fejezte ki Tolnai Lajos, aki tudta, hogy mi költözött ismét a „földalatti Magyarországba“.

Három esztendővel a „Báróné ténsasszony“ után, 1885-ben jelent meg „A falu urai“, mely az előbbinek szerkesztés folytatása. Ezt a regényét már teljesen a nyugati kapitalizmus, a modern pénzgazdaság betörésének szenteli. A magyarság fejlődése a Bach-korszakban megdermedt, tehát sem tapasztalata, sem pedig ellenálló ereje nem volt a korszerű kapitalizmussal szemben, melynek propagandája szűz talajra talált s egész vidékeket forgatott ki javából: a naiv kiscgazdaréteg éppen úgy martaléka lett, mint a csodaváró dzsentri; szövetségeseit pedig a társadalmi aljban találta meg, melynek létét a tisztviselőtársadalom egykorú romlottsága tette lehetővé, a Bach-korszakból átnyer-

gélt tisztviselők továbbra is a zsákmányolás lehetőségeit szemlélték a hivatalban. A „falu ura“, kinek alakja már a naturalizmus „nagy ragadozóira“ emlékeztet, féllábával a zsványség mocsarában áll, másikat azonban az új előkelőségek, a bürokraták ingoványos vidékén veti meg, karjait pedig a kapitalizmus ügynökei felé tárja. Gyarapodó s „föl-emelkedő“ szörnyetegek grasszálnak, a társadalom jobb és hiszékenyebb elemei pedig menthetetlenül a proletársors felé csúsznak.

Tolnai regényeiben sűrűn találkozunk a betyár-szövevénynel, akár Eötvös Józsefnél. De a szabadságharc utáni betyárvilágról lényegesen más képet fest irodalmunk, mint a szabadságharc előttiről. A szabadságharc előtt bizonyos hősi színezete volt a betyárvilágnak, élete összefolyt a szabadságra törekvő jobbágyság szenvedéseivel és küzdelmeivel. Hiteles adatok alapján állíthatjuk, hogy több esetben a szabadságharc után is a népi elnyomatás volt a betyárság melegágya, így a sövényházi uradalomból elűzött kisbér-lökből annakidején éppen elegendő betyár rekrutálódott. Tolnai azonban egy másik betyárvilágról is tudott: az orgazdák és értelmi szerzők rétegéről, mely csak felhasználta és kihasználta a szegény betyárt, akiben általában több tisztesség és emberség volt, mint emelt fővel az emberek között járó cinkosaiban, tehát a betyárvilágban is megszületett a „hierarchia“. Tolnai úgy tudta, hogy a betyárokat, ha elfogták, kivégezték, de éppen ama vallomásaiknak nem adtak hitelt, melyek ugyancsak leleplezték a polgári társadalomban megbúvó cinkosaikat, vagy pedig a cinkosok a Bach-korszakból ittragadt korrupt tisztviselők segítségével fehérre mosták magukat. Egypár nyomorult kisembert felköttek, de véres cselekedeteik irányítói és haszonélvezői többnyire tovább öregbedtek a polgári tisztességben. Ez a láthatatlan „betyárság“ benyomult a társadalomba, irányító szerephez jutott, szövetkezett a kapitalizmussal, egyszerűen sajtószerű kelet európai arculatot nyert. Tolnai éppúgy a látszat-igazságszolgáltatás ellen emel szót, mint Eötvös József, — mintha az Eötvös által annyira ostorozott megyei korrupció is átvészelt volna a zord időköt, sőt: szélesebb területet hódított volna meg.

„A falu uraiban“ van egy „Póka Treszka“ című fejezet. A leány édesapját meggyilkolták és kirabolták; a rablás orgazdája tekintélyes falusi polgár, a „falu ura“. Póka

Treszka azonban időnként meglátogatja udvarát: „A görnyedt, elszáradt, hosszú vén leány nagy, mozgó, horgas sasorrával, szemöldök nélküli meredt golyó fekete szemével; hiánytalan fehér villogó fogaival; rongyos fekete köntösében, nagy, lyukas barna kendőjével, mely fejét, vállait eltakarta, s mely leért majdnem a földig, hogy mindent elfedjen, még tán a vaskampós botot is, úgy topogott föl a konyhába vivő széles kőlépcsőkön, mint egy büntető vén király a trónusára.“ Ez a fejezet balladai mélységű, Tolnai balladai erejének föláramlása prózában.

A megkezdett csapást „Az eladó birtokok“ című két-kötetes regény folytatja, Tolnainak egyik legnagyobb-szabású műve. Ismét az Ankerschmidt-kérdéshez jut: Johann Clemensből, a koldus, jövevény vándorlegényből Sörös János lesz, becéző nevén János vetter, majd magyar nemes, Szendeffy János nagybirtokos. Ez az „Ankerschmidt“ is zsványokkal cimborál, a dzsentrit gyűlöli és mégis feléje kapaszkodik. A Clemens Jánosok mindenképen „gyarmatnak“ tekintették ezt a földet, népét kihasználták, urait pedig halálos öleléssel, korlátlanak tetsző hitelekkel fojtogatták. A lefelé hulló földesúrnak és az idegen pénzembernek halálos „nászát“ már Kuthy Lajos is látta, de Kuthy romantikus vonásokkal dolgozott, Tolnai pedig a realizmus elmélyedőbb eszközeivel, tehát közelebről mutatta meg a társadalom küzdelmeit és válságait. Egyetlen regényében sem nyüzsög ennyi eredeti és nagyszerűen jellemzett figura, a pusztuló földesúri világnak szinte minden jellegzetes arcát megtaláljuk. János vetter ebben a világban egyedül áll, lefelé restell asszimilálódni, tehát fölfelé kapaszkodik, a rothadásban keres új hont: a dzsentri-stílus elragadja, a pusztuló földesurak magukkal rántják a romlásba. Tolnai ismét félelmetes társadalmi törvényt villant meg: ha megakad a társadalmi fejlődés, ha elpusztulnak a legjobbak, akkor nincsenek megtartó társadalmi eszmények, nincsen kihez és mihez igazodni, hiányzanak a csúcok, melyek valódi fölemelkedésre ingerelnék a társadalmat. A „felsők“ romlása ilyenkor nemcsak az alsó társadalmi rétegek feltörekvését vezeti tévútra, hanem magához hasonítja, megrontja a beolvadásra elszánt idegeket is.

Tolnainak lírája is ebben a regényben szabadul fel: nemescsengésű ódákat és finomszavú elégiákat sző a pró-

zába szülőföldjéről, Tolna vármegyéről. Ebben a könyvében érezzük, hogy mennyi szeretet és melegség változott benne „emésztő tűzzé“, kérlelhetetlen etikai izzássá. A „Sötét világnak“, a magyar társadalmi fejlődésnek baljós végzetét nem volt hajlandó humorba fojtani, elviselhetővé tenni, mint Mikszáth Kálmán. Mikszáth is írt regényt az „eladó birtokról“ de a társadalmi és emberi vétket csinnyé szelídíti s mint a jó doktor bácsi a keserű orvosság mellé cukros dobozát rázza. Tolnai azonban engesztelhetetlen lármafa. Mikszáthnak kellett győznie, Tolnait pedig, mint felesleges homokzsákot dobta ki a korszellem rozoga bárkájából.

„Az eladó birtokok“ a kapitalizmus szellemének győzelmét ábrázolja az „új időkbe“ átszoszogó patriarkális magyar-úri életforma felett. A győzelem halálra szántak testén keresztül halad mohó célja felé s szörnyetegek állanak oldalán és növekszenek árnyékában. Nagy társadalmi kicserélődés folyik, de nincsen katarzis-jellege, nem a jobbak és méltóbbak kerültek a pusztulók helyébe, hanem a nagyobb ragadozók. Kelet-Európában így történt a nyugati kapitalizmus „honfoglalása“, szabad tér jutott neki, működését nem szabályozták számbavehető társadalmi erők, magatartása bizonyos mértékben hasonló volt a gyarmatosítók magatartásához. A mi urbánus-polgári vonalunk sűrűn emlegeti a kapitalizmus hőskorát és a hőskor megtestesítőjét, a klasszikus polgárt, nos a nálunk lefolyt hőskorról riasztó képet festett Tolnai Lajos, aki Móricz Zsigmondig legnagyobb társadalmi regényíróknak tekintendő. Ha Tolnai tévedett, akkor a mi géniuszunk tévedett, amit nem tartunk valószínűnek, annál kevésbé, mert Tolnai műveiben nemcsak a honi jobbak hittek, hanem a kelet-európai szellem is nagyra becsülte, az egykorú szerb és orosz kritika a legkitűnőbb realisták között emlegette. Az elnyomott magyar író művei komoly keleteurópai sugárzást teljesítettek.

Tolnai nem épít minden regényében ennyire nagyszabású társadalmi boltozatot. „A nemes vér“ (1882), „Az oszlopbáró“ (1884), a „Dániel pap lesz“ és a „Jégkisasszony“ témában kisebbigényűek, de fajsúlyban nem állnak nagy regényei mögött. „A nemes vér“ züllött erdélyi arisztokrata családot állít szembe a józan, puritán alföldi „parasztúrral“. A züllött család egyetlen ősi képességét

őrizte meg: a „nagy ragadozó“ páratlan ügyességét, fölényét, bővülő erejét és lelkiismeretlenségét. E képességeihez túlméretezett gőg és öntudat nárosul, melyet az iránytalan társadalom fűt s táplál, bámul és utánoz. A társadalmi környezet sorsdöntő hatását egyetlen Tolnai-regény sem példázza ennyire tudatosan: a foghíjas, elszegényedett, kopott, öregedő ragadozók is könnyedén és egyszeribe föl-emésztik a közjük került puritán, de naiv, puha embert, akibe amúgyis alacsonyági érzést oltott erőszakolt és beteges társadalmi hierarhiánk. Megint társadalmi törvény néz farkasszemet velünk: ha a halnivalókat nem pusztítja el a történelmi katarzis, hanem az időre bízza halódásukat, utolsó leheletükig fertőznek és pusztítanak. Aki csak közepükbe ér — Tolnai regényében — mételyes lesz, átveszi a fölötte állók ragadozó morálját, vagy pedig áldozatul esik. Nincs menekvés! Az író nem hirdet illúziókat, nem rejt műveibe csillapítószerket, a magyar irodalomban eddig ismeretlen társadalomkritikai következetesség vonul végig művein.

„Az oszlopbáró“-ban fájdalmas gyermekkori emlékei törnek fel, a szegény és kiszolgáltatott évek visszatérő árnyai; mindhalálíg sűrűn látogatták ezek az árnyak. Ismét arisztokratákról ír, akár a „Nemes vér“-ben, de most inkább biológiai szemmel nézi őket, életanyaguk foszladozására és ziláltságára villant rá. Ha Tolnai megszűkíti a regény témáját, még élesebb fény esik a fölvetett társadalmi kérdésre, egy-egy rétegre, típusra vagy lényeges folyamatra. „Az oszlopbáró“ körül szolgálai alázattal tolong és nyüzsög az egykorú középréteg, melyet senki sem becsül a magyar irodalomban kevesebbre, mint Tolnai Lajos. Mintha a jobbágyok levetett szolgálása feljebb költözött volna: a kisenemesi önérzet helyébe szolgálai középréteg tola-kodott, melyben a hősi magatartásnak még a mécsesei sem pislognak. Tolnai minden társadalmi réteget mérlegre tett, nagy vállalkozó volt, aki az „egésznek“ mérlegét akarta elkészíteni, talán ez is az oka elfeledtségének: semmiféle korlátolt társadalmi fanatizmus sem lelt segítőtársra Tolnai műveiben.

„A polgármester úr“ a módos polgári társadalom regénye — a hős a regény elején verőfényes idillben tölti napjait, de elegendő egy váratlan esemény, mely kizökkenti mozdulatlanságából s az idill boldog élvezője elhagyja élet-

formájának párnázott nyugalmát, a romlás virága lesz a bizonytalanért, az élet nagy esélyeiért —, a regény tehát a magyar bizonytalanságnak, egy egész társadalom vészes ingadozásainak, „földcsuszamlásainak“ története. A polgármestert a fővárosból leránduló szellemi züllöttség, az újdonsült „urbánus“ álkultúrának élődsi haszonélvezői rántják ki idilljéből és juttatják tönkre. Tolnai nyúlt hozzá elsőnek a modern „irodalmi élethez“, mely ugyancsak a frissen beáradó liberális kapitalizmus szülöttje volt s puritán irodalmi multunkkal szöges ellentétben állott. A magános költők és a puritán szövetkezések helyét törtető, szellemi ügynökök és irodalmi alkuszok foglalták el, akik közvéleményt csináltak a fővárosban, hatalmukba kaparintották a sajtót, olykor pedig pusztító sáskahadként elárasztották az országot is. „A polgármester úr“ naiv ábrándjaival ehhez az aljhoz szegődik s elpusztul, mert nem tud hozzájuk romlani. Tolnai szerint ugyanis az emelkedés egyetlen lehetősége a fölfelé való romlás lett.

„A polgármester urat“ „Vesztett illúzióknak“ is nevezhetnék, mert sok tekintetben emlékeztet Balzac regényére. A szellem sehohsem érezte jól magát a kapitalizmus „szabad“ forgatagában, mely Balzac szerint, de Tolnai szerint is, megint csak vékony társadalmi réteg rémuralmát jelentette, — csak a „rémuralom“ eszközei változtak. Tolnai különben is Balzac rokona, — nagy szörnyetegeket fest, illetve szörnyetegeknek tartja a nekilendülő kapitalizmus korának „hőseit“. A „szabad“ verseny inem hozott tisztább kiválasztást, nem merített a legszélesebb rétegekből, hanem a társadalmi terror bukása után feltalálta és alkalmazta a gazdasági terrort. Tolnai Lajos sok tekintetben Balzac keleteurópai helytartója, a mi földünk dúvadjainak élettanát tárta fel. A „liberálisnak“ nevezett kapitalizmus semmiféle ellenállóerővel sem rendelkező keleteurópai társadalmakban még szabadabban dült, csakugyan „sötét világot“ teremtett s mérgei félelmetesen eltorzították az embert. Ezt a torzulást fejezte ki kemény magyar etikával Tolnai Lajos.

Csak az látja Tolnai nagyságát, aki egész életművét ismeri. Egy-egy műve önmagában sokszor furcsán hat, mert kocka égy egészében óriási építményhez. Némelyik írása kiegészíti, vagy párhuzamos esemény ábrázolásával teljesebbé teszi egy másik művének képét. A Dániel

pap“ lesz például „A polgármester úr“ jó polgári történetének kispolgári változata: a falusi kántor pap akar lenni, otthagya betelt falusi idilljét, Pestre költözködik, teológus lesz, de lelki „vérmérgezést“ kap a fővárosi élet fertőző anyagaitól. A tragikum oka ismét ellenálló erők hiánya, a kiegyezés kora ellenálló erők föladásában, belső bástyáink lerombolásában kereste boldogulásunk útját. Tolnai tudta, hogy ellenálló erőknek nemcsak nemzeti, hanem emberi szerepe is rendkívüli, mert ha gyengének bizonyul, akkor a nyugati életformák és eszmék kegyetlen eszközökké válnak itten a „gyarmatosító“ szándékok kezében. Tolnai megszámlálta ellenálló erőket és könnyűnek találta.

Új és új „oldalról“ ostromolja korát, a „romlás“ minden vonatkozását kitergeti: „A jégkisasszony“-ban azt a fojtogató légkört ábrázolja, mely a „szabad versenynek“ és az állítólagos „nemzeti föllendülésnek“ korszakát betöltötte. Az emberi „hitetlenség“ mocsarában taposunk: borgőzös kocsmák, elszennyesedett otthonok, megtagadott hivatások, kapzsi marakodások és nyers állati ösztönök szövevényében. Ebben a regényben csap fel újra Tolnaiból az etikai reformátornak, Kálvin Jánosnak puritán szenvedélye, így sóhajt fel: „Egy határozott hangú felhívást kellene bocsátanom az ifjúsághoz, hogy tegyék fel magukban a kérdést és feleljenek meg reá: vájjon lehetségesnek tartják-e együttes föllépéssel lerántani a cudarok, jellemtelenek, tetetők álarcát? Vájjon kívánja-e ezt a kor? Többségben van-e még, habár titkon, az az óhajlás: hogy venné egyszer ismét a dolgok vezetését kezébe mindenütt — és nemcsak itt-ott — a becsület... *El a gázasággal*, nem lehetne-e valamit tenni ilyen mozgalom iránt? ... Alakulna egy ifjú társaság, mely minden hivatalból, intézetből, szerkesztőségből, irodából kikorbácsolná a csalókat, ámítókat, jellemteleneket, hazugokat, dicsekvőket, természetesen csak az ifjakat értem, mert a gaz öregek, mint a vén fűzfa kikapuztíthatatlanok.“

„A jégkisasszony“ elsőnek leplezi le a századvég Budapestjének „nagyvárosiasságát“. Züllött, szülőföldjükről kikopott magyarok és „gyarmatosító“ szándékot hordozó idegenek, a pénz hirtelen kibontakozott mámorának részei törtetnek egymás mellett. Idegen szerencsefiak pöffeszkedéséből és korhadó magyar rétegek romlottságából

keletkezik a „nagyvilági“ életstílus, az „urbánus légkör“, mely nemsokára majd gombamódra szaporodó zsidó írók dobverése mellett uralkodó csillaggá emelkedik. „A jégkisasszony“ bepillantást nyújt a kapitalista korszak „társulásainak“ és „egyesüléseinek“ életébe is: az emberi szövetkezés eredeti eszméit megcsúfoló nyers tülekvés és elképesztő cinizmus uralkodik bennük. Ilyen volt az „új sokadalom“ Magyarországon.

Tolnai Lajos édesapjának alakját nem tudta méltóképen megrajzolni, túlságosan közel állott hozzá, képességei édesapjának fokozott, tehát átszellemült és megfinomodott jellemvonásai voltak. Mostohaanyját, a nyomorban is dzseniris illúziókkal táplálkozó asszonyt azonban tárgyilagosan tudta nézni, — nagyszerű irodalmi anyagra, „modellre“ lelt benne, egy egész társadalmi rétegnek természetét fejtette ki nagyzóló figurájából. Egyik legkülönb beszélye „A Szentistváni-Kéry család története“, az „anyai emlékből“ nőit művé. Menthetetlennek ítélte benne a nemesség roncsait akkor, midőn a politika mindent megtett nem ugyan megtisztulásuk, hanem „átmentésük“ és politikai felhasználásuk érdekében. Tolnai szerint a kemény és kegyetlen lecke használt volna nekik, az újrakezdés, a polgárosodás iskolája, a Tiszák azonban a gazdasági kiváltságaiból kikapott nemesi roncsokat újfajta politikai kiváltságokba mentették. Tolnai „családtörténete“, mint látjuk, párhuzamosan fut a társadalomtörténeti eseményekkel.

„A Szentistváni Kéry-család története“ Tolnai egyik legharmonikusabb szerkezetű műve. Néha túlságosan egy figurára, egyetlen „szörnyetegnek“ ábrázolására fordítja erejét, ez a kisregény azonban ösztönösen kerekedik, megtelik étellel, dúsan ábrázolja a kor kispolgárságának és kamasz-fővárosának életét, kiegészíti „A jégkisasszonyt“, mely inkább az előkelő körök területén kalandozott, itt a kispolgárság veséjébe látunk. Amennyire sikerült Tolnainak a regény és a beszély, olyan kevés szerencséje volt a novellában. Novellái szervesen összefüggenek nagyobbblékzetű műveivel, de nem a nagy művek vázlatai, inkább hulladékai.

Érdekes elképzelni, hogy mi lett volna Tolnai írói anyagából Mikszáth Kálmán kezében? Mikszáth mindenesetre élvezhetőbbé varázsolta volna műveit, — Tolnai azonban a nehezebb utat választotta. Volt érzéke a humor iránt, olva-

sása közben gyakran érezzük, hogy most akar humora feltörni, de visszaszorítja engesztelhetetlen etikai indulata. Az etikai indulat és a legmélyebb etikai meggyőződés különbözteti meg nemcsak kora minden magyar Írójától, hanem Balzactól is, aki nem ismert nagyobb feladatot, mint méltó emléket állítani az ember-rengeteg kimeríthetetlen bozótjának és szálfáinak. Tolnai más hivatást vallott, tovább lobogott benne Kálvin puritán etikai forradalma, de az etikát teljesen az „emberi társaság“ szolgálatába állította. Alakja híd az új idők és a XVI-ik század között, hangja a hagyományos prédikátorhangból nőtt modern magyar prózai hanggá. A XIX. század második felének és a századfordulónak ő a legnagyobb hagyomány-mentője; a magyar lélek legmélyebb rétegéből tört fel a Tolnai-láva. A régi magyarság egyre növekvő igazolása egyúttal Tolnai szerepének elsőrangúságát is igazolja.

Kossuth Lajos, az író

(1802—1894.)

1841. január 2-án a Pesti Hirlap Kossuth Lajos vezércikkével indult meg. A népszerű, fiatal politikus ekkor már kész író: valóban „nagyszabású“ mondatokban közli gondolatait, olyanok ezek a dús összetett mondatok, mint a hegylánc, vagy pedig a szépen tagolt síkság, semmiféle nehézkesség sem zavarja tisztaságukat. Ha Kossuth írásmódjának mélyébe nézünk, nem csodáljuk roppant hatását: ezek a mondatok végérvényesen és megfellebbezhetetlenül szövegezik meg mindazt, ami az időben kószált, kísértett és vajúdott. Azonnal meglepik az olvasót Kossuth érett képei is, merész, de szilárd szókötései, ihletének és mondanivalójának természetes ömlése. Nincs kétség, hogy ország lappang benne, „földrész“, mely egyre merészebben kiemelkedik a mondatok sodrából. Ellenállhatatlan ez az író, ellenállhatatlanabb korának minden politikai írójánál, pedig nem hagyott annyira „megérlelt“ s befejezett műveket az utókorra, mint Széchenyi István, inkább: állandóan „rögtönzött“. Kossuth Lajos „művét“ úgy kell megalkotnunk és megéreznünk beszédei, cikkei, levelei, tanulmányai és följegyzései zseniálisan „rendetlen“ tömegéből. Nem dolgozott olyan rendszeresen, mint Széchenyi István,

inkább a természet fenséges hanyagsága élt benne: hullatta lombjait és gyümölcsseit, pazar bőséggel ontott, mert ki-meríthetetlen erőforrásainak tudata élt benne. Egy-egy cikkébe olykor könyvek summája csordul, levelei néha történelmi vagy társadalompolitikai értekezéssé nőnek, beszédei manifesztummá súlyosodnak. A forma mellékes volt neki, minden megnyilatkozásából azonos tartalom áradt: az ország- és nemzetalapítás páratlan anyaga. Nem volt lírikus, mint Széchenyi, szilárdan uralkodott anyaga felett, sohasem keverte személyes ügyeit, személyiségének belső örömeit és fájdalmait a „közügy“-be. Mihelyt írni vagy beszélni kezdett, azonnal kilépett személyiségének korlátaiból s a nemzet politikai géniuszává forrósodott. „Élő szoborrá“ magasodott, magyar „jóshellyé“ vált az időben. Ügye elbukott, száműzetésben teltek napjai, de a magyarságnak ő volt a csalhatatlan „vélemény“, a jó hír, a tisztán szikrázó tudat.

Kossuth Lajos első cikkei a „Falu jegyzőjére“, Eötvös regényére emlékeztetnek. A „patriarkális“ magyar életberendezés csődjét és egyre fojtogatóbb rothadását jelenti Kossuth cikkről-cikkre s elárulja, hogy Eötvös regényének jönnie kellett, a „rendszer“ tarthatatlanságának tudata bejárta már az egész társadalmat, csak meg kellett fogalmazni, művé kellett rendezni. A rendi politika ezidőtájt még dekákban alkudozott a reformok bőrére, a mélyebb közvélemény azonban már alulról kezdte építeni a politikát, vagy ha úgy tetszik: a nemzeti törekvéseket, szépírók jártak elől ebben, de, mint látjuk, párhuzamosan futott velük Kossuth Lajos. Többek között a Pesti Hírlap 1811-iki évfolyamának 28. számában írott „Aprócska kényurak“ című cikke semmivel sem marad a szépirodalom népi megnyilatkozásai mögött, nyilvánvalóan Kölcsey Ferencnek a szatmári megyegyűlésen az adózó nép állapotáról mondott korszakos jelentőségű beszédét folytatja. De nem jár olyan elvi magasságban, mint Kölcsey, irodalmibb, az életet is ábrázolja, a népet is megszólaltatja: „Nem veszem el, édes uram! — utasítja vissza a szegény asszony a Kossuthtól kapott pénzdarabot. Nem koldulok én, csak igazságot keresek, igazságot!“ Kossuthnak, az újságírónak cikkeibe bőségesen belecsordul a magyar élet, a leplezett, a takart valóság. Sokat foglalkozik büntetőrendszerünk kegyetlen elmara-dottságával, annak a humanizmusnak hangján, melyet

Kölcsey és Eötvös ütött meg. Kossuthnak és a magyar irodalom társadalmi tudatának összefüggése nyilvánvaló és cáfolhatatlan, de csakhamar egy új elem vegyül írásaiba, még pedig olyan mértékben, mint eddig sohasem: a magyar politikai géniusz eredeti eszmerendszere és logikája. Ennek az elemnek az előretörése szabadságharc volt a javából s Kossuth már jóval a 48-as forradalom előtt ezt a szabadságharcot vívta, ennek az eszmerendszernek és logikának akart létjogot szerezni.

Lassaként minden megnyilatkozása „szabadságharcának“ szolgálatában áll. Egyre kevésbé érdekelték a kirívó esetek, az égbekiáltó egyes visszaélések, a romlás kegyetlen gócai. Érezte, hogy az egészét hordozza, az egész felelősség nehezedik vállára és az egésznek kell megoldást keresnie. Ez a keresés, Kossuth teremtő ihlete, egyre mélyebb rétegeket kényszerűen fel belőle, „lefoglalta“ egész életét s minden megnyilatkozását egyetlen óriási művé avatta, a mű címe: Magyarország építése a maga képére és hasonlóságára, a saját törvényei szerint. A mű szerfölött nehéz volt, már 1848 előtt szembe kellett fordulnia a mellette haladókkal, nagyvonalú irányokat kellett legyűrnie, nemes fények, Széchenyik belső lágységát kellett bebizonyítania és a salakból, így a lesüllyedt vármegyei rendszerből kellett az életforma színanyagát kiválasztania. A csillapíthatatlan eszmei lázak korában realistának kellett maradnia: a magyarság tényleges erőire, lelkialkatára, politikai géniuszának kétségtelen jeleire kellett támaszkodnia. A politikai életet, mint mindig, két vékony pénzű típus népesítette be: a lázadók és a tálolva alkuvók, Kossuth azonban teremtő volt, a sors azt a feladatot szabta neki, hogy az „ország“, a magyarság még valósággá nem épült legnagyobb vágyálma az ő lelkében és szellemében tökéletesen megvalósuljon. Kossuthban új fényel támadt fel a nemzeteszme, az osztályok feletti népnemzet ideája. Már 1841-ben erről a nemzeteszmezéről ír abban a tudatban, hogy eszméje közelebb áll a honfoglaló magyarság belső szervezetéhez, mint a párducos-kacagányos nemesi cifra-magyarság, a történelempolitikai „pótszer“. A pótszereket dúlta szét Kossuth logikája és az eredeti magyar ideák szabad „mozgását“ tette lehetővé, az osztályok felett álló népnemzet eszméje is ősi élmény felszabadulása, egyúttal örök keret, melyben életünk teljesezhet. Kossuth író volt a szó legmagasabb-

rendű értelmében, mert életünk örök kereteit kereste és sikerült bebizonyítania, hogy ez a tevékenység az igazi realizmus, nem pedig a pillanatokkal való lomha megalkuvás. Nálunk a politikai realizmust minden időben szeretik a megalkuvó tákolásban keresni, holott a valószerűség kifejezése, a valóság élményének hű tolmácsolása, a belső valóságnak cselekedetökké és intézménnyé való építése a legmagasabbrendű realizmus és a legnagyobb történelmi megpróbáltatás. Kossuth Lajos ezt a próbát állotta ki.

Kossuth nem volt elvont teoretikus, a „status tudományt“ kiváltképen „tétleges gyakorlati tudománynak“ vallotta. Elítélte azokat, akik „német, francia és angol státusieóriák emlőjén nőttek fel“ és képtelenek a „mi szerkezetünk filozófiáját“ felfogni. Kossuth Lajos velük szemben a közösség alkatából, történetéből és lelkéből indult el, úgy vélte, hogy a közösség életében bennrejlének azok az ősképek, amelyeket nem szabad, de tragikus katasztrófák nélkül nem is lehet megtagadnunk. A legfőbb ősképek már 1842-ben a „municipiális alkotmányt“ vallotta. Eötvös József és a centralisták az ősi vármegye emberi süllyedésének láttára a központosítás, tehát a megyei önkormányzat felfüggesztését hirdették, nem láttak más kivezető utat a megújhodásra. Kossuth azonban a szemét, az ócskaság és az érdes, konok, komisz felület alatt észrevette a nagyszerű őanyagot: az önkormányzat halhatatlan elvét. Nem hitt az olyan javulás tartosságában, mely pillanatnyi érdekek kedvéért a közösség egyik őselményét adja fel. Kossuth óriási időarányokban gondolkodott, mint a költők és váteszek, ebben a tekintetben sem közelítette meg őt korának egyetlen politikusa sem. A „reform“ nála nem csupán az időszzerű kívánságok summája volt, hanem szerves folyamat, mely leér a közösség gyökérzetéig és merészen előre lendül az időben. Az önkormányzatban a magyarság ősi életformáját és jövődjét szemlélte, tehát szilárdan és szívósan kitarzott mellette. Már 1842-ben így ír a vármegyei szerkezetéről: „A magyar alkotmánynak históriai eredete szorosán demokratiai természetű; nem ismert az nemest, hanem ismert szabad magyart és minden magyar, kit gyávasága szolgává nem tön, szabad vala s mint ilyen, az alkotmány részese. Ekkor alakult ki határozottan a megyei szerkezet is ősnépgyűlési typusban; innen eredett azon demokratiai jogegyenlőség, mely a nemesség körében maiglan fenn-

maradott“. Mintha Kézai Simon hangjait hallanók, a „rég Magyarországra“ szivárgott „ó-magyar“ élmény szavát.

Az ideák fölmerülése és ragyogása azonban nem kápráztatta el tekintetét, továbbra is nagyszerűen meglátta azokat a társadalmi folyamatokat, melyek vészesek voltak az időben, így a meginduló magyar elproletárosodást: „Emlékezzünk, hogy honunknak is van tömérdek proletariátusa — a zsellérsereg —, melynek, ha földbirtoki viszonyainkon törvényhozásilag nem javítunk, természetesen naponként szaporodni kell.“ Látta a telepítés — ő „népesítésnek“ nevezte — fontosságát és elkerülhetetlenségét: „A nagy puszták nagy birtokosai ügyesen intézett népesítés által magoknak tetemes hasznot, a nemzetiség ügyének pedig fölszámíthatatlan nyereséget eszközölhetnének.“ Észrevette a kivándorlás veszedelmét: „Moldvában még most is 50.000-nél több magyar lakik, Bukovinában 7000—8000 s ezen gyarmatok székely szökevények által még most is szaporodnak. Minő tetemes nyomatékot adna ennyi magyar csak két-három nemzedék korán is a magyar érdekeknek, ha egy-két vegyes ajkú megyének végtelen pusztáira szállíthatnának“. Ez a nagy „látó“ azonban óvatos volt. Tudta, hogy a forrongás korszakát éljük és vulkánokon járunk, ezért sohase feszítette végletekig a húrokat. Nem mintha a magyarság „kitörésének“ ellensége lett volna, de nem akarta a „kitörni“ szándékozó erőket elpazarolni, sokkal mélyebb felelősség élt benne, mint Széchenyiek vélték. Kossuth állandóan a nemzet hőmérsékletét mérte és ehhez szabta cselekedeteit, politikája tehát a közösséggel való legteljesebb azonosodás jegyében állott, ám azt is tudta, hogy a közösségnek olykor a tragikus kísérletet is vállalnia kell, ha élni akar, s a tragikus kísérlet olykor éltetőbb, mint a tunya heverés idillje. Sokkal több bölcsesség rejtett Kossuthban, mint ellenfelei vélték, akik a pálmát inkább Deák Ferencnek adták, ám Deák bölcsessége szűkebb volt s nem párosodott akkora teremtő erővel, aminők Kossuth egész lényét betöltötték. Deák a tűrhető megállapodások bölcsje volt, Kossuth a „rozsdahaláltól“ irtózott legjobban, attól, hogy „mint lusta folyam a gát előtt“ megállapodjunk. Tudta ugyanis, hogy bizonyos időn és fokon túl ez a „lusta megállapodás“ egyértelmű a halállal.

Kossuth egyelőre polgári Magyarországért küzdött, a

köznemességből, a még politikai jogokat néni élvező tisztviselőkből és a harmadik rendből, a polgárságból, akarta megteremteni az új középréteget, de úgy, hogy a kispolgárságot is ebbe az új „vegyületbe“ öntse. A megdermedt magyar társadalom felfrissítésére nem is találhatott volna elfogadhatóbb tervet. A nemesség tekintélyes része még a jobbágyfelszabadítás elvét sem volt hajlandó elfogadni, nem hogy a néppel politikai s társadalmi közösségbe lépett volna, a „polgári Magyarországon“ azonban benne rejlett az anyagi felvirulás reménye, tehát megmozdította az életrealóbbakat. Ez a középréteg, melynek álmát Kossuth hordozta, magyarabb és különb lett volna annál, mely 1867 után tényleg megszületett. Kossuth középosztályába mind a nemesség, mind pedig a kispolgárság útján gazdagabb és mélyebb magyar rétegek olvadtak volna s a kor forró politikai izgalmi inkább össze tudták volna forrasztani az együvévalókat, mint a kiegyezés korának langyos évtizedei. Kossuth nem feledkezett meg a polgárt alakító „műhelyekről“ sem: Polytechnikumot sürgetett, a Kereskedelmi Társaság szószólója volt, s midőn ott kellett hagynia a Pesti Hirlapot, az iparegyesület „Hetilap“ -jába írta jóidéig cikkeket; a fűmei vasút megépítéséért harcolt. Mindaz, amit ezen a síkon teljesített, önmagában is elegendő egy nagyvonalú politikai pálya betöltésére, de Kossuth életében csak epizód volt. Nagyobb ügy tartotta hatalmában őt, a magyarság ősi államszerkezetében és társadalmi rendjében az egész emberiséghez szóló elvet, egyetemes „jóhírré“ érlelhető tanítást ismert meg, és ez a „jóhír“ szállotta meg őt egész életére: „Szinte borzadok magamtól. Ügy vagyok, mintha nyitva volna szemeim előtt a fátum könyve, s hiába hunyom be előtte szememet, a világosság átczikáz lelkemen, mint villám a sötétségben.“ A legmagasabbrendű emberi elragadtatás hangja ez: költők, próféták és honalapítók használják ezt a hangot, — Kossuth az ő sorukba való.

Kossuth Lajos 1848—49-ben teremtő munkájának lehetőségét védte: a „teret“, ahol a felszabadított eredeti magyar gyökerekből ország huzalkodhatik. fel. Az önvédelem művei Világosnál megbénultak. Kossuthnak eztán a „tér“ visszaszerzéséért kellett küzdenie, európai államfőkkel alkudoznia, szövetségeket kötnie, reális tervekbe és kalandos vállalkozásokba sodródnia. A száműzetésben is

Magyarország volt, nem a tényleges szomorú ország képviselője, „követe“, hanem a másik Magyarországnak, a bennerejlő fényes emberi lehetőségnek megtestesítője, papja, kormányzója, diplomatája és agitátora egyszemélyben. Megmentette és nem hagyta kialudni a XIX-ik század közepén fellángolt eredeti magyar politikai gondolkodást. „Szigetet“ teremtett, melyből politikai kultúra áradt a megalkuvásba kényszeredett haza felé, s melynek léte és szüntelenül áradó üzenetei megóvhatták volna a kiegyezés zsákutcájába szorult nemzetet a meghasonlástól és a lusta tespedéstől. Kossuth izgató maradt? Bizonyosan, de a legnemesebb életizgalmak szüntelen gerjesztője, a magyarság folyton égő politikai „emlékezete“. Kossuth a számkivetésben nőtt igazán nagyra, mert nem a valóság Magyarországot képviselte, hanem a lehető, a „prospektív potenciát“, melyet el kellett s lehetett az emberiséggel fogadtatnia. A magyarság sokat dicsért eredeti életformájából, „municipiális önkormányzatából“ széles emberi elvet, egyetemes „ingert“ kellett teremtenie. Kossuth mérhetetlen nagysága most dől el, mert meg tudott felelni ennek a föladatnak is. A „mikrokozmoszból“, a magyar megyei alkotmányból megteremtette a szövetkezett emberiség merész álmát, a földet befogó szabadság látomását.

A száműzött Kossuth Washingtonban mondotta legnagyobb hatású beszédét, itt is a magyar megyei önkormányzat, a „municipiális alkotmány“ dicséretével kezdte, de, mint Ady írja, a kis Értől eljutott már a nagy Óceánig, az emberiség eljövendő egyetemes életformájának látomásáig: „Mi magyarok büszkék vagyunk municipiális önkormányzatunkra s ösztönszerűleg irtózunk a centralizációtól s azon ragaszkodás a municipiális önkormányzathoz, mely nélkül provinciális szabadság lehetetlen, nemzetiségünk alapjellemvonása maradt. Ázsiából hoztuk azt magunkkal ezer év előtt s megtartottuk tíz századnak viszontagságai között... Önkormányzattal jár szabadság és szabadsággal igazság és hazafiság; centralizációval a nagyravágyás jár s a nagyravágyás despotizmusra vezet.“ Az alaptételből pedig így fogalmazta meg az eljövendő emberi életformát: „A kisebb államok biztosságukat fogják találni a foederatív szövetkezés elvében, midőn megtartják nemzeti szabadságukat az önkormányzatban, a nagyobb államok pedig lemondván a centralizáció elvéről, nem lesznek többé az

usurpációk vérmezeje s rossz emberek nagyravágyásának eszköze. Municipiális intézmények biztosítják a hatalmi elemek kifejtését; a szabadság, mely azelőtt theoria volt, behozatik a municipiális önkormányzat által minden ház tűzhelyére s a részek jólétéből s megelégedéséből jólét, béke és biztonság háramlik az egész államra. Ez az én biztos hitem.“ íme: a honfoglalás előtti magyarság keleti föderációiból milyen emberiséget átfogó politikai eszme lett. A magyar megyei önkormányzat gondolata megtisztult, fölemelkedett és egyetemes politikai elvvé növekedett. Az eddig magába zárkóztott magyarság politikai génusza az emberiséghez kezd Kossuth által beszélni és a rokonszenv melegsége száll feléje mindenünnen. Új Magyarország születik egy lélekben s ez a lélek száműzve, magára hagyva, kétségekkel és meghasonlással küszködve, mindhalálig hüén és csorbíthatatlanul hordozza drága teremtményét.

Nemsokára sor került Kossuth föderatív eszméjének gyakorlati kidolgozására is. Teleki László már 1849-ben azt a véleményét hangoztatta, hogy a magyar ügyet kelet-közép-európai ügygé kell szélesítenünk, ha igényt tartunk az emberiség támogatására. Klapka tábornok olasz megbízásból tervet készített a dunai nemzetek együttműködésére, a föderáció gondolata nagyon foglalkoztatta az emigrációt, de a gondolatot Kossuth ágyazta be a magyar történelem folyásába, ő adott magyar jelleget és távlatot neki. Kossuth alaptétele így szólt: „Az ország területi integritása s politikai egysége az a határ, melyet a nemzetiségi kérdés elintézésénél szentnek és sérthetetlennek kell tekinteni“. Kossuth a megyei és városi önkormányzatokban kívánt a nemzetiségek igényeinek legszélesebb kielégítést adni, de az ország egységének szétszabdálása és szétzilálása nélkül. A keleteurópai népek szövetekezése érdekében részletes tervezetet dolgozott ki, mert előre látta, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia bomlása és belátható időn belül történő megszűnése visszatartóztathatlan történelmi folyamat. A bomlás idejére jóelőre megalkotta a „magyar tervet“, melynek elsőrangú fontosságát azonban nem vette észre Kossuth Lajos honi pártja, nem tudta Kossuth „országát“ közelebb hozni és a valóságos építés lehetőségének híjján legalább a lelkekben fölépíteni. Pedig ez lett volna a legnagyobb magyar történelmi feladat az időben. Az új szabadságharcnak, Kossuth nagy álmának, reményei rendre

elhervadtak, csak várni lehetett és az eszmét dacosan viselni, az utóbbira azonban képtelen volt a kiegyezés korszakának megzavart és megzavarodott magyar társadalma.

A nagy száműzött ebben az időben elsősorban levelek útján tartotta honfitársaival a kapcsolatot. Midőn a kiegyezés örömnüepét ülte a nemzet, nemcsak Deák Ferenchez intézett Cassandra-sorokat Kossuth Lajos, hanem Bihar vármegyéhez is a „sodródás“ politikája ellen: „Megveretése esetén pedig: az osztrák birodalom szétbomlanék, úgy, hogv Magyarországot is belerántaná az enyészetbe.“ A lomha béke, a Magyarországba betört kapitalizmus zshivaja, a betelt vegetálás örömei azonban nem sokat hallgattak erre az intelemre, mely látnoki méretű volt, évtizedekkel előre megjelölte a magyarság sorsát: „Csak legyen a nemzet éber, nehogy a közösügyi alku külpolitikai hordereje által enyészettel fenyegető bonyodalmakba sodortassák“ — írja 1867 október 3-án Nagyvárad közönségének. Figyelmeztette a kiegyezés tévelygő társadalmát, hogy a magyar fajta sohasem törekedett imperializmusra: „A magyar nemzet szabadságra vágyik inkább, mint a hódítók dicsőségére“. Turinban is tudomást vett a magyar népsors vészjeleiről: „És így lön, hogy a nép, mely a jobbágyföldön megélt szűken, csaknem állatilag, de megélt — nem bírva a reá nehezedő terheket, a szabad földön nyomorog, sőt hallatlan! a szabad földről még ki is vándorol... Ez rothadt állapotra mutat, mely gyökeres orvoslásért kiált. Félszáz évvel ezelőtti kapkodások, palliatívák csak a symptomákat csillapíthatják; a betegséget meg nem gyógyítják.“ Tiltakozott a „virilizmus“, a legtöbb adót fizetők törvényhatósági képviselője ellen, a „plutokrácia“ előszelét látta benne, melytől éppenúgy, mint a „fejlődő“ pénzarisztokrácia szerepétől fölötte irtózott: „Tehát népképviselő helyett plutocratia, melynek semmi gyökere sincs a haza történelmében, sem tehetségre, sem hazafiúi érdeklődésre nincs szüksége, miszerint a törvényhatósági közéletből a népnek egy-egy képviselőjét kiszorítsa.“ Látta az orosz kérdés egyre fenyegető veszélyét és egyetlen menekvésí módot talált: a magyarság lépjen szövetségre az önállásra képes kis szláv népekkel. A kiegyezés korszakának „fatális logikája“ ellen harcolt az élet, az egészség logikája nevében. Életérzése a roppant világegyensúlyra és az emberi munkába s fejlődésbe vetett hitre épült. A iurini remete „szilárd pontot“ teremtett magá-

nak, nem azért, hogy sarkaiból kiforgassa a világot, hanem, hogy az emberséges fejlődés irányvonalait megállapíthassa és a tévedések ellen a vészharangot kongathassa. De nem bódult bele a vészek és tragédiák előérzésébe, hanem kisebb emberi vonatkozásokon túl a létezés nagyszerűségét, az emberi alkotás páratlan örömeit hirdette. Ha van felszabaldult, világméretűvé nőtt magyar, elsősorban Kossuth Lajos az.

Élete alkonyán magántermészetű leveleit elégette, tudta, hogy már életében „elvvé“, eszmévé nőtt és nem akarta önmagának tiszta képét megzavarni, nem hagyott anyagot emberi leleplezésekre. Mégis napfényre kerültek azok a levelek, melyeket aggkorában utolsó „napsugarához“, Zeyk Saroltához írt. Turinban találkozott vele s röpke, boldog kis korszakot töltöttek együtt. A kapcsolat tiszta volt, de a halál felé ballagó agg államférfiúban még egyszer minden érzést és szenvedélyt fölkaavart. Elválásuk után is leveleztek, Kossuth lelkére kötötte Zeyk Saroltának, hogy égesse el leveleit, de a leány, illetve asszony, mert nemsokára férjhez ment, nem volt képes erre. Kossuth így írja második levelét: „Szeretetének áldását küldi az a vén rom, akit 82 évvel (brr! beh régen volt) híres nevezetes Zemplén vármegyének Tályá városában úgy kereszteltek, hogy Lajos, a másik nevének értékét az idők vihara már rég elfújta...“ Ezekből a levelekből ismerjük meg az embert, az lehetne a leveleskönyv címe, hogy „Ecce homo“. Lerázza magáról a történelmet, az agg ember egyénné roskad, — egyúttal: fölemelkedik. Kikiáltja emberi fájdalmát az „erdőnek“, egy leánynak, a semminek, az életnek. Hogy Kossuth valóban nagy író volt, nemcsak az ideák megfogalmazásának, hanem a stílusnak is páratlan és drámai alkatú mestere, azt ezek a levelek bizonyítják: „Az élet álom, s aki oly hosszú álom után, mint az enyim, rohadni látja maga körül azon életfának lehullott leveleit, mely bokor vala, midőn árnyékában álmodni kezdett s kit ősz szakála s tar agya minden lépten emlékeztetnek, hogy ideje visszaadnia a földnek s az örök napnak az atomokat, amelyek benne öröme-búra összetársultak“, — az ilyen sorok méltán foglalhatnának helyet a legnagyobb drámaíró művében. Félelmetesen egyszerű képeket alkot: „Tanácsolom is, parancsoljon lejövet, gondolatai barna verebeinek“. Az agg Kossuthban föltámad a gyer-

mekkor: a nyelv, a stílus, az ízlés, melyet valamikor még Zemplénben szívott magába. Megszólal az „együgyű“ paraszti beszédmód: „Bokám oly hősiezen neki duzzadt, mint egy jókora disznótök“. Rusztikus merészel lenni, a nagy ember, a történelmi hős valami barbár őszinteségbe, primitívségbe menekül: „Jobbat is mártogattam már életemben, még a lanzói fokhagyma is nagyokat böffent mérgében a fölibe rakott disznóság miatt“, — fokhagymás szalámira rossz kávét ivott, innét a „panasz“. Finom erotika lengi át a leveleket, kielégíthetetlen késő-őszi vágy, de sejteti, hogy mekkora vulkán forrott ebben az emberben. Finom érzelmessége is kicsordul: „Arra kérlek, nagyon kérlek, küldj nekem levélben egy kis pici virágot; talán egy háromszínű violát (pensée), *de a magad ültetéséből*. Tedd meg nekem ezt az örömet, my darling dear!“ De mellette keserű öngúny tör fel, a történelmi bálvány kegyetlen öngúnya, melyet csak önmagának tud megengedni, folyton „vén dögnék“, „csömörded vénnek“ nevezi magát, midőn egy magyar leány lefesti, így kedélyeskedik Zeyk Saroltához írt levelében: „Csömör vén ember! bizony kár volt asszú gomba pofádat megörökíteni a festőnek“. Leveleiben féltékenykedik, nemes fölényvel, nagyvonalú tárgyilagossággal. Betegen Nápolyba megy, hogy gyógykezeltesse magát, de Vezúvra néző szobát keres, magasrendű életigényét sohasem adta fel; míg lélezett, mohón itta a világot és követelte az élményeket. Gavallér, mint egy ifjú lovag, midőn Zeyk Sarolta fürdőről hazament, Angliából hozatott ritka orvosszert küldött címére a magyar határállomásra, hogy a hirtelen levegőváltozás folytán állapotában hanyatlás ne történjék, — folyton kibuggyan leveleiből a mérhetetlen gyöngédség. Goethe ábrándos Mignon-dalait olvassa, nyomon követi emellett a világirodalmat, iratainak tömegét rendezi, — a roskadozó öreg éjjel-nappal íróasztal mellett ül, mert haláláig maga akarja keresni kenyerét és üdülésül hatalmas gyalogutakat tesz az olasz hegyekben. S megörökíti leveleiben életének minden fontosabb mozzanatát. Óriási tudata észreveszi önmagának lassú, biztos haldoklását, mégsem tér „jeremiádba“, inkább valami kemény férfias bánat csap fel belőle: „Szomorúságomnak engesztelhetetlen manója, csaldott életem gyermeke guggol mögöttem a nyergemen“

A levelekből ismerjük meg Kossuth emberi gazdagságát és írói sokhúrúságát. Rendkívüli írói erőit fölemésztette a „másik Magyarországnak“, a legjobbak lelkében ragyogó látomásnak, a „belső ténynek“ szolgálata. Hívó volt, a legfőbbet szolgálta s eleven életéből áldozott érte, tehetségének buja színeit és hajlamait vitte oltárra. Magánleveleiből csak egy maroknyi maradt fenn, de a zseni nem „mennyiségre“ dolgozik, ez a maroknyi levél is az emberi irodalomnak az „utolsó felgyúlásról“ adott legnagyobb vallomásai közé tartozik.

Prózaírók

Iványi Ödön

(1855—1893.)

Iványi Ödön vidéki újságíró volt, nem azért, mintha a nekilendülő Budapest sajtójában helye nem akadt volna. Nagyvárad újságíróskodás után a fővárosba került, de megragadta az első alkalmat, hogy visszatérhessen vidékre, előbb Aradra, majd ismét szülővárosába, Nagyváradra. Tolnai is jóidőre, Gozsdu végképen vidékre költözött, Justh. Zsigmond jelentékeny idejét töltötte békési birtokán és a tajnai kastélyban. A múlt század második felében éppen a legjobbak érezték, hogy a valódi magyarság vidékre szorult s utána mentek, nem ragaszkodtak olyan elszántan a fővárosi élethez, mint a XX. század magyar írói. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a múlt században a központosítás még nem haladt előre olyan végzetes lépésekkel, mint a XX. században. A vidéki sajtó még hőskorát élte, némelyik vidéki lap jelentősége országos viszonylatban is komoly volt. A vidéki könyvkiadás sem tartozott a ritkaságok közé, az író tehát nem tartotta számkivetésnek a vidéki sorsot, a „magyarság tövénél és kút-főjénél“ való időzést.

Iványi Ödön harminckilenc éves korában halt meg, tüdővészben, mint Justh Zsigmond és Zilahy Károly. Novellistának indult s kortársai rajongva emlegették némelyik elbeszélését. Regényíróvá Nagyvárad hú fiát és a vidéki sors kitűnő ismerőjét mégis Budapest tette. Közéletünk szálai egyre jobban a főváros felé fűződtek s Iványi Ödön

e szálak nyomát és fővárosi sorsát figyelte. Budapesten kapott végső magyarázatot azokra a kínzó és izgató társadalmi kérdésekre, melyek vidéki napjaiban fölvetődtek. De elegendő volt néhány esztendő a fővárosban töltenie s visszajöhetett vidékre. Az élményt magába szívta, más dolgok nem igen érdekelték. Megtermékenyedett, megszülte sarját s legalább ott hunyhatott a kedves hazai tájon. Halhatatlan sarja: egyetlen regénye, „A püspök atyafisága“.

Iványi regénye egyedülállóan érdekes alkotás. Justh Zsigmond anyag-hegyeket hordott össze s óriási tervek íveit rajzolta fel, maga pedig vérző tüdővel roskadt össze. Tolnai Lajos lila indulatrohamok közepette vetett ki magából remeket és salakot. Tolnai s Justh társadalmi genézist és leleplezést akartak adni, szinte tudatosan elhanyagolták a mesét, Tolnai olykor még a szerkezettel is alig törődött. Iványi sokkal egyensúlyozottabb tehetség volt, tudott „mesélni“, anélkül, hogy a társadalmi réalizmus igényét feladta volna. Regényének kerete: szerelmi bonyodalom, kitűnő csalétek, de a szokványos keretet gazdag és átfogó társadalomrajzzal telíti. Finom elemző ereje és kristálytisza művészi igényessége Ambrus Zoltánra emlékeztet.

Igen érdekes, ha megvizsgáljuk, hogy Iványi regényéről miként vélekedett a kor egyik legműveltebb kritikusa, Péterfy Jenő. Péterfy állásfoglalása megdöbbentő: jóformán minden eredetiséget megtagad Iványitól, akinek műve telítve van gazdag magyar társadalmi élményekkel. Iványi olyan figurákat és elemeket vezetett be a magyar regénybe, akikről irodalmunk eddig tudomást sem vett, pedig már döntő szerepet vittek társadalmi életünkben. A kor legtekintélyesebb kritikusai, Gyulai s Péterfy, azonban nem ismerték a magyar életet, nem tudták tehát értékelni társadalmi regényeink elsőrangú erőfeszítéseit. Csodálkozhatunk-e ezek után, ha egész írónemzedék fulladt bele a magányba és a részvétlenségbe? Gyulai a társadalmi visszahatásból szőtt irodalmi elveket, Péterfy pedig, aki olyan otthonosan mozgott az antik kultúra téréin, élettől elvonatkozott és kicsinyes pedáns lett, ha az élő magyar irodalomra került a szó.

Iványi semmiesetre sem érdemelte meg Péterfy le-sújtó kritikáját. Tolnai Lajos inkább „szörnyetegeket“

ábrázolt, Justh Zsigmond pedig társadalmi képletekei, Iványinál azonban úgy érezzük, hogy tárgyilagosan ábrázolt valóságban mozgunk: a mi nagy „földrengésekkel“ és kevés eredményes „kitöréssel“, dühödött harcokkal és fáradt megalkuvásokkal megáldott, megvert világunkban. Tolnai javítani és Ítélni akart, Justh Zsigmond szép, szelíd fejében a biológiai messianizmus terve forrott, Iványi „csupán“ kifejezte a magyar világot; tökéletes műbe próbálta kényszeríteni a valóságot.

A regény egy püspök rokonságáról szól, a rokonok többsége a püspök körül lebzsel s élőködik, rabolják, csődbe kergetik, az öreg főpap végül életével fizet, édes fivérének egyik immár minden határt túllépő gaztettét nem tudja elviselni, szélütést kap és meghal. A regény néhány fejezete a püspöki udvar közelében, vidéken történik, a siserai rokon had portáin, ezek a fejezetek a regény legértetesebb darabjai. Iványi nagyváradi élményei nyilatkoztak meg itten, legdúsabb belső tárnái nyíltak fel. De hiába élt az „úri romlás“ közvetlen környezetében, nem került az úri haláltánc esztétikájának hatása alá, hanem a realista kegyetlenségével szemlélte és örököltette meg az élődsi életformát, melynek haszonélvezői a Tiszák jóvoltából olyan rohamosan szaporodtak. Előbb a vidéki városokat lepték el a kikopott urak, azután a főváros felé szivárogtak, nagyobb „vállalkozások“ végrehajtására. Iványi Ödön ennek az úri „népvándorlásnak“ legtárgyiasabb, tehát leghitelesebb krónikása.

A családból, az élősdiek „egységéből“ két férfi válik ki. Az egyikből képviselő lesz, majd államtitkár s végül miniszter. Vasidegzetű, kemény, alapjában jobbszándékú ember, de majdnem elbukik, mert vagyona nincsen és lépten-nyomon az előrenyomuló kapitalizmus kísértéseivel kell küszködnie. Életszínvonalat teremt magának és vagyont szerez a semmiből, közben csaknem visszasüllyed a semmibe, egyéni életének ügyei összebonyolódnak pályájával, egyedül a jószerecse tartja fenn. Iványi nagyszerűen ábrázolja, hogy a hirtelenül felemelkedett politikus mint Örlődik a szokatlan életforma, a ragályszerűen ránk szabadított kapitalizmus malomkövei között. A siserahadból kiszakadt másik férfiú „lent“ maradt s konok daccal még mélyebbre süllyedt: hivatásos forradalmárnak és dohogó, habzószájú kurjózumként öregedett meg. ő is mély társa-

dalmi vallomás, hogy hová jutott a kiegyezés korában a lefelé szolidaritást vállaló magyar, (önkéntelenül Táncsics Mihály végzete jut eszünkbe.)

Iványi regénye a millénium előtti Budapestnek meglepően nagyszabású és összefoglaló társadalmi rajza. A kis és a nagy polgárok otthonait, a kaszinót, a klubokat, a tőzsdét, a bankokat „vezéreikkel“ és fullajtáiraikkal az ő regényéből ismerjük meg. Nagy művek építésére hivatott higgadt tárgyilagosság élt ebben az íróban. Meg tudta volna örökíteni a millénium derülátó társadalmát és azt is, ami „mögötte volt“. De nem várta meg a „nagy ünnepet“, hanem a váradolaszi temetőbe költözött.

Justh Zsigmond

(1863—1894)

Justh Zsigmond jelentőségét csak félig mutatják művei, naplóját is olvasnunk kell, hogy a századvég legnagyobb magyar torzójával tisztába jöjjünk. Naplói csak néhány esztendeje jelentek meg, két részre oszlanak: párizsi és honi följegyzéseire. Justh Párizsból és a természettudományból jött haza, Párizsból az elemzés lázát hozta, a természettudományból, közelebbről: a darwinizmusból a biológiai optimizmus mámorát, — ám harmadik lázról is gondoskodtak a tuberkulózis-baktériumok.

Párizsban mindenesetre megszerezte a távlatot a magyar glóbuszhoz. Nem keseredett, nem is savanyodott bele, inkább fölötte állott, nagyvonalú epikai tárgyilagossággal szemlélte osztályait, figuráit, eseményeit és válságait. Bírta az élményeket, nem ragadták ki szigorú tartásából, nem sodorták egyoldalúságba. Első könyvének a „Párizs elemei“ címét adta, naplóját nyugodtan „Magyarország elemeinek“ nevezhetjük, mert öntudatos gyűjtő válogatta minden adatát s az elemek naplószerű egymásmelletti-ségéből is látszanak a tervezett nagy művek körvonalai.

A természettudományos gondolkodás háttérbe szorította Justh Zsigmondban a társadalmi gondolkozást. Fogalma sem volt arról az elkeseredett birkózásról, melyet a modern társadalomtudomány osztályharcnak nevez. Justh szemléletében a társadalmi osztályok egymás mellett állottak, mint az erdő fái, — vagy feküdtek, mint a kór-

házi ágyak betegek s Justh élettani szempontból elemezte Őket, a magyarság biológiai és szellemi összetevőinek természetére érdekelte. Az osztályok közül azonban csak kettőnek életébe mélyedt bele igazán: az arisztokráciába és a parasztságéba, — az egyik családja volt, a másik, hite szerint, a magyarság egyetlen reménysége.

Mikor Justh hazatért Párizsból, 1889-et írtak s Budapestet már elkapta a „mondén“ fejlődés sodra, nagyvárosnak készülődött, tömegeket gyűjtött, divatokat követett s forró kavarságából merész szándékokat és figurákat vetített ki. Erről a Budapestről Justh naplója az egyik leghitelesebb tanú, Justh nem ismerte a főváros „mélységét“, — utoljára Kuthy Lajos és Nagy Ignác nyújtottak betekintést ide, — de annál jobban ismerte a göcöit, a fejlődés er*jesztő-anyagának találkahelyeit, a klubokat, kaszinókat és szalonokat éppenúgy, mint a szerényebb irodalmi sereglések kaszárnnyait s a szellem búvóhelyeit, az írók otthonát. Ismerte és elemezte, — ítéletében alig tévedett, jól látta a szellemi buzgás minden forrójának hőfokát, tehát értékét, — méltó helyére tett mindenkit. Mindig meglepetéssel forgatom naplóját, bámulatba ejt biztossága. Az esedékes nagy magyar regénynek nemcsak lehetősége lappang ebben a naplóban, hanem együtt vannak a szükséges képességek is.

A napló figuráinak többsége arisztokrata, ezért társadalomtörténeti szempontból is megbecsülhetetlen értékű ez a könyv. Az arisztokrácia élettanát, tehát az egykorú magyarságnak egyik még mindig fontos szerepet játszó „elemét“ Justh teljesen kimerítette. Alig tudja valaki, hogy az arisztokrácia körében akkor is, akár a század első felében, hősi buzogás történt, hasonló ahhoz, mely nem is olyan régen Wesselényiket és Széchenyiket dobott ki magából, csak nem volt kit kivetítenie. A lelkek s a szándékok most is készen állottak, csak az életanyag, melyet átjártak, mállott szét egy-kettőre. Egész sereg fiatal arisztokrata menekült osztályából „társadalmat megváltó“ gondolatba vagy kísérletbe, de egyik sem tudott érvényt szerezni neki az életben és a társadalomban. Hiányzott hozzá a biológiai erő, — Justh pedig különösen vonzódott ezekhez a biológiai szempontból rokkant, de kitűnő lelkekhez, mert természettudományos elgondolásainak élő példái voltak. Nem állítom, hogy nem fűzte igaz barátság hozzájuk, de

a barátságot, tudatosan avagy Öntudatlanul, írói kíváncsi-sága fűtötte.

Az arisztokrácia másik fele, döntő többsége, érzék-telen volt ezzel a buzogással szemben, belefáradt a saját öncélúságába s csak arra volt ereje, hogy kedvező történelmi és társadalmi helyzetébe görcsösen bekapaszkod-jék. Ezek: higgadt, tárgyilagos, tehát félelmetes szati-rikusra találtak Justh Zsigmondban. Justh a családtag önmérsékletével és gátlásokat levett őszinteségével be-szélt róluk, a „megmaradókról“, míg a tragikus „kiválasztódókról“, akik már csak szép álmokat s ábrándokat tud-tak melengetni, tehát az élet törékeny, finom lírikusairól, mindig volt néhány meleg szava, hiszen végső eredmé-nyben önmagát is közéjük sorozta. Justh már naplójában megfogalmazta az arisztokrácia társadaloméletteni törvé-nyét: azok, akik kiválnak belőle, már nem az élet kü-lönbjei, nem az emberi tökéletesedés példányai, hanem a halál szenteltjei, — a többi pedig: sivár életanyag, mely azért él, mert éppen sivársága folytán gondosan elbúvik a válságok elől s élet helyett vegetálásba menekül. Justhot tehát biológiai szemlélete vezette társadalmi igazságokhoz, végső eredményeiben oda jutott, mint azok, akik kerülő nélkül egyenest a társadalmi válságok vidékére eveztek.

Az arisztokrácián kívül főként a főváros íróival s mű-vészeivel ismerkedett meg. Korának íróit három csoportba sorolta. Az első csoport terepét Mikszáth töltötte be egye-dül, akit Justh igaztalanul lebecsült. Lebecsülésének okai számosak és érdekesek. Izgatta Mikszáth nagy egészsége, érzékisége, átható életszaga; Justh inkább kivonatot szűrt az életből. Az elemzés korszakát hamar túllépte, későbbi műveinek alakjai inkább testté vált élettani képletek és szellemi esszenciák. Mikszáth jóidéig a dzsentri írója volt, úgy volt a dzsentrivel, mint apa könnyelmű fiával: szidta és forrón a keblére ölelte, Justh minden társadalmi te-remtmény közül a dzsentrit vetette meg leginkább. Mikszáthból csobogott a humor, Justh-nak nem volt hu-mora, rejtett érzelmességgel színezett komolyság jelle-mezte. A két írói világnak egyetlen közös pontja sem volt.

A másik írócsoport az egyre dagadó zsidó tábor volt. Justh Kiss Józseffel és Bródy Sándorral ismerkedett meg közelebbről: Kiss Józsefben villanásszerűen megérezte a jelentéktelen embert, hiába verte mellette a dobot a ha-

sonszőrű sajtó, Bródyban pedig „éhes farkast“ látott, sajnálta, és bár csak a sorok között érezte, lenézte. A Bródyról festett arckép különben is mesteri, legjellemzőbb vonásait: megbízhatatlanságát és pózolását elsőnek Justh látta meg. Justh Zsigmond különben a zsidók egyre nyíltabb előrenyomulásáról is igen érdekes sorokat ír a maga higgadt modorában, éles és gyökerekig hatoló megfigyelőképességével. Vidéki kastélyban vendégeskedett, éppen zsidó esküvő volt s az örömszülők azt kérték, hogy az ünnepies esemény a kastély előtt történjék. Justh hozzáfűzte: „Én azt mégsem engedném meg, hogy így a házam előtt történjen a dolog. Ennek a párnak most a képzettársítás lakodalmokkal egy kastély, egy gyönyörű park emlékét kapcsolta össze. Egy életen keresztül eszükbe fog jutni, hogy csak egy percig voltak urak. Ez sarkalja az ambíciót. Az öreg zsidó, azt hiszem, jól számított — unokái majd már futtatni fognak“. A zsidó „fejlődés“ módszeréről s az emelkedni vágyó zsidóság lélektanáról kevesen adtak ennyire helytálló képet.

Kortársai közül a „turgenyevista“ Peteleit és főként Gozsdut szerette. Típust szemlélt bennük is: a magyar realisták és elemzők típusát. Gozsdut a kor legkülönb prózaírójának tartotta, Gozsdú csakugyan a legnagyobb ígéreték közé tartozott, de korán letört. A turgenyevi vonás különben Justhban is erősen élt. Bérczy Károly kezdeményezése hű folytatókra talált; Bérczy fordította le magyarra a kelet-európai érzelmesség nagy énekét, Puskin Anyeginjét, — a század vége felé pedig ugyanez a kelet-európai érzékenység s a tájlírával telített epika áradt be Turgenyev által. Legtalálósabban talán poétikus realizmusnak nevezhetjük s Petelei mellett Justhot tarthatjuk legjellegzetesebb magyar képviselőjének, később pedig Török Gyulát. Justh Zsigmond naplójában egy turgenyevi regény elemei hevernek, szétszórva, föl-fölragyogva. Még Turgenyev regénycímei is találunk hozzájuk: a „Nemesi fészek“ és az „Östalaj“. Legjobb barátja, Révay Simon gróf valóban nemesi „fészeklakó“ volt, sok vonás élt benne a nemesi lélek érzelmi kultúrájából, életformájából is ősi ízek csordultak. Ha „Simi“ játszott, vagy együtt bolyongott Justh Zsigmonddal, rögtön valami jellegzetes kelet-európai hangulat lett úrrá rajtuk: szinte vallásos mélységű érzelmesség, mely átöleli, kifejezi, zenévé s költészetté éli a

magyar táj bűbájosságát, sajátos szomorúságát. A nemesség érzelmi kultúrája kívánczolt Justh Zsigmondban modern prózává, a táj „lelkét“ s a véle rezonáló úri-magyar lelkét megörökítő művé, de ez a kívánság is, mint megannyi más, csíra maradt. Justh Zsigmond már érezte a pusztuló úri magyarság életének kettősségét: bele kényszerülnek az élet valóságába, mely cselekedeteket követel tőlük, de csak féllábbal elegendnek a fórum, a piac zsi-bongásába, életük másik fele a mámort keresi s a mámoron túl az irrealitást, vagy pedig szürrealitást, egy dimenziót, mely messze szakadt a valóságos, „polgáriasodott“ élet dimenzióitól. Ez az élmény később Krúdy Gyulában nő majd meg.

A „Napló“ mérhetetlenül gazdag anyagából egyetlen mű keletkezett, a „Fuimus“; Justh legutolsó könyve. Nagyobbik fele északmagyarországi kastélyokban történik, kisebb része alföldi úriháznál. A Justhok felvidékiek voltak, sűrűn összeházasodtak a felvidéki arisztokratákkal, hozzájuk számították őket s nem a dzsentrihez. Zsigmond ága az Alföldre került, Szenttornyára, de családi kötelékek őt is Felvidékhez fűzték. A „Fuimus“ a felvidéki kastélyok regénye, az író kissé Gogolyra emlékeztet, regénye pedig a „Holt lelkek“-re, kastélyról-kastélyra jár, bemutatja lakóit és tovább kocsizik. Justh is főként és hálóköntőben mutatja be az asszonyokat s papucsban, pipával a férfiakkal; regénye, akár a „Holt lelkek“, a megdermedt keleteurópai időt mutatja, a társadalmi fejlődés lomha óramutatóját, mely néha századokig mereven gubbaszt. De Justh epikai odaadása nem olyan fenntartás nélküli, mint Gogolyé; Gogoly epikáját a határtalann „orosztenger“ biztonságérzete dajkálta, Justhot a magyar válság izgatta, a magyarság élettanának vizsgálata arra kényszerítette, hogy állandóan létünk s nemlétünk kérdésével nézzen farkasszem.

Biológiai életszemlélete a Felvidéken szélesedett ki: meglátta az etnikumnak fajtát alakító hatását. A felvidéki arisztokrácia „tisztavérű“ maradt, nem keveredett a szláv-sággal, de folytonosan gyengülő biológiai ereje meghajolt a szláv etnikum hatása előtt; magukba fogadták a szláv jellemet s lassanként alig különböztek szolgálóiktól és szolgálóiktól, a Tonsciktól s a Katuskáktól. Az elpuhult, feloldott lelkek „ellenméregnek“ uralkodási hajlamot termel-

tek, de még az „ellenméreg“ is szlávosan jelentkezett bennük, „hercegecskét“ játszottak, életrevaló s ravaszabb környezetük bábjaivá lettek.

Justhban szelíd, de konok prófétaság is élt, felvidéki „családjának“ rothadása közepette a természethez fordult vigaszért és magyarázatért: „Nézd mily különös szép és gyönyörködtető a rothadó anyag újjászületése, a kiválás processzusa, hogy ad új életet az, ami már maga életre képtelen. Trágyának nincs jobb ennél...“ A regényben is szüksége volt egy ellenpólusra s az ellenpólus alföldi élményéből nyílt ki. A „Fuimus“ egyik alakja, ugyancsak arisztokrata, parasztlányt vesz feleségül és a Tisza mentén telepedik le. Felesége meghal, egyetlen leánya marad, a „megváltott“, akiben két társadalmi réteg lelke egyesül tiszta emberi egyensúlyá. Czobor Ádám, a paraszti nászba menekült főúr, tanítja meg a regény ingadozó főalakját a magyarság Igéjére: a parasztot „a fantázia és a racionalizmus fakultásai közötti összhang és egyensúly teszi a világ egyik legerőteljesebb népévé... A magyar parasztságban a keletiek fiatal fatalizmusába már a nyugati népek tettvágya van beoltva ... legfőbb elve: élni az életet... Nincs a magyarban semmi túlságos, harmonikus a nyelve, az észjárása, a filozófiája, még a vallása is. Ezért jó itt, nagyon jó“. Justhot biológizálása kemény társadalmi törvényhez vezette: az életképeseknek s igazaknak lefelé kell menniök. S mit talált „odalenn“ az író? Európai szellemmé érlelt Keletet, eszménnyé tisztult Ázsiát, — talán többet is: lelkialkatot, mely bizvást nemzeteszeménnyek tekinthető.

A Fuimus különben egy tizenégy kötetre tervezett regényciklus darabja. „A Pénz legendájának“ előszavát Czóbel Istvánhoz, egyik legbensőbb barátjához írja Justh, bejelenti, hogy „A kiválás genezise“ lesz a ciklus címe, céljáról pedig ezt közli: „Mi mindketten a jövő Magyarországnak az anyaföldben gyökerező filozófiai világnézetét, szellemét keressük ... Te bátorítottál abban is, hogy a társadalom egyes osztályait áttanulmányozva a társadalmi test legkülönbözőbb fejlődési stádiumban levő részein keresztül e világnézetnek megállapítását tűzzem ki életcéloomul .. . E sorozat első száma ez a kis lélektanulmány, erre fog azután a pusztuló felsőmagyarországi olygarcha világ, majd Erdély, legvégül a mai Pest elkövetkezni. Mind e munkákban azt keresve, hogy a lassú pusztulás vagy fejlődés

folyamatában lévő társadalmi részek mennyiben járulnak majd azon világrészlei fejlődéséhez, amely egy a népével — s így a legmagyarabb — csak a fejlődés másodlagos fokán“. A „Fuiumus“ érettsége tanúság, hogy a ciklus építéséhez a kifejezőkészség éppenúgy megvolt már, mint a rengeteg élmény. Mikszáth írja, hogy Justh utolsó heteiben szüntelenül a következő kötetek tartalmáról beszélt: a tüdőbetegek közismert bizakodásával,

Justh Zsigmond nemcsak Felvidékre utazgatott, hanem békési birtokára is. Az utóbbi utazások, mint a Fuiumus tanúsítja, másféle biológiai és lélektani gyümölcsöket hoztak, mint a felvidékiek, — Justh Zsigmond fölfedezte a magyar parasztot, midőn a politika elszánt tudatossággal hátat fordított neki és a frissen sült urbánus civilizáció egészen más irányba terelte a közfigyelmet. Két novelláskönyvvel adózott népének, az első kötet bevezető novellája „A puszta és Paris“, Justh egyik legnagyobb vívódásáról tanúskodik. A gazdag mágnás, az ünnepezt világfi, a nyugateurópai utas döntő küzdelméről vall, a belső ütközetről, melynek sorsa eldöntötte, hogy az urbánus civilizáció írója legyen, vagy pedig a „pusztáé“? „A puszta győzedelmeskedt Paris fölött, — fejezi be írását, — a reggeli napsugár elmosta az éj illatos, beteg világát. Ti már mind pihenésre vágytok és mi ébredünk“. A keleteurópai „ébredés“ hajnalodott Justhban? Minden bizonnyal s feltámadt a puszta öntudata éppenúgy, mint Petőfiben. Ám egyiküknek a puszta-élménye sem romantikus alkatú. Petőfi a puszta-élményben forrott igazán magyarrá s nagyvonalú realistává, Justh pedig jól tudta, hogy a határtalan síkság, bár nem rendelkezik természetes védőművekkel, őrizi a magyart. A határtalan puszta nemcsak ősi visszaemlékezés a magyaroknak, hanem éppen ezért: biztonságérzés is, — az öröklét élményének megnyugtató, kiegyenlítő ízét ajándékozza.

A kötet második elbeszélésében „Anyaföld“-ben méginkább kibontakozik Justh puszta-élménye, gazdag költői színekkel, akár a század első felében, de valóságérzékünk nagyot haladt azóta, közelebb férközött a táj emberi valóságához. Justh ráébredt a társadalmi valóságra is, a XX. század realista-naturalista élményeinek csíráját megjeljük írásaiban, de nem sokat időzik mellette, elsősorban a nép szellemi alkata és lelki vonásai érdekelték. Illyés Gyula vádat emelt a magyar irodalom ellen, hogy a népet külsősége-

sen és zolai recept szerint ábrázolja, nos: Justh a cáfolat, mert népszemlélete a legbensőségebb: a magyar életérzés és világszemlélet egyensúlyának elemeit kutatta és találta meg az Alföld népében. Mindaz, amit a „Fuiumus“-ban „ellenpólusként“ s programúiként hirdet, életté, eseményyé, költői s emberi kinyilatkoztatássá válik novellás-könyveiben. Justh népiségét mai szemmel sokan talán halványnak bélyegzik, holott a kor legmegrázóbb szellemi eseményei közé tartozik: egyik leeurópaibb és legműveltebb elménk, az előkelő nagyvilág és Magyarország kedvence föladott érte mindent, lemondott a népszerűségről, „szektáriánus“ lett, akár a paraszti nazarénusok. A néptől megmentő egyéni élményt is kapott. Halálos beteg volt, rengeteget viaskodott a korai halál árnyával, de férfias és magyarán szemérmes természete nem engedte, hogy egyéni fájdalmáról és kétségeiről beszéljen. A néptől megtanulta: nyugodtan és természetesen fogadni a halált. Finom tekintete észrevette, hogy az egyszerű, ősi ember életérzésében az élet és a halál összefolyik s egyesül a lét mélyebb, szintétikusabb átérzésében. A „Fuiumus“-ban és egyik novellájában, — „Az anyaföldben“ — Justh nagyszerű emléket állított ennek az élménynek, mely elkísérte őt egész életében s komoly, nyugtató arcával őrizte haláltusáját.

Justhot nem valami újféle „vissza a természethez“ divat vezérelte a néphez, hanem a népléleknek, a nép lelki egyensúlyának olyasféle művészi jelentőséget tulajdonított, mint később Bartókék a népdalnak és a népzeneinek. Justh tulajdonképpen élesen szembenállott azzal az irodalommal, mely elmulasztotta a néphez való visszatérésnek ezt az út-#ját, de nem volt parancsoló, vagy forradalmi természetű író, nem alapított „irányt“, nem kavart irodalmi s irodalompolitikai harcot, hanem művekben állított emléket hitének. Meggyőződött a népnek kultúráját viselő képességéről, midőn békési birtokán parasztszínházat alapított s parasztjaival klasszikus darabokat játszatott. A néphez való közeledés eleinte kísérlet volt nála, később a kísérlet hitté nőtt s egészen a parasztszektákig vezette. A nazarénusokról különben regényt írt, a „Gányó Julcsát“, melynek első kiadása halálának évében jelent meg. Mint előszavában írja, teljesebb képet próbál rajzolni benne a magyar „népvilágról“. Jussában a magyar népnek két véghatárát: a könnyűvérű szilaj dohánykertészt és a csupa eszmévé tiszt-

tult nazarénust akarom bemutatni. Ezek között pedig a paraszt racionalistát, a gazdát. Gányó Julcsát egészséges szenvedélye, őserije keresztülkergeti jón, rosszon, majd kiválasztja lelkének jobb anyagát s egy új vallás karjaiba hajtja ... A magyar nép haladó, bár még kötött filozófiáját akarom megvilágítani, amely azért életképes, mert fajunk józan idealizmusa szülte.. . Julcsa kiállja a tűzpróbát, mert fájának ez életerős, bár életnagyságúnál nem nagyobb s így tipikus alakra szüksége van. Julcsa emelkedik, mert „erős“. E sorokból megtudjuk, hogy mi lett volna a „Kiválás genezisének“, tervezett nagy regényciklusának szellemi eredménye: „felül“ a rothadás, a szükségszerű pusztulás, a „társadalmi trágya“ elemei válnak ki, „lent“ pedig a fejlődő és folytatódó életé. Justhban megvalósult az a társadalmi ítélet, mely körül majd a következő évtizedek legnagyobb szellemi és politikai küzdelmei zajlanak le. Ám Justh ezt az ítéletet páratlan higgadtsággal, matematikai szabatos-sággal és pontossággal tudta kifejezni, művének hitele és hatása tehát beláthatatlan lett volna.

Gányó Julcsa „szabad“ társadalomban születik, dohánykertésznek a lánya. A dohányosok pedig nem kuporgatnak, hanem vidáman és könnyelműen élnek, a nők pávaskodnak, minden kincsüket magukra aggatják, hadat üzennek a paraszti puritánságnak. Julcsa szépsége s életereje természetesen emelkedni akar, a gazdalegény az ő nagy álma. Keserűen csalódik s könnyelműen zülleni kezd, midőn megállítja s új ösvényre csalogatja egy szelíd láng, a népi mélységből kivált erkölcsi erő: a nazarénizmus. Justh ennyit akart kifejezni, ám a nagy író megnyilatkozásai természeténél fogva mindig teljesebbek, mint szándékai. Just a nazarénusságban csupán a magyar temperamentum lengésének egyik határesetét kívánta szemléltetni, de sokkal mélyebb folyamatot szemléltetett: a kereszténység keleties „elfajzását“, ámbár az „elfajzás“ nagyon közel jár a krisztusi tanítás eredeti értelméhez. A nazarénusság bölcsője a népi magány volt, megdöbbentő s egyben fölemelő élmény, hogy egyedül vannak és senkire sem támaszkodhatnak ebben az életben, csak saját lelkükre. Kiderült, hogy a népi lélek is magában viseli Krisztust, de kereszténysége merőben más, mint a felette álló társadalomé. Az európai fejlődés a maga életformájához alkalmazta a kereszténységet, — dogmáit érintetlenül hagyta, de annál

inkább eltávolodott lényegétől, eredeti életformájától. A népi kereszténység, — így egyik legérdekesebb hajtása, a nazarénusság is, — az eredeti életformához tért vissza, nem az európai fejlődés, az uralkodó társadalmi-gazdasági nézetek s érdekek szerint magyarázta Krisztus tanítását, hanem szüzi eredetiségében szívta magába. A nazarénus nem a korszerű vallásos kultúra vizéből ivott, hanem Krisztus „tüzet“ fogadta bé, — az egyszerűsége, nyíltságra, igazságosságra, a feltétlen bűnbánatra, az életforma törhetetlenségére nevelő lángot, — az önmagába vonuló néma hitet, mely azonban, ha kell, utánozhatatlanul szép és nemes nyugalommal hősi martíriummá magasodik. E vallásosságnak formája sokkal közelebb áll a békés, elmélkedő hajlamú, a világgal szemben közömbös, befelé forduló és mélységbe merülő ázsiai népek vallásos kultúrájához, mint például a nyugati népek kereszténységéhez. Justh Zsigmond, hol tudatos elszántsággal, hol pedig önkénytelen rátalálással érkezett a magyar népegyéniség vidékére. Hátat fordított az európaiságnak? Dehogy, legfennebb a sznoboknak fordított hátat, hiszen ez a sajátságos népegyéniség jelenti a magyarság európai létjogosultságát. Justh is így gondolkodott, mint egyik barátjához írt levele tanúsítja: „E világnézetet, amelyet a puszta könyvében meg akartam állapítani, te felismerted, csak úgy, mint néhány francia és angol kritikusom, kiknek a magyar nép világnézete a göröghöz hasonlónak tűnt fel“. Justh vállalta volna a hivatást: Nyugaton eredeti lelkünk és kultúránk elismertetéséért harcolni. Műveinek jelentősebbjeit közvetlenül halála előtt írta. Az epikusnak meg kell előbb telnie, azután bontakozhat csak ki. Justh Móricz Zsigmondhoz hasonló tudatos „gyűjtő“ volt, de elment harmincegy évvel, alkotó „dagályának kibontakozása“ elején.

Papp Dániel

(1868—1900)

Papp Dániel Ómoravicán született, Zomborban nőtt fel, döntő élményeit Dél-Magyarországon szerezte, onnét érkezett, ahonnét Herczeg Ferenc. Papp Dániel azonban éppensolyan fiatalon pusztult el, mint Justh Zsigmond, a magyar írók betegségében, tüdővészben s annyira sem vitte, hogy

a „mindenre kiterjedő“ irodalomtörténetek a nevét följegyezzék. Herczeg Ferenc Dél-Magyarországból Gyurkovicsékat hozta s egyik legfőbb táplálója lett a dzsentridélibábnak. Papp Dániel mélyebbről merített, természetesen 'Budapest immár „vegyes“ szelleme nem is fogadta olyan hevesen kegyeibe, mint Herczeget, akinek minden sora rikoltó hűségeskü volt a korszellem mellett. Papp Dániel ama kevesek közé tartozott, akik vajmi keveset törődtek a korszellemmel és az irodalmi élet zavaros hullámaival s meg is bűnhődtek érte. Az „asszimilánsok“, a félig-meddig beolvadók farsangja következett; csoda-e, hogy ez a réteg csak külsőséges magyarságot tákolt, türelmetlen és szószátyár, tehát nekünk mindenképen idegen sovinizmus alakjában? Rákosi Jenő szavalt a harminc millió magyarról, miközben a valódi magyarok tömegesen kivándoroltak s Herczeg Ferenc talpalt Jókai és Mikszáth örökébe. A magyarokban pedig konok dac gyülekezett, mely néha iránytalanul és „csakazértis“ dörgött, szikrázott. Papp Dánielben a dac teremtő erővé nemesedett.

Egyik legérdekesebb novelláskönyvében („Tündérlak Magyarhonban“) rendkívül figyelemreméltó vallomást találunk. Előszavában hitet tesz a keleieurópai táj mellett, majd „ázsiaiinak“, tatárivadéknak vallja magát. A keleti-magyar élmény s tudat jelentkezett benne éppen úgy, mint Gozsduban, ám érdemes ezt a „keleti magyarságot“ megvizsgálnunk, mert például Papp Dániel elsősorban a délmagyarországi szláv nemzetiséghez hajolt le akkor, midőn az asszimiláns sovinizták az elvadult szellemű nemzetiségi türelmetlenséget gerjesztették. Papp az ellentéles utat választotta, mert valóban keleti magyar volt, ősi föderatív szellemünk művészi látóhatárrá nőtt műveiben. A magyar életérzés ebben a korszakban is megmutatta, hogy mennyi mindent megbír — szintetikus és föderatív hajlama a szellem síkjára tolult. Az asszimilánsok ug}'anakkor mindent fel akartak szívni egy sovinizta ábránda, melyből éppen csak a valódi magyar szellem hiányzott volna. A tiszta emberies eszményeket, így a türelmet és a széles emberi megértést az „ázsiai öntudatú“ magyarok képviselték.

Papp Dániel említett könyvének előszava írói hivatásáról is vall: rendeltetését a magyar mélység föltárásában kereste s mint jellegzetesen elbeszélő lélek, egy kedves mondával példázta: Zivataros éjszakán a portyázó komiszá-

ros eltévedt legényével a duboki pusztán, úgy bolyongtak a kukoricásban, mint az őserdőben. Egyszer csak pazar földalatti kastélyra akadtak — talán Rózsa Sándoré lehetett — olt éjszakáztak s reggelre betérve a városba, elmesélték élményüket a svalizsérok ezredesének, aki azonban hiába kereste a „Tündérlakot“, mely a mélységben rejtezik, de sohasem nyílik meg a svalizsérok előtt. Papp Dániel konokul lándzsát tört a magyar mélység, tájunk, népünk és népeink (!) eredeti mélysége mellett, ellentétben földijé-Herczeg Ferencsel, a felszín nem is mindig káprázatos bűvészeivel.

Papp Dániel novellái főként honi szerbekről szólnak. Papp a tanúság, hogy ők is nagyon jól elfértek mélységünkben: a zsarkováci kurtanemesek, közelebbről Patarics Vince, aki nagyon emlékeztet Gogoly aranyos vidéki földesuraira, Nikánor diakónus, a csúnya Euthym s a többiek. Papp hozzátartozóinkat, életérzésünk már szervessé vált elemeit látta bennük, anélkül, hogy tiszta emberi valójukon erőszakot ejtett volna. Papp a magyar mélységet olyan tágas, szabad méretekre szabta, mint az Alkotó a magasságot.

Novellái kitűnő műalkotások, de Papp feltűnően otthonosan mozgott a regény területén is, bár csak egyetlen regényt hagyott reánk, „A rátótiakat“. „A rátótiak“ Zombor regénye s mint novelláinak jórésze is elárulja, íróját mélyebb rokonság fűzi Mikszáthhoz. Mindketten felszabadultak a századforduló jobbainak tragikus alaphangulata alól, de Mikszáth el is szabadult, életérzése és humora vidáman csatangolt, Papp Dánielt jobban kötelezte és kötötte a realizmus. Mikszáth is realista volt többek között, a realizmus egyik uralkodó szín volt gazdag palóc szőtteiben, — Papp realizmusa azonban életkedv, hivatás, vívódás. Mindkettőnek fejlett volt a humora, ám Mikszáthnak a humor úgy kellett, mint a vízi szárnyasoknak a víz, életeleme volt, Papp humora inkább csak mélybevágó szatírát ellensúlyozta, enyhítette. Hiányzott belőle a mosoly önmagával betelt gyönyörűsége, ösztönös gonddal s a kémikus biztonságával vigyázott, hogy a humor eleme el ne nyomja a szatíra erőteljesebb ízét. Novellái ugyan gyakran Mikszáthra emlékeztetnek, éppen olyan szívesen merült a délszláv szent egyszerűség és együgyűség ábrázolásába, mint Mikszáth a szlovák naivságba, regényében azonban már a

Nagy Szatíra konok szárnycsapásait érezzük, egy eredeti tehetség szívós nekigyürközését, hogy megmutassa: mi is lappang a nagy garral hirdetett „Új Magyarország“ méhében, a vidéken.

Papp realizmusa hitelesebb, mint a fiatal Mikszáthé, nines ugyan benne annyi költői erő, mint a nagy palóc világában, ahol lépten-nyomon bugyborékolnak az üdítő források, de súlya van a dolgoknak és a figuráknak. Papp nem festett ugyan „sötét világot“, de nem is vajakolta búbájossá, inkább azt érezte, hogy az élet egyensúlya is mennyire tragikus. A nagy író erényei eltakarják gyengeségeit, így Mikszáth elbeszélőerejének búbájossága feledeti regényeinek lazaságát, „happy endjeinek“ olykor bántón kezdetleges gépiességét. „A rátótiak“ szerkezete izmosabb a Mikszáth-regények szerkezeténél, nincs annyi kitérő és humoros elágazás benne, nem tűzdeli tele vigasztaló idillel, határozottabban és erélyesebben bontakozik ki a társadalom képe; realizmusa sem olyan szétfolyó, mint Mikszáthé, sűrűbb, töményebb. Mikszáth patriarkális szellemét is hiába keressük „A rátótiakban“, — Mikszáth volt utolsó mesélő pátriárkánk, lényegében jól érezte magát abban az életben, melynek annyi s annyi hullafoltját észrevette, de mégis az ő szellemi domíniuma volt, a kor elvetélt típusai és figurái pedig rokonai, „családtagjai“ voltak, Mikszáthnak az étellel szemben való állásfoglalása, utolsó nagy regényeit leszámítva, nem lépte túl az atyai feddés és a rokon évdés határmegyéit. — Papp Dániel már bizonyos távlatból szemlélte életünket, hűvösebb és tárgyilagosabb volt, nem csiklandozták szlávós ellágyulások, mint Mikszáthot. Mikszáth nem egyszer a karrikatúra felé siklott, máskor naivan romantikus figurákat rántott be regényeibe, Pappnál semmiféle hajlam sem mossa el a valóság konok körvonalait. Megbízható társadalomrajzot, derűs, de szigorú kritikát kapunk Papp Dánieltől, s emellett: fukarul bánt a szavakkal, még fukarabbul a mondatokkal, az izmos szikárságot képviselte lelki és szellemi elhájásodásunk esztendeiben.

Kelet fiában, a „tatárban“, a magyar mélység hitvallójában volt valami latinos szigor és tiszta egyensúly. „A rátótiak“ első regénynek feltűnően tökéletes, a benne jelentkező író nagy regények remétiyére jogosít. Szerencsés rokonával, Mikszáth Kálmánnal szemben is megállja a próbát, ha pedig földijével, Berezeg Ferencsel hasonlítjuk össze,

különösen szembetűnik Papp gyökeresebb tehetsége, magásabbrendű ízlése és különb művészi igénye. Hiába ontotta Herczeg a művek sorozatát, Papp Dánielnek egyetlen regénye elégséges arra, hogy kétségek sora támadjon bennünk Herczeg elhivatottságával szemben.

Délvidéki emlékeinek tárháza „Marcellus“ c. novelláskönyve, a honi szerbség életének páratlan novellafüzére. A „Tündérlak Magyarhonban“, a „Marcellus“ és „A rátótiak“ a századvég legkülönb prózai teljesítményei közé tartoznak, ott a helyük Tolnai, Justh és Gozdsu ugyancsak feltámadásra váró művei mellett.

Gozdsu Elek

(1855—1919)

Ercsiben, Fehér megyében született, Temesvárott, mint királyi főügyész halt meg. Egyideig belemerült Budapest irodalmi életébe, sikereivel meg lehetett elégedve, mégis csakhamar föladta a harcot s államhivatalnoknak ment, előbb Fehértemplomon ügyészkedett, azután került Temesvárra. Magas kort ért, de élete végén már alig tudtak róla, utolsó prózai műve 1886-ban látott napvilágot, azután csupán egy drámával szerepelt. Pályája tele van „talányokkal“, fejlődése meredeken tört fölfelé, utolsó műve „Tantalus“ c. novelláskönyve a magyar próza legnagyobb teljesítményei közé tartozik, utána azonban elhallgatott, holott a „Tantalus“ nem hattyúdal, hanem a kiforrott teremtőerő néhány kifejező mozdulata; de miért dermedt meg ez az erő?

Gozdsut egyesek macedón, mások örmény származásúnak mondták, némelyek tévesen románt sejtettek benne, maga Gozdsu a magyarok mellett a honi szerbek életével foglalkozott legszívesebben és semmiesetre sem tekinthető „asszimiláltnak“ a szó gyanakvó értelmében, mert a magyar nyelvnek s a magyar nyelv szellemének, mértéktartó magatartásának páratlan mestere volt, mindenesetre mélyebb és életteljesebb stílusművész Ambrus Zoltánnál, a századforduló kikiáltott stíluspápjánál. Annyi bizonyos, hogy Gozdsu ősi keleti ember, „fajtája“ öregebb a mai nemzeti nevezeteknél s „régiségének“ köszönheti, hogy fenntartás nélkül a magyarságba tudott olvadni, mely a „korszerű“

felszín alatt mély keleti-antik réteget őriz. Gozsduban szlávós réteg is őlt, de materiájának lényegére egyedül ez a szó illik, hogy „keleti“. Életének értelmét nem a kifejezésben, hanem, mint a legrégebb kultúrfajták, a szemlélődésben kereste, s ki tudja: ez a tiszta szemlélődés talán az európai ember tér és időfogalmai fölé emelkedő alkotás? Első írásain a francia próza lecsapódásait érezzük: „nagy szenvedélyek“ regényét próbálta megírni a tiszta mértéktartás módszerével, s bár a regény formájába nehezesen helyezkedett bele, nem közönséges alkotóerő jelentkezik kísérleteiben. „Az aranyhajú asszony“ a romantika nő-élményét próbálja realisabban megfogalmazni, súlyosabb alkotás „A köd“, mely így elvetélt, félig nyersen is a kor legkülönb prózai kísérletei közé való. Gozsdu magyar társadalmi regényt írt, de csaknem egész Kelet-Európa belső válságát kifejező műalkotást hagyott, érezte, hogy belső ködben s lápok közepette élünk; a regény olvasása közben néha mintha Ady „eltévedt lovasának“ hangjait hallanók. E/ az író észrevette, hogy a hatalmas keleteurópai népi folyamatok és állóvizek nem teremtettek még tudatot, nem honolnak „napok“ és „csillagok“ fölöttük, csak lidércfények. Gozsdunak ez a regénye is francia recept szerint készült, de folyton azt várjuk, hogy most áradni kezd majd a mű, megnyílik a keleteurópai „mélyföld“, a tudat alá süllyedt emberség, ám Gozsdu éppen ettől az áradástól félt. Az „áradáshoz“ ezen a tájon mély magyar indulatok (Méliusz, Juhász, Pázmány, Ady), vagy szláv exhibicionizmus szükséges, esetleg a népmesék teremtő naivsága, Gozsdu azonban másszabású egyéniség volt s ezenfelül súlyosan ránehezedett a kor természettudományos világszemlélete.

A XIX-ik század végén csaknem minden magyar író — s éppen a legmélyebb tehetségek — ismeretséget kötöttek a darwinizmussal, a természettudományos világszemlélettel. Nyugaton a természettudományok nagyon megtermékenyítették az irodalmat, az írók új életszemléletet merítettek belőlük s megváltó gondolatot is az emberi nem tökéletesítésére, a földi paradicsom lassú, de biztos felépítésére. Justh Zsigmondra ez a természettudományos optimizmus hatott, Gozsduban a nyugati hatás egészen más folyamatokat hívott életre. Gozsdu Kelet-Európát két döntő élményen keresztül szívta magába. Egyik a nagy meg-

rekedtség volt, melyben e földdarabnak csaknem minden népe s társadalma szenvedett és e megrekedtség természetes hatásai: a bomlás lassú foszforeszkálása, indulatrohamai, fájdalmas kitörési kísérletei, a tunya életmód elhatalmasodott belső mérgeinek maró-romboló munkája. A másik döntő élmény: a nép ősi, egyszerű mágikus kultúrája, melynek gyökerei még a mindenség, a lélczők ősi egységébe nyúlnak. Gozsdú látta, tudta, hogy hiába köteleznek ehhez a földhöz a nyugati csapadékok, alig termékenyítik meg az ugart, inkább a mocsarakat és lápokot táplálják, mert itten másnemű „csapadékokra“ van szükség. Egyik legérdekesebb elbeszélése, „Egy néma apostol“, éppen arról szól, hogy milyen szerencsétlen figura lesz nálunk az „új nyugati hit“ apostolából, másik meg kitűnő novellája, „Egy falusi mizantróp“, pedig azt vitatja, hogy az ősi népkultúra mágikus életérzése egyszerűbb és biztosabb tájékozódó szerv a modern tudományos világszemlélet merev egyoldalúságánál. Gozsdut a nyugati hatás keleteurópai tudatra ébresztette, látta az egyedül üdvözítő utat, de nem merte bejárni.

A keleteurópai végzetről szól „A mártír“ c. ugyancsak tökéletes novellája, egy szerb „szabadsághős“ históriája. A „szabadsághős“ — afféle kudarcot vallott szabadsághős, vagy „szolgálatonkívüli Marat“ — más időben és tájon talán emberi szerepre vergődhetett volna, de a magába szívtott francia forradalmi ideológiának lobogása itthon, Bácskában, a nagy rendülések lecsillapodása után komikus hatást keltett. A forradalmi apostol végre is belátja a passzivitásba húzódó nép igazát: „A nép az igazságot érzi. Nem volt még rá eset, hogy a nép ostobaságot akart volna.“ S bár „puskagolyó elé született népnek“ tartja a saját fajtáját, de rájön, hogy csak akkor megy puskagolyó elé, ha az ösztönei parancsolják. Az „elkalandozó“ szellem végzetét írja meg Gozsdú ebben a novellájában, a keleteurópai kalandort, aki Nyugat tüzeit és fényeit hozza és „község csudája“, haszontalan vértanú lesz a saját pátriájában. Gozsdú látta a törvényt: a tüzet s a fényt ebből a tájból és közösségből kell kicsiholnunk, ha nem akarunk haszontalan Messiásokká válni.

Gozsdú világa: csupa megrekedt sors és ember, magukba húzódó, roskadozó meghasonlottak, bővérű hadonászok és szánandó hősök, akik hosszabblejáratú öngyilkos-

ságba menekülnek; az erők tehát megáporodnak, vagy szétfolynak. Gozsdunak csaknem minden alakja a reánk kényszerűeit társadalmi és gazdasági életforma áldozata. Nem hoz derekabb életingert nekik az „új idő“ s ezért inkább lassan, de biztosan fölládozzák magukat. A kiegyezés korának zsoldos hada a „föllendülésről“ szónokolt, de ugyanennek a komák a legmélyebb írói reménytelenséget láttak mindenfelé. Tolnaiban és Gozsduban jelentkezik először félelmetesen az Ady-korszak végzete: az áthidalhatatlan ellentét az élet irányítói és a szellem hordozói között.

Gozsdu a „nagy haza“, a keleteurópai táj válságának legmélyebb okára tapintott: az emberi reménytelenségre, a táj és a tájat kifejező ember mélyebb tárnáinak erőszakos bietemetettségére, a reánk kényszerített életformák idegenségére. A társadalmi bomlás okát is ebben kereste: a „kődben“, az élet bizonytalanságában, mély erőink elkallódásában, tudatunk tántorgásában, életérzésünk nem gyógyuló sebeiben. Úgy látta, hogy ez a nagy táj egyelőre csak vajúdni tud, de vajúdásából még nem születik életforma. Tulajdonképpen Gozsdu is a „megmételyezettekéről“ írt, felemás emberekről, akiknek életerőit meggondolatlanul beléjük csempészett szérumok hatása torzítja, zilálja, bénítja. Az élet szüntelen és haszontalan fortyogó káoszvá válik, melynek ingoványos talaján minden kísérlet elferdül s végső eredményben lábba fullad. „A kőd“ alakjai mindannyian „megmételyezettek“, iránytalanul száguldó, pusztulást és halált hintő, vagy pedig tehetetlenül hánykódó figurák, — novelláiban érettebb erővel ugyancsak ilyen embereket és emberséget ábrázol.

Gozsdu nem volt célzatos társadalmi író, ennek köszönhetjük, hogy a műveibe szőtt társadalmi kép annyira éles és megbízható. Félelmetes tárgyilagossága tette lehetővé, hogy királyi ügyész létére nyugodtan írhatott az újfajta megyei korrupcióról, a Kelet-Európába tolokodott kapitalizmus rablógazdálkodásáról, a nép teljes elhagyatottságáról és az 1867 után uralkodó nemzeteszemből való kieséséről. Gozsdunak elsőrangú érdemei vannak a magyar társadalmi tudat születése körül. A gondosan konzervált arisztokrácia erkölcsi és társadalmi szerepéről az volt a véleménye, mint Tolnai Lajosnak, mindkét regényének eseménye ennek a rétegnek válságáról hoz hírt. De erről szól -egyik legkitűnőbb elbeszélése is, a „Nirvána“, az

„élőhalottak“ furcsa kísértetjárásáról és „métélyező“ szervezetről. A társadalmi élet vizsgálata csak erősítette Gozdsu eredeti meggyőződését, mely így foglalható össze: a fatalizmus az élet s a halál egyensúlya, tehát nagyszerű életelv és teremtőerő is lehet, de itt: a reménytelenség, a külső-belső elintéz ellenségek földjén a halál komor, vigasztalan anygala, vagy pedig a halódás zsongító, halálba ringató dajkája.

Gozdsu tudta: ez a reménytelenség egészen mélyről jön, óriási „földrengések“, társadalmi, szellemi s erkölcsi lendülések kellenének, hogy a remény látványa feltörhessen. Nem tartozott ama bizakodó rajongók közé, akik úgy hitték, hogy a francia tűz egész Európát bevilágítja és a francia forradalmi típusok bűvös köntösök, melyeket csak magunkra kell húznunk és máris a szélrózsa minden irányában megváltást hirdethetünk. Tudta: a „megváltáshoz“, tehát a tiszta emberi megvalósuláshoz mélyebbről feltört elemek szükségesek. Nem áltatta magát szép és naiv hitekkel, nem volt benne semmiféle Petőfiség, fiatal fővel is öreg keleti bölcs volt. Pesszimistának nem mondhatjuk azért, Gozdsu a kor felszínes fogalmai fölött állott s nem vette igénybe vigasztalódásul, vagy pedig teremtőerejének fokozása céljából a kor jellegzetes izgatószerzeit. Mindent látott, mindent megmért, belátta az egyéni szándékok eleve-reménytelenségét és viselni bírta ezt a súlyos élményt.

Ha, nem mélyed magyar környezetbe, hanem csupán emberi figurák megörökítésére törekszik, írásait összetéveszthetjük a múlt legnagyobb és legtisztább oroszainak írásaival. „A veréb“ és az „Ultima ratio“ bátran Gogoly vagy Csehov legjobb írásai mellé állítható, honi kritikusi valószínűleg ezért emlegették olyan kitartóan Gozdsuval kapcsolatban Turgenyevet... Az „Ultima ratio“ a magyar széppróza legnagyobb alkotásai közé tartozik, holott látszólag egészen az utolsó jelenetig a szociális közömbösséget, a társadalomból kihulló szegénység megkövesedett belső harmóniáját hirdeti. Egy szörnyű mély hang azonban pillanatok alatt pozdorjává törí ezt a megkövesedett réteget: az öreg paraszt sírásó kivonult a társadalomból, remények, vágyak s illúziók nélkül él a sírok között, mint a keleti bölcsek s magasan az élet fölé költözött zarándokok. Esteledik, szegény halottat hoznak a kórházból „közös“ koporsóban. Olyan koporsó ez, melyben csak kihozzák az ingyen

halottat, a sír szájánál kiveszik belőle és úgy dobják a mélybe. A tökéletes nyugalomba és harmóniába dermedt öreg paraszt halotthalványan tántorog vissza a sírtól: „Már másodszor! Pukkant! — Mi az? Mi pukkant? — A szegény embert — meztelenen — mint a kutyát — be kell dobni — a gödörbe! Ezt is — bedobtuk. Aztán pukkad — mint a puskalövés! A hasa, a hasa — ... Senkim sincs! Engem is — bele fognak dobni — mint a kutyát! Én is pukk ...“ A kételkedők ebből a novellából megtudhatják, hogy mi lapang a dermedt nyugalom alatt a kelet európai népek lelkének alján. A „Tantalushoz“ fogható egységes és érett novelláskönyvet alig találunk a magyar irodalomban. Csúcs csúcs mellett sorakozik benne. Egyetlen hanyag, vagy ügyetlen mozdulat sem zavarja a könyv páratlan művészi egyensúlyát. E páratlan fegyelem és igényesség Gozsdu „dicsősége s baja“. Legjobbaink közt emlegethetjük, de mondanivalójának csak egy töredéke jutott napvilágra. Minden novellája remek, megállja a legmagasabb mértéket. S Gozsdu élete mégis torzó, mint fiatalon elhunyt barátjéé és bajtársáé, Justh Zsigmondé.

Drámaírók **A népszínmű**

Szigligeti Ede (1814—1878), Szigeti József (1822—1902),
Tóth Ede (1844—1876), Csepreghy Ferenc (1842—1880).

A népszínművet Szigligeti Ede és Szigeti József kezdték, a műfaj Tóth Edében és Csepreghy Ferencben hágott tetőpontjára. Tóth Ede mélyebb tehetség volt társainál, de fejlődése derekán elpusztult. Nem volt akkora szabású tehetség, hogy Szigligeti és Szigeti népszerű műfajával szemben népdramát küldjön a magyar színpadra, bár benne lett volna még a legtöbb erő ehhez a vállalkozáshoz.

A népszínmű még a szabadságharc előtt indult útjára s átvészelte a nagy földrengést, a tömerdek halál között megkövéréndve emelkedett föl. Divatja nőttön nőtt, miközben a magyar dráma hősibb úttörői rendre feledésbe merültek. Czakó nagyvonalú romantikus kísérletei s merész igyekezete, hogy Kelet és Nyugat szellemi ütközetét drámába foglalja, nem érdekellek az utókort. Obernyik „Brankovicsát“, a kelet-európai kis népek időtlen drámáját

a kor egy-kettőre kivetette tudatából. A Kisfaludyak is hátterbe szorultak, bár mindketten, de főként Károly, az átlagos népszínműveknél mélyebb drámai anyagot és tisztultabb formát hoztak. Az egyre jobban szétbomló és a régi tisztább egység helyett zavaros képletbe tömörülő társadalomnak az a furcsa egyveleg kellett, melyet „népszínmű” néven ismer az irodalomtörténet. A népszínműben minden színpadi elemből találunk egy csipetnyit: a bohózatból, a vígjátékból, a polgári színműből, a népdramából és az operettből. Jelentékeny szerepet kapott benne a dal, de többnyire nem a tiszta népdal, hanem inkább utánzatai, úgy viszonylanak ezek a dalok az eredeti magyar énekhez, mint a cigánymuzsika zenénkhez. A tömérdek dal-betét mindenestre jó volt arra, hogy a népszínművek férceltségét és nyomorék tagjait takargassa.

A népszínmű tulajdonképpen a társadalmi visszahatás terméke és hálás eszköze. Akkor született, midőn társadalmi tudatunk és véie párhuzamosan irodalmunk társadalom-ábrázolása rohamléptekkel sietett előre. Vajda Péter, Kuthy Lajos, Eötvös József, Nagy Ignác, Obernyik Károly, Petőfi Sándor és a fiatal Arany János valamennyien a magyar társadalmi tudat szökőforrásai. Ám a népszínmű felöltöztette, fölpántlikázta és gyakran ki is festette Arany Jánosék népét. Az 1848 előtti irodalmi hőskor már meglátta és ki is merészelt fejezni a társadalmi osztályok szembenállását és ütközéseit, a népszínmű azonban inkább leplezte, otyan népet ábrázolt, melynek nincsenek társadalmi gondjai s vágyai. A népszínmű elterelte a figyelmet a népi kérdés valóban drámai gyújtópontjairól, ezért arattott akkora sikert abban a korban és társadalomban, melynek egyik legfőbb törekvése valódi kérdéseink s a tényleges magyar helyzet leplezése volt. 1867 után a régóta „romlásnak .indult“ nemesi kúriák „újjászületése“ és fölmagasztalódása következett: nyugodtan, betelten és problémátlanul kívántak élni azok, akik felülmaradtak a délibábos Parlagon. A nép „atyái“ a sorskérdéseket megbűvölték és elaltatták s ezt a cirkuszba illő mutatványt összetévesztették a nemzetalapítással és az országszervezéssel. Hogyne tetszett volna nekik a népszínmű, mely egyszerű, tiszta drámai igazságok helyett rikitóan érzelmős képet festett a magyar faluról. A szellemi hamisítványok évadja következett s előkelő helyet foglalt el közöttük a népszínmű.

A népszínműben jelentkező társadalmi visszahatásra igen jellemző Szigligeti „Szökött katona“-ja és „Cigány“-a. A „Szökött katona“ 1844-ben, a „Cigány“ pedig 1875-ben született, három évtized terpeszkedik a kettő között, de az író társadalmi tudata e három évtized alatt mit sem fejlődött, ami ifjú hiba volt 1844-ben, abból öreg vétek lett 1875-ig. A „Szökött katona“ egy grófnő törvénytelen fia, akit anyja parasztszaládhoz ad nevelőbe s a fiú ott is ragad, kovácslegény lesz belőle. Katonának viszik, többízben megkísérli a szökést, halálra ítélik, de édesanyja felismeri és megmenti. Szerencsére meghal a grófnő férje és előkerül a fiii törvénytelen atyja, aki ekkor már magasrangú katonatiszt. Nosza: azonnal keblükre ölelik a fiút. Hasonló társadalmi naivság lengedez a „Cigányban“ is. A cigányfiú parasztlányba, húga pedig parasztleányba szerelmes. A cigánylegényt elverik szerelme mellől, katonának megy és megismerkedik a falu földesurával. A földesúr felismeri a cigánylegény zsenialitását, visszamegy véle a faluba és a szerelmeseket nagylelkűen összehoronálja. Ennek lelkesedett a kor: a földesúr megúsza 1848 veszedelmes éveit, birtokon bévül maradt, de nemtőként jelenik meg a faluban s a szerelem rózsaláncát ajándékozza a népnek. A kiegyezés kora ekként képzelte el a magyar nép „drámai“ megváltását.

A népszínmű polgári húrokra hangolta a népeletet. A falut, mint nagy gyakorlatok alkalmával huszárral, megvakta szerelmi bonyodalmakkal s minden gödrébe és árkába érzélgős szirupot öntögetett. A kispolgárság szerelmi konfliktusai és vágyálmai tartós vidéki nyaralásra mentek. A valódi falu valahol a festett színfalak megett lapult, csak néha hallatszott egy-egy természetes hangja vagy nyögése, a megvilágított téren pedig furcsa bábuk érzelegtek és vonaglottak, népieskedő nyelven, de kispolgári modorban beszéltek, minden megnyilatkozásuk arra vallott, hogy utánoznak valakit. Ezért volt döntő sikerük: az egész kor az utánzásban merült ki. A középréteg a dzsenrit utánozta, a módos parasztság a középréteget, a politika a múlt örökségéből csinált paródiát. A társadalom pihenni és vegetálni akart, irtózott a valóság kérlelhetetlen képeitől, festett világba menekült, a népszínmű ennek a festett világnak természetes eleme, szerves alkotórésze.

A népszínműveknek nemcsak drámai alkata megdöb-

bentően silány, hanem a bennük vonagló életanyag alacsonyrendűsége is. Csak két embertípust ismer: a karrikatúrát és a könnyárban szenvelgő szenvedőt, az alantas komikum és a polgári érzelgősség megtestesítőit. A népszínművekhez mérten Kisfaludy Károly magasrendű „jellemvígjátékokat“ írt, mert valóságos társadalmi rétegből merítette élményeit, a patriarkális nemességből. Így cselekedett Kisfaludy Sándor is, bár jóval szerényebb tehetséggel; mégis „Dárday háza“ minden hibája ellenére becses társadalomtörténeti „adalék“. A népszínműírók azonban mindennemű mélyebb népismeret nélkül kispolgári élményeket öltöztettek népi ruhába, vagy pedig ellesték a falu néhány külsőségét és karrikírozták, tehát a Göre Gáborok és Durbints sógorok ősszülei lettek.

Szigligeti és Szigeti gyakran átrándultak a polgári színmű területére, de ezekben a kísérleteikben is ijeszően szembetűnik társadalmi tudatuk és élményeik vészes vérszegénysége. Legfennebb bizonyos tanító célzatosságig „emelkedtek“, mint Szigeti József a „Rang és módban“, ahol a nagyzólvó hivatalnokcsaládot megszegényíti a puritán, de gazdag kereskedő rokon, vagy pedig a bohózat sekélyesebb vidékére siklottak, mint Szigligeti Ede a „Liliomfiban“. Akkor sem szökött magasabbra színvonaluk, ha társadalmi kérdések helyett az egyén drámai ábrázolására került a sor. A jelentékeny író az emberi élet és sors minden rétegével szemben egyenrangú fél marad, a jelentéktelen pedig minduntalan alantas eszközök segítségére szorul.

Valóságos élményeknek és mélyebbre szántó ihletnek nyomaira leginkább Tóth Ede műveiben akadunk. Tóth Ede petőfisi pályát futott be, őt is lázas életiramba üzte a korai halál leselkedő réme. Apja polgárnak szánta, ő diák akart lenni s végül színészségre adta fejét. Korán nősült és a szegény vándorszínész olyan mélyen ember volt, hogy örökbe fogadta egy nálánál szegényebb felebarátjának a gyermekét. Petőfire emlékeztet páratlan emberi tisztasága és odaadása, mellyel az élet kegyetlen tréfáit és megpróbáltatásait fogadta. Mint szökött diák és vándorszínész megismerkedett a vidéki élet nyomorúságával és szomorú rejtelmeivel: ennek a keserves életútnak köszönhet mindent. A nyomorgás életére ment, de valóságos élményeket is ajándékozott, ezért tudott a népszínmű átlaga fölé emelkedni.

A népszínmű formai fejlődésén nem sokat lendített, az

ő darabjai is furcsa keverékek, de az alakok élőbbek s hitelesebb híreket hoznak a társadalom életéről. Tóth Edét „A falu rossza“ tette népszerűvé, de mélyebb alkotása a „Tolonc“, melyben a társadalom páriáját, a városba sodródott cselédlányt hozza színpadra. Itt is a szerelmi bonyodalomé a vezérszólam, de alakjai már húsból s vérből valók. A „Kintornás családban“ ugyancsak az érzelgős szerelmi történet vívja csatáját Tóth Ede nem közönséges realista hajlamaival. A nemes és időtálló elemet ki kell bányászni a darab szokványos szerelmi bonyodalmából és érzelgős latyakjából, de legalább van kiválasztható elem benne.

Figyelemreméltó Tóth Edének lázas, izgatotthangú önéletírása is. Csaknem ugyanolyan kalandok és események színezik, mint Petőfiét. Őt is a legsötétebb vidéki nyomorúságból rántotta ki „A falu rossza“, mint Petőfit a versei. Élete nagyszerű regényanyagot kínált, ám tárgyilagosabb és fegyelmezettebb ábrázolásra nem volt képes, ezért választotta a népszínművet, ezt a furcsa átmeneti műfajt, melyben a hiányosságokat és réseket annyi mindennel be lehet tömni. Ezenfelül: lázas és izgatott egyénisége is kielégülésre lelt ebben a laza, kuszált és kevés fegyelmet követelő műfajban.

Szigligeti nagyváradi ügyvéd fia volt, Szigeti-Tripammer József apja Veszprémben volt városbíró. Mindketten a középréteg szájaíze szerint ábrázolják a népvilágot. Csepreghy Ferenc hontmegyei parasztfiú volt, később Esztergomban asztalos lett. Alulról verekedte föl magát s különb útravalót hozott minden népszínműírónknál. Tóth Edében talán különb tehetség nyugtalankodott, de Gsepreghy világa hitelesebb, eredetibb és harmonikusabb. A „Sárga csikó“ eseménye, lélektana, nyelve, közelebb áll a néphez, igazabb híreket hoz róla, mint bármelyik népszínművünk. A romantikus elemet a betyárvilággal pótolja, olyan „romantikával“, mely eleven valóság volt. Éreztetni a parasztságnak és a értelmiségnek szembenállását, a két parasztcsalád konfliktusa maguk között és emberségesen oldódik meg, visszautasítják a felsőbb beavatkozást, ösztönös öntudattal nem akarnak fölfelé elegyedni. Csepreghynél a népszínművek túlzott érzelmességét és szirupos érzelgőséget a magyar nép eredeti emberségessége helyettesíti, tehát egy mély s valódi lelki vonás. Alakjai természetesen be-

szélnék, éreznek és gondolkodnak, csak néhány mélyítő vonásra volna még szükség és átléphetnének a népszínműből a népdramába. A népszínmű ragálya azonban bizonyos mértékben Csepreghyt is megfertőzte, nem volt elegendő műveltsége, ellenállóanyaga e fertőzéssel szemben. 1842-ben született, falusi népiskolát végzett csupán, 1873-ig munkakerijét elsősorban az asztalosmesterségnek szentelte. 1874-ben végre abbahagyta mesterségét, mert egészsége erősen meggyengült, gyógyíthatatlan tüdőbaj kínozza s 1880-ban már halott volt. Mindent elkövetett, hogy műveltségének hiányait pótolja és emellett lázas iramban dolgozott. Eredeti nyers tehetség küzdött Csepreghyben a dilettantizmus salakjával. Sógora Rákosi Jenő, a kor legjelentéktelenebb drámaírója és végzetes szelleme kedvezőtlen hatással nehezedett rá. Rákosi egész életében tized- és huszadrendű tehetségeket mozgósított a magyar géniusz legnagyobb hordozói ellen, mert csak akkor érezhette magát magyarnak, ha fejletlen, csírájukba sült magyar elmék vették körül: az eredendő idegenségnek a magyar fejletlenséggel és tőpedtséggel kellett szövetkeznie, hogy fennmaradjon. Rákosi Jenő idegensége helyes ösztönnel érezte, hogy csakis a legjobbak veszte árán találhat hitelre s azokat ölelte keblére, akiknek embrionális tudata és tompa ösztöne nem merevedett azonnal tiltakozással. Rákosi Csepreghyben is ilyen kijátszható tényezőt keresett, pazar bőséggel osztotta neki a rangot, egyik kísérletét például azonnal Vörösmarty „Csongor és Tündéje” fölé emelte. Csepreghy azonban mélyebb tehetség volt, mint Rákosi Jenő „fölfedezettjei”: a népszínmű Csepreghyben lép legmerészebbet a realizmus és a népdrama felé. A „Sárga csikót” Móricz Zsigmond dolgozta át s nagyra becsülte. Valóban: bizonyos melegség járta át ezt a darabot, a valóság természetes forrósága. Alakjait már nem a népszínműi „önként” rángatja, hanem az eleven élet mozdul bennük. A „Sárga csikó” nemcsak Szigligeti és Szigeti népszínműveit múlja felül, hanem sokkal különb Gárdonyi Géza színműveinél is. Csepreghy sokat hozott magával és őrizett meg a falu lelkéből s szelleméből. A magyar népszínmű érette és Tóth Ede nemes vergődéseiért érdemel irgalmat.

Csiky Gergely

(1842—1891)

Csiky Gergely, mint a „Nagymama“ szerzője ragadt meg a közönség emlékezetében, holott írói pályája külön méltánylást érdemel. Regényírói teljesítményéről teljesen megfélekedezett irodalmi tudatunk, pedig Csiky regényírói tevékenysége sok tekintetben mélyebb szándékú és külön eredményű, mint drámái munkássága. A magyar regényírók képes kiadásának szerkesztője, Mikszáth Kálmán érdekes képet fest Csiky Gergelyről. Hiányolja benne az „Öserőt“, inkább szorgalmas gyűjtögetőnek tartja, holott, ami kivetnivaló Csiky Gergelyben, az mindenképen a hiányolt „öserőnek“ — igaz, hogy tévesen értelmezett „öserőnek“ — a hatása, ami pedig maradandó, azt a gyűjtögetőnek köszönhetjük. Csikyt, mint a századvég annyi s annyi íróját, megfertőzte a romantika. Jókai öröksége olykor pusztító és torzító hatással jelentkezett a kortársakban és az utódokban. A nagy mesemondó romantikája ugyanis ősi dolog volt, a népmese édestestvére s alkalmas arra, hogy egy közösség mély értékévé, folklorisztikus kincsévé váljék. Az utódokban azonban erőszakkal nevelt melegházi plánta lett ebből a romantikából, kellemetlen irodalmi erőszakoskodás. Csiky Gergely műveit ez a romantikus örökség zavarta meg, a közönség romantikára vágyott és Csiky nem volt Tolnai-szabású író, hogy mereven szembe helyezkedjék a közönség kívánságával, engedett, megalkudott, felemás prózát teremtett.

Tulajdonképpen realistának született s ha megfelelő önkritikával és írói bátorsággal rendelkezik s ráébred hivatására, egyik legkülönb realistánkká érett volna. A realizmust azonban általában csak háttérnek és betétnek használta, az előtérben pedig nagy romantikus szenvedélyek és izgalmak mérköztek, eléggé szokványos módon és mértékben. Pedig minden regényében nagyszerű életanyagra lelünk, a „gyűjtő“ Csiky Gergely szeme sohasem tévedett, irodalmi drágaköveket pillantott meg, észrevette a jellegzetest, értett az érdemes életanyag kiválasztásához, tehát nagyvonalú írói készség birtokosa volt. Az elrendezésben hibázott: az értékes anyag háttérbe került és sablonos figurák sablonos szenvedélyeinek ágálása vetett reájuk méltatlan árnyékot.

Tehetsége sok tekintetben kedvezőbb előjelekkel rendelkezett, mint Tolnai Lajosé. Nem dúltak benne végzetes szenvedélyek, tárgyilagosabb és megértőbb tudott lenni, nem fűzték figuráihoz olyan vérmes lírai erek, mint Tolnai Lajost. A züllő dzsentirről nem festett olyan apokaliptikus képeket, tolla nem vágott azonnal a veséig, mint Tolnai Lajosé, ezért alakjai hitelesebbnek tűnnek fel, talán szélesebb emberi hatásra is számíthatnának, de realizmusát és társadalmi tudatát egyszerre csak előnti a romantikus „mártás“, a prózává oldott rémdráma. Leginkább „Az elvált asszony“ című regénye esik a romantika áldozatául, pedig az élődsi dzsentri-család, a kölcsönt felhajtó házi zsidó, a fővárosba züllött mucsai Apolló, a vidéki üdülőhely lakosai, a falusi urak és asszonyságok: átfogó és hiteles társadalmi rajzot ígérnek. Az ígéret azonban csírába fullad, a szerelmi dráma veszi át a szerepet, gyilkosság és öngyilkosság oldja meg a „romantikus izgalommal“ telített eseményt. Hasonló folyamat történik „Az atyafiakban“, az elszegényedett vidéki dzsentri-réteg rajza itt is tökéletesen indul, akár „Az elvált asszonyban“, de az élő figurák megint háttérbe szorulnak, dúlni kezd a furcsa s erőltetett szerelmi bonyodalom és tönkre teszi a jól induló regényt.

Mikszáth „Az Atlasz családot“ tartja Csiky Gergely legsikerültebb regényének és igaza is van, a társadalomra is ebben a művében mélyül el a legjobban. Egyik legkényesebb társadalmi kérdésünkhöz, a zsidók magyarországi honfoglalásához nyúl és mindennemű társadalompolitikai célzatosság nélkül szól róla, egyedül emberi tartalma és vonatkozásai érdeklik. Az irányzatosságnak még az árnyékát is hiába keressük ebben a munkában, ellenkezőleg: az író engedett a kor szabadelvű szellemének s a regény végén megadja a „császárnak“, ami a „császáré“: összebékíti és szentesíti a magyar-zsidó nászt, melynek reménytelenségéről a regényt írta; így lehetett a „szabadságot“ szolgálni a magyar „szabadelvűség“ korában.

Csiky Gergelynek ez a megalkuvása élénken bizonyítja, hogy nem volt antiszemita, tehát regényének anyagát tárgyilagosnak kell elismernünk. Nem is támadja művében a zsidóságot, nem fűz regényébe politikai szónoklatokat, párbeszédet, hanem a zsidóság magatartásának és viselkedésének feloldhatatlan idegenségét írja meg. Egyetlen prózai írásában sem ragaszkodik ennyire a realizmus

elvéhez, látszik, hogy érett s valódi élményeket fejez ki. Azt az izgatóan érdekes folyamatot világítja meg, midőn egy idegen réteg benyomul a közösség életébe, nem adja fel saját alkatát, hanem felszínes külső asszimilálódás után a befogadók lelkét próbálja magához idomítani, „megemészteni“. A rothadó társadalmi rétegek a merész vállalkozásba kezdett zsidóságot támogatják, mert a zsidóság rohamosan dagadó tőkéjéből egyidőre frissítő adományokhoz jutnak. „Átmeneti“ korszak következik: a hirtelenül felkapaszkodott és hatalommámorba részegülő zsidóság szövetkezik a felső társadalmi rétegek ütődött elemeivel s hatalmas tőkét áldoz e szövetkezés és „keveredés“ érdekében, helyet akar szerezni a „fáraó“ trónja mellett; semmiféle áldozatot sem sokall ezért a helyért. A vállalkozás merész és hazard, az öreg Atlasz holtig füttyülő zsidó marad, hiába jut óriási vagyonhoz, gyermekei azonban ugrásszerűen „asszimilálódnak“ fölfelé, átveszik a magyar uralkodó rétegek minden hibáját és tönk szélére juttatják az Atlasz-vagyont. Csiky Gergely bölcs fölénytel nézte a zsidókérdést, úgy vélte, hogy a fölfelé törekvő zsidóság úgyszólván inaszakadtá válik a hirtelen ugrás következtében, nem látta s korának szellemisége sem vette észre, hogy ezek az „áldozatok“ csak a benyomuló zsidóság „tandíjait“, „mortalitását“, akik áldozatul eshetnek, mert nyomukban folytonosan tart a beszivárgás és a következő hadsorok már mély tanulságot szűrnék az előttük áldozatul esettek sorsából. Csiky nem látta a zsidókérdést a maga téli terjedelmében, de mindaz, amit a zsidóság magatartásáról és viselkedéséről ír: elsősorban megfigyelőre és emberábrázolóra vall. Azt is helyesen látja, hogy a magyarság nem veszi észre a zsidóság félelmetes taktikáját, hanem csupán ízlése riasztja vissza a zsidók émeletítő viselkedésétől. Csiky „Atlasz családja“ mindenestre a legjelentősebb magyar társadalmi regények közé való.

Csiky Gergely társadalmi tudata és embert ábrázoló ereje nem is jelentkezik többé egyetlen művében sem ilyen erőteljesen és harmonikusan. Esztendőkönyvön keresztül ő uralkodott a magyar színpadon, úttörője volt a modern társadalmi színműnek, de darabjaiban hiába keressük az „Atlasz családban“ megnyilatkozó írói érettséget és formai tökéletességet. Csiky színműveinek figurái önmagukban kitűnőek, a drámai történet azonban erőszakolt és ötletszerű. A ter-

mészetes drámai ütközeteket intrikák helyettesítik, a bonyodalmak félreértésekből keletkeznek, a félreértéseket pedig többnyire „deus ex machina“ oldja meg. A kezdetleges drámai felfogás reménytelenül viaskodik a kitűnő figurákkal, akik előbb-utóbb bábbá válnak s az író hiába biggyeszt darabjai végére megnyugtató polgári „happy endeket“, a magasabb értelemben vett dráma minden darabjában reménytelenül kimúlik.

Csiky Gergely társadalomiszemlélete sok tekintetben azonos Tolnai Lajoséval. Csiky is bizalmatlanul nézett korára, látta a „cifra nyomorúság“ vonaglását, a törtetőök megdicsőülését, a „lumpenproletárok“ szaporodását, de hiányoztak belőle Tolnai megrázó indulatai és kegyetlen társadalmi megérzései. Sekélyesebb író volt és felszínebb gondolkodó, ezért legmélyebb vonásai, köztük kitűnőnek ígérkező humora, csak félig-meddig bontakoztak ki. Nem úszott az árral, hanem félfordulatot csinált a korszellem ellen, az ár nem ragadta magával, hanem kanyarodott egyet és elfolyt mellette. Különb prózaíró volt, mint drámaíró, de a magyar színpadon űr tátongott s Csiky lázas tevékenységével betöltötte. Egymásután alkotta és tákolta drámáit, a maga egyéni drámáját, egyéni meghasonlását azonban nem merészelt megírni. A legmélyebb feladatok elől bölcsen kitért, a vallomás egyszerűségével nem bírt tehetsége megbirkózni. Emlékét mindenképen az „Atlasz család“ őrzi majd meg. Ha egyszer megcsinálja -valaki a hiteles magyar társadalmi regények sorozatát, Csiky műve a legjelentősebbek sorában foglal helyet.

Költők

Dömötör János

(1843—1878)

Dömötör János Tolna megyében született s nemcsak földije, hanem rokona is volt Tolnai Lajosnak. Tolnai Lajos egyik regényében a gazdaiifjú papkisasszonyt vesz feleségül, lehetséges, hogy Dömötör János szüleit vette mintának. A költő édesanyja tehát „lefelé“ lépett, gyakori eset ez éppen a felsőbb rétegek fáradt, megújhodásra vágyakozó sarjainál: az egyszerű, erős életformák felé törekszenek.

Ám Dömötör édesanyját nem mentette meg ez a lépés, idegbaja egyre súlyosabb lett, korán elköltözött. Három fiút hagyott, a költő volt a legkisebb, finom lény az édesanya törekeny alakjára emlékeztette a családot, nem is hajtották a paraszti életforma vastörvénye alá, hanem tanították. Az édesapa végrendeletében is meghagyta a két idősebb testvérnek, hogy öccsük neveltetését fedezzék s ők híven teljesítették az apai kívánságot. Dömötör János Tolnai Lajos útját ballagta végig: a gyönki algimnáziumból Nagykőrösre került, s végül a pesti református teológiára, ő is tanár lett, majd angliai útja után vidékre vágott, mint Tolnai Lajos. Szekszárdra került, Tolna megyének, pátriájának tanfelügyelője lett, később ismét Pestre költözött. Nemcsak Tolnai Lajoshoz fűzték meleg kötelékek, hanem Zilahy Károlyhoz is. Midőn Zilahy válogatott műveit barátai kiadták, Dömötör János írta hozzá az előszót. Ez a terjedelmes írás Zilahy egyetlen életrajza. Később Dömötör műveit is majd barátai rendezik sajtó alá, mint Zilahy Károlyét.

Dömötör utóbb elvi téren elszakadt a Tolnai-Zilahy-vonaltól s Gyulai Pál barátja lett. Nem hűtlenségből cselekedte, természetes dolgot mivelt, belső meghasonlása nem engedte, hogy harcos szellem váljék belőle, éppen elegendő volt a saját válságaival küszködni. Ezt a küzdelmet sem bírta, önkeze vetett véget életének. Semmiféle külső ok sem készítette öngyilkosságra. „Kedvezően helyezkedett el az életben, baráti köre szerette, látszólag kedélye is nyugodt volt. Délben még kocsit rendelt másnapra, mert Kecskemétre készült, este vidám baráti társaságban vacsorázott s reggelre holtan feküdt. A verseiben annyit emlegetett pisztoly mégis eldőrdült.

Dömötör János tanulmányokat is írt, néhány hónapig lapszerkesztéssel vesződött, számra szép prózai hagyaték maradt utána, termésének értékesebb felét azonban versei teszik. Különös, bonyolult, talányos költő, merészen kiemelkedik kortársai közül. A XIX-ik század második felében, főként az utolsó évtizedekben gyenge lábon állott a magyar líra. A lírai látát különféle divatos műanyagok pótolták, epigonhad zsvajgott, a költészet tisztaságát „festett vérzés“ éktelenítette. Vajda János ennek a korszaknak egyetlen nagyszabású lírai teljeseése, mellette Dömötör, Komjáthy és Reviczky érdemelnek figyelmet. Ám Reviczkynek különb

a prózája, mint a versei, Komjáthy pedig bántón egyhúrú költő. Annál meglepőbb Dömötör János gazdagsága, sokrétűsége.

Dömötör verseiben mindenekelőtt megtaláljuk a felejtetetlenül édes pannon ízt: az őszi érettség, a latinus mértéktartás és a tiszta ragyogás szövetkezett ízét. Képei gögösen egyszerűek, tiszták és mégis tömények. A valóság fekete, nehéz földjéből nőttek, de kecsesek és bájosak, mint a virágok; az élet sűrű esszenciáját lehelik, de az illat könnyedén árad. A zaklatott lelkű költő, aki bensejében sehogyan sem tudott nyugvópontra vergődni, a kifejezés tárgyilagosságába, a képek tökéletességébe menekült. Arany János tanítványának tetszik, de ritmusa könnyedebb léptű, formája simább és karcsúbb, költői világa dunántúlias, tehát Arany súlyos alföldi világával szemben: latinosabb.

Dömötör legjobb kortársai szembefordultak a népies iránnyal, mely epigonok martaléka lett és fűzfaköltészetté süllyedt, — a jobbak elfordulása tehát érthető volt. Dömötör ezen a téren is a nehezebb utat választotta: nem követte az epigonokat, nyoma sincsen benne a mesterkéltnépieskedés Ízléstelenségeinek, hanem megkísérelte a valódi népi irodalmat továbbfejleszteni. A tájba, a szülőföldbe, az otthon maradt egyszerű család életébe, a falusi életforma rejtett költőiségébe mélyedt, tehát a népi sors „bensőségéhez“ férközött, olyasféle utakra tért, mint a később Párizsból visszatérő Illyés Gyula. A magyar népiség felfedezését és jogokat szerző döntő rohamát alföldi költők vitték véghez. A dunántúliak, mint Dömötör és Illyés lírája, inkább a népiség bensőségesebb, szemérmesen rejtett vidékén bolyongnak.

Ellentétes pólusok vívták harcukat Dömötör Jánosban. A kor pesszimizmusát, emberi kétségbeesését senki sem szívta annyira mélyre, mint ez a szelíd, mindenfelé tiszta emberi rokonszenvet arató költő. A nihilizmus őt kísértette legfélelmetesebben:

*„Néha elmém így felel meg:
Rossz az ember, rossz a kor.
S hiszem, eljő valaha még
Az egy pásztor, egy akol.*

*Pásztorunk majd Lucifer lesz,
Közös aktunk a pokol,
Bűn és vétek a halálban
Minket együvé pakol“.*

Ugyanakkor ő volt a kor legspirituálisabb költője, misztikus hajlamai bámulatraméltóan fejlettek voltak. Néha szinte Rilket juttatja eszünkbe: az élők és holtak együttműködésében, a halottak „árnyainak“, tiszta lényegének visszatérésében hisz. Ha a sírok lábánál áll, olyan mély misztikus ihlet csap fel belőle, mint századunk legjellegzetesebb misztikus költőiből, — „a halottak lábához tapogat“, mint Rilke. Dömötör János lelkében minden bizonynyal roppant viaskodás történt, melyről csak töredékesen értesítenek versei. Latinos mértéktartása csak végső tiszta-ságú élményeket engedett szóhoz jutni, józan magyar képtelye pedig megakadályozta, hogy háborgó szellemének „szabad ömlést“ engedjen. Belső válságáról fukarul beszélt, a „világgal“ való meghasonlását emlegette, holott más tényezővel jutott tragikus összeütközésbe, mint amit közkeletűen „világnak“ nevezünk. Mi, ha „világról“ beszélünk, a mindenségre, az univerzumra gondolunk, Dömötör azonban az emberi világgal, a homocentrikus világképpel, a racionalizmus reménytelenségével viaskodott:

*„Meguntam a magam fáját,
Az embernek baját, zaját.
Minden dolgod, emberfia,
Komoly képű komédia“.*

Tömören, a tragikus megismerés egyszerűségével, a megismerő hősi elszántságával látta meg azt, amit később Szabó Dezső az agitátor bőbeszédűségével kiáltott ki: a racionalizmusba, a homocentrikus világszemléletébe, az emberi elkülönülés gögijébe temetkezett kornak és szellemnek reménytelenségét. Dömötör ennek a kornak a fia volt, tudatos és racionalista választ követelt a mindenségtől, a létől, mely csak mágikus és kozmikus beszédre képes, alacsonyabbrendű „stílusba“ sohasem süllyed. Dömötör János a spiritualizmuson keresztül kereste a mágiát, tehát egyetlen ösvényt választott és így nem is kaphatott megnyugtató választ óriási kínzó kérdéseire. A mágikus és a kozmikus

„nyelvet“ kellett volna értenie, de erre nem tanította meg a kor, mely őt is a racionalizmusba és a homocentrikus világszemlélet kalodájába akarta zárni. Vívódásaira levelei verseinél is mélyebb világosságot vetnek: az emberben csupán azt látta, amit a század „emberinek“ vélt s e vélemény fölötté körülhatárolt és vékonypénzű jószág volt, Miatta vérzett el Dömötör János s tragikus sorsa példa arra, hogy az ember kozmikus és mágikus kapcsolatainak megtagadása előbb-utóbb meghasonlásba és öngyilkosságba vezérel. A kor szelleme nem adott megnyugtató és feloldó élményeket a költőnek s Dömötör végül már fantomokkal és álomalakkal vigasztalódott, az ő jelenvalóságukhoz kapcsolta sorsát:

*„Oh, jöjj! Álmaimból ha elmaradsz egyszer:
Reszkető kezemben eldördül a fegyver.“*

A „korszellem“ jutott holtpontra ebben a páratlanul rokonszenves emberben és költőben, akit minden kortársa csak őszinte szeretettel tudott emlegetni. Tragédiája nem magyarázható teljesen a családi végzettel. Édesanyja betegségét nem örökölte, egészséges volt, a komor emlék csupán házasságkötését akadályozta meg, félt az átöröklés törvényétől. De súlyosabb kórokat is cipeltek mások, így Tompa Mihály, akinek költészetét különben Dömötör János nagyon szerette és túl is értékelte. Kritikai szelleme általában csak részletkérdésekben tündökölt, nem tudott szintézist teremteni, lefoglalták a „belső hangok“, a „nagy tragédia“, a kor meghasonlásának drámája, a racionalizmus és a homocentrikus világszemlélet csődje, mely az ő testét választotta hajlékul.

A nemes barátok, — elsősorban Baráth Ferenc, aki életrajzszerű előszót írt Dömötör összegyűjtött műveihez, — csak műveinek egy részét adták ki. Baráth Ferenc az írónak néhány fölötté érdekes levéltöredékét is közli, de további kutatómunkának kellene a Dömötör-hagyaték egészét összegyűjtenie. Dömötör jó költő volt, megérdemli a késő igazolást, ezenfelül: költészetében lényeges szellem-történeti esemény történt. Ez az esemény egyenesen megköveteli, hogy minden sorát gyűjtsük össze, mert Dömötör a XIX-ik század valódi magyar szellem-történetének legérdekesebb adalékai közé tartozik.

Reviczky Gyula

(1855—1889)

Talán egyetlen magyar íróban sem jelentkeztek olyan tökéletesen társadalmi szervezetünk belső ellentétei és ellentmondásai, mint Reviczky Gyulában. Könnyelmű dzsenti és szlovák cselédleány fia volt, édesapja már „boldog házaseletet“ élt, midőn a fiú született. Atyjának első felesége azonban úgy szerette, mintha saját fia lett volna és örökösévé tette. Reviczky Gyulára igen szép birtok maradt, de könnyelmű édesapja csakhamar elherdálta, tehát a mostohaanya halálával valóban árván maradt a kis Gyula s rokonok kegyére szorult; előbb Alsó-Kubinban, majd Léván nevelkedett. Atyja esztendőkön keresztül meg sem látogatta, csak tízéves korában vette magához, midőn másodszor megnősült. A fiú azonban ismét „útban volt“ s nemsokára újra rokonokhoz került, Pozsonyba. Atyja halála után a rokoni támogatások is megszűntek s Reviczky nevelőséget vállalt vidéken. A sors később sem simogatta: Pesten nyomorgóit, majd vidékre ment újságírónak, aztán újra Pesten találjuk, de csak közvetlenül halála előtt élvezett viszonylagos anyagi nyugalmat.

Édesanyját csak egyszer látta életében, egészen kisfiú volt még és alsó-kubini rokonainál éldegélt: „Egy reggel éppen a kertben futkároztam... egyszerre egy szőke tót parasztlány futott hozzám, hevesen magához szorított, csókolgatott s egy pár krajcárt csúsztatott apró kezembe, egyre csak az hajtotta: „Én vagyok a maga anyja!“ Tagadólag ráztam a fejemet s a fényes krajcárokat egymásután zsebembe csúsztatva, azt mondtam, hogy az én mamám selyemruhás halovány dáma, aki mindig alszik, s nem akar velem jönni a mezőre virágokat szedni. Erre a parasztleány szedett nekem virágokat, aztán, bármiképp szabadkoztam, újra magához ölelt, újra össze-vissza csókolott; az orrát is kifújta, vagy már nem tudom mit csinált a zsebkendőjével. Azután fogta a batyuját és ment; csak még egypárszor visszanézett“. Ez volt Reviczky Gyula „anyai öröksége“, melyet többnyire szégyellett s takarogatott, verseiben is az „örökké alvó“ halovány, szép úri dámát vallotta anyjának. Sokkal lazább és puhább anyagból szőtték, semhogy elegendő bátorsága lett volna az „anyai örökséget“ vállalni, mely emberibb és életrevalóbb

volt az „apai örökségnél“. Az apai örökség azonban csalogató fantom volt: „fényes“ név, ábrándos életforma, tündöklő rang s halálos végzet.

Reviczky az „apai örökségről“ kis regényt írt, ön-életrajzszerű vallomást, mely így végződik: „Pedig apjáról szállt rá minden nyomora. Ez az ő apai öröksége. Apjáért szenved. Apjáért, aki vagyont eltékozolta, apjáért, akinek hajlamait, véralkatát örökölte; apjáért, aki a semmittevést, az élvezetekben való elmerülést bizonyos emberek kiváltságának tekintette“. Az apai hagyaték azonban megnevesedve jelentkezett a költőben: tiszta függetlenségi vágy, szellemi szabadság, gyakorlati életen felülemelkedő elmélkedő hajlam, odaadó érzelmi viharzás és méléző magánybavonulás formájában. Az „élhetetlenség“ és a „könnyelműség“ művészi erővé s erénnyé forrott benne, de nem tudott harcolni, nem tudott sérelmeiért és sebeiért elégtételt venni és az elégtétel jóleső melegségében meggyógyulni, inkább hagyta, hogy a sebek elborítsák és halálra ítéljék. A magyar nemesség halál-élménye őt is megszállotta; Reviczky is bizonyos csöndes gyönyörűséget érzett és élvezett az önpusztításban, a „szép halálban“.

Ha édesapja nem tékozolja el bűnösen a fiára hagyott vagyont s a költő vidéki földesúrként léphet az életbe, minden biztonnal Turgenyevhez hasonló íróvá válik: a költői realizmus legnagyobb magyar megtestesítőjévé. Nevelő-korában beleszeretett egy vidéki lányba, ez volt az ő legnagyobb szerelme, legtovább kísérte és hiába igyekezett napirendre térni fölötte, folytonosan föltámadt. E szerelem mélyén a vidéki életforma szerelme lappang: a csöndes tájaké, a háborítatlan meditációé, a lassú költői érlelésé. De nagyon korán tudomásul kellett vennie, hogy ez az életforma csak ábránd s kapui örökre becsukódtak előtte. Pedig a rendetlen életű, bohémkodásba sodródott Reviczky a rendet, a nyugalmat s a tiszta életet imádkozta. De a vidéki úri életforma fantomjával, a turgenyevi ábránddal szemben meg kellett ismernie az úri romlottság valóságát, mégpedig apja személyében és életében. Apja a züllött úr egyre közönségesebb példájává rothadt, ki-ábrándító figura lett, akit egyedül a magyar társadalmi szerkezet csökevényei, elintézetlenségei és ellentmondásai óvtak meg a korai pusztulástól. A fiú e fojtogató példa láttára önkénytelenül is mentődeszka után kapkodott és

egyetlen menekvést látott: a polgári rendet, józanságot és egyensúlyt. A jó-polgári légkörrel Pozsonyban közelebbről is megismerkedett s hiába hordozta magában a dzsentriforomlás baktériumait, hiába utánozta apjának életét, fiatal szervezete ösztönösen menekvés után is kutatott, ellenpólus felé törekedett s az ellenpólus: a Biedermeier volt. Míg iskolába nem járt, csak tótul és németül beszélt, Pozsonyban félig-meddig ismét német környezetbe került. Tökéletesen beszélt és írt németül, egyidőben német versek írásával is megpróbálkozott, a német polgári Biedermeier felszívásának tehát megvoltak az útjai és a lehetőségei. Az „apai örökség“ mérgei azonban nem engedték, hogy megtámadott szervezete polgárrá nyugodjék. A Biedermeier világa is fantom lett Reviczkynek, de legalább életelvvé, etikai választóvonalá mélyült benne.

Bohémségbe kényszerült úri ízlésű és nemesen szemérmes polgár volt Reviczky. Megrázó példája annak, hogy a mesterségesen „lefojtott“ társadalomban milyen végzetesen túlméretezett szerep jut a társadalmi „örökségeknek“, mert hiányzik a fejlődés „láza“, mely a korhadt hagyományt hőségével elpusztítja. A korhadt örökségek a fiatal életetek vállára nehezdednek, idő előtt kimerítik, korán megfertőzik, életképtelenné gyengítik. A Justh Zsigmond által annyiszor megírt akarat-hiánynak, „akaratbetegségnek“ élő példája volt Reviczky Gyula. A föld, a vidéki úrilak, az életre való „haladék“ elmúlt tőle s képtelen volt új életformát teremteni helyébe, a menekvés útja csak vágyaiban élt. Hiába volt természetes-anya paraszti származék, az úri vér sűrű romlottsága és megejtő bugása hatalmába kerítette.

Az irodalomtörténet lírikusként könyveli el, holott különb prózáiró volt. Versei nem adnak nagy költőt, de nagy író lehetősége kísérletezik bennük. Ha a vidéki úri életforma jut neki osztályrészül, akkor bizonyára finom prózát és verses regényeket írt volna, az ember lírai történelmét, Puskin és Turgenyev útja folyt volna össze költészetében. Verseinek legnagyobb értéke ugyanis páratlan stílus-fegyelme, ritka adomány ez: lírai tárgyilagosság, mely egyúttal a verses regény előfeltétele; Reviczky időszűrővé tudta volna ezt a formát teremteni. Már fiatal versei is éreztetik, hogy költőjünkben esztétikai kristályrendszer él; stílusának fegyelme, lírai tárgyilagossága és

esztétikai kristályrendszere különben olykor Tóth Árpádra emlékeztetnek.

Határtalan jóság és eredendő ártatlanság élt Reviczkyben, nem tudott a romlásban és a romlottságban a kor rokonává silányodni, inkább a pusztulást választotta, a múlás halk s tiszta megdicsőülését. Finom esztétikai lényében hallatlan tiltakozás feszült a kor alacsonyrendűsége ellen. Semmiképen sem volt a „romlás“ költője, mint ellenfelei egyidőben vádolták, „Perdita“ c. versciklusát is, a „merész“ cím ellenére, szigorú polgári felfogás és ízlés járja át. Valami magasrendű polgári józanság önti el költészetét: a rend, a fegyelem, a tántoríthatatlan tárgyilagosság költője akar lenni; igazi Biedermeier-hős. A polgári mértéktartás útját választotta: a nyugodt szenvedést, az egyéniség beletörődését a szigorú formákba, a sugárzó értelmet. Költői világa: az emberi „zavar“ gondosan átszűrt tartalma; Reviczky égett és forrott, ám verseibe csak forró és forrongó életének párája, tiszta lecsapódása jutott.

A Biedermeier-ábrándot azonban csak betűkkel tudta megvalósítani. A kor nem tűrt esztétikai fényűzést, az eddig „érintetlen“ magyar szervezetben akkor jutottak túlsúlyra a kapitalizmus mérgei s a „verseny“ kíméletlen vásári iramát diktálták. A finom Biedermeier-költőben egyre jobban elmérgesedett a vád e tülekvő kor ellen s lázongó hangok gyülekeztek. A honi sorsban fölismerte az európai végzetet, mely a hajdan „buja“ Európát egyre inkább „polgárivá“ tőpöríti. A magyar kiegyezés korának megalkuvása és történelemhamisítása pedig csaknem Ady lázadó hangjait kényszerítette ki belőle:

*„Nem, ez nem az a márciusi szellő!
Nem a szabadság éltető lehe,
Egy alvó népet új életre keltő,
Hogy százados rabláncát tépje le
A nagy, a negyvennyolcas márciusnak
Nincs más emléke: néhány béna kar,
S távol, hol citrom és narancs virulnak,
Hónán kívül a legnagyobb magyar “*

Csaknem megfogantak Reviczkyben Ady vádjai, majdnem „eldördül!“ a politikus Ady hangja, Ady híres

versének „A Hortobágy poétájának“ őse. Reviczky verse: „Pálma a Hortobágyon“. Ennek a versnek még a ritmusa is Adyra emlékeztet. Reviczkyben a Biedermeier mögött magyar harci szándékok, forradalmi hangok lapangtak, de csak lávadarabkák törtek föl. Lávája nemes és nagyszerű anyag, de nem volt elegendő akarat, indulat és „megszállottság“ a költőben, hogy a lávát forradalmi ömléssel kivetítse.

Prózája és lírája között olykor alig van különbség: általában a csevegő elmélkedést, a lírai merengést öntötte versbe s a vers szigorú törvényeivel oltotta be prózáját. Némelyik versének prózai édestestvérét is megírta, ha a prózát és a verset egymás mellé tesszük, nem tudjuk, hogy melyiket tekintjük „változatnak“. Mikszáth Kálmánig Reviczky a legközvetlenebb hangú magyar prózaíró s Kosztolányi Dezsőig ő egyik legfegyelmesebb, ami annál hősibb teljesítmény, mert legtöbb írása lírai gyökerű; az édesanyjával való egyetlen találkozásáról írott sorok örök példát mutatnak, hogy miként kell az érzelmes jelenetet ellensúlyozni, mértékkel és szeméremmel időtlenné nemesíteni, ő írt először a magyar irodalomban esztétikai mértékű esszét és „cikket“. A száraz tanulmánynak és a könnyed apróságnak ő adott esztétikai veretet.

írói s emberi tisztaságára és etikai súlyú tárgyilagosságára jellemző, hogy mesterének és a legnagyobb magyar költőnek Arany Jánost tartotta, aki a „Kozmopolita költészetben“ kíméletlenül és igazságtalanul megtámadta. Reviczky azonban a támadás után is a tanítvány alázatával és a fiú hűségével írt Arany Jánosról; remek tanulmányt hagyott Arany humoráról és életérzéséről. A Biedermeierbe szorult költő irodalomszemlélete tanulmányaiban fölszabadult saját lírájának korlátai alól s térdet hajtott a nagyobb és tökéletesebb előtt. Arany tanulmánya, ha egyoldalú is, mérhetetlenül mélyebbre tekintő kísérlet Gyulai Pálnak Arany Jánosról szóló írásainál. Elsőrangú esszéíró veszett el Reviczkyben, elszietett és töredékes tanulmányai csaknem mindig helyes nyomokra találnak. Még Katona Józsefről írott alkalmi versében is felcsillan az esszéíró átható látása: a „Bánk bánban“: „a magyar ember östermészetének“ drámáját izleli.

Reviczky igazi költői próbája a próza volt. Nem volt nagy költő, de költői ereje a magyar prózát újjáteremtette:

sikerült lehántani érdességét, friss ütemekbe aprózni terjengős nehézkességét. Prózánk szögletes szavait esztergályozta, mondatait fésülte, a költői lüktetést vérebe oltotta, a finom esztétikai meglepetést természetébe iktatta. Prózájában eltűnik verseinek olykor émelyítő édeskessége, de annál tisztábban érezhető a valóság zamata, ő fűszerei először a magyar prózát, de csak finom választékos fűszerszámokkal; a mindennapi életíz fűszereinek meghonosítása Mikszáth Kálmánra várt.

Ama kevesek közé tartozott, akik fölemelték hangjukat a „nagy nemzedék“ epigonjainak elszaporodása és irodalmi garázdálkodása ellen. A „népies“ epigonok ellen ki-méletlenül harcolt anélkül, hogy, mint Gyulai, egy suba alatt Petőfi Sándort is felelősségre vonja. Hasonló modorban emelt szót az Arany-balladák nyomában terjengő „ballada-járvány“ ellen. Midőn Kiss József mellé már politikai és faji-társadalmi érdekszövetség, tehát párt állott, eléggé bátor volt Kiss József mesterkéltséggel szemben Tolnai Lajos, az üldözött irodalmi „vad“ balladáit mellett törni pálcát.

A XIX. század vége nem szükölködik érdekes irodalmi alakokban. Akadnak, akiknek érdemei szélesebb hatásúak és döntőbb súlyúak. Reviczky nemcsak halálra ítélt volt, hanem halódó anyagból szötte a sors. Költői világa s hitvallása nem ömlött, mint szerencsésebb alkatú költőké, hanem darabokban, olykor darabkákban szakadt föl. De éppen ezért rendkívüli adománnyal is rendelkezett: a korán halók tisztaságával. E hajdani magányos, mindenestre a századvég legrokonszenvesebb költője.

Vajda János

(1827—1897)

Vajda János képviseli a század irodalmában a „komorságot“, úgy beszélnek róla, mintha egyedülálló zordon csúcs lett volna a magyar életöröm határtalan tengerében, holott világa lényegében nem többé s nem kevésbé komor, mint Tolnai Lajos, Dömötör János, vagy Gozsdu Elek világa. Vajda nem kivétel, szerves része, természetes „fejezete“ annak a keserű ellenzékiségnek és feloldhatatlan meghasonlásnak, mely a szabadságharc bukása óta ellepte

a lelkeket s a kiegyezés vajákosainál éppenúgy nem lelt gyógyító írt, mint a XIX. század nyugateurópai szelleménél. Vajda akkor lépett ki a gyermekkorból, midőn a század legnagyobb magyar izgalmi rengetni kezdték a földet. Láta Petőfit, akiről életének legforróbb vallomását írta s egyben nagyszerű emléket állított Petőfi Sándornak, a „kortársakkal“ szemben tisztán látta emberi alakját is. Ha Vajda János „Petőfi-arcképét“ Gyulai Pálé mellé tesszük, azonnal és megdöbbenően szembe tűnik Gyulai Pál kispolgári korlátoltsága és „pedáns“ rosszhiszeműsége. Vajda honvéd volt a szabadságharc idején s hadnagysáig vitte, utána büntetésből az olasz harctérre küldték. Hazabocsátása után előbb vidéken volt kishivatalnok, majd Pestre került és újságírói robotban telt élete. Komor költészete nem tudott népszerűsége vergődni.

Első versei a nagy vereség utáni „csöndről“ szólnak, nem a híres magyar csendről, az Európába mentett Ázsiáról, melynek ölében szintéziseink születnek, hanem az élet-erők fojtott viaskodásáról, melyről alig tudjuk eldönteni, hogy az élet kétségbeesett dobogása, vagy pedig haláltusa. Vajda versei mélyen illenek ehhez a „tusához, jobban mint Tompa allegóriái és kenetes fájdalom-árjai, a „vad“ magyar erő lüktet bennük, mely elmerészkedik a végső felismerésekig és utolsó szavát is keményen, határozottan ejti. Az elnyomatás korának mindenesetre Vajda János e legkülönb költője.

Vajda Bach-korszakbeli verseiben gyúl ki először félelmetesen a kevesek megismerése, a „kisebbségbe“ szorult hű magyarok igaza az „egésszel“ szemben, szinte Ady keserű merészsége, szent „túlzása“ tör fel belőle a „haza“ ellen:

*„Nem hű fiaid hagytak cserbe,
Te hagytad cserbe azokat.
Ellökted őket s felölelted,
A kik szerezték gyászodat.*

*Oh én hazám, boldogtalan hon!
Bukott hölgy, eltévedt anya!
Hősök szülője, elkerített
A sok hazudozó banya!“*

Petőfiből tört volna így ki a fájdalom, ennyire mélyről s ilyen merészen. A magyar lant meglazult húrjait Vajda feszítette újra pattanásig. Petőfi és Ady között ő mentette meg a magyar líra bátorságát, vakmerőségét, kinyilatkoztató igényességét, ő a szakadatlan túlfeszítettség s tragikuma, hogy ehhez a túlfeszítettséghez nagyobb és gazdagabb költői tehetség kellett volna. Vajdának ritkán sikerültek a versek, inkább csak tökéletes sorai és képei vannak, de hozzá kell tennünk, hogy a legnehezebb feladat jutott neki: a dermedtség és a látszat-feltámadás évtizedeiben magyar lírai „cselekvőkedvet“ gerjesztett s nem ő tehet róla, hogy a cselekvőkedvből merőben tragikus jószág lett: groteszk rángás, eltorzult világvé. A kiszajtott, megsarcolt magyar földből nem tellett más, ha mélybe ásott: keserű források fakadtak s a magyar tereken a virulás álorcái megett tragédiák vonaglottak. Vajda' János pedig hű volt ahhoz, amihez a legnehezebb hűnek maradni: a szörnyű időhöz, az idő zordra-válását hirdette, sípolta, legjobb verseiben: orgonázta.

A magyar düh, a kihívó káromkodás, a megátalkodott dac sustorgott benne, de kozmikus síkra vetítve, kozmikus arányokban:

*„Üvölt, fúj a szél a sövényen át,
Megunta életét a vén világ.
Szerette a napot a golyhó,
Pedig feküdni a lebuja járt“.*

Vajda már a „kozmosz szentséget“ is lerántja a porba, ahol hazája és nemzete fetreng, fájdalmának lila, piros és fekete színeivel, „felbomló“ vérével festi a világvépet groteszkre, de nem ázsiai értelemben, hanem fájdalmasan és dühödötten groteszkre. Hangja is csupa „mélyhang“, még a melankóliát, a virágszerűen finom magyar elégiát is csak mélyhangon tudja kifejezni. Néhány konok, komor mély-élmény emléjét nyütte szüntelenül, ezért van annyi erőszakolt, csinált verse, csak egy-egy képe hasad ki az erőszakolt versekből, mint a mag az oszlásnak indult virágból:

*„Ahol egykor a vidámság
Édes epert szedett volna,
Kérlelhetlen mérgű tűzláng
Legel a gyepen ropogva“ ...*

A legnemesebb és a legsilányabb anyag vegyül költészetében. A Vajda-láva nem tartozik irodalmunk „csodái“ közé. hanem szeszélyes és salakos, de nagyszerű őanyag is vergődik benne. Ez a láva az Apokalipszist példázta, kozmikus háborgását remegte. Ám az Apokalipszis mágikus értelme nem pattant fel a költő előtt. Ő is megkopasztott szőlőtőke volt, rúddal megvert diófa, roppant kietlenséget látott, a századvég didergése, a magára maradt, önszándékából elszigetelt európai ember meghasonlása hagymázzá alakult a szervezetében; a magyar terhekhez súlyos európai balyu járult. Ám Vajdában nem olyan szelíden és átszellemülten történt ez a folyamat, mint lírai rokonában, a korán elhunyt Dömötör Jánosban, hanem elemi erővel: a megkopasztolt vad fa, a dús törzs, a szíjjas ágak recsegetek, ropogtak, az eget verték.

Vajda eleve példázta a XIX-ik század szellemi sorsát: mindaz, ami a század szellemi vívmányaként gögösen tündökölt, Vajda költészetében holtpontra jut s az idő Vajdát igazolta: talán még egyetlen század sem zárta mérlegét ennyi csőddel és meghasonlással. A század „szelleme” — a racionalizmus, a materializmus, az „egyéniséggé” fonyadt humánus, — Vajda Jánosban hullává oszlott és ez a költő merészelt a hullaszagról is írni. Európa lelki süllyedtségét és szellemi csődjét ő kiáltotta ki, bátor szellemi magatartása mélyén pedig ott forrott a magyar puritánság kemény, fekete anyaga: a prédikátori zordság, a nyílt és szabad beszéd jussa, az ó-keresztény etikai naturalizmus öröksége.

A költőnek van egy sajátos „tündérálma“ is, a „Húsz év múlva“:

*„Mint Montblanc csúcsán a jég,
Minek nem árt se nap, se szél,
Csöndes szívem többé nem ég;
Nem bántja újabb szenvedély.*

*Körültem csillagmiriád
Versenyt kacérkodik, ragyog,
Fejemre szórja sugarát;
Azért még föl nem olvadok.*

*De néha csöndes éjszakán
Elálmodozva, egyedül —
Múlt ifjúság tündér taván
Hattyúi képed fölmerül.*

*És ekkor még szívem kigyúl,
Mint hosszú téli éjjelen
Montblanc örök hava, ha túl
A fölkelő nap megjelen. “.*

A „Húsz év múlva“ a magyar líra legnagyobb darabjai közé való, végső számvetés, akár Goethe „Über allén Gipfeln“ c. halhatatlan verse. Goethe verse a német „Wanderer“ utolsó fohásza; polgári harmónia halhatatlan húrokra hangszerelve. Vajda verse más, főként a méretei: kozniikusabbak, mítikusabbak, egyszóval kelet-európaiak. Versében még az ősi hegyek peremén álló ember jelentkezik, aki világméretekben érez, mert máskülönben szétvetnék roppant élményei. Goethe az Itáliában felszívott klasszikus nyugalomból szőtt végső menedéket, „utolsó fohászzkodást“, Vajda a tragikus embernek állít roppant emlékművet. S a tragédia bírása, a bátor szembenézés a tragikummal: az egészség jele, minden komor keserősége ellenére is a még határtalannak tetsző fejlődési út tudata. Ázsia bír ilyen roppant arányokat viselni s hiába szállotta meg Vajdát a XIX. század Európájának minden kétsége, meghasonlása és kórja, alkatának mélységében keleti volt.

Vajda János a pántragizmus költője: minden változásban és eseményben tragédiát lát, költészetében nincs kozmikus vigasz talódás, mágikus öröm, vallásos megnyugvás, hiába keressük a kíváncsi életkedvet, a bölcs benső egyensúlyt, inkább egy halódó kultúra végnapjainak borzongását és hagymázos kiáltásait vesszük tudomásul. Az alkata volt nagyszerű, amely mindezt hősiezen viselni tudta. Vajda éppenúgy, mint Dömötör János, Európa válságától koldult. Az európai szellem ebben az időben már vészjelet adott, hogy nem bírja az öröklét élményének pazar teljességét hordozni. Az európai kétségbeesés költői — s ebben a nagy orchesterben Dömötör és Vajda is — emberi hangon kiáltottak válaszáért a létezésnek, a világnak. Kiki a természete szerint: Dömötör szelíden kérdezelt, Vajda a XIX-ik század emberének, a racionalizmusba és laborató-

riumi materializmusba szorult embernek önácsolta rácsait rázta vadul. Dömötör, az érzékeny plánta hamarosan belefonnyadt a küzdelembe, Vajda bírta, szervezete ösibb és erősebb volt, mint a betegség csirái, melyek Nyugat felől szüntelenül áradtak. A komor magyar költő szakadatlan elszántsággal kiáltotta, hogy valami kikezdte az európai ember alaprétegét. Költészete: az „alapréteg“ kétségbevonhatatlan megrendülésének a vészjele.

Verseiben jellegzetes magyar türelmetlenség nyilatkozik meg, a fájdalomban és a kétségbeesésben fölmagasodó erő, mely azonban a legfinomabb plánták érzékenysége¹ van megáldva, tehát mindenképen nagyszerű matéria. Néha olyan, mint az égbe lőtt puska, vad képekbe toluló kinszenvedés. A végső okokkal birkózik, a biztos vereség tudatában, de azért bátran nekifeszül, vitázik és káromkodik, egy kultúrát temet és egészen öntudatlanul mégis hívó: az Öröklét élménye meghasonlik és önkínjából magasra nő benne. Látomásai is olykor észrevétlenül átfordulnak a kozmikus megértés világosabb féltekéjére.

Tolnai Lajos mérhetetlen társadalmi keserősége versebe öntve jelentkezik Vajda Jánosnál, de szikárabban, zordabb s határozottabb társadalmi tudattal, líraian, tehát kinyilatkoztatásszerűen, — mindenesetre Vajda Jánost tekinthetjük egyik leghatározottabb szocialista költőnknek, aki, ha társadalmi területre tért, mindig egy szerves, összefüggő élmény alapján és félreérthetetlenül beszél. A „dzsentrí-reneszánszról“ senki sem szólt ilyen keményen:

*„A dsentri, ugye? a nemes gyerek?
Ábrándozó szegény! Nem ismered
Ezt a kamasz növésű napraforgót,
Kinek lét célja: nézni Maxi grófot,
Hogy mit, hogyan csinál? Eltört a lába?
Mankón bicegve megy az úri bálba?
Megvan! hahó — mankót vesz mindenik.
A táncterem sántával megtelik“.*

Brutálisan kimondja a kiegyezés korának „legfőbb“ társadalmi törvényét: „Itt egy majom a másikat majmolja“, s elmerészkedik a nagy vágyalomig, a legjobbak álmáig:

„De hát nem volna itt már semmi ép?
 Az nem lehet! Van, igenis, a nép.
 A nemzet ősfájának a törzse még jó,
 Csak lombjait pusztítja ronda hernyó,
 Mit megnövelt a mostoha idő.
 De kertészkes levágja majd, s kinő ...
 Vagy eljövend a jótékony vihar,
 Élődsi férget letipor, kimar;

Én nem tudok meghalni e hit nélkül!...“

Tisztán látta, hogy mi történt a kiegyezés korában a valódi magyarsággal:

„A nagyobbak, erősebbek
 Tőled eltaszítanak,
 Álomporral hintegetnek,
 Altató dalt zengedeznek,
 Hogy ne halljad hangomat“.

Ez a vers is a hazához szól, a félrevezetethez, az t'_u bódítottához, a megcsalthoz. Azt is látta Vajda, hogy a „félülmaradtak“ történelmi hazugságok segítségével tartják fenn magukat. De még tovább megy egyik prózai írásában: az óriási „vasalóról“ ír, mely „egyenlővé simítani van hivatva maholnap a kerek föld egész emberi társadalmát“. Versben pedig megírta az eljövendő szocializmus látomását, midőn majd a gyárak „sugár minaretjei“ lesznek a templomtornyok és a „gép orgonája zúg“. S olyasfélét ajánlott népének, mint később Szabó Dezső: legyen első a szocializmusban.

Vajda nem tudott mágikus és kozmikus vigaszt termelni a XIX-ik század szellemi meghasonlásával szemben, nem tudta talpraállítani a tántorgó európai lelket. Nem ta-^{*ált} „egyéni“ reményt hanem az egyénné fogyatkozott ember feloldhatatlan tragikumát zengte, kiáltotta, olykor rikácsolta versről-versre. A komor kétségbeesés e roppant hordozójában azonban egy érintetlen rügy is élt: a társadalmi reménység, az emberiség társadalmi átalakulásába vetett feltétlen hit. Európa szellemi „napfogyatkozása“ sok mindentől megfosztotta, egyet azonban nem tudott elvenni tőle: a nép „feltámadásába“ vetett reményt, a kö-

zösség s a szövetkezett emberiség sorsot-formáló erősségébe vetett hitet. Minden elmúlhatott Vajdától, ez a bizakodás mégsem múlt el.

Költészete mindenesetre nagyszabású költészet. Tragikuma, életérzésének nagy meghasonlása pedig múlhatatlan példa. Pontosan tudatja az utódokkal, hogy miről nem szabad könnyelműen lemondaniuk és merre kell térniök, ha nem akarnak „korszerű“ remeteségben üroümmé keseredni.

Két elvi pólus

Gyulai Pál

(1826—1909)

Gyulai Pál 1854-től 1909-ig a magyar kritika pápája volt. Óriási tekintélyt élvezett, írók és irodalmi irányok sorsa függött ítéletétől s magatartásától. Az irodalomtörténet hervadhatatlan érdemeire hivatkozik és követendő példának állítja az utókor elé. Alakja dicsőítő szólalom ködébe burkolva él, jellegzetes honi tekintély lett belőle, akinek erényeire, értékeire és „igazságaira“ hivatkoznak, anélkül, hogy mibenlétüket közelebbről megvilágítanák, őt tekintik a „nagy nemzedék“, a „klasszikus hagyomány“ szellemi örének, holott Gyulai hosszú élete és működése során még a „nagy nemzedék“ megértéséig sem jutott el, a magyar irodalom múltjára pedig csak felszínes pillantást vetett, tudata szerfölött keveset bírt megemészteni és hordozni, akár a XIX-ik század második felének közszelleme. Tekintélyét nem műveinek, hanem szerepének köszönheti, ám ez a szerep a legkártékonyabbak közé tartozik, mert a magyar irodalmi tudat megszűkítésében nyilatkozott meg.

Gyulai két nagyobb léleketű esztétikai művet hagyott az utókorra, az egyik „Katona és Bánk bánja“. Művének legtöbb és legérdekesebb adatát Milesz Jánosnak „Katona József családja, élete és ismeretlen munkái“ című igen értékes könyvéből merítette. Milesz nem tekinthető kiemelkedő szellemnek, de rengeteg Katonára vonatkozó adatot gyűjtött össze művében s megjelölte a nyomokat, melyek a további kutatás lehetőségeit mutatják. Gyulai Pál azon-

ban megelégedett Miliesz adatainak felhasználásával, a kutató munka nem volt kenyere, lenézte, megvetette, inkább: gyér adataira és bizonytalan tudására épített s nagyon határozott mondatokba öltöztetett véleményei nevében hadakozott, ítélkezett elevenek és holtak fölött. Jól tudta, hogy bizonytalanra foszlott szellemi életünkben ilyen határozott eszközökkel lehetséges legkönnyebben tekintélyt és súlyt szerezni; talán egyetlen magyar író sem élt vissza annyira a korszellemmel, mint a „puritán“ Gyulai Pál.

Gyulai Katona József műveit állítólag végigolvasta és nem vette észre lírájának magasrendűségét. Katona belső világáról sincsen lényegesebb mondanivalója, holott Miliesz érdekesnél érdekesebb és döntő fontosságú adatokat közöl, de Gyulai forrásának helyes kiaknázására is képtelen volt. Művének kétharmad része jelentéktelenebb adatok boncolgatása, fontoskodó és bőbeszédű közlése, csak vége felé tér a „Bánk bánra“, hogy beláthatatlan időkre kompromittálja. Gyulait mindörökre megtévesztette Arany Jánosnak „epikai hitelre“ való törekvése. Arany nem merészelt szabadon teremtem, hiába biztatta Petőfi Sándor, „kő és mész“ kellett neki a műhöz, hiteles történelmi adatokat keresett, romok között kutatott, de gyér anyagból is remeket segített életre. Gyulai teljesen beleveszett Arany János bámulásába és Katona Józsefet is az epikai hitel szemüvegén keresztül nézte. Nem vette észre, hogy Katona teremtő módszere merőben különbözik Arany Jánosétól s Bánk tragédiája csak alkalom és lehetőség neki, hogy a magyar lélek időtlen drámáját kifejezze. Gyulai belevész a mű történelmi anyagába, nem látja a fától az erdőt s a tragédia okát Bánk „lovagiasságának“ és „monarchiái szellemének“ sérelmében keresi. Kispolgári méretűvé szűkíti Bánk roppant tragikumát, kispolgári szemüvegen keresztül szemléli a drámában megnyilatkozó jellegzetes magyar történelmet is; alantas szemléletmódja nemzedékeket fertőzött meg.

Gyulai Pál másik nagyobbszabású műve: „Vörösmarty életrajza“. Szürke adatok peregnek lapról-lapra, a költő szoros díszmagyarban és merev tartásban gyalogolja végig a sivár életrajz lapjait, emberi alakját és valóját ugyancsak hiába keressük. Gyulai folytonosan azt hányja a regényírók szemére, hogy nem adnak „kulcsot“ hőseik „jellemének megfejtéséhez“, ugyanis a XIX-ik század „legnagyobb magyar

kritikusa“ a regényalakok jellemének megfejtését csak „kulcs“ segítségével, tehát kispolgári módon tudta elképzelni. Azt azonban nem vette észre, hogy a költői életrajz írójának valóban „kulcsot“ kell adnia a költő műveinek helyes megértéséhez s ez a kulcs: az élet és az irodalom viszonyának őszinte ábrázolása. Ám Gyulai mit sem árul el Vörösmarty belső életéről, legfennebb ünnepélyes szölmok zuhatagával leplezi. Aki Gyulai Vörösmarty-életrajzát elolvassa, sehogyan sem érti meg a késő Vörösmarty lírájának kétségbeesett hangjait, nihilizmusba csapó méghasonlását. A külső események nem magyarázzák meg teljes mértékben a lírikus életművének nagy fordulatait, Gyulai azonban csupán a külsőségek felsorolására szorítkozik s meg sem kísérli, hogy Vörösmarty egyéni életének fátylát föllebbentse. Műve az ünnepélyes és valótlan írói életrajzok iskolai példája s pusztító modorát tanítványok serege utánozta.

Gyulai Arany János előtt jobbagyi megadással hódolt és bizonyos kifogások kíséretében elismerően írt Kemény Zsigmond több művéről, de meg sem kísérelte, hogy bálványairól nagyobbszabású művet alkosson. A haragos bírálat, a fanyalgó vállveregetés és az esszészerű harcos írás volt az ő igaz területe. A kisebb írásművek ugyanis nagyon alkalmasak voltak arra, hogy gyorsan, fordulatosán, olvkor szellemesen, de mindenesetre bővebb okfejtés mellözésével végezessen ellenfeleivel. De nemcsak ellenfeleivel végzett ilven példátlan lelkiismeretlenséggel, hanem az irodalmi műit íránt sem viselkedett erkölcsösebben. Csokonairól például ezt állapítja meg: „ő kifejlődésére nézve szerencsétlen korban született, s hogy önmagával meghasonlásba jött s elkeseredett szelleme kicsapongásban keresett menedéket, nemcsak magánkörülményeiben keresendő. Magyar népköltőnek születve, majd görög s latin, majd német és olasz iskolák igájába kellé hajtania fejt, s ahelyett, hogy a néphez szóljon, a népszellemnek legven szolgája, melynek szülötte volt, az arisztokraták multságait kellé megénekelnie“. Különb torzképet akarva sem festhetünk Csokonairól. Csokonai „meghasonlása“ távolról sem volt vézesebb, mint akármelyik lírai költőnké, „kicsanongó-élete“ pedig semmivel sem haladta túl Vörösmarty kicsapongásainak méreteit. Gyulai azonban, a sterilizált költői életrajz szülöje, ugyancsak eltorzítja a

költő alakját, ha kicsinyítő véleményének igazolása így kívánta. De mást is elárul Csokonairól alkotott véleménye: éppenannyira kevésbé ismerte Csokonait, mint korát; a hirtelen és felszínes ítéletek „mestere“ volt.

Petőfi Sándor alig járt jobban, mint Csokonai. Petőfit, aki még nagyon elevenen élt a közönség lelkében, természetesen nem lehetett ilyen „szent egyszerűséggel“ elintézni, ezért Gyulai elismeréssel és díszítő jelzőkkel is megajándékozta, de úgy, hogy ügyesen becsempészi ítéletébe a díszítő jelzők ellenlábasait is. Megtudjuk, hogy Petőfi „mi az üledék dolga volt, elvek kérdésének hitt“, tehát nem volt szabályos kispolgár, ami Gyulai szemében mindig súlyos bűnnek számított. Igaz, hogy Petőfi természetes költő, de ugyanannyi „negédlés“ is található benne. Mély erkölcsi érzése tagadhatatlan, de cinizmusáról se feledkezzünk meg. Képzete erős volt, de még erősebb lett volna, ha „bizarr szeszélyek“ nem zaklatják. „Neki aethetikusra lett volna szüksége, ki öntudatra emelvén azt, mi a közönségnél s talán benne is csak öntudatlanul élt, irodalomtörténeti hatását gyümölcsözővé tegye, ne pedig szeszélyeivel vesződjék“. Egyszóval Gyulai keveselte Petőfi tudását és zsenialitásával szemben egy Gyulai Pál-féle bíráló egyéniség beavatkozását tartotta volna helyénvalónak, — úgy hangzik ez, mint midőn Pintér Jenő egyik levelében verstani tanácsokat adott Ady Endrének. Gyulai Pál főszenstégnek vélte a maga kezdetleges elgondolásait, az élő irodalom, a szellemi fejlődés nem gyakorolt reá semmiféle hatást, mindvégig egyhelyben topogott s elvárta, hogy az ő megdermedt elveihöz idomuljon az irodalom. Szempontjai ezért ennyire szűkek s megállapításai bántóan egyhangúak. A nem tetsző regényírókról csaknem ugyanazt állapítja meg, mint a nem tetsző költőkről s Arany és Kemény Zsigmond kivételével jóformán senki sem tetszett neki. ő a magyar esztétikai gondolkodás holtpontja, ezért szerzett akkora tekintélyt egy halódásra épülő korban, melynek méltó képviselője és hű fia volt.

Furcsa megállapításokat tett Petőfi életéről is: „Minden megvolt benne, mi a magyar ifjúságot jellemzé, mikép az otthon, a megyegyűléseken, a patvarián, a zajos tivornyák, utcai és kávéházi életben megjelent“. Gyulai szerint tehát a szigorú erkölcsű, a tivornyákat kerülő, az önmagát szakadatlanul művelő Petőfi, az öntudatos népfí: a köny-

nyelmu és léha nemesi ifjúság életét s magatartását testesítette meg. Felszínesebb és rosszmájúbb állítást legelkeseredettebb ellenfelei sem írtak Petőfiről. Gyulai esküdt ellensége volt mindennek, ami nem kispolgári. Mint megrögzött kispolgár: bünt és undokságot szemlélt mindabban, ami nem szorítkozott a maga korlátolt életelveinek és erkölcsstanának keretei közé. „Negédlő“ és „hiú“ ifjúnak, tivornyahősnek és durva ifjúsági szokások megtestesítőjének festi Petőfit s még az epigonjai ellen intézett, különben nagyon helytálló támadásokat is arra használja fel, hogy rajta üssön egyet.

Sokkal nyíltabb rohamokat rendezett Jókai Mór ellen, akinek művészetével sehogysem tudott megbarátkozni és lépten-nyomon, mint Zilahy Károly nagyon helyesen megállapította, a „Schulfuchs“ aprólékos, kákán csomót kereső akadémikodásait szegezte ellene. Jókai képzeletét, melyben a népmesei naiv képzelet egyetlen méltó rokonát szemléljük, Gyulai Pál „betegnek“ tartotta, tehát ugyancsak kispolgári szemszögből nézte. Bővebben ugyan nem okolta meg balítéletét, de annyiszor és olyan ellentmondást nem tűrő hangon kiáltotta, hogy végül is sikerült az irodalmi életben megrögzítenie. Szemére hányta, hogy műveiben olykor elhagyja hazájának határait, a „bizarr“ hajhássza s tulaidonképen képzelőereje sincsen, csak „képzéleg“. Gyulai Jókairól alkotott ítélete az egyoldalú kritikai szenvedély megdöbbenő kitörése, hallgassuk csak: „Leleménye ritkán szerencsés, vagy ha az, még ritkábban képes nyomorékság nélkül kifejleszteni, de annál nagyobb, mohósággal szed össze könyvből, életből egy csoport tarka, csillogó dolgot, eseményt, jellemvonást, adomát, curiosumot, ötletet, toldoz-foldoz, díszít, elmélkedik, szónokol. Hízkelkedik a napi szenvedélveknek, legyezi a magyar hazafiságot, s elbódítja a kevésbé mívelt ízlésű fejét“. S ezt a töményített rosszmájúságot, ezt az ártalmasán dühös kritikai marólúgot a „művelt“ és „egyensúlyozott“ Gyulai termelte, a „biztos ítéletnek“ és a „hűvös tárgyilagosságnak“ nagymestere.

Hasonlóképen járt a kor többi jelentékeny regényírója is. Tolnai Lajost nem engedte be a pesti egyetemre s csupán egyetlen regénvéről, „Az urakról“ írt néhány fanyalgó sort, — Beöthy Zsolt regényírói pályáját Tolnaiénál jóval fontosabbnak tartotta. Még lesújtóbb véleményt tripláit Mik-

száth Kálmánról, felhánnya, hogy „nincs elég tájékozottsága a viszonyok felfogásában, sem elég képzelme, hogy cselekményt tudjon alkotni“. Stílusát komázó „operettstílusnak“ vélte, léha írónak bélyegezte Mikszátihoz; ragyogó humorát észre sem vette. Vajda Jánostól a századvég legnagyobb lírikusától is megtagadta az elismerést. Általában gyanús szemmel nézett mindenkit, akiben nemcsak a tudatosság dolgozott, hanem ösztönök is éltek és felcsillant a megérezés teremtőereje. Kispolgári józanságú költőkre vágyakozott, akik komolyan veszik az ő arany szabályait és elszántan érvényesítik. Petőfi, Jókai, Tolnai és Mikszáth egyaránt izgató portéka volt neki, nem tudta iskolás szabályokba szorítani őket, megbontották korlátolt „esztétikai harmóniáját“, fejük kinőtt a korból, egyéniségük pedig a szentesített irodalmi életből. De „csoda“ történt: bár Gyulai Pál korának minden jelentékeny magyar íróját félreismerte, mégis nagy kritikai tekintély lett belőle. Gyulai ugyanis elv és fegyver lett az eleven s fejlődő magyar élet, illetve ennek az életnek legjellegzetesebb és legérzékenyebb teremtménye, a magyar irodalom ellen. A kiegyezés kora társadalmi és szellemi ellentmondásokra épült, ezért önvédelemre kellett gondolnia. Maga az eleven élet, a valóság és a valóság értelme, az igazság volt legkeményebb ellenfele, tehát mérgeket termelt az élet ellen, visszafojtotta a megindult fejlődést, kalodába próbálta szorítani a zsendülő életet és egvéniségeket, megcsapolta a nyugtalan társadalmi osztályok vérét és sterilizálni igyekezett a szellemet is. Gyulai Pál szelleme e korszak öntermelte mérgei közé tartozik. Ez a „mérég“ nem állott meg a szorosabb értelemben vett szépirodalomnál, Gyulai becsmérelte Ipolyi Arnoldot is, de nem annyira a hibáit, mint inkább helyes megérezéseit. Ipolyi írott kútfők hiányában a magyar mítosz visszaidézésénél elsőrangú figyelmet szentelt a néphagyományoknak, Gyulai nem is sejtette, hogy mennyire igazolja Ipolyi merész lépését az idő. Ipolyi úgy vélte, hogy a népkultúra a magyarság legősibb élményeit őrzi. Gyulai tudakosan berzenkedett, de a hungarológia fejlődése ebben is Ipolyit igazolja. Gyulai megtámadta Volf Györgyöt is, aki halhatatlan érdemeket szerzett régi nyelvemlékeink kiadása körül. Gyulainak halvány sejtelve sem volt a régi magyarság mérhetetlen értékeiről, de kitűnő szimata volt, érezte, hogy a régi magyarság feltámasztása megbontja az ő korlátolt irodalom-

szemléletét, mely jóformán teljesen kimerült a XIX-ik század néhány alakjának bámulásában. Élesen szembefordult Grünwald Bélával, aki megpróbálta helyes irányba terelni történelemszemléletünket és kísérletet tett a mélyebb nemzetpolitikai gondolkodás alapelveinek megteremtésére. Gyulai mindjárt résen volt, ha a maga korlátolt világának határai veszedelemben forogtak. A magyar tudat minden szülőmozdulata megremegtette szűkítő és szűkítve rögzítő szellemét s a „vészjel“ intésére azonnal támadásba fogott. Nem volt válogatós a harci eszközökben, gyönyörködött a sebekben akkor is, ha az általa ejtett látszólag egyéni sebek utóhatása a magyar szellem szervezetét támadta meg.

Gyűlöleteit jól elraktározta, megvárta a pillanatot, midőn legbiztosabban, legkevesebb kockázat nélkül sújthat. Számos és elkeseredett vitája volt Zilahy Károllyal, a korszak legtöbb reménységgel indult esztétikusával és gondolkodójával, de a „döntő“ támadással nem sietett, megvárta Zilahy korai halálát, annál is inkább, mert nyilvánvaló volt, hogy nem kell sokáig várnia. Aki Zilahy jelentőségéről meg akar győződni, elég, ha elolvassa Gyulai Pál támadását. Mindenekelőtt Zilahy költeményeivel „végez“, megállapítja, hogy nem ad helyet „a természet bájainak“ és nem visszhangoznak benne „a hazafiság eszméi“. Emellett Zilahy még kitűnő költő lehet ugyan, érzi ezt Gyulai is — aki különben elhallgatja, hogy a konjunktúra-hazafisággal szemben éppen Zilahy Károly fogalmazta meg tanulmányjaiban a hazafiság erkölcsi tartalmát — és súlyosabb kifogásokat próbál ellene támasztani: „Ritkán találja meg s még ritkábban összpontosítja a legfőbb vonásokat, vagy pedig nem éppen összeférő árnyalatokat vegyít össze“. Ez a vád is merő általánosság és korlátolt okvetetlenkedés, mert a líra fejlődése éppen az eddig „össze nem férőnek“ tetszett árnyalatok merész vegyítésében rejlik. Gyulai azonban a legmesterkétebb s legerőszakosabb érvektől sem idegenkedik, ha „kritikai“ hadjáratról s az uralkodó irodalmi párt tekintélyének védelméről van szó, — csakis pártember lehet ennyire elfogult és magáról megfeledkező.

Zilahy versei után elbeszéléseire tér Gyulai és kijelenti, hogy csak elbeszélni tud, de mesét szöni nem. Gyulai nem is sejtette, hogy korholása milyen nagy dicséret, mert az elbeszélés természetes készsége éppenolyan ragyogó adomány, mint a meseszövé. Zilahyt azonban annyira gyűlölte

Gyulai, hogy véle kapcsolatban megfélekedett a gondos óvatosságról, nem fontolgatta véleményeit, hanem hevesen kiöntötte, hogy ellenszenvének minden cseppje érvényesüljön. De nemcsak Zilahy elbeszéléseit cseppüli, hanem útirajzait is, melyek Petőfi mellett a kor legjobb ilyenmű írásai közé tartoznak. Gyulai azonban Baedekert követel Zilahytól, szemére hányja, hogy nem tárgyilagos leírásokban „varázsolja élőkbe“ az átutazott országokat, hanem „alanyiságát“ érvényesíti és apróságokra pazarolja erejét. A kispolgári jóléretsültséget és tudákosságot hiányolja Zilahyban, aki az útirajzból éppenúgy magasrendű irodalmi formát teremtett, mint Petőfi Sándor.

Zilahy Petőfi-életrajzáról is csak lesújtó véleményt tud mondani Gyulai, ez az ellenszenv azonban még magyarázható, mert Zilahy életrajz-kísérlete Gyulai ünnepélyes és külsőségekbe vesző Vörösmarty-életrajzának pontos ellenlábasa. Zilahy az élő embert kereste, tehát Petőfi műveinek a humuszát, nem eszményítette a költőt hamis szoborrá, mint a kor, mely azért cselekedett így, hogy valódi jelentőségét megtagadhassa. Gyulai itten a maga kártékony módszerét védte, tehát indulata némiképen magyarázható, annál feltűnőbb, hogy milyen eleve megnemértéssel fordult Zilahy kitűnő dramaturgiai tanulmányai ellen. Zilahy azt vallotta, hogy a tragédia „a konkrét emberi ellen az absztrakt világrendnek szolgáltat igazságot“, tehát a tragédia egyik magasabbrendű megfogalmazását nyújtotta. Gyulai azonban abban kereste Bánk bán tragikumát, hogy mint az ország első lovagja, vétkezik a lovagiasság ellen és monarchiái érzései összeomlanak Gertrúd királynő cselekedeteinek látára. Gyulai csak kispolgári és kezdetleges politikai konfliktusokat látott és bírt megérteni, idegen volt tehát neki Zilahy nagyszerű küzdelme a létezésnek és konfliktusainak magasabbrendű megfogalmazásáért. Zilahy tanulmányaiban megintcsak a zsenialitás szárnycsapásait hallotta s mérhetetlen indulat fogta el, hogy ez a „zavaró elem“ már az esszébe is betolakszik. A kiegyezés korának nagy éjjeli őre ugyancsak éber szervekkel rendelkezett és a legkisebb zajra megfűtta a kürtöt.

Gyulai Pál nem maradt meg a kritika és az esszé területén, hanem írt verset, elbeszélést, regényt s az eposszal is megpróbálkozott. Lírája az Arany-epigonság iskolapéldája. Mindaz, ami Aranyban mellékes és másodrendű, Gyulai ver-

seiben első helyre nyomult. Legterjedelmesebb prózai műve, „regényfélesége“: „A régi udvarház utolsó gazdája“ a Bach-korszakba tér, mellyel olyan írók foglalkoztak, mint Jókai Mór és Tolnai Lajos. Gyulai megvetette Jókai romanticizmusát és a realizmusra hivatkozott véle szemben, de Tolnai Lajos étellel telített, vérbő realizmusa is idegen volt neki. Gyulai regényét olvasva azt hisszük, hogy Jókai nyomán írta, holott előbb keletkezett, mint az „Új földesúr“, mégis „A régi udvarház utolsó gazdáját“ érezzük epigoni írásnak, mely különben mindössze annyit árul el szerzőjéről, hogy képtelen regényt teremteni. A gyér esemény egyetlen figura körül topog, a csermelyke hiába locsog, még patakocská sem lesz belőle. Gyulai szépirodalmi kísérletei éppenolyai tudatot szűkítő művek, mint elméleti és kritikai írásai. A műfajok menthetetlenül visszafejlődtek a keze alatt, amint a szigorú kritikus is visszafejlődést próbált parancsolni az irodalomra. Az irodalom természetesen fittyet hányt Gyulai Pál haragjának, a kor azonban oszlopát szemlélte a haragos kis emberben. Híre s tekintélye alaposan túlélte őt, nem is csodálkozhatunk ezen: a megtévedt társadalom a kiegyezés korszakának korhadtt oszlopaiban is keményfát szemlél, hiába hallatszott vészesen a szű percegése és az „oszlopok“ roppanása.

Kálmány Lajos

(1852—1920)

Kálmány pécskai segédlelkész korában, 1875-ben kezdte meg a népköltészet gyűjtését Aigner-Abafi Lajos biztatására és anyagi segítségével. Aigner-Abafi egész vagyónát a magyar irodalomra áldozta, lankadatlan szívóssággal adta ki a „Nemzeti Könyvtár“ köteteit s a magyar múlt számos jeleséhez még ma is csupán az ő kiadásában juthatunk hozzá. Irodalmi múltunk feltámasztásában és mentésében döntő érdemei vannak Abafi-Aigner Lajosnak s arra is jutott még ideje és akadtak garasai, hogy a pécskai káplán népköltési gyűjtését támogassa.

Kálmány Lajos első gyűjtését „Koszorúk az Alföld vadvirágaiból“ címen rendezte sajtó alá még Pécskán, nemsokára már Csanádapácán és Battonyán segédlelkészkedik, majd Szegedre helyezik a Rókus-kápolna káplánjának. Itt

talál igazán elemére: elkezdí egy sűrített népi közösségnek, Ős-Szegednek hagyományát gyűjteni és néhány hónap alatt több kötetre való anyag van a birtokában. Biztonsággal jár-kél a néplélek bonyolult tárnáiban s azonnal rálel a nemes ércek erecskéire. Munkáját a nagy árvíz szakította félbe, mely romba döntötte Szegedet. Szinte a Gondviselés küldötte Kálmányt, hogy az utolsó pillanatban örökítse meg Ős-Szeged lelkét, a magyar Kalevala még meglelhető nyomait. Az árvíz ugyanis sok mindent elmosott, elsöpözte az ősi viszonyokat, kimozdította helyűkből a dolgokat és lelkeket. Káknány szegedi gyűjteménye olyan szerepet játszott, mint Noé bárkája: belementett mindent, ami méltó a folytatódásra, a megörökítésre, az utódok nem múló hódolatára s hozzácsolta a szeged-vidéki anyagot, Ős-Szeged lelkének elágzásait.

A gyűjtő, a későbbiekkel ellentétben, nem akadt meg a nyersanyag közlésénél, hanem a legnagyobb és legmerészebb vállalkozásba fogott: vissza akarta idézni a magyar „Kalevalát“, a népköltészet emlékeiből s a fennmaradt hagyományokból meg akarta teremteni a magyar mitológiát. Kísérlete nem áll egyedül a XIX-ik században, de egyedülállóan magasrendű a módszere. Ipolyi Arnold nagyívű rendszert teremtett és telezsűfolta értékes nyersanyaggal, elsőrangú megérzésekkel, de naiv délibábossággal is. Kálmány óvatosabban, különb kritikai érzékkal és hatalmas összehasonlító tudással látott neki a feladatnak. Egy-egy mitológiai elem fonalán indult útnak, aggályos gondossággal vizsgált meg minden „építőtéglát“, biztos kézzel rakta, illesztgette a széthullott régi magyar „templom“ köveit.

Kálmány előtt a gyűjtők általában arra törekedtek, hogy gyűjteményeikben esztétikailag tökéletes darabok, kerek mesék, érett balladák és szabályos dalok szerepeljenek. A népmese-gyűjtemények, a jó novelláskönyv, a dalgűjtemények pedig a szabályos verseskönyv igényeivel készültek s a legtöbb gyűjtő minden lelkiismeretfurdalás nélkül simította, kiegészítette, „rendezte“ az anyagai Kálmány nem vállalkozott ilyen merényletre, nem hangolta a gyűjtött anyagot a kor irodalmi ízléséhez, hanem szűzi tisztaságában jegyezte fel és nemcsak a kerekded népköltészet termékeknek tulajdonított fontosságot, hanem a hagyomány minden elemét följegyezte s az anyagalmazból

kiválogatta mindazt, ami hírt adott az őshitről és a magyar vallásos szellem fejlődéséről, alakulásáról. Értékelni tudta mindazt, amiben mások csupán értelmetlen, vagy lényegtelen töredéket láttak. Ha Ipolyi tudatos nagy rendszert alkotott, Kálmányban egy nagy ösztönös rendszer élt, mely a tényleges népköltészeti élményekből táplálkozott, ösztönös megérzéseivel azonban csak akkor lépett a nyilvánosság elé, ha tudatos bizonysgot talált igazolásukra. Minden értekezése ilyen bizonysg, végérvényes igazolás s ha az értekezések nem is közlik a magyar „Kalevala“ teljességét, de körvonalait biztos kézzel megrajzolják.

A magyar vallásos kultúra a XIX. században ijesztően Ösztövért lett. A szellemi élet legnagyobb részét elfordult a tételes vallásoktól, vagy legalábbis közömbössé vált irántuk. Maguk a vallások pedig bezárkóztak tételeik várába, védtek a birtokállományukat, harcoltak ellenfeikkel és a korszellemmel a nélkül, hogy saját mélységükbe, fejlődéstörténetükbe bepillantottak volna. Némelyik felekezetünk papságának körébe túlnyomó asszimiláns elem tódult, ennek az elemnek idegen volt a magyar néplélek, s hiedelmeiben, ősi szokásaiban, pogány maradványaiban legfennebb sátáni elemet szemlélt. A kereszténység rengeteg elemet szívott fel a pogányságból s átalakította a maga képére és hasonlatosságára, a pogány magyar vallásos kultúra is beáradt a kereszténységbe és a két elem idők folyamán egységbe békült. Egészséges fejlődés más módon el sem képzelhető, az új vallásnak, ha tartós életre vágyik, örök emberi élményekre kell épülnie, tehát magába kell szívnia az ó-hagyományból mindazt, ami örök emberi. Egy-egy nép vallásos érzésébe és kultúrájába ezenkívül beolvadnak a saját legmélyebb sorsélményei is, a vallásnak ezekkel is számolnia kell és rendszerébe kell olvasztania őket. Az asszimiláns papok azonban látszólag a kereszténység nevében a magyar vallásos érzés ősi és sajátos elemei ellen fordultak, holott a kereszténységnek semmi szüksége sem volt erre a „fordulásra“, a kereszténység nagyon jól tudta, hogy a vallásos érzés ősi humuszába kell gyökereit bocsájtani, ha viharokat álló fává kíván nőni, azok a papok tehát, akik a magyar vallásos érzés mély humusza ellen küzdöttek, tulajdonképpen nem a kereszténység érdekeit szolgálták, hanem a nekik idegen magyar

„öslélek“ ellen viseltek hadat. Kálmány Lajos tisztán látta ezt a folyamatot, mert folyton sürgette, hogy magyar elemek legyenek a papok és gyökeres magyar környezetben neveljék őket, maga pedig teljesen a néplélek papja lett: a népi kereszténységben a pogány alapot és elemet kereste, a magyar parasztság keresztény lelki kultúráját ősi keleti-pogány gyökerekig vezette vissza; fölfedezte „népi vallásunk“ eredetiségét. Hallatlanul merész vállalkozásba fogott. Ha kora fejlett magyar tudattal rendelkezik, hozsannák kísérték volna vállalkozását, a kiegyezés korának azonban legfeltűnőbb ismertetőjele a magyar tudat elsőkélyesedése volt. Kálmánynak ebben a korban csak magány, nyomorúság és meghasonlás juthatott.

Már két döntő fontosságú gyűjteménye jelent meg, a Magyar Tudományos Akadémia több értekezését kiadta, a néprajzi körök ünnepelték, midőn megpályázta a szeged-rókusi plébániát. Szegeden akkor indult a korszerű városiasodás, a középréteg lépett előtérbe, mely ugyancsak nem érzett közösséget a paraszt-pappal s megbuktatta a választáson. Ez a bukás volt Kálmány legsúlyosabb csalódása. Szegedre és környékére építette egész éiettervét s éppen Szegeden kívánt nyugodalmat teremteni magának, hogy munkásságát zavartalanul folytathassa. Szülővárosának múlhatatlan emléket emelt népköltési gyűjteményével s a viszonzás rideg elutasítás volt. Pedig időközben már bejárta, mint káplán, Temesközt, tehát bánatot is s egész Dél-Magyarországot, melynek számos falva szegedi „kirajzás“, mindenütt a szegedieket, a szegedi lelket kereste, listát készített a szegedi „kirajzotokról“ s adatokat, elemeket talált Szeged messzire sugárzó lelkéről. Gyűjteményeinek előszavában rajongó áhítattal beszél szülővárosáról, melyet a délvidéki magyar néphagyomány góciának tartott s 1891-ben halálos sérelemmel kellett elhagynia; nem is tért vissza, csak későn s betegen, szélütötten.

Kálmány Lajos ezután a déli Tiszavidéken, a „Viharsarokban“ bolyongott, káplánkodott, plébánoskodott. Most már teljesen a parasztok papja lett, azonosodott népével, nyíltan, olykor kihívóan sorsközösséget vállalt véle. Tanult és gyűjtött s folytonosan csatangolt, kószált, igaza van Mórá Ferencnek, nem mint „modern“ pap volt jelen népének életében, hanem mint „utolsó magyar sámán“, összeütközésbe került egyházi és világi hatóságával, izga-

tási pert akartak indítani ellene, mert minden esetben nyíltan népe mellé állott, ha úgy látta, hogy igaza van. Érezte, hogy a magyar őslélek utolsó sugarainak bűvkörébe jutott, ezek a sugarak hevítették, az ő átlényegülését kereste a népi kereszténységben és ebben az átlényegülésben, a pogány magyar igék utolsó „felszökésében” érezte az istenség jelenlétét. A népi fonók, szokások, játékok, babonák, hiedelmek, vigasságok és az éjszakai pász-tortúznél folytatott beszélgetések lettek Kálmány Lajos szertartásai, az ő papjuk volt, nekik áldozott és érettük áldozta fel életét, nyugalmát s érvényesülését.

Midőn szélütés érte, jó alkalom kínálkozott előljáróságának, hogy a nyugtalan parasztpaptól megszabaduljon. A szélütött Kálmány visszakerült Szegedre s nyomorult viskóban tengődött csekély papi nyugdíjából. 1920-ban halt meg, utolsó nagy művének, a „Hagyományoknak” harmadik kötetét már nem tudta sajtó alá rendezni. Tömerdek kézirat, gyűjtés, jegyzet maradt utána a legtökéletesebb rendetlenségben, s mi sem jellemzőbb, hogy hagyatéka mind e napig nem talált rendezőre, sőt ma már holléte is bizonytalan. A hagyaték elárulta, hogy életének második fele meghasonlásban telt, egyéni erői nem voltak elegendők, hogy a folytonos csapások és félreértések növekvő terhe alatt kiegyenesítsék. Közbe kellett volna lépni a tudományos szervezetnek, a szellemi életnek, a magyar tudatnak, a nemzeti lelkiismeretnek, —a kor felelőtlenségét mi sem példázza megdöbbenőbben, mint hogy Kálmány Lajos teljesen magára maradt. Élete végén már csak éjszaka járt sétálni, élő halott lett, akit magárahagyott hősi vállalkozásának összeomlott roppant ívei vertek nyomorékká s temettek el.

A „Szeged népe” mindhárom kötetéhez terjedelmes előszót írt, ezek az előljáró írások elárulják, hogy a népköltési gyűjtés széleskörű vizsgálódással párosodott nála és szerves kapcsolatban volt egy nagy magyar élettervvel. Már az első kötet előszavának írója nemcsak folklorista, hanem a telepítésnek s Temesköz magyar meghódításának apostola: „Szegedet naggyá kell tenni, megadni neki az eszközöket, mellyekkel a Temesközre magyarosítólág nemcsak ideig-óraig hathat, hanem a megkezdett hatást gyümölcsözővé is teheti. Főképen a felsőbb tanító-intézetek sorozandók ide... A másik, amire a feladat megoldá-

sában szüksége van Szeged népének, a Temesközbe behúzódó magyar községeknek erősítése. Az erősítés a telepítésekkel érhető el; nem úgy, mint még ma is tapasztalható, hogy némely uraság az egyik magyar községet a másik után pusztítja el, minek következtében a lakosok egy része elhagyja Temesközt. Elég lakatlan községeknek való hely van Temesközben, ezeket kell betelepíteni magyarokkal!“

A második kötet előszava elmondja, hogy a szegedieknek Temesközbe való kirajzása szabályos vonalban történt, úgyhogy a telepes községek szerves kapcsolatban maradtak egymással. Kálmány a szegedieknek a nemzetiséghez való ragaszkodását látja ebben a települési céltudatosságban és elmondja, hogy ezt a szilárd települési vonalat a legpusztítóbb balsors közepette és kedvezőbb települési lehetőségek kedvéért sem szakították meg. A harmadik kötet előszavában még keményebben a telepítés eszméje mellé áll: „Temesközön, ha magyar politikát akarunk követni, nem szabad a kincstárnak talpalatnyi eladó vagy bérbeadó földjének sem lenni, csak magyarokkal való betelepítésre szántnak“. A katolikus pap tisztán látja, hogy a telepítés mennyire magyar sorskérdéssé nőtt és ilyen ajánlatokra merészkedik: „Telepítsen a kincstár Temesvár alá kálvinistákat! Adjon alkalmat Temesvár lakosságának velők versenyezni a magyarságban“. Ez a hang nyilván a „magyar vallás“ hangja, de Kálmány Lajos egyházi pályáját is eldöntötte.

A harmadik kötet előszava különben kitűnő faluvizsgáló tanulmány, újra rámutat arra a félelmetes folyamatra, hogy némelyik földesúr, így Marczibányi Lajos és Sváb Károly, elpusztította a virágzó telepes falvakat. Ugyancsak Kálmány Lajos tárja fel elsőnek adórendszerünk akkor dívó megdöbbenő aránytalanságait: „A csókái uraság 7837 hold után fizet 8970 forintot, a nép 2968 holdja után 5549 forintot és még azt sem mondhatjuk, hogy az uraságnak *csak* kétszer annyi, olyan minőségű földje van, mint a népnek“. Kálmány gyűjtő munkája nem volt elszigetelt tudományos tevékenység, nemcsak a néplélek hagyományait, hanem az egész népliket és az egész népsorsot figyelte. Hiába ajánlotta gróf Tisza Lajosnak művét, hiába írta le másfél lapos ajánlásában tizenegyszer a „Nagyméltóságú“ szót. A mű a magyar népi

gondolat forradalmi jellegű átalakulását hozta s a magyar „szabadelvűség“ kora kesztyűs kezével ítélte: Kálmány Lajost pusztulni engedte.

Kálmány Lajos a népköltészet egészének vallásos jelentőséget tulajdonított: „a népköltésben az anyagnak szellemet adtunk“, tehát lelkünket leheltük belé. A kor azonban vagy elvetette a vallásos kultúrát, vagy pedig tételek közé számúzta, de semmiképen sem volt hajlandó ilyen tágas hungarológiai és emberi értelmet adni neki. Pedig Kálmány nagyon tisztán látta, hogy a vallás egyetlen „fejlődési“ lehetősége a merész visszakanyarodásban rejlik: a hanyatló polgári civilizáció menthetetlenül szétbomlasztja a vallásos érzést, tehát vissza kell térnie az ősvalláshoz, az emberi alapélményekhez, az eredeti embernek az Istennel és a világgal kötött szövetségéhez. A népiség és a néphit fölfedezése tehát nem csupán elvont tudományos vizsgálódás volt nála, adatokat gyűjtő hév, racionalista szöcséplés, hanem ő is részt vett a századvég nagy nyugtalanságában, mely utat keresett a válságba jutott embernek s Kálmány Lajos a legigazabb, legegészségesebb utat ajánlotta: a költészet és a vallás, a teremtő és a hívő ember egyességet.

Ő vette észre először, hogy a népköltészetet nem szabad műformáink kaptafájára húzni s irodalmi ízlésünkhöz torzítani, mert sajátságos esztétikai és etikai rendszer rejlik benne. Elsőrangú feladatnak vallotta: a népkultúra törvényeinek s „rendszerének“ tudatos megfejtését és kifejtését, bennrejlő törvényeinek helyes magyarázatát. Megalapította a magyar folklórét és összehasonlító alapon kibányászta eredeti elemeit. Életműve tehát a legnagyobbak közé való, mert megindította egy sajátságos kultúra értelmének megfejtését. Természetesen azt is meglátta, hogy a magyar sorsélmény miképpen színezte vallásunkat: „Ha a népek boldog korszaka összeesik a teremtéssel: a kettő egy, akkor mi valami nagyon boldog időt soha sem értünk. Már az első ember testének kétszer való meggyúrása által úgy tetszik, mintha kijelölte volna demiurgunk jövőnket, már ekkor küzdéshez, törődéshez, munkálkodáshoz akart volna szoktatni bennünket, hogy mi ezen az úton boldogulhatunk, haladhatunk; avagy megfordítva, küzdelmeink, törődéseink okozták-e, hogy mondáink is ilyen vonásokat tartalmazók?!“

Kálmány fölfedezte a népmesében népünk társadalmi őselményét is: az ősi magyar mese „a gazdagságból eredő rangkülönbség fent nem állásának bizonyítása“. Egy másik mesénél megjegyzi: „Mesénk mást is mutat: tiszteletben tartja a szerzett jogokat, javakat, mit őseink a történet lapjai szerint hazánkba jövetekkor nem tartottak meg, mi azt mutatja, hogy mesénk újabb kialakulata: a kereszténység hatása szerint valót tükröz vissza. A szerzett jogok tiszteletben tartásával szoros kapcsolatban van a rangkülönbség elismerése... Ezt a rangkülönbséget mesénkben a királykisasszony hangoztatja, mikor a kiskanászhoz nem akar királylány létere férjhez menni; a mesék azonban segítenek rajt azáltal, hogy a különben alacsony származású mesehőst emelik“. A magyar népköltészet szociológiájának is Kálmány Lajos vetette meg az alapjait. Roppant alapvetése nem talált tanítványokra, folvtatókra, de a magyar folklórénak, ha eredeti tudományá akar nőni, Kálmány végrendeletéhez kell visszatérnie.

Kálmány egyik legérdekesebb kísérlete „Boldogasszony ősvallásunk istenasszonya“ volt, harminchét lapos tanulmány, a Magyar Tudományos Akadémia adta ki 1885-ben. Páratlan megérzéssel fejti ki a hagyományok töredékeiből az eredeti magyar istenasszony létét s egészen észrevétlenül pogány szertartásaink tömegét idézi vissza, az aránylag rövid értekezés: tömény magyar mitológia. Szőregeen egy búbajos versikét is lelt, mely ugyancsak a Boldogasszonyhoz fűződik:

*„Fölviszöm, fölviszöm,
Fölviszöm a baltikámat.
Boldogasszony hon,
Fölviszöm, fölviszöm!*

“Csakhogy szegény pacsirta nem bírja felvinni, mit leereszkedőben be is vall, mikor így szól:

Elejtöttem“.

Nagvonalú értekezés a „Világunk alakulásai nyelv-hagyományainkban“. Igen érdekes, hogy olyan mítoszi nyomra lelt, mely Adyban támadt fel újra. A temesköz-lőrincfalvai hagyomány ezt mondja: „Az egész világot három cethal tartja, mindőn harmadik esztendőbe megtör-

dul (a három cethal) a másik ódáira, akkor a föld mög-
rözőg“. Adyban így támadt fel a mítosz:

*„óh, Istenünk, borzasztó Cethal,
Sorsunk mi lesz: ezer világnak*?
Roppant hátadon táncolunk mi,
óh, ne mozogj, síkos a hátad“.*
(„A nagy cethalhoz“.)

A világ alakulásairól szóló hagyományok példázzák döntően, hogy milyen széles kultúrterületekkel érintkezett az ó-magyarország: „Nem kell azonban hinnünk, hogy nekünk a vogulok és szibíriai törökök hagyományaival egyező teremtő mondáink vannak csak; egyéb nyomok is meglátszanak a mi kincseinken. így a gnosztikusok tanítására emlékeztető vonást rejt magában a következő adatumunk“ ... stb. „Iszlám maradvány Évának a kígyótól való elcsábítása, szinte ilyen, hogy a kígyó a vízből szól Évának“ . . . „Nem vezethető azonban vissza az iszlámra az a kijelentés, hogy az emberek a bűnbeesés előtt szállni tudtak. Ez már inkább hasonlít a vogul monda ama helyéhez, hol el van mondva, hogy a Numi Tarom leeresztette, férfi és nő, az ég és tenger között lebegett: azonos pedig a buddhisták hiedelmökkel, kik szerint az ember elváltzott. Tengri tehát előbb repült“ .. . „Világégésre vonatkozó hagyományaink kétféle hatásról tanúskodnak, úgymint a keresztényről, hova sorozzuk a Szentatyák tárgyunk körébe vágó magyarázatát, melyet részint a Szentírásból, részint a Sybillákból merítettek és a mongol buddha vallással egyező hatásról“. Kálmány a magyarország hatalmas ázsiai hozományát kétségtelessé tette.

Döntő bizonyóságot hozott Kálmány a sámánizmus mellett is: népünk a XVIII-ik század első felében még tudomással bírt a bűbájosságnak dobszó mellett való tanításáról, tehát a sámán-dob alaposan dacolt az idővel. S ezeket a nagyjelentőségű megállapításokat többnyire csak ügy mellékesen, a lap alján közölt, vagy könyvei végére függesztett jegyzeteiben teszi. Egyik jegyzetében megemlíti, hogy „a magyar népköltésárban aránytalanul kevesebb az átkot tartalmazó adat az áldónál, a hűtelennek rosszat nem kívánóval“ — e „statisztika“ élénk fényt vet népünk lelkének természetére. Művek lehetősége lappang

egy-egy jegyzetében s a művek bizonyára meg is születtek volna, ha hideg felhők helyett meleg verőfényt küld reá a kor.

A gyűjtő Kálmány Lajos nemcsak mítoszunk hitelét építette fel, hanem őskultúránk természetétől is végső érveket hagyott. A múlt század esztétikusai még azt tanították, hogy a ballada a „hegyi“ léleknek zordon teremtménye s az Alföldön ballada helyett az enyhébb románc nyílik. Kálmány Lajos alföldi gyűjtései alapján és az egyetemes magyar népköltési kincs szemmeltartásával hirdette, hogy a ballada a magyar műveltség őskincsei közé tartozik, tehát a magyar alkattal függ össze. A ballada az egész közösségben virágzott, a tájak s a tájakon változó életberendezések legfeljebb módosították további fejlődését. Kálmány Lajos a magyar folklóré alapvető kérdéseit tisztázta s folklorisztikus kincsünk időtlen teremtő szerepét vallotta, ő a Keresztelő Jánosa annak az elkövetkezendő folklorisztikus áradásnak, mely egyelőre Bartók, Kodály, Ady, Erdélyi, Tamási, Sinka és hihetően még nemzedékek életművét termékenyíti majd meg.

A századforduló és az Ady-nemzedék

A századforduló mindenképpen döntő fordulat a magyar irodalom történetében. A szellem még határozottabban szembefordul az 1867 óta konok mesterkéeltséggel erőltetett „történelemmel“, roppant arányú tiltakozást szül: az Ady-nemzedéket. Felesleges részletesen bizonyítgatnunk, hofv 1867 szellemi ellenzéke mennvire az Ady-nemzedék előhírnöke. A századforduló azonban fölvetett több olyan író, akik az árral, tehát az Ady-nemzedék ellen úsztak. Herzeg Ferenc a legjelentékenyebb közöttük. Herczeg az 1867 óta uralkodó politikai s társadalmi szellemnek és a kor saiatos asszimilációjának a gyümölcse. A sors és a hatalom pazar kézzel jutalmazta ezért, a szellemi igazságszolgáltatás másként cselekszik.

A századforduló idején feltűnik néhány „magánvos“ is. Petelei. Thurv Zoltán. Mikszáth Kálmán. Gárdonyi Géza és Ambrus Zoltán közöttük a legjelentősebbek. De mindenképpen messzire kimagaslik Mikszáth Kálmán, akivel olvasféle igazságtalanság esett, mint Jókai Mórral. Mikszáth Kálmán irodalmunk egvik legeredetibb, leginkább kelet-európai alkatú írója s kissé a trójai faló szerepét játszotta: az uralkodó rendszer falain belül alkotott „ellenzéket“. Társadalom-szemlélete és magvarság-élménye sokkal közelebb áll Adyékhoz, mint a kiegyezés eszmevilágához s úgy bugyborékkolt belőle az eredetiség, mint áldott hegyi tálaiból a forrásvíz, minden hatás „szűrésára“ feltörő mélv erővel, tiszta tartalommal válaszolt. Mikszáth Kálmán igazolását, helyes értékelését elsőrangú feladatunknak tekintettük. Kevésbé kedvező véleményt kellett alkotnunk Gárdonyi Gézáról és Ambrus Zoltánról. Gárdonyi egészen más vágányon indult, mint amelyen beér-

kezett, sorsában tisztán szemlélhető asszimiláns-voltának „ferdítő“ hatása. Ambrus Zoltán a századforduló legnemesebb írói közé tartozik, de feltűnően kevés fejlődésképességgel rendelkezett. Hosszú életet élt, az Ady-nemzedék zászlót hajtott előtte, a „Nyugat“ főmunkatársai közé fogadta, de Ambrus nem fejlődött egy tapodtat sem. Hasonló történt Herczeggel és Gárdonyival: hiába nyúlik működésük messzebbre, hiába élte túl Herczeg Ady Endrét és Móricz Zsigmondot, mindketten mindvégig az Adyék előtti idő légkörét s szellemi fejlődésének fokát testesítették meg. „Ady-nemzedék“ helyett az „Ady és rokonai“ címet használjuk a részletes tárgyalás során. Meggyőződésünk ugyanis, hogy az „Ady-nemzedék“ fogalma gyökeres újjáértékelésre szorul. Az Ady-nemzedéket azonosították a „Nyugat“ folyóirat gárdájával s ez az azonosítás szarvas-tévedések forrása lett. A „Nyugat“ folyóirat érdemei vitathatatlanok, Ady s Móricz lombosodása, Kaffka és Tóth Árpád kibontakozása, többek között, elképzelhetetlen lett volna a „Nyugat“ nélkül. A „Nyugat“ végeredményben azonban mégis csupán lerakodóhely volt s alkalmi porond, a zsidó töke tartotta fenn, igazgatását pedig zsidó intellektuellek végezték. Az utóbbiak közül magasra nőtt Osvát Ernő szerzetesi szigorával, mindenre „fölszánt“ odaadásával, ez azonban mit sem változtat a tények értékén és jelentőségén. A „Nyugat“ teremtő gárdája túlnyomó többségben magyar tehetségekből alakult; „recenzorai“, „titkonokai“ és „belletristái“ azonban idegenek voltak, akiknek állásfoglalását a maguk sajátos irodalompolitikai, faji és másefféle meggondolásai, gátlásai, rokon- és ellenszenvei irányították. Ez az „intellektuális“ csoport nem látta az Ady-nemzedéknek az irodalmi múlttal való szerves összetuggeset, sőt: afféle gyökértelen képződménynek szerette volna feltüntetni, amilyen önmaga volt. Emellett: ítélőereie felszínes, kapkodó és elfogult volt a kortársakkal szemben is, így többek között félreismerték Juhász Gyula elsőrangú tehetségét, nem tudták kellőképpen méltányolni Török Gyulát s Tömörkény Istvánt, a „Nyugatban“ nem jutott hely, vagy mellékesebb szerep jutott számos olyan tehetségnek, így Krúdy Gyulának is, akiknek Ady közvetlen közelében lett volna a helyük. Ezért választottuk az „Ady és rokonai“ fejezetcímet s nem azokat soroljuk a fejezetbe, akik véletlenül ugyanabba a folyóiratba írtak,

hanem azokat, akiknek szellemi termésük természetes mozdulattal egységbe tömörül. Adyt sokkal mélyebb közönség fűzi Krúdy Gyulához, Móricz Zsigmondot pedig Tömörkényhez, mint például Babitshoz, e szellemi összetartozandóság alapján csoportosítunk, nem pedig irodalompolitikai érdekek parancsára.

Midőn a „Nyugat“ jelentőségéről szólunk, a régi „Nyugatról“ beszélünk, az 1918-ig megjelent évfolyamokról. A „Nyugat“ vezetése később teljesen Babits Mihály kezébe csúszott, Móricz csak rövid ideig vett részt a szerkesztésben, azután teljesen szakított a folyóirattal. Ez a „Nyugat“ jóformán teljesen megfélemezte Ady emlékének ápolásáról s Babits egyre erősödő befolyásával polgári ízű „alexandriai“ kultúrát igyekezett teremteni. Móricz Zsigmonddal szemben pedig egyenesen ellenséges magatartást tanúsított s egyre jobban a Babits-iskola szellemi otthonává vált. Irányító jelentősége tulajdonképpen teljesen megszűnt, midőn a „Válasz“ folyóirat megindult, mely, ha rövid ideig is élt, töményen összefoglalta a magyar szellemi fejlődés új eszméit.

Az Ady-nemzedék újjáértékelését megindítjuk ebben a kötetben. Rengeteg jóvátétel várt reánk, nemcsak Ady s Móricz, hanem Kaffka, Krúdy, Török Gyula, Juhász Gyula és Tóth Árpád értékelése terén is. Az életben maradt kortársak és az ideges utódok gyorsan végeztek „eltakarításokkal“ és elharapták az emlékbeszédet, mi az elharapott „emlékbeszédet“ hangsúlyozzuk. Feladatunk „hálátlan“ feladat, mert halottakat igazol s még élő érdekekbe vág. Ha mégis véghez vesszük, ez nyilván azért történik, mert az igazmondás nyugalmával vihetjük véghez.

E korszak társadalmi életében elmérgesedett mindaz, ami a kiegyezés idejében baljós előjelként útnak indult. A magyar irodalom társadalmi jelentősége és szerepe párhuzamosan nőtt ezzel a folyamattal s egyre magasabbra csapott az ősi országos ihlet: az Ady-nemzedék legjobbjainak műveiben nemcsak eredeti kultúra él, hanem eredeti s emberséges ország vágya, álma és törvénytára is. Ugyanakkor újabb aggasztó tünet zavarja a magyar erők tiszta kibontakozását: a zsidóság gazdasági és szellemi szerepének egyre fokozódó túltengése. A sajtót és az irodalmat különösen ellepte a zsidóság, de maradandó tehetséget nem ajándékozott a magyar irodalomnak. Csupán a legkiemel-

kedőbb zsidó íróval, Bródy Sándorral foglalkozunk, feleslegesnek tartjuk a kérészetű írók beláthatatlan seregének még névszerint való felsorolását is.

Prózaírók

Petelei István

(1852—1910)

Életének nagyobbik felét Marosvásárhelyen töltötte, négy fal között s kertjében, súlyos betegsége nem engedte meg a mozgást, csak fürdőhelyre ment olykor. Utolsó éveiben elméje elborult, a tragédia tehát szüntelenül közelében settenkedett. Petelei egészségi állapota magyarázza fanyar, kiábrándult életérzését, talán azt is, hogy a kitűnő novellista nem tudott nevét megérdemlő regényt írni, csak hosszabb lélekzetű novellákat. Nagyfokú feszültséggel és lázzal dolgozott, de hamar kifulladt. Ösztönösen érezte, talán tudta is ezt s mindvégig az elbeszélés mestere maradt, mondanivalója legfennebb beszélyé szélesedett.

Petelei legkedvesebb tája Marosvásárhely és vidéke volt, legszívesebben „utcájáról“ írt, melynek élete és hírei beszűrődtek otthonába. Olykor elbolyongott Erdélyben, a mélyebb Székelyföldön és Mezőségen, de inkább a képzelet szárnyain. Szívbaja miatt kerülnie kellett a meglepő élményeket és megrázkódtatásokat, inkább azt írta meg az életből, amit megsejtett, vagy sejtített. Erős realista hajlamát vegyítenie kellett olyan elemekkel, melyeket kedvezőbb feltételek mellett írói fejlődése során kivetett volna magából.

„Az én utcám“ c. kötetének első novellája, az „őszi napsugár“, Mezőségen történik és Wass Albertnek „Farkasverem“ c. kitűnő regényére emlékeztet. A kiegyezés után országszerte megindult a hajdani nemesség sorsfordulása, melyet nyugodtan bomlásnak nevezhetünk. A Tiszák megmentették a bomló réteget, felszítették a közigazgatásba és az állami bürokráciába, „jótékony“ karjuk azonban nem ért el mindenhová, így Erdélybe sem. Az erdélyi nemesség és arisztokrácia távolról sem volt annyira gazdag, mint az

ország más részein regnáló úri rend, vagyonának jelentékeny részét jobbágyainak tényleges szolgáltatásai alkották. A jobbágság megszűnte után igen gyér javak maradtak birtokában: rosszul művelt, kihasznált és mértékletes terjedelmű földek, elhanyagolt udvarházak s omladozó kastélyok. Tulajdonosaik éppenúgy elvadultak, mint földjeik, de nem mozdultak róluk, otthon maradtak magyar vidéki Oblomovnak. Wass Albert a legkülönb oroszok színvonalát súroló regényt írt erről a rétegről („Farkasverem“) s Peteleire is ez a hulló fajta gyakorolta a legdöntőbb művészi hatást, de nem tudta eléggé megközelíteni a „romlás virágait“. Az „őszi napsugár“ gyönyörűen indul, de érzelmős rémségbe torkollik. A megrozsdásodott úri életanvagról Petelei István beszélyt is írt „Jetti“ címen. A „Jettiben“, mint Petelei írásaiban általában, az „állókép*“ nagyszerű, a málló udvarház, a rozsdától mart két testvér, néhány paraszt és cseléd felvillanó figurája. Már-már azt hiss/ük, hogy regénnyé súlvosodik, midőn erőt vesz az írón „betegsége“: görcsös mozdulattal szétténi a történet fonalát, rémtörténétté süllyeszti. A „Jetti“ különben is érdekes írás a magyar-zsidó nászról és e nász reménytelenségéről. Látja, hogy az úri züllés a zsidó emelkedés lépcsője, a zsidóval kötött nász pedig testvérgyilkosságba sodorja a magyart. Hiába forr egymásért a két elem, — a magyar és a zsidó, — hiába akar, nem tud összebékülni. Petelei beszélyének mélyén súlyos dráma történik, de nem tudta társadalmi síkra vetíteni. Társadalmi tudata eléggé fejletlen maradt.

A „rémtörténet“, a feltétlen tragikus vég Peteleinél a balladát helyettesítette s olykor valóban balladássá tisztult. Az ősformák közül mindenesetre a ballada állott legközelebb hozzá s időmértékét nem egyszer tökéletesen elbeszélésebe oltotta, ám ez a nemes hajlam „nemtelenebb“ elemekkel keveredett, elsősorban a szentimentalizmussal. A középosztály hirtelen fölkapaszkodott elemei azt hitték, hogy a jegenyefák, illetve a kapaszkodás lehetőségei az egekig nőnek, ám mértéktelen kapaszkodásuk közben alapos visszalökéseket kaptak „felülről“. Megalakult ugyanis a kasztok világa és határaikon sastekintetű, keménymarkú strázsák vigyáztak. Minden visszalökés nyomában sohasem gyógyuló seb keletkezett. Félrevezetett, elhagyott s meg-

tagadott leányok és feltörekvő igyekezetükben megakasztott férfiak hordozták a sebeket és seblázuk átjárta a társadalmat. A sebláz hatása kétféle volt: olykor érzélgős ómlásbe menekült a „beteg“, máskor pedig belepusztult a sérelembe. A társadalmi sérelem és szégyen tehát gyakran egyéni tragédiák kútfeje lett. Az élettől elzárt Petelei realista hajlamai kókadoztak, de eljutottak hozzá a „sérelemek“ hírei és érzékeny történetekben dolgozta fel őket. Egyik beszélye, a „Fülemile“ arról szól, hogy a polgármester nagyzoló fia miként rontja meg a nyugalomba vonult öregedő pék ifjú s érzékeny feleségét. A „Szeret“ a kis varróleány históriája, akit öngyilkosságba kerget az előkelő szerepre törekvő orvos hűtlensége. Petelei képzelete fölötte sokat bolyongott az efféle társadalmi mellékösvényeken, a társadalmi élet ütközeteit a szerelem húsában és vérében érzekelte. Megdöbentő ez, ha a század első felére gondolunk: Eötvös, Vajda Péter, Kuthy, Obernyik, Nagy Ignác, Petőfi és a fiatal Arany János fejlett társadalmi tudatára. A visszafejlődés élénken példázza, hogy a társadalmi reakció milyen végzetes hatást gyakorol az irodalomra is. A XIX-ik század második felében nem egy író, így Jókai, Tolnai, Justh és mások megbirkóztak a társadalmi visszahatás erejével, vagy legalábbis nem rendeztek fegyverletételt előtte, ez az ellenállás azonban csupán a legjobbak osztályrésze volt, mert olyan kiemelkedő tehetségek is, mint Petelei, a visszahatás martalékai lettek.

Petelei példa arra is, hogy milyen reménytelen a középréteg életének ábrázolása. Ezen a téren csak azok alkottak súlyosat, akik merész vállalkozásba fogva szembe helyezkedtek véle és vádiratot írtak, mint Tolnai Lajos. Aki azonban belemerült s jól érezte magát a középréteg langyos latyakjában, többé-kevésbé befogadta ennek a beteg társadalomnak baktériumait is. Peteleiben elsőrangú lehetőségek éltek, ragyogó leíróművész volt, élesszemű realista, a balladás hajlam is megszállotta, de tiszta erejére ránehezedett a középréteg szelleme s a beteg író nem merészelt „forradalmat“ kelteni ellene. Legjobb írásai mindenestre azok, melyekben „leszáll“, így utcájának kispolgáraihoz és proletáraihoz, az alul senyvedő érzékeny plántákhoz és a megkérgesedett szívekhez. Ilyenkor többnyire remeket alkotott és elárulja, hogy kisrealistának, kispasz-

tikusnak született. Hasonlóképen remekel, midőn Turgenyevre emlékeztető finomsággal és érzékenységgel magyar tájképet fest.

Thury Zoltán

(1870—1906)

Thury Zoltán írói végzete azonos Petelei Istvánéval, ő sem tudott kitörni a novellából, pedig nagy álmok feszegették, írói alkata azonban merőben elütött a tragikus marosvásárhelyi alkatától. Petelei a tragikus béke, a komor megértés írója volt, Thury Zoltán azonban forradalmi lélek, de rendszertelen forradalmár. Talán minden kortársánál különbül érezte, hogy a magyar társadalmat mérhetetlen izgalmak futják át és magasfokú lázak gyötrik, de társadalmi tudata ugyanolyan fejletlen volt, mint Peteleié. Egy-egy társadalmi mellékösvényt nagyszerűen meglátott és kifejezett, így a századvég paraszti lázadását, de megelégedett az esemény külső ábrázolásával, nem tudott, vagy nem merészelt mélyebbre merülni. A népsors Thury Zoltánnak csak epizód volt, igazi otthonát a középosztályban lelte meg, ennek a rétegnek apró-cseprő kérdéseivel bíbelődött. Regényt ő sem tudott írni, mert magasabbrendű írói igényei voltak és ezeknek az igényeknek a középréteg élete nagyon vékonypénzű élményeket adott.

Petelei vidéken s magányban élt. Thury már fővárosi író, aki sűrűn folyamodott a vadonatúj, de veszedelmes írói eszközhöz, az ötlethez. Az ötlet nála nem az esemény lendítője vagy fűszere, hanem élmény-szegénységének pótléka. írói modorát bizonyos kapkodás jellemzi, belevette magát Budapest kezdődő nagyvárosiasodásába, mohón kereste a frisset, az újat, akár Bródy Sándor. Bródynál mélyebbre markolt, de kifejező ereje nem volt olyan hatásos, mint Bródy Sándoré. Bródy lett népszerűbb, holott sekélyesebb tehetség volt Thurnál, de közelebb állott a magyar-zsidó nászba szédült Budapest lelkeségéhez. Thury Zoltán hagyatéka alapos újjáértékelésre szorul, de a kiválogatható nemes anyag messze Bródy Sándoré fölött áll. Bródy termése egészében mutatósabb, de alapjában sokkal alacsonyabbrendű Thury hagyatékánál.

Thury is akkor volt a legnagyobb, midőn, mint Petelei, elhagyta a középosztály vidékét és a nyomorultakhoz

szállott. Kegyetlen realizmusa ilyenkor néha a legjobb oroszokra emlékeztet, de csupán, egy-egy figurát, vagy epizódot tud kiragadni a mélységből. Többnyire „fönt“ jár és ő is szerelmi tragédiákban szemlélteti a társadalmi osztályok szüntelen hadakozását és kíméletlen ütközeteit.

Írt egy „forradalmi“ színdarabot is, melyet külföldön betiltottak, „Katonák“ a címe, s a kor „cifra nyomorúságát“, az alacsony fizetésű, de kifelé mutató életet élő tisztai család meghasonlottságát ábrázolja. Túlfűtött drámát akart írni, de túlerőltetett darab lett belőle. Epizódot írt, de a nagy dráma feszültségét próbálta vérebe oltani: az eredmény erőszakolt alkotás lett. Thury egész alkotásban van valami beteges túlfűtöttség, nagy „gőz“, mely nem talál megfelelő utat, másodrangú témák résein süvít ki és inkább torzít, mintsem teremt.

Petelei írói modorában folytonos őszi verőfényt s melegséget találunk. Dús esztétikai élményekben ízlelte a tiszta létet, a tájat, a dolgokat, a mindenség változásait. Thury modora ridegebb, szinte feladványnak tekinti témáit, rideg realizmusában azonban óriási lehetőségek lapangtak. Am nem volt eléggé kemény író, ellenálló ereje néhány fokkal gyengébb volt, mint aminőt a kegyetlen magyar glóbus megkövetel s így Thury nem közönséges tehetsége is torzó maradt.

Mikszáth Kálmán

(1849—1910)

Mikszáth Kálmánra semmiféle hatást sem gyakoroltak a nyugati irodalmak — a századforduló legeredetibb és legszuverénebb alakjai közé tartozik. Nem volt „nyugateurópai műveltségű“, hiába utazgatott idegen tájakra, írói érdeklődését hidegen hagyták; ha holtig egyhelyben marad, műveinek értéke és iránya mit sem változott volna. Mikszáth érzéktelenségére vall ez a konok zártság, kezdetleges belső berendezettségére, mely az emberi kultúra változatosabb élményeit nem tudta feldolgozni? Aligha, inkább eredeti gazdagságára, belső telítettségére. Mikszáth gyökerei a magyarságon túl Kelet-Európába nyúltak, életműve döntő példa arra, hogy ez a táj önmagában is elég-séges és alkalmas nagyvonalú írói pálya teremtésére. Mik-

száth a maga szelíd, békéltető és kiegyensúlyozó módján: bizonyosság és tiltakozás. Bizonyosság Kelet-Európa eredetisége, bennrejlő gazdagsága mellett és tiltakozás ama balítélet ellen, mely ennek a tájnak önálló emberi és műveltségi jelentőségét tagadja. Mikszáthban Kelet-Európa elemei folytak össze: a tót érzelmesség, naivság és miszticizmus, a lengyel könnyedség és színesség, a magyar humor s mértéktartás és bizonyos mértékben az orosz mélység is. Mikszáth távolról sem az elzárkózás, hanem inkább a természetes és széles magyar befogadás példája, ösztönösen megérezte, hogy ezen a tájon is ki lehet bontakozni s az itt feltörő elhanyagolt, természetes források nedve éppen olyan nemes és tiszta, mint a napnyugati szökőkutaké. A magyar szellem hivatottsága tökéletesen megnyilatkozott benne: nemcsak befogadta a szláv és szlávos hatásokat, hanem magyarrá is érlelte őket, — kelet-európai hatásokat és vonatkozásokat eddig is találunk irodalmunkban, Mikszáth azonban nemcsak táplálkozott a kelet-európai kultúrákból, hanem szintetikus művészetével fölénk is nőtt. Egyiknek sem adta oda magát fenntartás nélkül, csak elemet látott bennük, egy nagy kelet-európai szintézis alkotórészét. Igen érdekes, hogy minden lényeges kelet-európai „elemnek“ megtalálta az „ellenmégét“ is: a tót naivitást bizonyos enyhített cinizmussal, az érzelmességét mértékletes szkepszissel, a lengyeles könnyelműséget ízléses iróniával, az orosz mélységet nyugtató, békítő humorral, a miszticizmust pedig a magyar ráció éles, tiszta fényével elensúlyozta, — a magyarság hagyományos egyensúlyérzéke Mikszáth lelkében is uralkodó szerepet töltött be. Mintha érezte volna, hogy mindent be kell fogadnunk, mert ennek a tájnak legemberségesebb, tehát legmegértőbb népe s fajtája vagyunk, de éppen ezért semminek sem szabad fenntartás nélkül odaadnunk magunkat, mert a rendeltetésünk itten: egy „mindenek“ felett álló emberi szemlélet teremtése. Széles emberi megértésünk tehát nem szláv „szétfolyás“, hanem keménység is: fenntartás, távolsgártás, folytonos távlatteremtés egy mindenekfelett álló szintetikus szemlélet kedvéért. Mikszáthnak nem volt köze a kátyúba ragadt pakfon-nacionalista szellemhez, a külsőségek és előítéletek magyarjaihoz, de nem érintette az a nyugtalanság se, mely pánikkal szívében rohant Nyugat felé új izgalmakért. Mikszáth olyan erénnyel rendelkezett,

mint ebben a korban senki sem: érett, rendíthetetlen bölcseséggel. Megmérte a feléje áradó közvetlen élmények súlyát, érezte a kelet-európai emberiség kereteinek tágasságát, tartalmának zsúfoltságát, mélységének beláthatatlanságát. Vita, vád- és védő-beszéd nélkül hű maradt hozzá, mint a gyermek anyjához s a paraszt földjéhez. Bizonyosága művei voltak s a művek meglepő gazdagsága, ő a tanúság, hogy milyen mély és széles élmény-sorozatok lapanganak a honi „szöttesben“ s a színek és motívumok mennyi kultúrterület szülői szerepéről vallanak. Furcsán hangzik, de Mikszáth is magányos volt. Akik szerették és becsülték, rendszerint műveinek egy-egy eleme kedvéért tették. Jelentőségének méreteit nem érzékelték egyik kortársa sem, az utódok pedig lenézték, mert túlságosan eredeti író s elme volt a „nyugatos“ láz bösz esztendeiben, pedig ama ritka magyar írók közé tartozik, akik nyugodtan átléphetik a honi határt s itt Kelet-Európában népek íróivá nőhetnek.

A közvélemény nagy humoristának könyvelte el és méltán, a jelző azonban nevéhez ragadt és a fától nem látták az erdőt. Mikszáthot azonban többek között éppen úgy jellemzi az érzelmesség, mint a humor. Mikszáth érzelmessége rokontalan a magyar irodalomban. Kazinczyék szentimentalizmusa kultúrnövény, melyet hiába próbáltak magyarrá békíteni. Az eredeti magyar érzelmesség általában tragikus pátosz alakjában tört fel, — egy egész világnak kellett például összeomlania, hogy Vörösmarty érzőslavinái felhőmpölyöghessenek. Máskülönből inkább csak érzések törtek fel olykor s inkább fojtottan, néha elharapva, de mindig „kemény burokban“, sohasem lágyultak érzelmességgé. Mikszáth érzelmessége nemcsak eredeti, hanem természetes is, új fejezet a magyar irodalom történetében; nem a híres orosz szánalomnak mellékfolyója, hanem inkább a meghatottságnak, a kis-szláv meghatódásnak nemesített lecsapódása. A meghatódottság állandósult lírai állapot, széles testvériség érzése és bensőséges, finom lírai viszony az élet minden dolgával. Lágyan árnyékolt, de folyton kiderülő idill, melybe sok csalódás, megbocsátás, bölcs szeretettel legyűrt fájdalom, szemérmesen leplezett belső zokogás, kínokban tisztult emberi öröm és bőségesen áradó kozmikus rokonszenv elegyedik. Mikszáth e meghatódás színekre bontó könnyecseppjén keresz-

tül nézte az életet és figuráit, nem figyelte lépéseiket lán-
goló szenvedéllyel, mint Jókai, prédikátoros kegyetlenség-
gel, az igazság praedestináltságával, mint Tolnai Lajos, de
éppen ezért olyan írói vonás fejlődött benne, amely eddig
csaknem teljesen hiányzott irodalmunkból: a melegszívű-
ség. A fiatal Mikszáth Kálmánnak minden figuráját sze-
retni kell, a legeggyübbet s a legérdeesebb felületűt is.
A legnehezebbre vállalkozott: megkedveltette az emberrel
az embert, megmutatta az emberi kicsiségek és kicsinyes-
ségek mélységeit, a mindennapok sivár burka megett ke-
ringő életnedvek dús ereit: a „szürkeséget“ színeképpé bon-
totta. Érzelmessége finom szálakkal hozzáfűzte a kelet-
európai valósághoz, a tájhoz és az emberhez, a mi elren-
delt és eredeti világunkhoz. Turgenyev nyomán amúgyis
divat lett ebben az időben a honi érzések, a honi röghöz
fűződő belső kapcsolatok kultúrája és a honi „emberség“
fölfedezése. Mikszáth ennek a nagy kelet-európai áramlat-
nak legkülönb magyar küldöttje.

Mikszáth az újságcikk, a tárca, a csevegés csapásán
vonult be a magyar irodalomba. Az elindulás végétét
mindhalálíg cipelte is. Alig tudott nagyobb szerkezetekbe
belehelyezkedni, folytonosan kikökönt belőlük, megállá-
podott egy-egy figuránál, mellékeseménynél, hosszasan
szemlélődni, csevegni, tréfálkozni, vagy érzékenykedni. El-
beszélő modora ebben a tekintetben némiképen Gvadányi
és Vas Gereben modorához hasonlít, Mikszáth azonban a
nagyra nőtt, magas polcra emelkedett rokon, — kényelme
s nyugodt csobogása magasrendű fölényt takar: a keleti
emberét, akit nem ragadnak el gyanús izgalmak és bizony-
talan lejárátú indulatok, nem forgatnak ki természetéből
elvakult szenvedélyek, szuverén felsőbbiséggel kezeli az éle-
tet és belső nagysága abban nyilatkozik, hogy a mikrokoz-
moszban is meg tudja nemcsak látni, hanem mutatni is a
lét egész értelmét, vagy értelmetlenségét. Modora, mint
minden modor, sok tekintetben veszedelmes, lépten-nyo-
mon érezzük, hogy Mikszáth lényegesebbet látott, mint
amit általában megírt. A kisebb írók rendszerint mindent
elkövetnek, hogy magasabbaknak látsszanak, mint amekko-
rára a teremtés szabta őket, Mikszáth inkább szerényke-
dett, kevesebbet mutatott, apróbb feladatokra vállalkozott,
szerénysége azonban mérhetetlen kényelemszeretetet s bizo-
nyos úri nemtörődömséget takart. Egyik legfiatalabb írása

tanúsítja, hogy látta Kelet-Európa legmélyebb rétegét is, a még mitológiában lépkedő embert: „Ne higgyétek, hogy Olej nem gondolkodik. Gondolkozik és még sincs gondolat ja, mert szétfolyt, mint a megolvasztott ólom. Egy kavargó káosz, amely nem nyer alakot; egy nagy éjszaka az, melynek sötétsége fény. És ez a fény az ösköltészet“. Mikszáth ezzel a fénnel sohasem akart szembenézni, holott jó erős szeme lett volna hozzá, tekintete azonban inkább az élet felszínén, a jó meleg napocsán bogárvolt s alig volt elegendő egy egész emberi élet, hogy kibogázza magát; a kedve még bőséges esztendőkre futotta volna.

„A tót atyafiak“-kal és „A jó palócok“-kal érkezett be. „A tót atyafiak“ mutatják, hogy a fiatal Mikszáth mennvi mindent örökölt Jókaitól, elsősorban a romantikus mesét, melvhez mindvégig hű is maradt. Am Jókai hősi világát lehozta a porba, a mindennapokba, figurái sorsát azonban továbbra is romantikus utakra terelte. Némelyik romantikus motívum, például az „elásott kincs“ legendája boszszantóan gyakran tér vissza műveiben. Realista hajlamai fejlettek és nagyszerűek voltak, kitűnő tekintete észrevette a valóság minden vonását, belátott a lélek legrejtettebb vidékeire. Mégis: nem tudott megszabadulni a romantikus mese örökségétől, kényelmes volt ahhoz, hogy levetkezze, a közönség is szerette és megkívánta a romantikus zamatot s Mikszáth engedett, megalkudott a közizléssel és saját gyengeségeivel, abban a tudatban, hogy eredeti képességeinek bőséges dandarával úgyis helyreüti.

Eredeti vonásai valóban meglepően dúsak, ő alkalmazza műveiben elsőnek az öncélú erotikát, mint ízt, zamatot és finom izgatószeret. A magyar író erotikáját eddig a szenvedély helyettesítette, nemcsak romantikus szenvedély, hanem vallásos természetű is, a Boldogasszony-kultusz határait súroló, amilyent Katona József öntött Bánkjába. Mikszáth a szerelmet visszavezeti a természetes ösztönhöz és a női test esztétikájához, de ugyanakkor halmvas szüziességbe és szüziességbe burkolja. Előszeregettel leleselkedik a szüziesség hálósobájának kulcslyukánál s a guggolásból mennyei színjátékok látomásának gyönyörével tér vissza, de ugyanolyan örömet leli a kacér, érett szépség csábos riszálásában is. Sohasem mélyed bele a szerelem élettanába, megmarad a felszín kacér, de ízléses színjátékainál, — nem nehéz ráismernünk, hogy a pol-

gári ábrándot és életérzést szolgálja a szerelem ábrázolásának területén. Ez érthető is, Mikszáth „átmeneti“ származású-édesapja falusi polgár volt, édesanyja kurtanemes származék. A fiatal Mikszáth vágyálma a dzsentrin volt, minden igyekezetével be akart kerülni a megye vezetőrétegébe, sikertelenül. Fiatal írásait eléggé előnti a dzsentrinosztalgia, később azonban a polgári elem lépett előtérbe benne s a dzsentrin ellen fordult. Fiatal éveiben mindenesetre mélyre szívta a dzsentrin patriarkális kultúráját és léhaságát, ez a két elem küszködött és elegyedett polgári örökségével.

„A tót atyafiak“ és „A jó palócok“ többnyire népi tárgyú történeteket hoz, Mikszáth falusi örökségét, gyermekkorának emlékeit, de tárgyait ügyesen a polgári érdeklődés szerint formálja. Később dzsentrin-ostalgiajának és a vármegye szolgálatában töltött ifjú éveinek emlékeit öntötte karcolatokba és elbeszélésekbe. De a kisváros egyre tágasabb helyet szerez magának műveiben. A kisváros nagyon fontos állomás Mikszáth fejlődésében, döntő élményeket szívott fel itten, fölfedezte a mindennapi, a „jelentéktelen“ embert, az élet eddig észre nem vett „szürke“ hőseit s a romantika hosszantartó „nagyítása“ után közvetlen közelből szemlélte őket, végül pedig egy bölcsen derűs, humoros világképbe „szervezte“. A „jelentéktelen“ emberi sorsokból szötte a mosolyra érdemes, tehát elviselhető világképet. Cselekedetének nemcsak esztétikai, hanem emberi jelentősége is mérhetetlen: Mikszáth a századforduló magyar szellemi egyensúlyának egyik leglényegesebb pillére. Látóhatárunk ebben az időben mindenfelől beborult, az írók pesszimizmusba tértek, az idő elsötétedése, a magyar helyzetkép reménytelensége Tolnai Lajosokat száműzött egyoldalúságba és Gozdsu Elekek kezéből ütötte ki a tollat. Mikszáth elővette a keleti egykedvűség szérumát és gazdag színképpé, tarkasággá, derítő verőfényű oldotta. Sok mindenről mondott le ezért, számos hajlamát megtagadta, nem egy ösvényét benőtte a fű, de mégis: a magyar életkedv halhatatlan kútjává mélyült.

Miről mondott le? Egyik novellája — „A mi örökös barátunk“ — bátran helyet foglalhat a legnagyobb oroszok mellett. Bácskában történik, Gozdsu és Papp Dániel földjén, a drámai talajon, ahol a nagy tűznek (1848—49) kihunyása után is szilajon forrottak a szenvedélyek, csak

a „Gyurkovicsék“ terelték el a közönség figyelmét erről az izzásról. Ez a Mikszáth-novella Szlebenits Mihályról szól, aki „egy anyabirka és egy nősténytigris“ szülöttje, az együgyűség, a kegyetlenség és a legkülönb emberi mélység még meg nem nyugodott, folyton forrongó elegyedése, Kelet-Európa végletes lelkének megtestesítője. A populáris kereszténységnek, tehát az őskereszténységnek tiszta hőisége küszködik benne a keleteurópai pogányság vad forróságával. Felrúgja a valóságot, mágikus hajlamai szerint cselekszik, Istennel perel, — „bozontos“ figura, báva s ravasz, élősdí és nagylelkű, ókeresztény tisztaságú és romlott, mégis „az ember“, mégis a nyugati ember fölé nő, mert ősbib, egyetemesebb, — még „káosz“, melyből azonban talán tisztább emberség születhetik. A démoni, az angyali és az emberi elemek páratlan színjátéka történik ebben a figurában, láva ő, nagyszerű s még bizonytalan, de éppen a kelet-európai embernek ebben a bizonytalanságában, folyamatos „levésében“ látta Ady is a legfőbb emberi reményt. Mikszáth megírta a magyar irodalom egyik legszelesebb látóhájárú elbeszélését, melyben népek forrongása, tehát a szó irodalmi értelmében vett „történelme“ folyik. Egészen új csapást vágott magának az irodalomban, de azután visszahőkölt. Érezte, hogy szokványos modora nem alkalmas az úttörés folytatására és nem volt hajlandó irodalmi forradalmat csinálni, midőn a békés szemlélődés is gazdag írivalókat ajándékozott. „A mi örökös barátunk“ mindenesetre hiteles tanú, hogy a megvalósult Mikszáthnál nagyobb író kallódott el benne. Olyan Mikszáth Kálmán, mint az elhanyagolt, gyönyörű vidéki kertek, melyekben buján és „rendetlenül“ tenyészik az élet, nemes növények és dudvák egymásra fonódva némán birkóznak. Buja termőföld volt, mely nemes növénynek és gízgazznak egyként otthont adott. Sokkal kényelmesebb volt a természete, semhogy belső rendezésre, szigorúbb önkritikára adta volna a fejét; ha Jókait a romantikus mese ragadta el, Mikszáthot a szellemes, izes, fűszeres csevegés, az érdekes beszéd, a kedélyes pletyka, a humoros-ironikus felülkerekedés elégtétele és jóérzése sodorta magával. Lényegében a fehér asztal mellett csevegő vidéki úr jóízű beszédének egyenes folytatója, magasrendű irodalmi megvalósulása, klasszikus megörökítője, A csevegés és a diskurálás pedig, ha hálás közön-

ségre számít, bizonyos mértékben mindig felelőtlen. Mikszáthnak legnagyobb fogyatékosága ez a felelőtlenség: önmagával, szellemének mélyebb rétegeivel szemben.

Egyik legjellemzőbb regénye „A vén gazember“: a patriarkális nemesi kultúra elegyedik benne a feltörekvő polgárság nosztalgiáival. A könnyelmű, de nemes gondolkodású főúri család vére megható szertartások közepette összefolyik a szolgálva vedlett kurtanemesi család vérével. Olyan társadalmi békülés és szövetkezés történik, aminő csak a kispolgárság legvérmesebb álmaiban fordult elő. A volt lakatosinas elnyeri a tündéri grófkisasszonyt, a vén kasznár és az öreg gróf egymásra licitálnak nagyszívűségben és a lélek nemességében. A lakatosinas fölcsap katonának és egyszerre főhadnaggyá rukkol elő. Szinte a népmese naivságát tolja Mikszáth társadalmi síkra. Komoly szerepet szán az olvasó könnyzacskóinak is, folyton meghatódik és elbeszélő ereje annyira vonzó, hogy vele kell tartanunk. Elbeszélő képessége mindenestre a mesélés legősibb tájáról eredt, a naiv életábrázolás időtlen vidékéről. De Mikszáthban két természet élt, a „másik“ nyilván cinikusan figyelte az elsőnek meghatódását és kegyes társadalmi béke programját, mely a szlávos mindenkit egy nyájba ölelő testvériség-érzésnek lecsapódása a magyar irodalomba. A másik Mikszáth azonban nem hitt abban, amit az egyik meghatott derűvel csevegett. A másik Mikszáth tele volt társadalmi keserűséggel, humora minduntalan iróniába csapott, ironikus hajlama pedig csaknem Nagy Szatírává nemesedett. A Nagy Szatíra a XVI-ik század óta folytonosan kísért a magyar irodalomban; a XIX-ik század végén Mikszáth folytatja a százados kísérletet.

A „másik Mikszáth“ az „Új Zrinyiaszban“ tör elő. A kortársak sokáig tehetetlenül állottak e mű előtt, nem tudták hirtelen, hogy mivel van dolguk: blaszfémiával, káromkodással, vagy cinikus rohammal? Igen jellemző, hogy „nemzeti szempontból“ Herczeg Ferenc tört pálcát fölötte. Az „Új Zrinyiasz“ mindenestre hiteles tanúság, hogy a kényelemszerető, csevegő, szívesen anekdotázó s a jogos magyar keserűséget humorba fullasztó és iróniával mentegető Mikszáthnak írói bátorsága is rendkívüli formátumú volt. A kormánypárti képviselő, a hivatalos körök dédelgetett kedvence (aki különben a pártkörben mindig

nyíltan megmondotta a maga nem egyszer igen merész véleményét) példátlan keserőséggel fordult a kor felé, mely őt olyan magasra emelte. Hallatlan csömör kifejezője ez az írás, a csömört nem viselhette tovább, ki kellett öklöndöznie. Meg is tette, szépítés és kendőzés nélkül, nyíltabban és bátrabban, mint Arany János a „Nagyidai cigányokban“. Ünnepelet történelmi hősről írt gúnyiratot, mert félreérthetetlenül akart beszélni, feltámasztotta a szigeti hőst, hogy megmutassa: mi „támad fel“ és „érvényesül“ a gögös milléniumi időben a magyar régiségből? Az író úgy látta, hogy csak a történelem fonákja és anakronisztikus elemei vészelték át a történelem nehéz századait, — pellengérré állította a kiegyezés társadalmának anakronizmusát, leleplezte a fennen dicsért „történelmi erények“ áporodotóságát és időszerűtlenségét, az egykorú magyar sovinizmus dohos, molyette jellegét. Megmutatta, hogy mi lesz a történelmi színaranyból méltatlan utódok kezében, bebizonyította, hogy a „zrinyiségnek“ századok múlva sem jutna különb sors, mint a halálos „kírohanás“. Tévednek azok, akik a magyar múlt cinikus figurázását látták ebben a regényben, — Mikszáth azt akarta érzékeltetni, hogy az utódok milyen hamisan szemlélik a multat s milyen alacsonyrendű elemeket halásznak ki a régiség dús vizéből. Az „Új Zrinyiász“ nem a múlt paródiája, hanem vádirat a múlt bizonyos elemeinek „halhatatlan“ uralma és pusztító jelenvalósága ellen. Szinte a fiatal Ady kegyetlen valló és igazságokkal nyilazó kedve lüktet ebben az írásban. Az is érdekes, hogy Mikszáthnak ezt az ötletét Szabó Dezső fejlesztette tovább „Feltámadás Makucskán“ c. kitűnő szatírjában. Az „Új Zrinyiász“ mellé való a „Beszterce ostroma“ is, melyben, a maga módján, a „történelmi osztályok“ időszerűtlen szerepét ismeri be.

Még merészebb alkotás a „Különös házasság“, melyet bevallott szándékkal a polgári házasság mellett és a klerikalizmus ellen írt. Alkotó heve azonban mély és jelentős magyar elemeket vetett fel: a fiatal magyar protestantizmusnak és a magyar jakobinusoknak látványát. A „magyar liberalizmus“ hírnöke ez a könyv? Aligha, sokkal nemesebb anyagból való: felvilágosodásunk matériájából. Mikszáth általában teljesen kielégül műveiben, mindig úgy érezzük, hogy képességeit maradék nélkül érvényesíti. A „Különös házasság“ után azonban gyanú száll meg

bennünket, hogy mennyi minden benne maradt, elfojtódott. Ebben a regényben a „szabadelvűség“ címén ugyanis a leg-szélesebb magyar szabadságélmény hömpölyög elő, ez a mű éppen olyan vádirat, mint „A falu jegyzője“, vagy a „Hazai rejtelmek“, de míg az előbbiek haragos fénye csak a magyar glóbuszt világítja meg, Mikszáth regénye arra is rávillant, hogy Európát beágazó „molohek“, roppant szervezetek markába kerül az igazság sorsa. Antiklerikaliz-musa tulajdonképpen az autonóm magyar léleknek, s leg-szebb vonásainak, igazság-kultuszának és hitbéli szabadsá-gának tiltakozása a roppant szervezetek, a „nagy molo-hok“ uralma ellen. Az újkor szellemi és társadalmi har-cainak világtávlatára, a „nagy szervezetek“ hatalmi igé-nyei között őrlődő „kicsinyek“ tragikus helyzetére ez a re-gény mutat rá nálunk először. A regény elején azt hisszük, hogy a Kossuth-láz is kiütött a látszólag kényelmesen megalkuvó Mikszáthon. A regény derekán még egyszer felcsillan ennek a láznak a pírja, de azután elhalványodik. Mikszáth politikus író volt, de politikai érdeklődése csak legjobb óráiban nőtt átfogó társadalomszemléletté, külön-ben humorba, iróniába és anekdotába fulladt. Megmaradt azok között, akiket bévül alaposan megvetett, politi-kai célzatú írásairól sokszor nem tudjuk megállapítani, hogy hímes, leplező takarónak szánta-e őket, vagy éppen a takarót akarja föllebenteni az egykorú politika titkai-ról? Hogy a hamu alatt mi parázslott Mikszáthban, arra elegendő bizonyíték az „Új Zrinyiász“, a „Különös házasa-gban“ pedig csaknem feltör elfojtott, nemes politikai egyénisége és egész társadalmi keserűsége; a „fenevadak“ felébredtek, vagy legalábbis ébredtek, de Mikszáth bűvös tekintetének sikerült újra elszundítania őket.

A polgári házasságnak és a gyanús honi „szabadelvű-ségnek“ kérdését Mikszáth a lelkiismereti szabadságnak és a társadalmi biztonságnak kérdésévé szélesíti, olyan elszánt határozottsággal protestál, mint a XVI-ik század prédikátorai. A társadalmi szerkezet erőszakoltságát, tá-koltságát, vészes bizonytalanságát senki sem látta annyira tisztán, mint ő. De inkább csak elejtett szavakkal, félig kimondott mondatokkal beszélt róla. Gyermekkora az el-nyomatás idejére esett, a nagy szikrázásból ő már semmit sem látott, de korán megismerkedett a letört forradalom vészes visszahatásával s nem bízott a „nagy megváltás-

ban“. Mindent látott, amit később Adyék láttak, de nem rohant előre, nem kereste új ideák egyensúlyát, hanem egyéniségét egyensúlyozta a korrallal, a tényleges társadalmi valósággal. Előhírnök volt, de nem ment ki Jánosként a pusztába sáskát enni, hanem benn maradt a városban, melyet romlottnak és halálraítéltnek, de mulatságosnak tartott. A riporter friss érdeklődése élt benne, az élet, bárminő volt is, határtalanul felvillanyozta és megvigasztalta. Jellemző, hogy egyik legjobb késő-regényének utóbang-jában a regény fejlődését a riportozóhoz való közeledésben keresi.

Nem szeretett meztelen nyíltsággal színt vallani, volt benne valami a kis szláv népek kedves ravaszkodásából. Szeretett kétértelműen mosolyogni, simogatva paskolni. A „Különös házasságban“ azonban nyíltan kiállott egy nemzetközi hatalmassággal, a klerikalizmussal szemben, mert tényleges politikai erők támogatták. De írói erkölcsére vall, hogy e regény óta folytonosan előre lépett. „A Noszty fiú esete a Tóth Marival“ már határozott állásfoglalás a dzsentrivel szemben. A fiatal Mikszáth dzsentri-nosztalgiajának nyoma sincsen ebben a könyvben. A dzsentri itten elszánt közéleti kalandor, kártékony élősd, aki beszenyenezi a „mátkát“, a polgári Magyarországot. Az eddig humorba és iróniába fullasztott kispolgárság is ebben a regényben növekedik komoly társadalmi tényezővé, de „menekülnie“ kell a dzsentri elől, mely benne szemléli az új „vadászterületet“: javaira vadászik. Az eddig aranyospátriárkális fénybe vont „úri világ“ teljesen elveszíti hímporát ebben a regényben, az öregedő író polgári öntudata kiegyenesedik, társadalomszemlélete meglepő határozottsággal fejlődik.

Még egy nagy regényt írt, „A fekete várost“. Az utolsó Mikszáth-regény különb minden eddiginél: ennyi életet, élményt s embert még sohasem sikerült regénnyé tömörítenie. „A fekete város“ történelmi regény: a Görgeyek és Lőcse regénye, a nemesség és a polgárság elkeseredett harccá mérgesedő küzdelmét ábrázolja. Arra a történelmi vonalra tér, mint Márai „Kassai polgárok“ c. színműve, állásfoglalása azonban merőben különbözik Maraiétól. Márai a nemességgel szemben a történelmi polgárságban látja a műveltség és az emberi jogok védőit, Mikszáth azonban, bár az imént tett hitet a „Noszty fiúban“ polgári

öntudata mellett, nem hajlandó ilyen merész és célzatos történelmi átfestésre, hanem olyan félelmetes tárgyilagossággal ábrázolja a múltat, aminő csak a legjobbaknak jut osztályrészül. A halál felé ballagó író a szó legmagasabbrendű értelmében megkomolyodott, megszabadult az emberi előítéletek minden nyűgétől s a történelmi realizmusnak hitvallója lett. Elemek engesztelhetetlen harcát szemléli a történelemben s nem áll egyik elem mellé sem, „csak“ befesti a freskókba az igazság kegyetlen fényét. Nem lelkesedik egyik életformáért sem, nyoma sincsen benne például Márai polgárokat nyaldosó schilleri pátoszának, „csak“ megérti a teremtés művét és kifejezi a teremtmények lényegét és értékét. A nemes úr a hatalom korlátlanóságában megérdesedik, „szörnyeteggé“ alakul, mint Görgey Pál, a kiváltságaik rabságában áporodó polgárok azonban éppenúgy embertelenné torzulnak s házi oltárukra a kapzsiságot és a bosszúállást ültetik. A nemes úr eltorzulása mégis szabadságban serdült nagyszerű életanyagot takar, a polgáré: alacsonyabbrendű, szennyesebb. Görgey Pálban Mikszáth emellett az örök Görgeyt írja meg, a nagyformátumú férfit, akin korán végzetes sebeket ejt az élet, akinek férfiszemérme félelmetes zárkózottsággá keseredik. Görgey Pál kulcs Görgey Artúr alakjának megfejtéséhez is.

„A fekete városban“ az író minden erénye mégegyszer kezet fog: a humorista, az ízes kitérések mestere, a pletykára fülelő nagy kíváncsi, a felvidéki néplélek mély ismerője, a történelem emberies alapvonásait bányászó kutató, az emberi megértés hőse, az apróságokban lényegre lelő fölényes író és a tarka szöttest szövögető nagy kelet-európai művész szövetkeznek, alig remélt ráadásul pedig hozzájuk társul betetőzőnek a történelmi realista, a történelmi valóságnak nemcsak felületét, hanem csontjait, izomrostjait és idegszárait is tökéletesen ismerő, végső csúcusra érkezett Mikszáth Kálmán.

Ne gondoljuk azonban, hogy a „másik Mikszáth“ fejlődése során teljesen elnyomta az elsőt. Mikszáth kövér formátumában megfért a két egyéniség egymás mellett. Alkudott, nyugtatott és merészen előretört. Alkalmazkodott anélkül, hogy bármit is föl adott volna magából. Derűs és józan életművész volt, — életművészetének legnagyobb cselekedete, hogy önmagát összebékítette egy

nagyvonalú írói pálya igényeivel. A múlt egész örökségét befogadta és kegyelettel adózott neki, ugyanakkor azonban ki is tört belőle, merész új csapásokat vágott a kor bozótjában. Mikszáthnak egyénisége és végzete is fölötte jellemző a társadalmi elintézetlenségek közepette vergődő kelet-európai népek szellemi életére. Az írók ezen a tájon általában s joggal ellenzékbe kényszerülnek, szembe szállanak a hatalommal és társadalommal, Mikszáthnak boldogabb végzet jutott: kifogott az utóbbiakon.

Móricz Zsigmond után Mikszáth rendelkezik a legkülönb figura-gyűjteménnyel. Más tekintetben is emlékeztet Móriczra: az életet részletes gazdagságában és természetes varázsával örökítette meg, inkább a mindennapok pongyolább nyelvét használta, semhogy az élet egyetlen eredeti színe veszendőbe menjen. Mikszáth emellett: nemcsak a magyarnak, hanem a kelet-európai emberség változatainak is egyik legnagyobb ábrázolója. Érdeklődése az egész magyar társadalmat s a magyarság egész látóhatárát bekalandozta, hol vázlatot vetett oda, hol pedig megörökítette, de mindenesetre humánus kincsbányát hagyott az utókorra.

Gárdonyi Géza

(1863—1923)

Gárdonyi Géza első megnyilatkozásai közé tartozik „Lámpás“ című regénye, melyet nem vettek fel egyetlen gyűjteményes kiadásába sem, holott távolról sem alacsonyabb színvonalú későbbi regényeinél. A „Lámpás“ Gárdonyi műveinek szellemi egységét mindenesetre megbontotta volna, mert egészen másarcú íróként ígér, mint aminőt „érett“ művei teljesítettek. A „Lámpás“ írója talán jól ismerte és magába szívta Tolnai Lajos műveit, de az is lehetséges, hogy nem jutottak a kezébe, hiszen Gárdonyi legfiatalabb éveit falun töltötte, távol az irodalmi élettől. Gyakori dolog, hogy az irodalmi rokonok nem is tudnak egymásról, feltehető, hogy Gárdonyi és Tolnai esetében is így állott a dolog, mégis az elinduló Gárdonyi Géza Tolnai Lajos folytatójának ígérkezett. Az is érdekes, hogy a „Lámpás“ a 48-as szabadságharcban kezdődik s a Bach-korszakban bontakozik ki, abban a korszakban, melynek

sötét árnyai halálíg kísérték Tolnai Lajost. A Bach-korszak magyar társadalmának fogyatékos ellenállóereje és ijesztő romlása pesszimiztává és kételkedővé tette Tolnai Lajost egész életére; Gárdonyi regényében is megtaláljuk ezeket a jellegzetes Tolnai-vonásokat, de mást is, ami Tolnaiból teljesen hiányzott: a 48-as magyar radikalizmus kemény és gátlásokat nem ismerő társadalomszemléletének a nyomait. Gárdonyiban újra felfakadt ama régi, gyönyörű szabadságmámor, mely szembeszállott a társadalmi és szellemi-lelki hatalmasságok valamennyi bátyájával s harcolni tudott egyszerre a szélrózsa minden irányában. A „Lámpás“ azt a reményt kelti, hogy új, műveltebb és magasrendűbb Táncsics Mihály indult útnak; a regény különben Petőfi Sándor „Apostolat“ is eszünkbe juttatja. Szükszavú, szikár tehetség jelentkezik ebben az írásban, elszánt puritán, aki egyedül az igazságért ég és minden sorát az igazság keresésének szolgálatába kényszeríti.

A „Lámpás“ azt a hitet kelti, hogy megszületett az első magyar szocialista regényíró, Gárdonyi későbbi fejlődése azonban azt bizonyítja, hogy leglázadóbb napjaiban is már egy másik elem lappangott benne s tört elő és hatalmasodott el később: a kispolgár. De mi a magyarázata annak, hogy a belső birkózásban a kispolgár győzött? Gárdonyi szigorú, szikár magatartása nem széleskörű társadalmi megismerésekből, hanem inkább egyéni keserűségéből született. Életét még sűrű lepel takarja, de egészen bizonyos, hogy nagyon súlyos csalódások és megrázkódtatások érték ifjú napjaiban. A csapások és csalódások megingatták az emberbe vetett hitét és kettévágták szerelmi életét. Magányos és zárkózott természete nem engedett fel többé, hanem inkább remeteségbe húzódott s végül Budapesten sem hagyta megállapodni, hanem Egerbe vezette egy hegytetőre, magányos házba s olyan szobába, melynek csak a tetején volt ablak. Gárdonyi bezárkózott, emberi fejlődése megakadt. Ez a bezárkózás egyrészt átszemléltette életét, másrészt azonban kezdetleges belső vonásokat konzervált benne: többek között eredendő kispolgári hajlamát. Lázadni, új csapást vágni csakis tiszta hittel és széles, szabad emberséggel lehet, ám Gárdonyiból mindkettő hiányzott. Egyéni keserűsége félig-meddig meghasonlásba csapott s ugyan mi keresnivalója

is lett volna a kegyetlen társadalom-ábrázolás hősi vonalán? Átadta magát egyéni kételyeinek s reájuk keresett felelete. Megundorodott a földi élettől és a spiritizmusba menekült. Az élethez nem legjobb hajlamai fűzték, hanem józan kispolgári vonásai, természetes tehát, hogy műveiben ezek a vonások szabadultak fel elsősorban.

Későbbi művei a szerencsétlen magyar társadalmi szervezet és közszellem minden bélyegét magukon viselik. A feudális szervezetet 1848-ban csak félig-meddig sikerült megdönteni- A polgár, a lateiner és a kispolgár egyként a feudális „díszekre“, a dzsentrikre és az arisztokráciára függesztette ájtatos tekintetét. Ez a naiv, érzelmes és érzékeny nosztalgia természetesen felülről merev visszautasításra talált s ezáltal sohasem gyógyuló sebeket szenvedett. A nosztalgia és a sebek Gárdonyi belső életének ugyancsak lényeges részét alkották s tanúk, hogy mennyire jellegzetes kispolgár volt. A „Te, Berkenye“ ennek a kispolgári vágyalomnak s a letört ábránd keservének a regénye. A módos, de egyszerű fiú gyógyíthatatlan sebet kap az előkelő leánytól s szánalmas figurává torzul. A fiú szerencsétlenül nőstül, de meggazdagodik, a leány is szerencsétlen házasságot köt s koldusszegény lesz. Életük alkonyán mégegyszer találkoznak, de éppen oryan idegenül néznek egymásra és most is kiegyenlíthetetlen konfliktus robban közöttük, mint hajdanában. A regényben nagyarányú szatíra lehetősége lappang, de csak lappang, mert az író érzelmileg, mint érdekelt fél van jelen, ő is kispolgár és nem tud fölényesen a nagyszerű anyag fölé nőni.

Gárdonyi a kispolgári ízlést is örökölte, példa rá Göre Gábor, Durbints sógor és Kátsa cigány. Elképesztőbb torzképeket a faluról alig írt magyar író. Gárdonyi később restellte ezeket az eltévelyedéseit, alacsonyrendű kispolgári ízlése azonban ezután is csaknem minden művébe betolakodott. Egyik legjelentősebb műve, „A láthatatlan ember“, Attiláról szól. Helyenként bámulunk, hogy milyen nagyszerű hungarológiai ösztöne volt Gárdonyi Gézának: a gyér adatok, a ritka nyomok elegendők voltak kalauznak az elsüllyedt korszak felé. Olyan történelmi igazságokat sejtett meg, melyeket a tudomány most kezd igazolni. A kispolgári érzelmes ábránd azonban itt is felüti a fejét: a regény gerince egy görög rabszolga szerelme Emőke, az

előkelő és sugárzó hunn „kisasszony“ irányában. Még kispolgáribb e szerelem „részletezése“: a görög rabszolga olyan mondatsóhajtásokkal udvarol, mint a századforduló idején s a vidéki ripszgartitúrák vidékén. A súlyos csalódásokon átvergődött íróban csak kételyek maradtak a szerelem iránt s ez a kispolgári ábránd. Fejletlen ízlése nem vette észre, hogy mennyire alacsonyabbrendű eszközökkel rontja le nagyszerű írói villanásait. „A láthatatlan emberben“ egy rendkívüli író tehetsége elegyedik ezzel a gyanús kispolgári anyaggal s ennek a keveredésnek végzete csaknem minden művében megjelenik.

Merev, remeteszerű zárkózottsága és elzárkózása sem tett kedvező hatást műveire. Nem szívta magába és nem dolgozta fel az egész életet, hanem gyanús értékű formákat keresett, melyek vékonypénzű élményanyagát leplezték, ő vezette be azt a regényformát, melyet később Márai Sándor hangszerelt nagypolgári és lélekelemző igényűvé: szereti egy-egy figurájával elmeséltetni az életét, a csevegés könnyedségével próbálja elfeledtetni, hogy a folydogáló epika milyen végzetes hiányosságokkal rendelkezik. A csevegés lehetővé teszi a „kivonatos“ epikát, az élet szűkebb ábrázolását, hiszen csak lényeges emlékek közléséről van szó. Gárdonyi érezte, hogy nem bírja a regény eredeti nagy arányait, az „eposz“ széles és dús életábrázolásra kötelező törvényeit, tehát szűkebb formát teremtett magának s ez a forma nagyon jól megfelelt a maga szűkreszabott életének. A „Szunyoghy Miatyánkjában“ a detektív budapesti ficsúrt üldöz az Adriai-tengeren s egy csapásra két legyet akar ütni, gyanút fog a hajón utazó Szunyoghy ellen, hozzászegődik s meghallgatja élettörténetét, melyet összesűrítve, dióhéjban mond el Szunyoghy. A regény lényege ez az élettörténet, melynek széles epikai ábrázolása elől kibujt az író, a csevegve elmondott élet ugyanis sok mindenre feljogosít: az ábrázolás lazaságára s ezáltal az alacsonyabbrendű művészi eszközök szabad felhasználására. Gárdonyiban volt valaminő dekadens vonás is, mely talán gyógyíthatatlan érzéki meghasonlásából ered.

Jókai félreértett romantikus örökségét is mindhalálíg cipelte. Jókait Gárdonyi éppen úgy félreértette, mint Herczeg Ferenc: felhasználható és folyta'tható anyagnak, nem pedig elemi és „egyszeri“ kitörésnek tekintette. Gárdonyi-

nak fejlett reális érzéke volt s nagyszerű lélektani megérzésekkel rendelkezett, géniusza messze Herczeg Ferencé felett szárnyalt. De kispolgári ízléssel azt hitte, hogy romantikus „fordulat“ és „megrázó esemény“ nélkül hiányos a regény. Az „Aggyisten Biri“ mélybehasító fényt vet a néplélekre, zárkózottságára és határtalan szemérmességére. Egy fiú s egy leány pöttöm koruktól kezdve ellenségek, a fiú mindenütt veri és sérti a lányt. A regény arról szól, hogy az ellenségeskedés mélyén olthatatlan szerelem lappang, de a világnak kell kimozdulnia helyéből, hogy a nemes érzés lelkük kérge alól feltörjön. A probléma mély, ábrázolása helyenként nagy művészre vall, de végülis színpadias, népszínműszerű megoldásba fullad. De nemcsak az „Aggyisten Biri“ értékét rontja a romantika időszerűtlen beiktatása és művészi tévedésen alapuló alkalmazása. „A kékszemű Dávidkáné“ gyönyörűen indul és tele van nagyszerű nyersanyaggal, néhol az*t hisszük, hogy a török idők realista regénye születik meg, s végre a hódoltság mélyrétegének, a magyar nép egykorú életének ábrázolását kapjuk. Egyszerre azonban benyomul a romantikus kaland, félszegen és erőltetetten, Jókait utánozva, de Jókai hatalmas írói formátuma nélkül. A „Lámpásban“ még nyoma sem volt ennek az epigonszerű romanticizmusnak, az író azonban lekanyarodott a hősi pályáról s a megtagadott természetes izgalmat, a társadalomábrázolás bátorságát pótszerrel, mesterkélt romantikával próbálta helyettesíteni. Jókai romanticizmusa egy dúsan fejlett írói világnak természetes eleme volt, Gárdonyinál azonban felesleges és zavaróízű fűszer.

Csaknem minden műve elárulja, hogy a „Lámpás“ írója nem halt meg, Gárdonyiban poklok égtek, véget nem érő vívódások nyugtalankodtak. Nem látott „mindent“, mint Mikszáth, de csaknem mindent érzett, valahol: élet-érzése mélyén az emberi Inferno lobogott s hatalmas szándékok ágaskodtak benne a spirituális kultúra felé. De egyéni meghasonlottsága és kispolgári hajlamai mindenél erősebbek voltak. Ellentétes hajlamok és egyenlőtlen értékek szorongtak benne: erről vallanak a műveibe szorított elmélkedések, melyek hol zseniális villanások, hol pedig a provinciális bölcsködés riasztó példái. Éppen ezért nem ítélnélük el írói morálját, hibái alkatából erednek, nem pedig erkölcsi gyöngeségeiből. őszinte tusakodó volt,

nem kímélte magát, az igazságai jobban érdekelték az életénél s ez a folytonos vívódás, a végső megoldásnak ez a szüntelen keresése művei fölé nő és visszasugárzik műveire is. Nem állíthatjuk, hogy műveiben egy nép, nemzet s mélygyökerű és messzire ágazó kultúrterületek „hitélet” találjuk, de mindenesetre ott van egy mindvégig elszántan viaskodó, rendkívüli léleknek a hitele.

Bródy Sándor

(1863—1924)

A századforduló legnépszerűbb prózaírói közé tartozott s pályáját a befogadott zsidóság egyik legjelentősebb szellemi győzelmének tekintették. Az egri származású „ordas”, kinek emberi természetére Justh Zsigmond olyan találóan világított rá, „az élte hercegének” pózaiban tet-szelgett, szegény gyermekkorra kárpótlásául mohón habzsolta az életet, nemcsak azért, hogy a gyermekkor keserű emlékeit elfeledtesse, különb nyugtalanság is fűlt benne: elnyomott fajtájának felszabadulása, megalázóit múltjának kárpótlása. A magyarság egyensúlyérzékéből semmi sem élt ebben az íróban, a csillapíthatatlan zsidó mohóságnak, „totalizmusnak” a megtestesítője. Nagyon gyűlölte a második zsidó írónemzedék e't, Molnár Ferencéket, akik már sok mindent magukba szívtak a nemzetközi európai nagypolgárság lélektanából és gondos kereskedelmi tervek s tevékenységek útján kamatoztatták képességeiket. Bródy egy korábbi fejlődési fokot testesített meg: azt a zsidót, aki még bizonytalannak érzi lába alatt a talajt, feltűnő gesztusokkal dolgozik, sokat markol és még többet pazarol, „vabankra” játszik, elbukik és újra talpra ugrik, s mindezzel óriási szolgálatot tesz fajtájának: felébreszti és táplálja benne a mítoszt, a „minden” ragyogó képét és a „minden” megszerzésének olthatatlan vágyát.

A magyarországi zsidó irodalomnak kétségtelenül Bródy Sándor volt a legtehetségesebb alakja, a zsidó kritika azonban a maga közismert módján túlozta jelentőségét. Úttörőnek mondják Bródyt és az is volt, de hozzáteszik, hogy Bródy nélkül nem születhetett volna meg az Ady-nemzedék prózája; az utóbbi állítás már fajvédelmi túlzás s csak azért maradhatott felszínen, mert irodalomtörténetünk ki-

felelte lapjairól az Ady-nemzedék elődeit, ha pedig mégis megemlítette őket, nem vette észre jelentőségüket. Bródy egyik méltatója odáig merészkedik, hogy Bródyban látja azt az író, aki a „táblabírói stílus“ nehézkességét széttörte, mintha Justh, Gozsdu, Papp Dániel és társaik nem végezték volna el ragyogóan s Bródynál különbül ezt a feladatot. Bródy csakugyan forradalmat csinált, de mástermészetűt: az ízlés forradalmát, a zsidó ízlést a maga eredetiségében és teljességében ő szabadította a magyar irodalomra.

A kép, melyet Bródy a magyar életről fest, bizonyos mértékben hasonlít Tolnai Lajoséra, Tolnai átfogóbb, őszintébb és sokkal mélyebb író volt, de végső eredményben egyet írtak, nem is ábrázolhattak mást: a rohamléptekkel fejlődő kapitalizmus légkörét és figuráit. Annál inkább különbözik azonban a két író állásfoglalása: Tolnai etikai s prédikatori szemmel nézte az „új sokadalmat“, Bródy pedig kéjelegve úszott zavaros hullámai között, mert zsidó bizonytalanság-érzése kedvelte a zavart, a felemás helyzeteket, az erkölcsi lazaságot, tehát hódító előrenyomulásuk létfeltételeit. Tolnai meg nem alkuvó író volt, Bródy azonban bölcs alkut kötött: „spirituális szocializmust“ hangoztatott s közben betelt a kapitalista életforma örömeivel. Sok értékes vonása mellett elsősorban mégiscsak „nagy törtető“ volt s a törtetés lázában gyakorta saját nemesebb plántált taposta össze. Egyik legjobb regényének — „A nap lovagja* — is nagy törtető a hőse, különben zsidó újságíró, akinek a kapitalizmus korában megnyílik a fölfelé kanyargó út, herceget csavar az ujja köré, kitartottja lesz a herceg babájának, grófkisasszonynak csavarja el a fejét, — eszünkbe jut Justh Zsigmond jóslata a tajnai kastély előtt esküdő ifjú zsidó párról, — már-már közvéleményt formáló nagy lap kerül a kezébe, képviselőnek lép fel, mikor elcsúszik egy naracshéjon, fübe harap a konok magyar arisztokrata golyójától, de még ez a vég is „győzelem“ neki, kiengeszteli pályájának közönséges mivoltát. Bródy hiába leplezte: a „nap lovagjának“ pályájában fajtája élharcosainak az útját ábrázolta: az erkölcstelen siklás és helyezkedés művészetét. A magyar úri réteg éppen eléggé züllött volt ebben az időben, de romlásában volt valami ösztönös önbüntetés. öngyilkosság-féle, — Bródy azonban a kapitalista korszak óvatos, a paragrafusok szirtjeit és zátonyait okosan elkerülő erkölcstelenségében gyönyörködött. A legtronüottabb

magyar úr is többnyire rendelkezett bizonyos jóízléssel, Bródy pedig ennek az ízlésnek gátjait törte át. Voltak ugyan szentimentális-erkölcsi és álszociális ellágyulásai, de ezek sohasem kerültek a mű gyújtópontjába, inkább alibinak húzódtak meg.

Bródynak mégis volt bizonyos irodalmi erkölcsé és bátorsága: a saját fajtájával szemben. Meg merészelte írni „A dadát“, a paraszti test prédaszerű pusztulását a zsidó burzsoázia karjai között. A zsidóság ebben az időben még a feltörekvés korát élte, helyzete bizonytalan volt, de esélyei és reményei óriásiak, elnézőbb volt tehát és nem merte még orthodoxiává merevíteni elsőrangú fajvédő érzékenységet, elnézte Bródy Sándornak „A dadát“. Bródy pedig tovább merészkedett, megírta a „Timár Lujzát“, a frissen sült honi zsidó burzsoázia páratlanul merész rajzát. Ez a háromfelvonásos „erkölcsrajz“ a zsidóság élettanának lényegére tapint: a beérkező zsidóság rohamos emberi dekadenciájára, mint a vörheny foltjai a gyermek testén, úgy üt ki a beérkezett zsidóságon egyszerre az uralkodó rétegek szintetikus bomlása. Tímárék: a pesti Lipótváros, tehát az ordenáréság, a végsőkig „finomított“ intellektualizmus, a bomlasztó elpuhultság és a kérlelhetetlen kapitalista „morál“ sajtáságos vegyületei. Minden emberi természetességnek hátat fordít ez a „beérkezett“ zsidó világ, melynek sorsát — s ez végtelenül jellemző — Bródy mégsem érleli drámává. Egyet s mást arcába vág ugyan fajtájának, de a katarzis elkerülhetetlenségét nem meri véle szemben fölvetni, fajtájának „győzelme“ sokkal jobban érdekelté, mint emberi megtisztulása és tökéletesedése.

„A dada“ azt is tanúsítja, hogy a magyar nép, nyelv és szellem milyen távol állott Bródytól. A parasztlakos beszédmodora ebben a darabban elképesztő, a népszínművek „népies beszéde“ természetesnek tetszik mellette. Bródy „népi“ szólása csupa émelyítő művirág, fondorlatosan mesterkéltséggel szólam, henye nyelvbéli cicoma, természetellenes érzélgés, csupa áruló jel az író asszimiláltságának fokáról. Bródy különben is furcsán képzelte el a zsidó beolvadást, mindig nyitva hagyott egy másik ajtót is. Egyik novellájában például ezt írja: „De mindenki teheti ezt (t. i. az antiszemizmust) csak a magyar nemzet nem. Egy millió zsidó van, vagy vagyunk, vagytok itt. Tiszteltetem a humanizmust! Nem azért nem szabad bántani a milliót. Hanem,

mert kell. Föl kell szippantani, be kell keríteni. Betaposni a nemzeti húsba és vérbe. Nem tud? Álljon külön, de szorosan a nemzet mellett. Renegát faj, használható. Ízléstelen is, Rákócziak és Hunyadiak lesznek. Ez a nemzetnek jó Simogatni kell őket, minket, titeket — fuj!“

Bródy mindig kisiklik, valahányszor magyar témához közeledik, nemcsak több színműve példa erre, hanem egyik leghíresebb novellája is, „A bölény“, mely burkoltan Wesselényiről szól s akaratlanul is minden tollvonása egy-egy torzítás. A magyarság Wesselényi-tudatából csipetnyi sem került bele ebbe az írásba, a merész jövevény próbál itt új szemléletmódot érvényesíteni s észrevétlenül a saját ízlését kényszeríti rá a novella alakjára, önvallo-más ez az írás, hogy miként cselekedett, élt volna hason-szórú helyzetben egy Bródy-szabású egyéniség. Az ember-telen utolsó jelenetben pedig tőlünk ugyancsak távolálló kegyetlenséget öltözteti díszmagyarba.

Bródy regényeinek és drámáinak felemás voltát leg-buzgóbb hívei is elismerik, de annál nagyobb novellistának tartják, bár hozzáteszik, hogy novellatermésének értéke is egyenetlen. Bródy novellái veszedelmesen hasonlítanak Thury Zoltán írásaihoz, Thury hatott-e Bródyra, vagy csak egymás mellett futottak? — végső eredményben mindegy, de a feltűnő rokonság Bródy Sándor „kezdeményező“ és „Úttörő“ szerepét alaposan kétségbevonja. Mindketten az akkor kibontakozó honi urbánizmus jellegzetes írói voltak, abban is hasonlítottak egymáshoz, hogy a na-gyobbszabású szerkezet iránt egyiküknek sem volt fej-lettebb érzéke. Mozzanatokat kaptak el, töredékeket mar-koltak meg, feltűnő színfoltokon akadt meg a szemük. Erősen hatott rájuk a francia realizmus novellatípusa, me-részen szembenéztek az élet új témáival s érdekes, hogy még témáik jelentékeny része is azonos. Vállalkozó kedvük rendkívüli volt, a szintetikus ábrázolást azonban hiába ke-ressük műveikben. Kettejük közül Thury volt az átfogóbb és elmélyedőbb, Thury novellái gyakran az élmény erejével hatnak, Bródy kívülről nézi az eseményeket, írásaiban hiába keressük a mélységet. Thury tehetsége ellenére út-félre szorult, — a, millenáris mámorban úszó országnak nem kellett a pesszimizmus, — Bródy szerencsésebb volt: egy rohamosan fölfelé törő fajtának a sodra vitte magával.

Ezzel az igazságszolgáltatással tartozunk mind Thúry Zoltánnak, mind pedig a magyar irodalomnak.

Bródy Sándor remekének utolsó művét, a „Rembrandt“-ot tartják. A „Rembrandt“ csakugyan érdekes, furcsa könyv, javarészt már betegen írta, életének utolsó szakában. Mikszáth jóindulatú előlegezéssel állapította meg egyszer Bródyról, hogy sok minden, köztük a legmélyebb mondanivalók, még benn rostokolnak az íróban. A „Rembrandt“ megjelenése után zengett a hírverés, hogy végre felszínre jutott Bródy mélysége. A „Rembrandt“ csakugyan súlyosabb alkotás minden eddigi művénel, lírai, drámai és epikus, olykor pedig csaknem tanulmányyszerű „szimultán“ alkotás; félig-meddig egységes mű és félig-meddig széthulló novella-ciklus. Olyan, mintha egy útnak induló talentum még bozontos, de oroszlankörmöket rejtegető első „ömlése“ volna. Bródy Rembrandt alakját azonosította a saját sérelmeivel és lírájával. Megbizta, hogy saját tántorgó öregségének buja álmait hordozza. Azonosítása sok szép ütemmel ajándékozta meg a könyvet, de veszedelemmel is: Bródy történelemhamisításra vetemedett. Rembrandt utolsó éveiben csavargásai során eljutott az amsterdami gettóba, ahol természetesen zsidókkal érintkezett, beszélgetett. Bródy Sándornak elegendő ez az adat arra, hogy Rembrandtot szőröstől-bőröstől bekebelezze a zsidóságba. Bródy Rembrandtja a gettóba megy lakni, zsidó szeretőt szerez, a zsidók támogatásából él, sőt: az ő rítusuk szerint temetik el. Rembrandt óriási életéből ennyi lett végső eredményben Bródy fejében: egy gyenge alapokon álló faji legenda. Bródy Rembrandtban a nagy zsidó ábrándot dadogja el: az európai szellem vágyott bekebelezéséről, egyúttal leleplezi, hogy legbévül miként gondolkodnak a zsidók az asszimilációról. A „Rembrandt“ a legszélsőbb faji elfogultság nyílt, olykor brutális vallomása. A fiatal Bródy vadszomjú kéjsóvárgása mellett most még egy jellegzetes faji vonás szökik fel: az ugyancsak olthatatlan szomjú hatalomvágy. Ha valaki a faj létezésében s eredendően átütő vonásainak valóságában kételkedik, olvassa el Bródy Sándor utolsó könyvét.

Bródy műveinek irodalmi jelentősége csekély. Annál fontosabb dokumentumokat hagyott azonban a XIX-ik és XX-ik század magyar társadalomtörténetének. Művei az idő sodrában máris társadalmi adalékokká szürkültek.

Ambrus Zoltán

(1861—1932)

A századforduló legbecsültebb prózáirói közé tartozott, a „Nyugat“ folyóirat egyedül őt tartotta méltónak arra, hogy a közvetlen elődök még élő sorából főmunkatársai közé fogadja. Ambrus tekintélye később sem fogyatkozott s bár halála után a közönség érdeklődése csaknem teljes mértékben megszűnt iránta, az irodalmi közvélemény továbbra is a fegyelmezett stílus és a magasrendű ízlés fejlődésének tartja. Ambrusra sűrűn hivatkoznak, de alig olvassák, „életrekellése“ nehezen is sikerülhet, bármilyen erőfeszítéseket végzünk érdekében. Ambrus mindenesetre legigényesebb íróink közé tartozik, a „Nyugatot“ megelőzve mindenképen európai ízlésű szépprózát próbált csinálni. A franciák tanítványa volt és tömérdek francia szérumot oltott szépprózánk testébe. A nehézkes, bozontos, szétfolyó magyar összetett mondatból ő teremtett kristálytisztá, áttekinthető szerkezetet. Az ösztönösen kanyargó, élettől kicsattanó magyar prózát ő házasította össze az intellektualizmussal. Ambrus első prózáirónk, akinek az élet, a közvetlen élmény kevesebbet jelentett, mint olvasmányai, kultúráját lényegesebb irodalmi forrásnak tekintette, mint élményeit. A magyar prózának Ambrus előtt lehettek gyengeségei, de sohasem volt papírosízű, ezt a leverő ízt Ambrus Zoltán honosította meg. A legveszedelmesebb szérumot vette a legsűrűbben igénybe, az ötletet. A franciáktól tanulta az ötletességet, mely a francia észjárás szerves eleme, utánozhatatlan és elsajátíthatatlan alkotórésze. Ambrusnál az ötletből eltanult belső forma szellemi beidegzettség lett, megbízható gépiesség, finom rúgó, mely gyorsított, vagy lassított ütemben mindig ugyanazt az óraművet hajtja, így akarta megkerülni a magyar prózának olykor nehézkességgé lustuló súlyosságát; a szándék sikerült is, de az eredmény igen kétes értékű. Ambrus legötletesebb novellái a legfakóbbak, olyan esztétikai magatartás jelentkezik bennük, amely azóta szokványossá fakult, mert mesterséges csinálmány volt s az irodalom második és harmadik vonalának könnyű zsákmánya, kopott eszköze lett. A bűnt néha az irodalom terén is következményei útján bünteti meg a végzet.

Ambrus Zoltán furcsa szövevény. Mélyében puritán polgári réteg lappangott, a magyar vidéki város legjobb öröksége, de örökölte a XIX-ik század romanticizmusát is. Egyik legérdekesebb novellája „első szerelméről“, a mesével kötött fiatal nászáról vall és büntudataról, amiért a mesét cserbén hagyta. Pedig nem is hagyta túlságosan cserben, legfennebb csapodárkodott olykor. Romantikus hajlama érlelte finom megérvővé, elképzelt kalandok kitűnő megelevenítőjévé. Elválhatatlan útítársa volt a polgári szentimentalizmus is, mely elnyomta benne a neki-nekibátorodó realitást. Érzelmi rokonságot keresett figuráival és akkor alkotott remeket, ha természetes érzelmi közösségbe jutott velük. Ambrus a polgári puritánságot, a fojtott romantizmust és az óvatosan adagolt érzelmességét hozta hazulról, — örökségéhez később szerzett terhek járultak. Francia kultúremlékőtt nevelkedett nálunk a francia hatást minden esetben üdvös májusi esőnek tekintik, holott fonákja is ván, mint minden külső hatásnak. Ambrus a franciáktól többek között megtanulta a szellemes csevegés művészetét, mély azonban honi talajon többnyire szöszátyársággá, bántó bőbeszédűséggé fakult. Ambrussal kezdődik az a „magyar polgári irodalom“, mely csevegéssé párolja az életet, Ambrus figurái már alig cselekesznek, de rengeteget beszélnek, regényeiben dialógok és monológok egyre terjedelmesebb állóvízei lustálkodnak. Annakidején a magyar irodalomban feltétlenül újdonság volt az intellektualizmussal fűszerezett, ötletektől sziporkázó és Szellemes kanyargású csevegés, forradalmi újításnak tetszett a régi magyar kijelentő és kinyilatkoztató hang komor uralma után és menekülés is volt elmérgesedett sorskérdéseink, a kínlódva kínzó válóság, a sűrű atmoszférát léleklő magyar táj elől. A csevegés elvont és elvonatkoztatott, pótolta az élmények hiányát, sőt: elnyomta a valódi élményeket, legfennebb oldott állapotban találta őket, mert a polgári lélek szellemi emésztésének harmóniájához alkalmazkodott. Könnyed irodalmat teremtett, mely közelebb áll a színvonalas játékhoz, mint a nehéz szüléshez; kissé bűvésszé alacsonyította az író. Ennek a fejlődési folyamatnak utolsó hulláma Marai Sándor.

Ambrus a franciáktól tanulta az elemzés módszerét és művészetét is. A magyar író az érzéki ábrázolásban volt a legnagyobb, az elemzést pedig nagyszerű ösztönösségének

megérzései pótolták, — a megérzés a magasrendűbb, mert szintetikus természetű, míg az elemzés széttördeli a világkép természetes és mágikus egységét. Ambrus Zoltán bevezette a tudatos boncolás módszerét, de csupán elvont figurákon, próbabábukon és viaszalakokon gyakorolta. A „Solus eris“ a magyar lélekelemzés és életelemzés egyik legelőkelőbb műve, bár meg sem kísérli a magyarság elemzését, hanem az elvont polgári egyéniséggel bíbelődik, akár később Márai Sándor. A regény festője oligarcha-környezetbe jut s föllángol benne a szerelem és a polgári vágyálom az öreg oligarcha kedvenc unokája iránt, de föltámad a puritán gőg is és az utóbbi győz. Ambrus polgári puritánsága még fékentartotta a föltörekvés polgári vágyálmát, melynek mérge abban az időben már komolyan ellepte irodalmunkat s olyan tehetségeket térített le eredeti útjukról, mint Gárdonyi Gézát. Nemes vállalkozás lett volna: a magyarság elemzésének kísérlete, Ambrus azonban kitért a vállalkozás elől. Megmaradt az intellektualizmus síkján, csak annyit szippantott fel az életből, amennyi írói módszerének igazolására kívánatos volt, nem tette próbára módszerét valódi élmények tüzeiben. Inkább csonkította, párolta, hamisította az életet; visszaélt élményeinek anyagával. írói hazája lényegében „cella“ volt, melyben színes álmokat szőtt és sápadó emlékeit elemezte, kalandokon törte a fejét és figurákat termelt példának elméleti elgondolásainak az igazolására. Az „urbánizmus“ Ambrusnál már észrevehető vérszegényedést jelentett: az elemi élmények jussának tagadását, az intellektuális világ túlértékelését, a teremtő művész öngyilkosságát, a szalonokhoz és az intellektuális körökhöz való idomulást. Stílusa is kitűnő szellemi tornagyakorlat.

Áruló műve a „Giroflé és Girofla“. A regény környezete Bácska, mely Mikszáthot legmélyebb novellájára ihlette s bölcsője volt Gozsdu és Papp Dániel aszúízű realizmusának. Bácska a magyar irodalomban összeforrott az érzéki virulás, a humánus telítettség, a drámai sűrűség, a magyar-szláv „ölelkezés“ és az érett színpompa fogalmával. Ambrusnál azonban nyoma sincsen mindennek, Bácska színfallá szürkül, vázáá soványodik. A „Giroflé és Girofla“ eseményének semmi köze sincsen a bácskai környezethez, akárhová áttolhatjuk Csupa analízis ez a regény. Ambrus finom elemző művészete bőséges szócso bogással folydogál,

csak ottan torpan meg, ahol elemi jelentőségű történést kellene boncolnia. Ambrus elemzése óvatosan megkerüli az elemi föladatot; az elemzés bölcsen kitér az elemi elől. írói magatartásának mesterkéltségét, mondanivalójának szegénységét ez a regény árulja el, elegendő művét Gozdsu, Mikszáth és Papp Dániel bácskai írásai mellé állítanunk s rögtön látjuk, hogy Ambrus epikájából mennyire hiányzik a »tárgyi ihlet«. Óvatosan elzárkózik a közvetlen élmények hatása elől, fél, hogy a valóság színe előtt finom írói eszközei csődöt mondanak. Az „urbs“ s az „urbánizmus“ melegház volt Ambrusnak s egyre jobban hozzászokott a melegház mesterkélt, párás levegőjéhez, tompított izgalmaihoz, szított vegetációjához, langyos kényelméhez. Melegházi példányokat figyelt, melegházi sarjakkal kísérletezett, kísérleteiből és kezdeményezéseiből pedig satnya utód nőtt: öncélú polgári irodalom, melegházi virágzás.

Ambrus egyetlen nagy művet alkotott, mellyel eleve epigonjai fölé nőtt, a „Midás királyt“, A „Midás király“ a legnagyobb magyar polgári regény, az író minden mondanivalóját összegyűjtötte, minden igaz erejét kiadta benne. 1906-ban jelent meg, Ambrus alkotóerejének teljében, utána még hosszú munkás esztendők következtek, de nem érte el többé a „Midás király“ alkotóihletének sűrűségét. Puritán polgári örökségéből ebben a műben szigorú morál lesz, mely kegyetlenül lesújt a polgárság legnagyobb „bűnére“: fölfelé kapaszkodó vágyálmára. Szentimentalizmusa etikai keménységbe öltözik. Romantikus hajlama ragyogó egyességet köt a realizmussal. Még nem boncolja élvezhetetlenné az összetartozó elemek nagyszerű egységét, melyet életnek nevezünk. Természetes epikai áradása diktálja ennek a regénynek az iramát, az elemzés nem terpeszkedik holtvízzé benne. Valóságos élményei nem kerülnek laboratóriumba, nem törnek darabkákra, hogy intellektuális kísérletek anyagává romoljanak, hanem szerkezeté sűrűsödnek. A „Midás király“ a magyar regény legjobbjai közé lendíti Ambrus Zoltánt, bár többi műve következetesen ellentmond ennek a megállapításnak.

A regény egy szegény festő-rajztanárnak a története. Kispolgári sorsban vergődik, de elér mindent: a tökéletes szerelem és a tiszta művészi kifejezés örömét. Ekkor még „alul“ él s a regény első része az „alsó“, szinte a proletár-

életet súroló kispolgári sors dicsérete, a társadalmi mély-sorsból csak araszokkal kiemelkedő polgári életformáé, a „nagy életszomjúságé“, melynek még gyökerekig futó öröm minden teljesezés, mert elemi vágyak és ingerek győznek benne. A regény második részében a szegény kispolgárt fölrepíti a szerencse, kiszakad régi életéből, de embersége ugyanakkor hazugságok és ellentmondások hínárjába jut. Kettős életbe kényszerül: a vakító fényből folytonosan vissza kell menekülnie az elhagyott „félhomályba“, a „szakadás“ soha be nem gyógyuló, folytonosan vérző forradásaihoz. A festő kettős élete sokáig titok marad s végül is csak egy nő tudja meg, második felesége, de ezáltal már hazugság, bűn lesz belőle. Ekkor felsugárzik a festőben az erkölcsi ember: halálra ítéli önmagát és végrehajtja az ítéletet. Ambrus a társadalmi „ugrás“ bűnéről és tragikumáról írt nagy regényt abban a korban, midőn az egész polgári társadalom „ugrógyakorlatokat“ végzett és „ugrási“ leckéket vett. Az író szinte prófétai szigorral és kezelhetetlenséggel fordul e társadalmi magatartás ellen. Beleveti magát a társadalmi „forrás“ lávájába, állást foglal, ízlése és erkölce, esztétikai és etikai szigora fölemeli a szavát. Nem írt „irányzatos“ művet, hanem megsejtette a társadalmi alakulás irányának a végzetét. Nem elemezte agyon figuráit, hanem jellegzetes alakokká teremtette. A debreceni Ambrus ebben az egyetlen művében mutatkozik mély hagyomány hordozójának: az életesség és a növényi finomság olyan bűbájosán elegyednek írói módorában, akár a debreceni fűvészekében.

Külön fejezetet érdemelne Ambrus Zoltánnak az irodalmi életre gyakorolt hatása, kristálytisztá tanulmányai és színi kritikái. A magyar kritikai szellem Ambrussal le szállott a katedráról, szakított az akadémikus fontoskodással. Kritikái közvetlenül az olvasóhoz szóltak, széles otthont teremtettek az európai hangnak. Életműve mégsem mérhető a legnagyobbakéhoz, de a századforduló legjobbjai között foglal helyet. Túlértékelése, éppenúgy mint Kosztolányié, inkább hibáinak szólt. A polgári lélek a maga csonkaságát védte, midőn irodalmunk „arányainak“ újjáértékelésére törekedett. Az „újjáértékelő“ arányok természetesen eleven sebeket vágta a magyar irodalom testén, eleven tagokat metszettek le róla és a csonka testben szemlélték a teljességet. Ambrus is csonk, jellegzetes

torzó, de rokonszenves és nagyigényű. Ám hiába törekszünk a torzóból eszményt alakítani. Ez a törekvés csupán egy elhibázott lelkű társadalmi réteg küzdelme a fejlődő élet el nem hárítható igazságszolgáltatása ellen.

Herezeg Ferenc

(1863.—)

A „Fenn és lenn“ volt a regény, mellyel Herezeg Ferenc bevonult a magyar irodalomba. Bevonulásának „fényét“ az is növelte, hogy halálos végű párbaj hőse lett, a lomha közvélemény figyelni kezdett s a verseci polgárfi „hőstettében“ a polgár dzsentrisedésének, tehát legnagyobb vágyálmának megvalósulását szemlélte. A „Fenn és lenn“, mint Herezeg egész pályája, nemcsak az íróra jellemző, hanem a társadalomra is, mely annyi s annyi magyar kezdeményezés merev elutasítása után Herczeget azonnal keblére zárta. Herezeg irodalomtörténeti jelentősége idővel alaposan megfogyatkozik, majd pedig teljesen eltűnik. A jövő irodalomtörténete aligha szentel komolyabb figyelmet műveinek, a szociológusok azonban kútfőnek tekintik minden időben: a kiegyezés után előtérbe nyomult asszimiláns „értelmiség“ leghívebb lélektani kifejezőjének.

Herezeg Ferenc tudatos és okos író volt első perctől kezdve, érezte lényének és hangjának idegenségét. Látta, hogy a kiegyezés után hirtelenül összeöntött magyar közép réteg nem bírja ugyan a tiszta magyar szellemi légkört, de bizonyos „magyaros“ küllemet megkövetel. A „magyaros zamattal“ tehát Herezeg nem takarékoskodott s a kéznélfekvő forrásokból kölcsönözte: Jókaiából és Mikszáthból. Jókai ebben az időben már hunyó nap volt. Mesélő hajlama túlságosan buja, romantikája hősi, magyarsága pedig mélygyökerű volt ahhoz, hogy a millénium felszínes és vegyes társadalma élvezhesse. Mikszáth Kálmán pedig sohasem volt túlságosan népszerű író. Hű és állandó, de aránylag mérsékelt számú olvasóközönsséggel rendelkezett, „tömegsikereket“ sohasem aratott. Utolsó rengéseiben a humor derűjén egyre jobban átütött a szatíra komorabb színe s a milléniumi mámorban sütkérezők a „sohse halunk meg“ elve alapján menekültek a komorabb színektől. Herezeg Ferenc Jókai és Mikszáth örökségéből

„tömegcikket“ csinált, Jókai romantikáját és Mikszáth humorát átalakította a közönség ízlése szerint, a társadalom képére és hasonlatosságára. A „Fenn és lenn“ amerikai párbaja önkéntelenül Jókai „Mire megvénülünk“ c. regényét juttatja eszünkbe. Jókai is szerette a romantikus ötleteket, de a romantikus ötlet csak ürügy és alkalom volt neki, hogy teremtő ereje mozgásba jöjjön és nagyszerű életmezőket hódítson. Herczeg Ferenc azonban nem teremtő író, hanem „szabóművész“, kitűnő divat-szimat alapján biztos hatásra dolgozik, így: a nagyszerű romantikus örökségből divatos, korszerű, polgári öltönyt szabott. Mikszáth világával sem bánt különbül, megtanulta tőle, hogy a magyar kisváros a humornak és a jellezetes emberpéldányoknak kincsesbányája, tehát felcsapott érzelmes karrikatúra-rajzolónak: Mikszáth nagyszerű humorát „filléres kiadásban“ népszerűsítette. Olyan vonás jelentkezik Herczegben, mely eddig teljesen hiányzott a magyar irodalomból: a közönségesség. A parvenü mohósága és kíméletlensége önti el írásait, hiányzik belőle az a forró odaadás, amely a magyar írot minden időben jellemezte. Az „előkelő idegen“ józansága, számítása, hideg magatartása érezhető minden írásában, de éppen ezzel az „idegenséggel“ érkezett be. Olyan kort éltünk, melyben a hangadó Rákosi Jenő „magyaros“ jelszavakat kongatták, de ha a magyarság valódi megnyilatkozásaival találkoztak, fölremlő idegenségük konok ellenségeskedésbe csapott. Herczeg Ferenc felszínes magyarsága tehát kapóra jött, a „részlet-magyarok“ ösképüket szemlélték benne.

Jókai Mór a magyarság hősi hajlamaira építette romantikáját, Herczeg a zagyva polgárság és középréteg nosztalgiaira. Jókai a nemesség és főnemesség jobbainak a XIX. század első felében lejátszódott hőskorából táplálkozott, „öslényeket“ elevenített meg, ezek a romantikus „öslények“ azonban többnyire azonosak a magyarság ösképeivel. Herczeg Ferenc a polgári törtető lélektanával közeledett az egykorú „felső tízezer“ világa felé. Eredeti alkátát gondosan leplezte, kitűnő idegei és hideg arca sohasem árulták el a belső események titkait. Ez az író egész életében elszánt s megfeszített akarattal törtetőt fölfelé, de volt benne valami hideg cinizmus és fojtott gúny is, mért hiába vette szárnyára és segítette a szerencse, idegennek érezte magát a „felső“ világban; időnként sohasem győ-

gyúló sértések érték, komor figyelmeztetők. „Lefel“ pedig sohasem próbálta meg a közeledést, hideg okossággal mérte az esélyeket, tudta, hogy odalenn a magyarság valódi medencéjében még idegenebb légkör fogadná. Egyéni útja és sorsa megegyezik a hirtelen beolvadt középréteg útjával és sorsával, természetes tehát, hogy rohamos népszerűsége kellett szert tennie: az a társadalom, mely nem értette Tolnai Lajost és Justh Zsigmondot, ösztönösen együtt rezdült Herczeg Ferenczel.

Jókaiból úgy nőttek ki a regények, mint a buja termőföldből, Mikszáthból szelíden folydogáltak, Tolnaiból haragosan áradtak. Hanyatló szellemű korok azonban nem szeretik a természetes zsendülést vagy ömlést, mert mesterkéltséget félt, a természetet fenyegető rémét szemlélik benne. Herczeg hatásának egyik legfőbb titka, hogy regényei tulajdonképpen bábjátékok, figurái pedig dróton rángatott bábuk. A kiegyezés korában mesterkéltséget lát minden: a politikai egyensúly, a társadalmi szerkezet, maga a kiegyezés alapelve is és a kor „adminisztrátorának“, a középrétegnek a lelkisége. Herczeg a korszellemnek hódolt, midőn hideg, olykor hanyag, máskor pedig matematikai pontossággal mozgó bábjátékot csinált. Műveiben hiába keressük az ihlet nyomait, számítás eredménye minden, a valóságot kulisszák helyettesítik, a valószerűséget előre megrendelt helyzetek pótolják, a teremtő képzelet helyébe ügyes és okos kitalálások, fogások tolakodnak. Figurái is jellegzetes bábjáték-figurák, csak egy-egy vonatkozásban élnek, emberi szerepük és jelentőségük sohasem szélesedik ki, csak annyi villan fel belőlük, amennyi az „előtérben“ kívánatos.

Herczeg Ferenc a Budapesti Hírlap hasábjain tört be a magyar irodalomba. Rákosi Jenő azonnal atyai szeretetébe és gondviselésébe fogadta. Nemsokára hűtlen lett Rákosihoz, az engesztelhetetlen szerkesztő azonban példátlan gyorsasággal megbocsátott neki. Rákosi bölcs megértéssel kezelte Herczeg Ferencet, elnézte gyöngeségeit, de sohasem volt hajlandó hasonló emberségességet tanúsítani a valódi magyarok, elsősorban Ady Endre iránt, nem átalotta még Ady betegségét is irodalompolitikai fegyvernek használni. Megalakult az asszimilánsok félelmetes szövetsége s a középréteg hasonszőrű elemei orákulumnak tekintették: Rákosi Jenőéknek sikerült egy egész nemzedék

előtt megrágalmazniok Ady Endrét s a kor valódi magyar irodalmát. Ami az egyik oldalon bűn volt, a másik oldalon erénynek számított: Ady Endrét életfogytiglan elmarasztalták a zsidó radikalizmus Jászi Oszkárának barátságáért, Herczeg Ferenc azonban a zsidó kapitalizmus Wolfner-Farkas Páljával szerkesztett fémjelzett „szittyá“ folyóiratot, a „Magyar Figyelőt“ és sohasem részesült szemrehányásban érte.

De nemcsak Ady Endrével került szembe Herczeg Ferenc, hanem általában a magyar írói egyéniséggel. Kíméletlenül megsértette a választékos modorú, anygali szelidségű s már biztos halállal viaskodó Justh Zsigmondot, barátkozni próbáltak, kiderült eredendő idegenségük. Justh finoman számot adott erről egyik írásában, Herczeg azonban elképesztő modorban ütött vissza. Két világ került egymással szembe s a két világ természetét élénken megvilágítják azok a sorok, melyeket a régi Bécsről írtak. Herczeg „Emlékezéseiben“ így áradozik a császári fővárosról: „a Budapest felől érkező utas ott egy európai világitásba helyezett, mondhatnám tárgyilagosabb magyarsággal találkozott... Nekünk, akkori fiataloknak, egy-egy lóverseny, színházi bemutató, delegációs ülés vagy lokális kiállítás elég ok volt arra, hogy nagy és lármás rajokban, mint a költöző vadludak, Bécsbe vonuljunk... Bécs életformái nyugodtabbak, előkelőbbek és vonzóbbak voltak, mint a kamaszkorát élő Budapestéi és a császárváros azonfelül tele volt barokk szépséggel, keringő-költésszel, tele vérpezsdítő kalandokkal“. Justh Zsigmondra merőben más élmények vártak Bécsben: „Bécsben tán sohasem állok még többet. Nem bírom el a város durva bestialitását, lesújt a sör és penész híg keveréke, amely minden művéből, legyen az ember vagy emberi termék, kiárad. Koporsót e városnak minél előbb, mert haldoklása utálatos“. A mélyebb Nyugattal el jegyzett magyar és a Bécsben igazi honára ismerő asszimiláns néz e sorokban farkasszemet egymással; ugyanilyen ellentét meredezett Ady s Rákosi-Herczeg között is.

Herczeg a régi Bécsről írott lelkendezésében megemlíti a „vérpezsdítő kalandokat“, vallomása fölötté érdekes: Márai is a „kalandot“ tekinti az élet s az irodalom leglényegesebb élményének, már pedig Márai mindinkább az

új Herczeg Ferenc szerepét tölti be. Herczeg csakugyan a kalandban szemlélte a legérdemesebb emberi élnivalót s a kaland neki polgári izgalommá töpörödött romantikát jelentett. A régi Bécs a „kalandok“ soha ki nem apadó méhe volt, elvetélt történelmi szerepének ez felelt nieg a legjobban: az újkor nagy szenvedélyei, romantikus lobo-gásai kalanddá és szirupos romlottsággá süllyedtek ebben a városban. Herczeg minden műve: a kalandok sorozata, a magyarsággal való találkozása is kaland, mely bizonyos mértékben meg is rázta, de teljességgel sohasem kerítette hatalmába ezt az okos, hideg főt. Rajongói bámulattal emlegetik „Az élet kapuja“ c. regényét, melyben Bakócz Tamásnak a pápai trónért folytatott küzdelmét írja meg s ezt a rendkívüli magyar vállalkozást is szirupos szerelmi kalandba, Bakócz unokaöccsének és egy római kurtizán-nak pásztoróráiba fojtja. Herczeg nem válogat a „kalandokban“, nemcsak áltörténelmi, hanem polgári, sőt bűn-ügyi kalandokat is szívesen bábjátékká alakít: a „Fehér páva“ polgári kaland, a „Magdaléna két élete“ bűnügyi. Tisztában volt a polgári izgatószerkek természetével s mint jó végy elemző: egyetlen hálás izgatószeret sem hagyott ki-használatlanul heverni.

A „Gyurkovicsékat“ annyi más rémséggel együtt Rákosi Jenő Budapesti Hírlapja szabadította a magyar irodalomra. A magyar nemesség maradéka ebben az időben járta haláltáncát s ez a „látványosság“ olyan írókat szállott meg, mint Justh, Tolnai, Török, Krúdy, Móricz és Kaffka. Ezeknek az íróknak műveiben csakugyan egy osztály bomlik, vergődik s a mélyében felhalmozódott, sűrű aszúvá érett világgép keres új ágyat magának. Herczeg azonban elébük vágott s könnyed műveiben felmagasztalta, dics-fénybe vonta a dzsentrit, hamis társadalmi bálványá emelte. Nem is tehetett mást, „Emlékezéseiben“ nyíltan bevallja, hogy a „társaság“ írója volt. Befurakodott a kasszinóba és képviselőséget talpalt ki magának, mert, saját bevallása szerint, az ő köreiben az író nem volt elegendő társadalmi tekintély, íráságának szüksége volt a képviselőség karójára. Műveiben annak a társadalmi rétegnek, — a középosztálynak — ízlését és nosztalgiáit szolgálja, amely társadalom csak képzeletben futotta be Herczeg előkelő emelkedésének az útját. Herczeg hamis illúziókat szállított

ennek a rétegnek, karókat ajándékozott torz hajlamainak támogatására. A nagy bábjátékos a polgári illúziók bábjátékát játszotta és esküdt ellensége volt mindennek, ami valóságra, komor önismeretre akarta ébreszteni a társadalmat. Szépirodalmi műveiben ugyan mindig okos, hűvös és „jóízlésű“ maradt, de a publicisztikában annál közönségesebb eszközökkel dolgozott. A holt Adyt többek között pénzimádással vádolta, holott Ady szegényen élt s halt meg, Herczeg Ferenc pedig az anyagi és társadalmi jólét minden örömét élvezhette és nem is utasította el magától.

A szigorú publicista azonban, ha a szépirodalom területére lépett, könnyedén felfüggesztette a magasabb értelemben vett írói erkölcs hatályát. Mindennemű gátlás nélkül meséli emlékiratában, hogy egyik regénye főalakjának öngyilkosságot szánt, kiadója azonban lebeszélte erről, mivel a magyar közönség nem szereti a szomorú befejezést. Herczeg hajlott is kiadója szavára, a kiadó később azonban úgy vélte, hogy mégis csak „meggrázóbb“ befejezés lett volna az öngyilkosság s — ami késik, nem múlik — Herczeg következő regényhőse nem is kerülte el végzetét. A „bábjátékos“ leleplezi önmagát: figuráit a közönség ízlése szerint tologatja az idillikus mezőre, vagy a tragikus szakadék felé, hideg s számító fővel, mindennemű művészi együtterzés nélkül. írói magatartása ebben az értelemben mindvégig töretlen maradt: a magyarság legváltóságosabb félszázadában sohasem zökkent ki a fölényes számító és a céltudatos bábjátékos szerepéből. Semmit sem örökített meg a „magyar tenger“ háborgásából és hullámozásából. Nem sietett lázasan Nyugat felé, nem érdekelte a magyar mélyrétegek sorsa, kultúrájuknak fölfedezése vagy Kelet-Európa. A legmeggrázóbb események sem hozták közelebb a valósághoz, életünk legváltóságosabb perceiben is olvasótáborára nézett s megállapította, hogy továbbra is keletje lesz az illúziönizmusnak, a festett világnak. Azt a réteget képviseli, amely képtelen együtt rezdülni a magyarsággal s csak külsőségekben vállal véle azonosságot. Egy furcsa, átmeneti embertípusnak, a félig-meddig asszimilált polgárnak megdermedt figurája Herczegh Ferenc. Beérte a kaszinók, klubok és szalonok „magyarságával“, a dzsentris stílus utánzásával, az arisztokrata érdekek szolgálatával és a polgári ízlés kielégítésével. Magatartása és hatása csakis elintézetlen társadalmi kérdések közepette és megakadt társa-

dalmi fejlődés keretében volt lehetséges. A kor magyarázza Herczeg írói lehetőségét, Herczeg pedig érdekesen világítja meg a kort.

ADY ÉS ROKONAI

Ady Endre

(1877—1919)

Fejlődése

„A lelkem ódon babonás vár“ — írta „Az új versek“ második költeményében Ady Endre; az elinduló költő korszerű szimbólumokkal dolgozott s rajta is maradt a „szimbolista“ jelző, az irodalmi élet nem törődött azzal, hogy Ady milyen gyorsan kinőtte gyermekcipőit. Az elinduló Ady a szimbólumokban eredeti képeket keresett egyedülvalóságának, egyetlenségének bizonyítására, mert kiszakadt a kor honi költészetének kétségbeejtő laposságából. Hadat üzent az ünnepélyesen terpeszkedő és óvatosan lapuló magyar irodalomnak, gögösen és kegyetlenül, az ázsiai méretű hatalomvágy és az öröklött úri gög szellemültek át benne, az úri magyarság vakmerősége bízatta és ösztökelte, akár Krúdy Gyulát. Az „egyetlenség“ és az „egyedülvalóság“ képeit ebben az időben többnyire még kereste, erőszakolta, túlzófokokat alkalmazott, gyorsan égő sorsot követelt magának, futótűz akart lenni országot bevilágító lánggal, a fejedelemség és a messianizmus furcsa keveréke forrongott benne, mint csaknem minden keleti hódítóban s Ady „hódítónak“ született a szó átszellemült értelmében.

Már első kötete elárulja, hogy éppenannyira öntudatos, mint amennyire ösztönös művész: az élet jelenségeit, tárgyait és személyiségeit egyként úgy mérte, hogy mennyire tudja őket roppant lírai műve teljességéhez igénybe venni. Ez volt az ő „politikája“: az életnek, a dolgoknak nagyvonalú és autonóm rendezése, határtalan igény, vakmerő lázadás minden hatalmi tényező, tehát másszándékú igény ellen, az életharcok vidám vállalása és hősi végig-

szenvedése, de rajtuk túl a legmagasabbrendű emberi egyensúly megalapításának a vágya.

Országos fölháborodást keltett „A Hortobágy poétája“ c. verse, melyben a „piszkos, gatyás, bamba társaknak üzen hadat. A magyar fajta becsmérést keresték a versben éppen azok, akikhez szólt, holott nem a magyar fajtának vagy pedig a tényleges hortobágyi pásztoroknak dob kesztyűt Ady, hanem a kor magyar szellemiségének, M szalonirodalomnak, az álnépiességnek, a zsinóros test-örökké szegődött gyatra asszimilánsoknak, egyszóval: a hivatalos magyar világnak. Ez a világ azonban a magn álszenteskedő módján Ady üzeneteit kezdettől fogva P magyar fajta ellen intézett támadásoknak bélyegezte és zagyva középrétegünkkel sikerült elhítenie a vádat, annál is inkább, mert titokban s teljes joggal a „piszkos, gatyás, bamba társak“ ingét igen sokan magukra vették ...

A fiatal Ady verseit még bizonyos erőszakolt, hivalkodó érzelmesség zavarja, árnyékozza, önszerelemben és önszánalomban nyilatkozik meg ez az érzelmesség és feminin veretet ad költészetének, jó néhány esztendőbe tellett, míg nedveit belső forrósága elpárologtatta. Első kötete tele van naiv halni-készüléssel, saját elképzelt holtteste felett siránkozik, lírai pózokba téved. Egyelőre még az Ábrányi-féle szavalóstílus is fölüti fejét, Ady nem érkezett készen, mint annyi s annyi kitűnő költőnk, nem volt sztatikus jelenség, a vers zárt formája alig bírja fogni nyugtalanságának pazar dagályát. S nem csupán intellektusa nyugtalanodott, mint Babitsé és tanítványaié, hanem egész életérzése forrongott, roppant vállalkozásokra feszült.

„Az új versekre“ a nyugatosság „bélyege“ került, Ady* ebben az időben már úgy tartották számon, mint Nyuga brigadérosát, holott könyvében inkább keleti vallom á sokkal találkozunk. „Egy párisi hajnalon“ a magyar lír;: ismert keleti pátosza tör fel belőle:

*„Ki vagyok? A Napisten papja,
Ki áldozik az éjszaka torán.
Egy vén harang megkondul. Zúghatsz.
Én pap vagyok, de pogány pap, pogány“.*

Könyve hadüzenet a keleti-pogány, tiszántúli-kálvinista életeszmény nevében Nyugatnak, a keresztény-germán kultúrközösségnek és társainak:

*„Paraszt Apollónak termettem,
Ki dalos erős és pogány,
Ki szeretkezve és dalolva,
Dől el az élet alkonyán.
Pogány erőtől, daltól, vágytól
A lelkem immár nem buzog,
Megöltek az evangélisták,
Az életbölcsek, krisztusok.“*

Keleti vallomásaiba jólismert régi-magyar elem keveredik: úrfajtánk, nemességünk százados halálélménye, mely később hallatlanul megtisztul és megnől majd benne. De felütik fejüket a kelet-európai mítosz angyalai is, a démonok. Ady egyelőre menekül előlük, pedig hiábavaló a menekülés — egységet keli kötni velük, mint Krúdy vagy pedig le kell gyűrünk őket a Legmagasabbal, mint a későbbi Ady Endre tette.

Második kötetében, a „Vér és aranyban“ még tart a szenvedő pózolás s „eredeti“ pózaihoz csatlakozik a Nyugaton tanult dekadens póz. A magyar élmény még kaotikusan forrong és csapong benne, csak viselésének fájdalmait és gyötrelmeit érzi, egyelőre nem tudja lecsillapítani a háborgó elemeket. Mint Krisztus az Olajfák hegyén, vért verítékezik, el szeretné háritani magától a magyarság keserű poharát), melyből mégis életének legnagyobb mámorát itta:

*„Rossz a világ itt: dacos Hunnia
Álmodva vívja a régi csatát.
Veri a Jövőt: balladát akar,
Balladát, balladát“.*

Még nem látja, hogy ez a „balladás akarat“ a magyarság legnagyobb hajlamának az akarása s belőle is ez a balladás hajlam teremt majd nagy költőt. De egyelőre túlságosan kápráztatták a dekadens latin líra lebbenő finomságai, raffináltságai, a honi intellektuellek is minden-

áron ilyen nyugati irány felé noszogatták s Ady megriadt saját hangjának eredetiségétől, mély zöngésétől:

*„Szűz borzongások, pompás szavak,
Új nagy látások királyfia volnék
S lelkemen, szép, pogány lelkemen
Egy csúf frontás ül, pusztít, bitorol még.*

*Jaj hányszor csupán krisztuskodok
S minden ígém kenetesen terül szét,
Jaj, hogy elfut a tollam alól,
Ami igaz, esztelenül Szép.*

*Pedig a szó nekem ópium,
Pogány titkokat szívhatok belőle
S új részegség vagy új gondolat
Nekem nem új: régiek temetője.*

*Finom, dalos titkokkal tele
A lelkem s mégse apollói bátor,
Mégse merek. És úgy dalolok,
Mint egy ósdi, telt szájú prédikátor.“*

Egyelőre ellentmondások kergetik egymást a költőben, mégis: ebben a könyvében már határozottabban önmagára ismer. „Mámorfejedelemnek“ vallja magát és verssel igazolja: mennyire gazdagabb, eredetibb, elemibb, tehát hívőbb és vallásosabb ez a keleti mámor a nyugati italok részegségénél. Másik versében pedig „fényes Árgylusarcáról“ ír, „álmok királyfiának“ mondja magát, később majd ezekből az álmokból nő páratlan belső vegetációja, a víziók fogyhatatlan erdeje. Lírai önismeret terén nagyot lépett a „Vér és aranyban“ Ady Endre.

Érzelmességéből lassanként eltűnnek az asszonyos önszánalmak, az „Egyedül a tengerrel“ egyik legtökéletesebb elégiánk, az érzés mélységét a mértéktartás komor komolysága sejteti, jelzi. Másik nagyvonalú elégiája, „Hazatérek a falumba“ érzelmi visszatérés a megvetett, lenézett magyar tájhoz és életformához. A még pózokkal és divatokkal viaskodó költőben felvillan az egyszerűség páratlan nagyszerűsége is:

*„Méhes mellől szent nagy éjben
Békés lelkemből szállnának
Bátor, tiszta, szűz, erős,
Földszagú gondolatok,
S küldném őket a világba“.*

Igazi elmélyülése „Az Illés szekeren“ c. kötetben történik. Első verse keleti istenélmény: „Nagy fehér fényben jön az Isten, Hogy ellenségim leigazza“. Ez a két sor egészen mély élményanyag feltöréséről tudósít. A következő vers, „Az Isten balján“: emberszabású istenélményünk merész tágítása. Legmegrázóbb „A nagy Cethalhoz“, mely Kalavala-szabású, mélyen mitikus élményt áraszt a XX. század fonnyadozó magyar tudatába:

*„Óh, Istenünk, borzasztó Cethal,
Sorsunk mi lesz: ezer világnak:
Roppant hátadon táncolunk mi,
óh, ne mozdulj, sikos a hátad.“*

*Csúszós a hátad, mellyel tartod
Lelkünket és a mindenséget
S én csak két rossz, táncoló lábat
S reszkető szívet adok néked“.*

Az „Isten, a vigasztalan“ pedig már szétmorzsolja az emberszabású istenélményt, a homocentrikus életérzést:

*ő: Minden, de áldani nem tud,
ő: Minden, de senkit se büntet,
ő: Teljesíti az Időt
S nem érti meg a mi szívünket“.*

A magyarság vallásos élményanyagának minden eleme fölvilan ebben a kötetben: az Ázsiából Krisztusig megtett nagy útnak állomásai. Ady itten tesz tanúságot először szintetikus képességéről, melyhez foghatót hiába keresünk nemcsak a magyar irodalomban, hanem az új európai lírában is.

Magyarság-élménye lírai manifesztációként jelentkezik ebben a kötetben: föderatív hajlamunk, széles emberi együttműködésre való hivatottságunk zeng a „Magyar ja-

kobinus dalában“, a honi végzettel való teljes összeolvadásról tudósít a „Magyar fa sorsa“, költői őseit találja meg Csokonaiban és Vajda Jánosban, Ilosvai Selymes Péter kezét fogva visszatér a XVI-ik század tragikus téréire, már tudja és vallja, hogy a régi magyar hang szerves folytatója, vallomást tesz Dózsa és a hajdani parasztforradalom igaza mellett, fölfedezi Táncsics Mihályt, megírja a „grófi szerű“ versét, történelmi elődjeit nem „Werbőczy“ „populusában“, hanem a hajdan Dózsához csatlakozott, tehát lefelé szolidaritást valló és vállaló magyar köznemességben keresi. Ma már fel sem tudjuk mérni, hogy annakidején a magyar tudatnak mekkora fordulatát és sűrűsödését jelentették ezek a versek. Semmi sem képzeltető el nélkülök, ami azóta ezen a vonalon irodalmunkban és szellemi életünkben történt.

Ady halálélménye is ebben a verseskönyvben mélyül el: a friss hantok alól tréfásan visszaköszöntő csontokról ír s a „nagy, nagy fiatalságról“, melynek „a bús halál is születés“, — ez már igazi Ady-mítosz, a keleti gyökerek XX. századba érkező üzenete; megmagyarázza többek között azt is, hogy miért tudnak a keletiek nyugodtan és szenvedetlenül meghalni.

A „Szeretném, ha szeretnének“ első verse a fajából való kinőtttség tanácstalansága, a második azonban, a „Bujdosó kuruc rigmusa“, nemcsak a kurucság érzelmi kultúrájának legtökéletesebb foglalatlja, hanem újabb vallomás a magyar sors vállalásának tragikus öröméről, a balladás sors mindenek felett álló szépségébe vetett hitről. A költő tovább lebbenti a „magyar titkok“ fátylait, leleplezi őket, szembenéz velük s észreveszi a magyarság megvalósulatlanságát:

*„Egy köd-ország Magyarország
S hogyha Új jön, újra köd,
Köd előttünk, köd utánunk“.*

De ugyanakkor biztosnak érzi magát „az áldott falusi ködben“, amely befelé kényszeríti kutató tekintetét s a költő már sejti, hogy a folytonos „levés“ népe vagyunk, állandó születés a sorsunk, fokozott — balladás — iramban éljük a létet s a belső forráságot többre becsüljük a külső kövületeknél, az életézés szilárd dá dermedt formáinál. A

„Szeretném, ha szeretnének“ különben érett, szép versek könyve, de Ady fejlődésében távolról sem olyan fontos állomás, mint „Az Illés szekerén“, inkább az utóbbinak visszhangja, kiegészítője.

A „Minden titkok verseiből“ aránylag legválságosabb könyve. Végezni szeretne a „titkokkal“, de inkább beléjük bonyolódik, zömök s formás versei megnyúlnak, ziláltak lesznek, lírai hullámozása idegesen torlódik vagy szétfolyik. Bágyadtság, fanyar kiábrándultság önti el lapjait, magyarság-élménye mégis tovább fejlődik ebben a kötetben:

*„Halj meg már bennem, te civódó magyar
Békétlen Koppány, hunn ördögök fia:
Komédia minden, komédia,
Nézzek immár nagyobbakra is“.*

A „hunn ördögök fia“ sohasem halt meg benne, de megtanult nagyobbakra nézni s éppen ebben a kötetében tör fel legnagyobb vágya: politikai és társadalmi harcokon túl a magyarság eredeti szellemének megfogalmazása felé, — itt mozdult meg először a „magzat“, mely majd mint érett sarj jelentkezik „A halottak élén“ és „Az utolsó hajók“ c kötetében.

A mindszeinti temetőről írja a kötet egyik leglényegesebb versét, „tőnek és kútfőnek“ nevezi a temetőt, a „családi keret“, a magyar mítosz és „metafizika“ egyik legfontosabb elemére tapint rá: a halottak tovább élő „tudatára“, az élőkkel való együttműködésére, az élők és a holtak egyességére.

Kissé egyhelyben topog „A menekülő élet“ és „A magunk szerelme“ is. Nem mintha nagy versek nem akadnának bennük, de akad papirosízű irodalom is. Ám Ady papirosízű versei, például Babits Mihály költeménvei közé sorolva, életesekek, igényünket azonban mindig a költő legmélyebb megnyilatkozásaihoz kell mérnünk. Ebben a két kötetben rengeteg lim-lom akad, korszerű lírai vonaglás, póz, csakazértis-írás, az irodalmi „Muszáj-Herkules“ olykor meglepő lírai mutatványai, de hiába keressük a költői erőnek azt a mélyből felszakadó terjeszkedését, a forró lírai látát, mellyel „Az Illés szekerénben“ megismerkedtünk.

..A menekülő élet“ egyik legérdekesebb verse „A távoli

szekerek“, melyben ugyancsak szimbolizmust szimatoltak, holott a legvalóbb valóságot fejezi ki: a szekereken dőcögő s törődő Magyarországot, mely „jön“ Isten tudja mióta s melyet mégis seholsem „várnak“. Pánsexualizmusa is ebben a kötetben nyilatkozik meg mítoszi erővel, midőn „Az Istennek viselőséről“ ír.

„A magunk szerelme“ bevezetőjeként költői hitvallást közöl: két nagy ösztökéjéről, a „Politikáról“ s a „Szezelemről“ tehát ismét a kuruc Ady szólal meg. Ebben a kötetben foglal helyet az utolsó Léda-vers, a kegyetlen „Elbocsátó szép üzenet“. Első könyveit végigtarkítják a Léda-versek, melyek távról sem Ady legkülönb szerelmes versei. Van bennük valami akartság, mesterkéltn póz, mintha a férfi túlságosan gyorsan és gavallérosan akarna fizetni. Léda érdemeit Ady körül fölösleges tagadnunk, ezek az érdemek azonban merőben másnéműek voltak, mint az Ady-Léda kérdés irodalmi kamatoztatói föltűntették. Az utóbbiak azt a hiedelmet keltették, hogy Léda Ady szellemi vezetője volt s a költő a bölgy karján vonult be a „nyugati kultúrába“. Adynak nem volt szüksége vezetőre, párisi cikkei és jegyzetei bizonyítják, hogy milyen nagyszerű ösztönösséggel talált rá a modern latinság lényegére. Léda érdemei mások: ő volt a szükséges inger, a nagyvilági küllemű nő a „parasztzsályából“ kifestő Adynak. Vad, szezeélyes, hisztérikus és civódó természetű volt Léda. de a legteljesebb odaadásra képes; ez a vad odaadás volt igazi érdeme. Ady akkor jött rá végzetes betegségére, midőn Párisban Lédaéknál élt, beismerte baját és szakítani akart, Léda azonban nem engedte s bárminő csúf civódásra került közöttük a sor, Léda, aki a szó szoros értelmében Ady betege volt, ezt a vádat sohasem szezegette ellene. Emberi nagyságáról nem adhatott volna külön bizonyítékot.

Ady s Léda ügye magyar-zsidó nász volt: a „faiából kinőtt magyarnak“ és a „fránya zsidó néembernek“ találkozására. Ez a nász nagyban és egészen hozzájárult az új magyar irodalom kibontakozásához, hiszen az ál-történelmi rétegek és a 67 óta verbuvált értelmiség mereven elutasította az Adyéből feltörő magyar mélyhangot. Ez az értelmiség a maga korlátoltságával tévesztette össze a magvarságot és Rákosi Jenőben szemlélte a magyar Törvényhozót. A haladó szellem magára maradt, a magyar-zsidó nász elkerülhetetlen volt. mégsem mondható sze-

rencsésnek. Ady az „Elbocsájtó szép üzenetben“ ebből a nászából vonult ki öntudatlanul; a kivonulás következményeit azonban nem tudta, nem tudhatta levonni.

Léda semmiesetre sem egyetlen asszonya Adynak. Ugyanebben a kötetben találjuk a „Hűség aranyos korát“, melyet már „édes Adának“ küld:

*„Szerelmemnek frigy-követsége
Hűséget, békét visz eléd,
Arany-pírvját nyárvégi napnak
S lelkemnek
Forrott nektárját, nyugodt hevét“.*

Adynak másodrendű volt az asszony személyisége, alig ismerte az egy asszonyhoz fűződő hűség erényét. Az ő mámora mindig túlcsapott a létezőn, „az asszonyt“ szerette buja, sokféle ágazó, „törökös“ szerelemmel. A nő a legérdemesebb izgatószer volt neki, — igen jellemző, hogy édesanyjáról írott egyik legszebb versében is az izgató, gyönyörű fiatal anyáról, a fiú sexualizmusának ősképe-ről ír.

„A magunk szerelmében“ áll Ady nyíltan és dacosan nemcsak a dolgozó osztályok, hanem a magyarországi polgári radikálisok és szocialisták, Jászaiék, Garamiék és a Galilei-kör mellé. Már fiatal nagyváradi újságíró korában megrázó világesemények előérzéséről számolt be. Érzése az időben egyre fokozódott s a nagy változásra Magyarországon egyedül az említett két tábor készülődött. Ady csupán bennük talált végsőkéig hevülő merészséget, nem talált más medret a maga magyar forradalmiságának. De nem a meder volt a fontos, hanem a folyam, mely Adyból belezúdult, amint nem hosszabb s rövidebb lejáratú szerelmei és hölgyei érdekelnek bennünket, hanem a költő pánsexualizmusa, mely elárasztotta és megszépítette őket. Ideje már, hogy végre megnyilatkozásaiban elsősorban a költőt keressük és visszautasítsuk azokat a törekvéseket, melyek politikai és másféle tőkét kovácsolnak egy-egy ajánlásából, udvarias üdvözléséből.

Ady ebben az időben „Margita élni akar“ címen verses regényt is írt, mely egészében nem sikerült, de eszmevilágára élesen rávilágít, talán ezért is hallgatták el kortársai olyan gondosan és hallgatnak róla ma is mindazok, akik

önkényes Ady-arcképet szeretnének meghonosítani. Margitában „magyar Sionnak“ nevezi az időt Ady Endre:

*„A magyar Sión (beszéltük, mi az):
Soha ilyen szép nem volt a magyarság.
Ennyi Isten nem ült még egy Siont,
Ennyi törvény nem volt, hogy meg ne tartsák.
Ennyi zavar, vágy, indulat, zsidó
Nem tombolt még semmiféle népben“.*

A kort, a „zsidó bolyt“, a fene indulatokat, a mély, iszapot fölverő zavart, a „pimasz magyar tó“ háborgását nem tartotta „csupa-reménységnek“ mint a zsidó messianizmus, de számolt a valósággal, benne élt, általa akarta érvényesíteni a maga nagyságos erőit, a „politikus“ és mámoros magyarok egyenes leszármazottja nem menekülhetett elefántcsonttoronyba, a kor mulandóságainak fölényes, de őszinte és mély átélésével kellett megmutatnia örökkévalóságát. A „szent nyugtalanság“ költője csakis a tényleges nyughatatlanokkal szövetkezhetett, akkor is, ha ő vetette meg őket a legjobban:

*..Akkor nagyon Tisza Kálmán-szagú
Volt még mindig e Bécs-vorstadt-i élet:
Zsidó báróság, türelmi adó,
Dzsentri, mágnás, pap és tűrő cselédek.
Kasztjából ritkán és óvatosan
Mert valaki vágyódón kinyujtózni.
Hiszen nem volt másabbul sokkal, mint most,
De rémnek hittek egy Vázsonyi Vilmost“.*

Ebben az időben: „Tisza Istvánt vették vissza, mint Istent“ s „e hisztériás nagy elhelyezetlenségben“ Adynak a „jászság“ volt az „akart ideálja“. A Tiszák tagadásai voltak mindannak, amit Ady képviselt: Dózsának, a XVI-ik század hősi protestantizmusának, a kurucságnak, a „falvából kiszakadt ó kisúrnak“, Táncsics Mihálynak, Áchim Andrásnak, az ezeresztendő történelmi lázadásnak, a „másik Magyarországnak“, mely a népben s a géniuszban bujdosott. Ady nem toborozhatott politikai csapatokat, „akart ideálokat“ választott, kiknek győzelmétől mást várt: a zsilipek felszabadítását, a valódi magyarság áradását.

Margita arra is megfelel, hogy szimbolista volt-e Ady:

*„Van ebben egy kis Széchenyiskedés,
Hisz a nagymagyar tele volt hibákkal
S minden hibáknak egy vala a tője:
Szimbólumoknak volt a szeretője.*

*Az öreg Lánchíd egyik szimbólum
S hallom, hogy most majd szépen tesznek róla:
Nemsokára már semmi sem marad
Ez országban, mely külön álmunk ójja:
Germánnál, szlávnál ősbibb álmokat
S a latinoknál furcsább furcsaságot“-*

Ady látta: a magyar élet forróságában, folytonos válásai közepette, örök levésében nem lehet szimbólumokkal dolgozni. S a legnagyobb magyar társadalmi költő, aki „magyar Marseillesek“ tömegét írta, már nemcsak a nép költője merészelt lenni, mint Petőfi, hanem a dzsentris társadalomban annyira lenézett „uccáé“ is, meglátta fajtájának legmélyebb szellemi hivatását: germánnál, szlávnál s latinnál ősbibb, tehát a többi európai népnél mélyebb, öregebb keleti örökségünk felszabadításában. Mintha sejtette volna mindazt, amit a mai régészet állapít meg, hogy a sztyep kultúráját hoztuk a Duna-Tisza tájára s ez a sztyep-kultúra volt valamikor az ősegy, melyből a keleti s nyugati kultúrák kiszakadtak. A nyugatosságnak is egészen más értelmet adott Ady Endre, mint a babitsos filozopterek és a zsidó sznobok:

*„Most pedig jöjj, jó magyarság,
Nomádságnak szabad élte,
Nyugat ellen Nyugatot hozz
S csörtecs új erőt a vérbe:
Sokáig nem tarthat ez a zavar.“*

Ez a vers, mely különben már a „Ki látott engem“-ben jelent meg: Nyugattal, a Nyugatról áradó új emberi eszmék erejével a „vad úri tatárokat“, a korhadtan hivalkodó társadalmi szerkezetet, a „svábokból jött magyarok“ bástyáit akarta legyőzni, de nem azért, hogy a nyugati életforma gyarmata legyen ezán földünk, hanem a saját életformánk diadaléért.

A „Margitában“ néhány sorral fölényesen és hatalmasan rávilágít életérzésünk természetére is:

*„Más pillanat a magyar pillanat,
Minden egyik a másikat csúfolja,
Egyik víg, tavaszi himnuszt dalol,
A másik a sír-földelőt dobolja.“*

Talán nem is sejtette, hogy a ballada életérzését fogalmazza meg, mely folyton a halál „árnyékában“, előérzésében szül s éppen ezért: a halál színe előtt nagyszerű szintézisbe sűríti élményeit. Később, midőn élete alkonyán Erdélyben utazgatott, még tisztábban ráismert sajátos életérzésünkre és egy prózai apróságban ki is fejezte: „Halleluja, Halál, kinek szépségét csak a fél-Halálok, betegségek és bénaságok kísérő serege rontja meg. Erdélyt kedvelted, sokat üdültél benne s mert újra és újra vágytál visszatérni, hagyta magad után mindig életcsírát. Magyarság és emberség zamatja, hite, lelke, Erdély, nem uraid szerint büntet téged az Úr. Mert a hatalmasabb, a Halál, szeret téged s mindig hagy benned annyit, hogy fölségesen kinőhesd magad a Halál minden új látogatására. Erdély, te Magyarország vagy s ha Magyarországra van még szüksége a Földnek, te megmaradsz nekünk“. Ezek a tökéletes sorok, már a sajátosságos magyar teremtő mأمornak, a Halál színe előtt folyó balladás sorsnak és teremtésnek nyílt és tiszta igéi; örök magyar törvényt fogalmaznak meg.

Margitát nagyon lesajnálták a kortársak, Ady kimerültségéről kezdtek beszélni, bölcs esztétikai tanácsokat és bajtársi aggodalmakat küldöttek címére. 1913 tavaszán ezt írta Hatvány Lajos: „Eleget láttam-hallottam — nem vagyok kíváncsi — koncentrációra van szükségem... Belőled is hiányzik a koncentráció, a nagyszerű tehetség megmunkálása. Ami Babitsban hiba, Aranyban erény és Flaubertben csoda, áhítat, szentség, művészet, élet“. Ady így válaszolt: „Boldog volnék, ha ez a vers láttatná veled, hogy mennyire egyetlen emberi és írói jogcímem a nem koncentrálódás“. Egyik későbbi levelében pedig szinte ehhez a megállapításához teszi hozzá: „Apropos, művész, te túlságosan irodalmasítod ezt a fogalmat, mely igazában minden nagyobb és hatóbb élet koncepciója. . . Magyar xerxességem talán csak hasonlítva ízetlen kissé, szokatlan

és „művésztelen“, de bizony ez szükséges élet és legelsőrendű művészet... hidd el, hogy műveletlen és koncentrálatlan voltom külön művészet és külön példája a koncentráltágnak ... Nincs bennem semmi irigyelt fajtád fölséges kozmopolitizmusából, gyalázatosan és röggösen magyar vagyok, de ebben első s ez is valami. Semmiféle más kultúrtársadalomban nem élhetne ilyen élet-szabású élet. . . Nézd például: most a megriadtság, szertelenség s a valamikori valamiségek elsablonozása következett, a magyarságra, de a dac, mint élethipotéka megmaradt, én vagyok. Meglátod valamikor, hogy eszem is van s ezt nehéz meglátni másoknak, akik elhelyezkedő, törekvő képességben látják az eszességet s nekem ez az eszem azt mondja, hogy a náthámat jogom van kúrálni, elrendeltetett és versekben fiadzott életemet azonban nincs, nem is beszélve arról, hogy lehetetlenség“. A vers, melyre hivatkozik, a „Himn új legenda“ a „Ki látott engem?“ c. kötetből. Ebben vallja tudatosan és először, hogy élete „summája ezrekének“, tehát a közösség költője, a közösség zsúfolt élménytömegét szabadítja fel s a „szabadságharcnak“ módját ezeknek az élményeknek bennrejiő törvényei döntik el, — most értjük meg igazán „A fekete zongorát“ is, Ady lírai hangszer volt, a magyar közösség legnagyobb „szerszáma“. Ady nem vétetett a magyar élmények bennrejiő törvényei ellen, nem szűkülhetett a kor „művészeszményeinek“ korlátai közé, melyeket mások más törvények parancsára és más körülmények között valószínűsített meg, mert eredeti kultúrát teremtet, melynek élményei és törvényei éppenolyan magasrendűek, mint bárkié Európában. A magyar kultúra „nagykorúságáról“ senki sem merészelt sem előtte, sem utána ilyen keményen és nyugodtan, csaknem fölényes humorral beszélni. A „Hunn új legenda“ örök határpörnek tekinti életünket, tehát szüntelen szellemi hódításnak, a balladai merészség folytonosságának. Ellöki a „tolakodó Gráciát“, megveti a „míves“ költészetet, a művészet értelmét azonosítja a létezés határtalan értelmével. A magyar irodalom létjogosultságát pedig abban szemléli, hogy akkora életességet és teremtő szabadságot bír el, mint egyetlen kultúra sem. Ezért látszik magasrendű koncentráltága koncentrálatlanságnak, ha például a nyugati irodalmak törvényei szerint ítélünk költészetéről. Ady eredeti szempontokat követelt a magyar irodalomnak, követelésének magasrendű-

ségét és igazságát nem értette korában senki sem, halála után pedig, midőn a „Nyugat“ folyóirat a magyar ezüstkor Ötvösműhelyévé alakult, Hatvány hajdani aggodalmait ék& korlátolt „irodalmárságát“ Adyval szemben a „nyugatosok“ képviselték s utódjaik képviselik ma is. Amennyire eszközeik engedik, hadjáratot viselnek az életszabású irodalom ellen. Ady keleti magyarságának vallomásait éppen úgy tagadják, mint balladás nagyságát. A szűkkeblű „ötvös-remek“ kovácsai nem törődnek azzal, hogy edényeikbe milyen kevés fér be az életből, Ady világából, a folyton újuló, határtalan létezésből. A nagy művész, mint a nagy folyam, mindent hordoz, iszapot és aranyport sodornak hullámai, formákat alkot és széttöri őket, partok közt halad és szaggatja, előnti a partokat. Ady ezt a kozmikus hősiességet árasztotta az irodalomba, a vékonypénzű utódok azonban megszervezték az ellenállást e hősiesség folytatódása ellen. A magyar irodalomban felbukkanó eredetiséggel szemben éppen olyan bizalmatlanok, amilyenek a kortársak voltak Ady eredetiségével és Kazinczy volt Csokonai életízű magyarságával szemben. A hajszolt Ady szánta a magyarságnak a legkülönb emberi szerepet, — a méltatlan utódok szövetkezve törnek e szerep ellen, melynek betöltésére gyengék.

A „Ki látott engem?“-ben szegez Ady, a Margita után, ismét vádat fanyalgó kortársai ellen s olvadt érchez hasonlatos vallomásokat mond a magyar fátummal való végső egybekeléséről. Bevezető ez a könyv, praeludium a késő Ady kinyilatkoztatása előtt, mely „A halottak élén“ és „Az utolsó hajók“ c. posthumus kötetében történt meg. „Az utolsó hajók“ nem csupán „A halottak élén“ után megjelent verseket tartalmazza, hanem azokat is, melyeket „A halottak élén“ önkéntes és önkényes „cenzora“, Hatvány Lajos, nem tartott érdemesnek a kötetbe való besorolásra; a kihagyott versek vádoló tanúk, hogy a kortársak milyen messze Ady mögött ballagtak. Schöpflin Aladár például Ady első kötetét még úgy-ahogy „felfogta“, azután képtelen volt Ady fejlődését követni; Schöpflin így volt különben Móricz Zsigmonddal is. Hatvány kicenzúrázta „A halottak élénből“ többek között Adynak 1914. november 1-én megjelent „Új s új lovat“ c. versét, legnagyobb és a magyarság szellemi sorsát legtökéletesebben kifejező balladáját,

pedig ebben a versben eredeti magyar filozófiai tudat körvonalaira lelünk. A vers zsolnárral kezdődik:

*„Segítsd meg, Isten, új lovaddal
A régi, hű útra-kelet,
Hogy só-bálvánnyá ne meredjek
Mai csodák előtt.*

*Az Irgalmatlant küldd társamnak,
A rohanó büszke hevet
S az emberségem ezután már
Legyen kegyetlenebb.*

*Ne rendeld romló nyájaidnak
Sorsa alá a sorsomat,
Az embered, ha nem ma-ember,
Kapjon új s új lovat.“*

Aranynek a csodaszarvasról írt regéje, valójában balladája, jut eszünkbe, az ázsiai „mozgásnak“ a „világ négy tája felé“ áradó kedve, a keleti embernek a satnya európai humanizmus fölé emelkedő emberfeletti szándéka, a kozmosz „kegyetlenségére“ emlékeztető elszántsága, — Ady ezért a kozmikus „kegyetlenségért“, irgalmatlanságért könyörög, az emberi öncélúság megvetésének bátorságáért, a kozmikus logika ihletéért. Az Isten is „kegyetlen“:

*„A nagy Nyíl kilövi alóla
Kegyelmed egy-egy szép lovát,
De ülted szebb lóra az embert,
Hadd vágtaßson tovább.“*

A nagy Nyíl egy-egy lövése emberi szemmel mérve Apokalipszisnek számít, de az apokalipszisek is beletartoznak Isten kozmikus programjába s a késő Ady az álszent európai „humánus mérték“ helyett már ezzel a kozmikus-isteni mértékkel mér.

A legmeglepőbb versszak azonban most következik:

*„A végesség: halhatatlanság
S csak a Máé a rettenet,
Az embernek, míg csak van ember,
Megállni nem lehet.“*

Gyakran felhangzik a vád, hogy nincsen magyar filozófia s a magyar szellem alkalmatlan a metafizikai gondolkodásra. E vádat annak köszönhetjük, hogy a „keresztény-germán kultúrközösség“ nevében mindig a német filozófia és metafizika kategóriáit keresték a magyar szellemben s mivel nem találták, metafizikai és filozófiai meddsőségünkre következtettek. A reánk nehezedő alacsonyági érzés lehetlenné tette, hogy eredeti filozófiai és metafizikai hajlamaink csíráit s e csírák sajátos természetét észrevegyük, ennek következtében ezek a hajlamaink éppenúgy az irodalomba menekültek, mint annyi más; Kemény Zsigmond műveiben például eredeti, bölcséleti mélységű világkép lapang. A német „végtelenség“ fogalmával valóban sohasem bírtunk megbarátkozni, nem tudtuk magunkévá fogadni. Általában kevés hajlamunk van az elvont gondolkodásra, ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy a létezés végső elveiről nincsen tudatunk, de mindenesetre tudatunkat nem elvont síkon fejezzük ki, hanem keleti magyar módra: érzékien. (Tegyem hozzá, hogy egy nagy francia író, Giono, éppen most „fedezte fel“ érzékeink életének ismeretlen mélységét, kozmikus tudatát, ősi visszaemlékezéseit, élménytárnait s a „lélek“ tökéletes kikapcsolásával magasrendű és klasszikus egyensúllyal rendelkező életérzést teremt belőlük...) A magyar szellem nem ismeri az elvont germán-árja végtelenséget, helyette más fogalommal rendelkezik: a határtalansággal, mely a végtelenség fogalmának érzéki mása. A határtalanság: a végességnek, a meleg érzéki valóságoknak „végtelensége“. A végesség ilyen értelemben csakugyan halhatatlanság: az élet az érzéki valóságok folyton újuló s végeérhetetlen hullámlásában folyik tovább. Metafizika ez? A szó germán értelemben aligha, de talán több annál, „fizika“: a létezés határtalan valóságának élménye, a világszellem és az isteni szellem tökéletes érzéki megközelítése. Magyar „mámor“ ez? Mindenesetre, de nem nevezhető csupán annak, éppenannyira ázsiai és kelet-európai mámornak is hívhatjuk, a mi Dionysosunknak, aki egyben Apollón is, mámoros átélő és tisztult merengő, Osegy, mely magában rejt minden kozmikus és emberi tevékenységet, melyeket csak mesterkélten szétválasztva bír „felfogni“ a széttöredezett európai szellem, a fausti meghasonlás:

*„Változat és Halál adódtak
Belül egy-egy gyarló körön,
De várja az embert vig célja:
Piros, tartós öröm.*

*Élet s Halál együtt-mérendők
S akit a nagy Nyíl útja bánt,
Hadd, óh, Uram szépülten futni,
Megérkezett gyanánt.*

*Boldogíts, hogy a nagy Nyíl útján
Megállás nélkül az Öröm
Álmát álmodhassam magamba
Minden mérföld-kövön“.*

Ebben a versben birkózott meg Ady a Halállal is. A nagy kísértő és riasztó megillető helyére áll, „változatnak“ egy gyarló körbe és fölötte sűvít el a létezés balladai ütemű irama. Ezt az Adyt, ezeket az élményeket vetették el a gyarló kortársak.

„A halottak élén“ nagy balladája „Az eltévedt lovas“. Felesleges magyaroznunk, hogy nem Arany János ért a magyar ballada csúcsára, hanem Ady Endre s ha az „Új s új lovat“ szellemünk balladája, akkor „Az eltévedt lovas“ a magyar történelmi sorsé:

*„Vak ügetését hallani
Eltévedt, hajdani lovasnak,
Volt erdők és ó-nádasok
Láncolt lelkei riadoznak.“*

Ez a hang századok óta kísért, rémlik, fenyeget és csalogat, de Adyig senki sem tudta magyarul kifejezni, tehát érzéki képpé teremteni. Az eltévedt lovas: az európai magyar történelem, az elsüllyedt magyar tudat, az elnyomott „eredetiség“, mely ki tudja milyen régi sebei, sérelmei miatt csörtet a „sűrű bozótban“ és a „süket ködben“:

*„Csupa vérzés, csupa titok,
Csupa nyomások, csupa ősök,
Csupa erdők és nádasok,
Csupa hajdani eszelősök.*

*Hajdani, eltévedt utas
Vág neki új hínárú útnak,
De nincsen fény, nincs lámpa-láng
És hírük sincsen a faluknak“.*

Belső világunknak ez a vers az első hiteles „térképe“. Az útját tévesztett „láva“ tragikumát, a túlterhelt tudatalattinak vérzését, a kongó magyar tudat szomorúságát érzékelteti, „vonalakat“, színeket és jegyeket talál ábrázolásukra.

„A halottak élén“ másik nagy balladája, az Apokalipszis bírásának vidámsága, „Az ősz dicsérete“. Nem érthetjük ezt a verset az „Új s új lovat“ nélkül. Az „Új s új lovat“: a határtalan határoknak, a „nagy útnak“ és „stációinak“ ábrázolása. „Az ősz dicsérete“: a tovább rohanó emberi „tartalomnak“ teljes átérése, ihlete, mámoros dicsérete, himnusza. A tömérdek-halálon keresztül folytatódó ember jelenik meg itten, a halhatatlan életkedvű, a létezés örök kegyese:

*„5 a legkülönbek szent vágy-zászlait
Továbbviszik a legkülönb-mai adtak
S Halál nincs a legfurcsább vágyra itt.
Evőé, Élet, be gyönyörű ősz jött“.*

A háborúellenes, a rémségektől megtört, az idő sarában és vérében fuldokló költő ki tudja s ki meri fejezni, hogy az Apokalipszis is élet és „rémségei“ mit sem változtatnak a létezés érdekességén:

*„Támadjatok föl, jól-figyelő ősök:
Én tömeg-Mának nem adtam magam,
Nekem az Ember egy folytonos ember
S nekem semmi ma sem vigasztalan.
Most építem vulkánokra a fészkeket,
De fajtámra is mostan figyelek
S most hiszem el, hogy elhinni szabad,
Hogy milliókért élhet egy-néhány.
Dajka-nóták és tanító szavak
Fölzuhognak bíborban egybe forrva:
Sohse vághat rosszat az Ember sorsa:
Ím, tábor vagyok gőgben, egyedül
(Be jól van vélem, minden, ami van.)*

*Szívem napos, víg rétként elterül.
 (Hallom, hogy az egész föld dübörög,
 És átkozódnak, kik máskor imáznak):
 Ma mosoly-csokrárt szórom szét a számnak,
 Evoé, Élet, be gyönyörű ősz jött“.*

A tudattá érlelt, hősi tartalommal edzett apokaliptikus élményeknek himnusza ez a vers; Babitsék szűkölő „pacifizmusával“ szemben: az élet forró hitvallása Halálon és Apokalipszisen túl.

„A halottak élén“ hozza Ady legnagyobb szerelmes verseit is. Az asszonyok a Nagy Hídnak „támas hajói“, az „Életen ringva átvivők“:

*„Egyik se volt kevesebb
 És többet egyik sem ért“.*

A keleti, szuverén férfigőgnél keményebb, higgadtan valló hangja most tör ki belőle. S mégis ebben a kötetében megy végbe halálíg égő sexualizmusának átlényegülése:

*„Mintha régi bús-szerelmes titok
 Nyílt volna ki bennünk,
 Mely most már újra burkolózni fog.*

*Óh, véreimből véredzett büszke vér,
 Bora közös hitünknek,
 Lyánykám, testem, úrasztali kenyér“.*

„Egyazon fajtának“, a „szép úr-fajtának“ találkozásával kezdődik ez a feleségéhez írt vers s nyugodt, higgadtan forró szárnyalással fölemelkedik a keresztény átlényegülés misztériumáig, e furcsa pogány-keresztény áldozásig. A vers annakidején nagy megbotránkozást keltett, holott új bizonyosság, hogy mi csak érzéki mámorban és valóságban tudjuk átérezni a létezés nagyszerű misztériumait, — Ady ennek a „hiteles miszticizmusnak“ legnagyobb képviselője.

1915 őszén írta „Szép az élei“ c. versét, mely ugyan csak kimaradt „A halottak éléből“, holott Ady „legalázatosabb“ éneke:

„Szép az Élet, ha sugárzik,
Szép az Élet, hogyha másik,
Szép az Élet, ha hibázik,
S szép a Halál, ha sirt ás is.

Szép, hogyha vén, léha kedvem
Elfut szerte-növekednem
S hogyha utam már belengem
S hogyha már nem látnak engem“.

Ez az Ady már önmaga létén túl, önmaga múlásában szereti és dicséri a létezést, minden gögje szétoszlott, mint a reggeli köd, egyéniségét föladta és az egyetemesség nyugodt tényét, az egyénen túli tiszta öröklét derűjét látja. Szó sincsen ebben a versben Istenről, mégis Isten élménye, Isten arca itt dereng a legtisztábban. A „szárnyalás“, a „felül-emelkedés“ ilyen hősiessége, ekkora mértéke még nem sikerült magyar költőnek. E versben a ballada belemúlik valami örökebb, egyetemesebb fénybe. Adhatott-e ezen túl lényegesebb mondanivalót?

Az időben és az öröklétben

Az előző fejezetben Ady fejlődésének csúcsait rajzoltuk meg s műveit a legmagasabb mértékkel mértük. A magyarság még nem érkezett el Ady költészetének ehhez a mértékéhez, de a Babits-utódok minden törekvése ellenére egyre inkább Ady-hívővé válik. Ma még elsősorban az időszerű“ Adynak, a lázongó kurucnak, Dózsa György unokájának, a „hunn ördögök fiának“ van hatása és népszerűsége. Ám ne becsüljük le ezt az Ady Endrét sem, mert a költő sikerületlen verset alig írt. Novellái is megállják a mértéket s remekművek is akadnak közöttük, újságcikkeiben pedig olyan gondolati bőséget és annyi meglepő költői szépséget találunk, mint egyik-másik sokat méltatott kortársának egész életművében sem. Az irodalomtörténetnek nyilván az a célja, hogy a költő legmélyebb értelme felé kalauzolja az olvasót és ezt az „értelmet“ illessze be a magyar irodalom fejlődésének szintézisébe. Ady azonban költő-óriás, a magyarság lényének és létének olyan összefoglalása, aminő ezer esztendőben egyszer érkezik, tehát különleges helyet és szempontokat érdemel. Nem elegendő rámutatnunk arra, hogy miként

nőtt túl a magyar tudat egykorú határain. Ady különben is „fel-feldobott kő“ volt, legkülönb szárnyalása után visszazuhant a legvalóbb valóságba, éppen ennek köszönheti költészetének páratlan gazdagságát és emberi teljességét. Az örök jegyek nem nyomták el benne a „gyarló“ emberi lényt, nem vonult elvont „átszellemültségbe“. Meg kell tehát mutatnunk azt is, hogy miképpen töltötte be a magyar tudatot és miként él az időben, annál is inkább, mert Ady, mint annyi s annyi magyar író, jellegzetes „országalapító“ volt, nem elégedett meg a magyarság szellemi határainak beszárgulásával, új és új szellemi területek hódításával, ősi élmények és „jussok“ visszaperlésével, hanem elsorangú igényeket támasztott a porral és sárral, a magyar mindennapok fortyogásával szemben is:

*„De jönnek remete kanokként
Ős sűrűkből ki szerelmek, dühök:
Új talmi nádort megölni is tudnék.
Kívánom örülten a csókot
S csatában, hitben, tűzben vénülök“*

— írja „A magunk szerelme“ bevezetőjében. Ugyanebben a versében állapítja meg, hogy felszánt poéta-ceruzáját lelkeből csak Politika és Szerelem érdekelte és aggodva kérdi:

*„Tudok-e még nádor-választó
Kisúr-ősimmel szólni makacsul?“*

Ez a hang a magyar fölkelő hagyományos hangja, de tegyük hozzá, hogy emellett szinte asszonyosan finom szépségek költője volt, mint Csokonai, Vajda János, komor lírájának alaphangjait dús „szerkezetekké“ fejlesztette, a XVI. század prédikátorhangja ugyanúgy újjászületett benne, mint a kuruc zengés. Ady a magyar költészetnek, a magyar fajta érzékenységének, művészi képességeinek és teremtő alkatainak olyanfokú szintézise, aminő nem jelentkezett még irodalmunkban. Nem véletlenség, hogy nagy megpróbáltatások előtt élt s szellemi műve itt maradt: intő igénynek.

A közösség nem érett még teljes mértékben Ady eszmevilágának hordozására s művészi szintézisének átérésére. Legelőbb Ady „hnnn indulatai!“, dühét, dacosságát és ma-

kacsságát értette meg, bizonyára azért, mert a közösségnek ezeknek az Ady-erényeknek felszívására volt szüksége. Ady a keleti-tiszántúli düh felszökése, — Méliusz Juhász Péternek és szellemi rokonának, Pázmány Péternek dühe szakadt föl belőle, mint a gejzír. A magyarságnak történelmi élete folyamán gyakran volt szüksége ilyen „földrengésre“. Ha ügye elbukott és idegen rétegek telepedtek rá, ha már-már úgy látszott, hogy nyelve és lelke egyként elpusztul, rendszerint ez a düh rengette meg a földet és krátereket nyitott a mélybe szorult, lávává olvadt magyar eredetiségnek. A XVI-ik században a tiszántúli indulat jelentkezése egyúttal magasrendű szellemi folyamatok hírnöke. A reformáció „ellenzék“ volt, nemcsak az uralkodó egyháznak, hanem a reánk kényszerűeit idegen nyelvnek, szellemnek és életformáknak is makacs, dacos, indulatos ellenzése, — nyilvánvaló, hogy ezt az „ellenzékiiséget“ legbévül egy eredeti kultúrának sejtelve és parázsló tudata táplálta. Ady „ellenzésének“ s „reformációjának“ mélyén hasonló tudat élt, a kétségbeesés indulatainak s a düh veres lángjainak magja szűzi tiszta fény volt: „Idejött régen e f vad, lehetetlen.bizonytalan, de erős vérű fajta . . . Miért nem lett belőle mégis semmi? . . . Miért iszik kancatejet ma is még, holott nektárt ihatna a magyar... De szép volna hinni, hogy ideküldettünk kibőjtölni — az árját. Mikor az árja belefűl önmaga piszkába, mi helyibe ülünk s intünk Ázsiának: küldj új csapatokat, megtanítunk benneteket arra, hogy kell egy különb kultúrát csinálni“. 1905-ben írta ezeket a sorokat s értelmük, esetleges naívságuk felett vitakozhatunk, de tagadhatatlan, hogy Ady költészetében mindig ez az érzés fűlt: „haláltáncot“ járunk s vagy elpusztulunk, vagy pedig eredeti kultúrát hozunk létre. S ne feledjük, hogy Ady hite folyamatokat indított meg, még élt, midőn Bartókban és Kodályban már zsongtak az eredeti magyar zene hangjai, halála után pedig megindult a népiség új áradása s véle a magyarság eredeti alkatának, élményeinek, formáinak eddig elképzelhetetlen előmerészkedése. A jobbak sejtelmeit Ady erősítette meg, a tétovázók bátorságát Ady edzette, ő, a magyarokat egy szárny alá fogó zsol-tár, a mi sajátos vallásos énekünk, melv az önmagunkba vetett hitet tisztította és nevelte.

Szerelmi és politikai versei lettek a legnépszerűbbek. Ady szerelmes verseiből az extázis nagyszerűségét tanul-

ták meg újra a magyarok egy lapos, sivár, reménytelen korszakban. Ady szerelmi extázisa nem hasonlítható a XIX-ik század költőinek érzéseihöz, Vörösmarty érzelmes elmélkedéseihöz, Petőfi kristálytisza családi áhítatához, Jókai romantikus rajongásához, vagy Kemény Zsigmond fojtott, tragikus érzelmi kultúrájához. Ady extázisának csak fűtője s táplálója volt a femininum. Ady extázisa arra tanít, hogy „ércek s bércek iszapjából“ miként teremtsünk örökkévaló bérceket. Amint Pázmány zsenije túláradt a teológián a kozmikus eposzba, Ady „szerelme“ is a gyökereig átélt valóságon keresztül az örökítés és az örökülés mindennél magasabbrendű izgalmi felé sietett. Ady „szerelme“ pótolhatatlan és feledhetetlen izgatószer: a kiegyezés korának kérérdzésbe süllyedt magyarjaiban fölverte a teremtés élettizalmát. Ehhez kellett a düh, a pogány-protestáns tisztántúli indulat.

Ady vallásos költő; magyar „vallást“ teremtett. A Babits-iskola ezt hányja szemére, ezért próbálja kicsinyíteni s a költészet „egyetemes“ céljaira és mondanivalóira hivatkozik. Mint „Ady fejlődése“ c. fejezetünk mutatja, Adyból ugyancsak nem hiányzott az egyetemesség, ha ebből a szempontból összehasonlítjuk bármelyik kortársával, a kortárs alaposan eltörpül mellette. Babitsban találunk ugyan elegendő sápkóros, elvont eszmét, egyetemes igényű vergődést, de eszméi vérszegények, élményei üres kalászkok, vergődései inkább a megtámadott és feldőlt idegrendszer sikongásai, nincs hitelük, mert hiányzik belőlük az emberi átélés közvetlensége, forrósága és igaz volta. Babits elvont s erőszakolt „egyetemességgel“ próbálta pótolni életszegénységét, élményhiányát, tehát az egyetemességet irodalmi pótszerré alacsonyította. Ady egyetemessége életének túlságából, élményeinek pazar bőségéből, a valóságos élet sűrített és hősi átéléséből származott. Nem hiába írt a „megnőtt életről“, nem hiába vallotta a végességét halhatatlanságnak, az ő „gyarló“ emberségének tágas örömeiből és határtalan kinszenvedéseiből születtek meg az egyén s fajta, a tér és az idő fölé növekedő egyetemes szépségek, isteni sejtelmek, ő volt az igazi humanista, aki azt hirdette, hogy csak a teljes emberség igenlésén keresztül teljesíthetjük méltó emberi hivatásunkat; a szabad emberből az ember teremtett életeszményt. Babits Mihály testi-lelki felszabadulásából Ady véle szem-

ben a keresztény-germán elvont életeszemlének és humanizmusnak jellegzetes képviselője.

A „vallásalapító“ újra felidézi az ember ősképeit, kőtáblákra írja a Legmagasabbra vonatkozó tudását és sejtelmeit, de lenyúl az ember poros, sáros, mindennapi életébe is. A vallások tartós hatását éppen az biztosítja, hogy az egész emberhez szólnak s feleletet adnak minden kérdésre, melyet az ember „szervezete“ fölvet. Ady ilyen értelemben volt „vallásalapító“. Nyilván a történelem parancsolta, hogy a magyarságot emberi kinyilatkoztatássá, „vallássá“ érlelje és tökéletesen megfelelt ennek a feladatnak: a magyarság vallásos és sorsélményeinek mérhetetlen tömegét egyetlen igenlés örömébe egyesítette. „Hívőségünk“ még sohasem volt olyan széles, mélyből merítő és összefoglaló, mint az ő verseiben és megnyilatkozásaiban.

Ady bátorsága is múlhatatlan eszmény. A halál állandó közelségében érzett határtalan keleti bátorságról van szó, mely a tespedtség és a megrekedtség haszonélvezői előtt „érthetetlen“ dolgok vallására és vállalására képesít. Már rámutattunk arra, hogy Adynak éppen halálélményéből nőtt olyan nagyra balladai hajlama, láttuk balladájának határtalan útjait. De Ady társadalmi versei is jellegzetes balladák, az volt a meggyőződése, hogy tragikus társadalmi harcok nélkül nincs magyar kibontakozás s éppen e harcok tragikus voltában látta a katarzist, a magyarság legfőbb emberi reményét. Rengeteget várt ettől a katarzistól, azért a magyarság vallásos kötelességévé tette, hogy társadalmi síkon, is élje a balladát, ne féljen a tragikus ütközetektől, a haláltól és az ítélettől, a keménységtől, ha kell, a kegyetlenségtől, a valóság olykor rettenetes föladatainak vállalásától. Ady forradalmár volt és forradalmárnak vallotta népét is éppen utolsó versében:

*„Baljóslatú, bús nép a magyar,
Forradalomban élt..“*

1918 november 6-án jelent meg ez a verse, annak a forradalomnak a napjaiban, mely nem az ő forradalma volt. Ady forradalma: a magyarság egyetemes „fölkélése“, melynek a „társadalmi ballada“ a társadalmi igazságtétel csak egyik üteme. Az ő forradalma tagadás is volt és ellenzés is, mint a hagyományos magyar megmozdulások, de más

is: egy eredeti kultúrának, lelkeségnek és életformának hódító és uralkodó igénye. Dózsáék forradalmában elevenen élt a laikus vallásosságnak a hite. Ady forradalmában ugyanígy élt a magyar eredetiségbe vetett hit, — Ady, „nem“-je széles tömegeket járt be és új becsületet szerzett az „eb ura fakó“-nak, „igen“-je azonban még mindig várja híveit. Tagadása már magyar közösségi élmény, de teremtő hajlama, ideái, világképe, léttörvényei, tehát „vallásának“ igéi még zarándokokra, hívőkre, közösségekre várnak.

Közösségre vár költészetének jelentékeny része is. A szavalóművészek és a divat gyérszámú Ady-verset honosítottak meg és tettek a közösség mindennapi kenyerévé. „A négy-öt magyar összehajol“ jellegzetes mozdulata és az „Én nem vagyok magyar?“ dacos, forró lírája és társaik nemcsak öntudatra ébresztették a magyarokat, hanem azt is megsejttették velük, hogy a magyarság elsősorban magatartás, tehát szertartás. A szertartás a magatartás gyakorlata, őrizője s fenntartója, Ady népszerű versei ilyen szertartásokká lettek, de a szertartásoknak nem szabad a vallás néhány elemével beérniök, különben babonává süllyednek. A közösségnek az egész Ady-misztériumot be kell fogadnia. Ady, mint az ősi hitregék s eposzok: a magyarság viszonya a léthez. Költészete e viszony átélésének páratlan emberi színjátéka. A magyarság ma még csak a színjáték egyes jeleneteit bírja felfogni, az irodalmi élet pedig mindent elkövet, hogy a színjáték egésze ne legyen a közösség élménye, mert ez az élmény ma, holnap és mindenkor óriási igényt támaszt az írókkal és az irodalommal szemben.

A magyar irodalom egyszer, a XVI-ik században, teljesen összeforrott az étellel. A megőrző néplélekben megtaláljuk ennek az összeforrásnak a nyomait, a tiszántúli parasztságban még ma is a XVI. század kultúrájának nyelve, érzelmi anyaga és belső magatartása él. Az élet és az irodalom összeforrása másodszer Adyban ment végbe. Ő mutatta meg, hogy a lomha, fortyogó magyar élet mennyire költői matéria, mennyire kedveltje a Teremtőnek. Ady átkaiban és düheiben tulajdonképpen hatalmas apoteózis lappang, szemérmesen s rejtve, magyar módra. A közösség ösztönei ezért rezdülnek együtt Adyval és ezért fogadják idegenül Babits Mihály érdekes irodalmi termékeit.

Adyt nem lehet folytatni; minden epigonjának tra-

gikus a vége. Nem is a költészetnek kell folytatnia őt, hanem az életnek. Az életünknek kell Ady-misztériummá nemesednie. Az irodalomtörténetnek pedig föladata, hogy Ady igaza felett örködjék. Az Ady-nemzedék és az utána következők másodrangú elemei ugyanis időről-időre Ady-reviziót rendeznek. Érveik és szempontjaik kezdetlegességével felesleges foglalkoznunk, de annál inkább rá kellett mutatnunk azokra a folyamatokra, melyek Adyból indultak s a magyarság szellemére és életére rányomják bélyegüket.

Tóth Árpád

(1886—1928)

Első verseskönyve, a „Hajnali szerenád“ 1913-ban jelent meg, a második, a „Lomha gályán“ 1917-ben. A költő harmadik könyvében bontakozott ki, mely „Az öröm illan“ címmel jött 1922-ben. Az évszámok Tóth Árpádnál igen fontosak, mert az Ady utáni nemzedék költői úgy próbálják Tóth Árpádot igazolni, hogy Ady Endrén sújtanak egyet. Lassanként azt a balítéletet ültetik a közönség lelkébe, hogy Ady „hangos lírája“ nyomta el Tóth Árpád halkszavú, tökéletes művészetét. A vád felszínes és átlátszó szándékú, mert Tóth Árpád finom, halk hangját 1918-ig inkább a világháború nyomta el. Midőn a csöndes, szerény költő virág-vetése megérett, Ady már halott volt s Babits költői „országglása“ következett, így a vádat, ha egyáltalában szükséges ilyet emelni, igazság szerint Babits Mihály szerepének túlméretezése és egyéniségének mesterkéltnél túlértékelése ellen kell fordítanunk.

Az Ady-nemzedéknek mindenesetre Tóth Árpád és Juhász Gyula a legtisztább lírikusa. A két törekeny szervezettű és kecses versű költőben hallatlanul erős lélek lakozott, melyet nem törtek meg, de még föl sem kavartak az ugyancsak gyors egymásutánban és tragikus ellentmondásokkal zúduló történelmi események. Mélyebb, ősbibb és örökebb törvények mozdították mindkettőjüket s hűek maradtak művészi törvényeikhez. Pályájukban semmiféle törést sem találunk, különösen Tóth Árpád fejlődése olyan szerves, tiszta és biztos törvényű volt, mint a virágé.

Gyermekkorát és ifjúságát Debrecenben töltötte s a

debreceni hagyomány magába zárta, akár egy Földi Jánost, aki ugyancsak nem született Debrecenben csupán átmeneti lakója volt, de pályáját „debreceni törvények“ irányították. Tóth Árpád a debreceni „füvészek“ utolsó virága. Méliusz Juhász Péter, a tiszántúli düh krátere, a kálvinista kőszikla teremtette ezt a fűvész-kultúrát Debrecenben: mintegy engesztelésül lehajolt a mezők virágaihoz s füveihez, megírta az első magyar fűvészkönyvet, útnak indított egy sarjadzást, mely Földi Jánoson keresztül Fazekas Mihályban és Csokonaiban virult ki. A fű, a növény, a virág Debrecenben együtt nőtt a lírával, „kert szelídült a „sztyepré“ s Csokonai a debreceni kertből csinálta meg a végső látomást: „Mind az emberiség kertjébe sietünk.“

Tóth Árpád már első kötetében, a „Hajnali szere-nád“-ban elárulja, hogy ezt a hagyományos növényi alap-élményt hordozza, a létezésnek egy sajátságos, átlényegült dimenzióját, mely éppen Debrecenben nyílt ki, a zsiros, konok, kemény magyarság televényében. Bizonyos „növé-nyi“ idegenkedés él benne az élet iramával, a mozgás való-ságával szemben. Az égbolton is az álló csillagokat szerelte, a firmamentum „örök virágait“, — a gondolkodó pedig a szellem „virágát“ imádkozta: a „nagyhomlokú tünődést“. Szót értett a növényi léttel, legnagyobb álma pedig a tiszta növényi lét végső diadala volt. Tóth Árpád már nem „az emberiség kertjébe“ sietett, mint Csokonai, hanem a virá-gok „ember-utáni csendjébe“:

*„Tán mind elpusztultunk s az elcsitult világon
Csak miriád virág szelíd sajkája leng:
Szivárvány lenn a fűben, szivárvány fenn az ágon,
Egy néma ünnepély, ember-utáni csend,
Egy boldog remegés, és felpiheg sóhajtvá
A fájó ősanagy: immár a kinnak vége!
S reszketve megnyílik egy lótosz szűzi ajka
S kileng a boldog légbe a hószín szárnyú béke“.*

Tóth Árpádnak minden verse elégia, ő adott a magyar lírának határtalanul változatos, ezerhúrú és a színek minden elemét, a színek egymásra-hatásának minden változatát kimerítő elégiái távlatot. Halálos beteg volt, kegyet-len következetességgel foszladozott a tüdeje, naponként szembe kellett néznie a halállal, de ez a roppant halálél-

mény, a magyar líra komor s konok kísérője és kísértője Tóth Árpádban elégiává szelídült. Nem fagyott meg a halál leheletétől, nem perelt kérlelhetetlen üzeneteivel, hanem múlássá szelídítette: tiszta bánattá, véget nem érő elégiává, a haldoklás esztétikájává. Elégikus meghajlása és odaadása azonban ellenállás is, szívós dac, halálig tartó harc. A szépség és a jóság virágos dombjait építgette a halál ellen, az elmúlás páratlan esztétikáját szegezte a pusztulás nyers tragikumával szemben. S ebben a szakadatlan, szívós, de szelíd küzdelemben, egészen észrevétlenül a legnagyobb sikerült Tóth Árpádnak: esztétikai vallást teremtett.

Tóth Árpád esztétikája másrészt megintcsak szervesen összefügg fűvészségével, növényi alapélményével s Csokonaira emlékeztet: olyan érzéki otthonossággal mozog a Kozmosz dolgai között, mint a kertész a virágok birodalmában. Tóth Árpád esztétikájának azonban van egy egészen eredeti íze: az élet minden hatására, símogatására és ütésére esztétikai érvekkel s ellenérvekkel felelt. Mindent szépségbe mentett, egy esztétikai világ elemévé és jelenségévé szenvedett. A szépség arányai ezért folytonosan nőttek: mítosszá nemesedtek benne. A legmagasrendűbb költői vállalkozásba fogott s megállotta a kegyetlen próbát: a bonyolult s vad létet esztétikaivá egyszerűsítette, — csak keleti lelkek s művészek képesek erre. Nyugaton az esztétika inkább a „mezítelen“ lét díszítése, Tóth Árpádnál: a lét legegyszerűbb és legtisztább megfogalmazása. Ezért annyira szabatos művész ez a tisztán esztétikai költő.

1928-ban, közvetlenül halála előtt jelent meg utolsó kötete, a „Lélektől lélekig“. A „Lélektől lélekig“ félelmetesen tökéletes: tiszta teljesedés, virágainak szirmai kibontakoztak s elérték elrendelt határaikat. A költő már halott volt, midőn kezünkbe került ez a könyv, de ha életben marad, felrémlött volna a kérdés, hogy alkothat-e tökéletesebbet? Stílusa ebben a könyvben sűrűsödik, telítődik, előbbi könyvében még így énekelt:

*„Hiába tört a századok éjjelén
Sustorgó vérünk vad melegű, nehéz
Sugara égre, mint gigászi
Bús bíbora, szomorú szökőkút?“*

Még jelzőtüzekre volt szüksége, hogy élményét éreztesse, új könyvében azonban a jelző már egyetlen és vizsgálható, a főnév bőre:

*„Zord Máglya! Vénhedt Tűz! Fanyar
Parázs és Keserű Korom!
Ki Lélek voltál, — egy magyar
Költőnek lelke egykoron “*

— írja Vajda Jánosról.

Mikor ezeket a verseket írta, teste már alig pislákolt, a lélek szötte örök szöttest, építette tiszta világát:

*„Fejem lehajlik pár vonalnyit
A föld felé, a rög felé,
A biztos, biztos sír elé,
S vállamra végtelen alázat
Épít nagy, csöndes csigaházat“.*

Ez a képe talán minden megnyilatkozásánál szebben példázta, hogy mennyire magyar. Hasonlítsuk össze Rilke átszellemülésével s azonnal szembetűnik: konok egyszerűsége és tisztult, de hajthatatlan érzékisége. A legegyszerűbb érzéki képpel jelzi a legsúlyosabb belső eseményt: csigaházzal, paraszti bazsalikommal, bizonyosságot tesz, hogy átszellemültsége, esztéticizmusa nem elvont, öncélú jószág, hanem a komor, nehéz föld szelíden fölfelé szálló füstje, az emberi viskók „szent gőze“, melyről a magyar elégia hajdani nagy ringatója, Berzsenyi Dániel énekelt.

Az utolsó könyvben Tóth Árpád létének legmélyebb rétegei vetődnek fel: a magyar sors páratlan elégiája, (a „Fénylő búzaföldek között“) a kenyér mítosza („Rozskenyér“) és a keleti isten, az ős-nyugalom térein tűnődő:

*„Fekszem megadva, békén, resten,
S néz rám, át a végtelen esten,
Tűnődve sorsomon, az Isten“.*

Érdekes, hogy néki is fölrémlett a Nagy Malom látomása, mint a fiatal Arany Jánosnak s az öregedő Juhász-

Gyulának, de Tóth Árpádnál ez a hagyományos magyar élmény beletorkollott az isteni Symposion örömébe:

*„Bánat“, — mondod — de bánat és derű
Között a határ olyan egyszerű-e?
Hátha a bú
íze kapat a legbölcsebb derűre?
Hátha a végső Aratás után,
Mikor sarló alá hull lassú szára,
Belőle kél
Szent kenyér az istenek asztalára?“*

Kevés ennyire harmonikus, tökéletes és befejezett költői pályát találunk a magyar irodalomban; talán egyet sem. Ez a költő még akkor sem maradt hűtlen önmagához, megszenvedett, valóban vérből szűrt művészi hitvallásához, midőn élete alkonyán a kor ellen fordult, átok helyett szelíd feddés megszentelt szavait hintette a zavaros árral szemben. Magatartása mindig a legátszellemültebb, a legmagasrendűbb volt, az érzések skálájából konokul a legválasztékosabbat emelte magához, — a szerelem dús érzelmi skálájából például a meghatottságot becsülte legtöbbre. Az ember olyan tisztult előkelőséggel, akkora esztétikai fegyelemmel, olyan szabatos öntudattal jelentkezik költészetében, hogy a legnagyobb magyar humanisták közé sorozhatjuk. Ám nem foglalta szabályokba a humanizmus törvényeit, hanem életével és vérével megvalósította. Nem vitás, hogy a legnagyobb magyar költők közül való, de ennél is több: az Európába telepedett magyarság legtisztább emberi megvalósulásai, legtökéletesebb humánus példái közé sorolhatjuk.

Juhász Gyula

(1883—1937)

A nagyváradi Holnappal indult Ady Endre mellett. A holnaposok azután kirepültek a fészekből, Budapest felé vették útjukat, Juhász is velük tartott, de el kellett kanyarodnia, a végzet másfelé sodorta, Budapest helyett kisvárosok lettek az állomásai: Léva, Máramarossziget, Szokolca, Makó, végül már Budapestre nem is gondolt, csupán szülőföldjére, Szegedre vágyott, de szerény vágya csak jósokára

teljesült. A félszeg, félénk, bájosan csúnya költő, az „Életet“ szomjúhozta, melynek teljes végigélvezéséről annyi! énekeltek a kor magyar s európai költői. De csak álmos vidéki kisvárosok száműzetése jutott neki: rideg hónapok szobák, néptelen utcák, füstös-homályos kocsmák, magány és meditáció. Juhász Gyula eleinte parnasszistának indult, finom esztétikai világot teremtett a sivárságban, a parnasszista világ azonban nemsokára gyenge vigasznak bizonyult, mélyebb és átfogóbb mámor kellett, csakhamar meg is találta: az álmodásban. A kisvárosi reménytelenség kergette az áloméletbe, mely buján s szabadon, megtisztulva és fényekbe öltözve nő a valóság únt elemeiből. Az álom különb mámor a bornál és minden kívülről érkező mákonytól, tiszta és sokat átélt fajta előjoga. Juhász verseiben hiába keressük az élet friss, nyers ízét, a szőlőfürtök hamvas, édes zamatát, a lét aszúvá nemesedve, álommá széppülve jelentkezik bennük.

Juhász Gyula a legváltozatlanabb magyar költő, nincsenek fejlődési korszakai, az álom nem ismer gyermekkort s férfikort, fiatalságot és öregséget. A valóság, az ébredés csupa fájdalom ennek a költőnek, telített keserűség, mert az álomban tud csak felszabadulni. A fiatal Juhász Gyula tája már a keleti őstáj, az álmodás és az elmélkedés humusza:

*„Már jártam e rőt avaron,
Oly ismerős e buja vadon,
Álmosan, szabadon.*

*És rokonom e barna csapat,
Mely álmatagon tovahalad
A lesült fák alatt.*

*És testvérem e nagy feledés
Elpihenés, elheverés,
Elcsöndesedés.*

*Szent televény velem rokon,
Be jó volna, túl gondokon
Heverni e homokon!“*

Ez a táj tisztult, szépült folyton emberfelettbé benne, végső fokon: édes semmivé, ahol nem fáj az agy már, örökké ünnepel a naptár és „veszteg alszanak a homokórák“. Egyetlen igazi szerelme, Anna is kozmikus arányú álommá nőtt:

*„Milyen volt szőkesége, nem tudom már,
De azt tudom, hogy szőkék a mezők,
Ha dús kalással jó a sárguló nyár
S e szőkeségben újra érzem őV.*

A tájban az életlázat csitító, elringató békét, a földben pedig az álom megbékélt folytatását látta. Juhásznál azt a szerepet tölti be az álom, amit Adynál a lázadás: az elviselhetetlennek tetsző sors, a kínzó magyar valóság, a megrekedt ország, a tévútra siklott társadalom fölé emeli. Ady a föld mámorát érezte, Juhász felsóhajtó álmait. Mindkettőben átlényegült a magyar élet, de Adyban a lázadó s néphez húzó köznemes követelő, perlő, izgató hangján, Juhászban pedig a „megnőtt“ jobbágy, a magányosan kóborló diák, az elcsapott igric alázatával, megtört szelídségével. Ady földrengető indulatokkal visszateremtette elsüllyedt életünket, Juhász Gyula szelíden visszaálmodta; a két merőben különböző költő lírája tehát mégis egy töről indul útnak és párhuzamosan fut. Juhász álma akkor bontakozott ki igazán, midőn Ady lehunyta szemét. Most következett az ő ideje: betölteni az űrt, a fagyos és néma magyar hiányt s Juhász teljesítette a hivatást: „újjáálmodta“ az ázsiai álmot, Emese álmát, Körösi Csorna Sándor csilláppíthatatlan nosztalgiáját, Buddha megfejthetetlen, csak megérezhető mosolyát. Szervesen épülő szellemi folyamat lett Juhász Gyula álmából: terek, idők, hősök, élmények és sejtések kerültek egymás mellé, időtlen köntösbe öltöztek, magyar világgá egyesültek, úgy, mint a valóságban .sohasem. Tündöklő ősök és gyászmagyarkák, történelmi csillagok és tragikus magányosok jelennek meg Juhász vermeiben s valamennyien a kinyilatkoztatás jegyeit viselik. Megmozdul az élve eltemetkezett Thonuzóba a Tisza mélységében, Dózsa feje a szegedi temetőben, Tar Zerind fia, Kupa vezér emeli fel arcát, újra halljuk a pogány igét:

*„Megyek meghalni, párom, jer velem,
A német Isten nem lesz Istenem.*

*A német Isten szőke, idegen,
Az öreg Isten jó uram nekem.
Ha magyar földön híve nem marad,
Megyek pihenni magyar föld alatt“.*

Feltűnik utoljára a „szent szarvas“, gótikus pompával, „arany gyertya sebzett szarván“, felbűg Lehel kürtje:

*„És szól a kürt és úgy fáj szólnia,
Fölsír szavában messze Ázsia“.*

A magyar költő eleget viaskodott kísértetekkel s démonokkal, perelt a sírok megnyílt szájával, birkózott az éjszakával, Juhász Gyulában más történik: álommá tisztult sorsunk és látomássá nemesedett Nemptőink suhannak. Vigasztaló ez a költészet, bánatos és tiszta, mint az őszi ragyogás, nem az anyag forró ereje él benne, hanem a „jelenés“ magasbrendű hatalma, vonzása.

Megszületett a magyar misztérium is („Magyar tél“), Juhász életérzésének legkülönb összefoglalása. A misztérium színhelye, „temploma“ a kicsi kocsmá a temető partján:

*„A kicsi kocsmá ablaka világos,
Fehérvirágos, mint a temető,
Hol a nap éppen vérködösen áldoz,
S a hold sápadt tarlója egyre nő“.*

A mi misztériumunk életünk szerves része, természetes eleme, jó szentély tehát neki a kocsmá a temető mellett, a füledétt borpocsolya, a zaj s pohárcsengés, a mindenkinek kitért menedékhely, mely jogot ad, hogy a borral együtt kiloccsantsuk mindazt, ami fáj s rág, — de arra is jó, hogy bűvös kört vonjunk magunk körül és megte-remtsük a tökéletes belső csöndet, az ihlet remegő figyélését, mely az élet unt zaján túl meghallja a Jelenés s;:-hanását:

*„A tünde ég pásztortüzei lassan
Kigyúlnak rendre és az ég alatt,
A temetőben és a kocsmazajban,
Egy néma angyal halkan áthalad“.*

Ez a „néma angyal“: a magyar Jelenés, a szótlantul és láthatatlanul jelenlévő, a megérezhető:

*„A szárnyakat hallják egy pillanatra
A vén ivók s bús hollak, csöndbe lenn,
A Bodri szűköl, a havat kaparja,
S a kakukóra megáll hirtelen.*

*Babona, bánat, borok és botorság,
Mind összekapnak és a kocsmá zúg,
Fölzengenek az átkok és a nóták
És döngetik a temetőkaput!“*

A nagy magyar „megindulás“ verse ez, midőn élők és holtak egymás felé mennek, — a mámor balladája, melyben fölrémlik: élők s holtak egymásnak-rendeltsége. Juhász Gyula nem rekedt meg ennél a gyönyörű mámoros élménynél, hanem versek sorában írta meg a „másik világ“ misztériumát, a temetők „földrajzát“, az „egyetlen bölcső“ hónát, ahol:

*„örök nyugodtan és örök fehéren
Pihen a pandúr és a lesipuskás.“*

A „keleti vallás“ szállotta meg Juhász Gyulát is, mint Adyt, s a fiatal Aranyt, aki még Isten malmáról írt és Buddha mosolyát látta az öregnek, az ősnék arcán. Juhász is őt látta, az élet mérhetetlen változatosságának, megfoghatatlanul dús drámáinak szentvtelen szerzőjét, aki végülis mindent „egy malomba őröl össze“:

*„Az Isten malmai
őrölnek csendesén.
Zeng, zúg a végtelenség,
Halál és Szerelem,
Földön hadak robognak,
Kométák az egén.*

*A plánták egyre nőnek
 S hervadnak rendesen,
 A néma temetőkben
 Ragyogva s jeltelen
 A sírok sokasodnak,
 Tavasz lesz egyre fenn.
 Gyümölcsei az ősznek,
 Rothadnak redvesen,
 Annát tegnap szerettem
 S felejttem szüntelen,
 Nem vérzik már piroslón,
 Fehér bimbó sebem,
 Magam is rögebe térek,
 Belőlem fű terem,
 Felőlem soha többé
 Nem fogtok hallani,
 Őrölnék csöndesen tovább
 Az Isten malmai“.*

Ebben a versben páratlan mértékkel, teljességgel és egyensúllyal benne van a „magyar vallás“, a végső élmények kiforrott tiszta itala, az őshazától Krisztusig bebarangolt út: a keresztény alázat, Buddha félelmetes nyugalma; a nagy puszta ritka s nemes virága: a határtalanság mindent kiegyenlítő élménye; a létezés vidám változatossága és Isten malmainak pihentető, monoton, „mindent egy liszté őrölő“ bugása. Az örök élet képei váltakoznak ebben a költeményben olyan tiszta egyszerűséggel és érzéki tündökléssel, akár a régi magyar versben. Oda érkezik a maga módján, a maga ütemére Juhász Gyula, ahová Ady „Új s új lovat“ c. versében: a kinyilatkoztató mítosz csúcására, melyről belátni a létezés határtalan egymásmelletti-ségét, ahonnét nyugodt hömpölygésű hullámvásznak tetszik mindaz, ami közletről nézve: végzetes ellentét, megmagyarázhatatlan torlódás, halálíg tartó harc. Ez a magasrendű, az egész létet végső egyensúlyba békítő szemléletmód, a fausti embernek és a fausti szemléletnek vidám, fölényes tagadása: egyedül a magyarság sajátja Európában. Ázsia elégszer kifejezte őt, európai hangon mi tudjuk kifejezni s mi tudjuk megőrizni az európai kultúra buja mérgeinek ingerei közepette.

Az Ady-nemzedék lírikusai közül Ady mellett csupán

Tóth Árpád és Juhász Gyula ért fel erre a Csúcsra, egyedül ők mérhetőek a legmagasabb mértékkel, a legkülönb igény-nyel. De míg Ady ünnepezt költő volt, Juhász Gyulát észre sem vették. Több ízben követett el öngyilkosságot, a végső kísérlet végzett is vele. Utolsó éveit búskomorságban töltötte, nem mozdult ki lakásából, végképen elfordult a világtól önkéntes száműzetésben élt s midőn nem bírta már az önkéntes számkivetést, merészen átvágott a túlsó partra. Életének ezt a végső korszakát sokféleképpen magyarázzák. Ebben az időben szemfüles riporter leleskedett háza körül s kitartó lapulásának meg is érett a gyümölcse: máris olyan vélekedéseket közöl Juhászról, hogy irigy s féltékeny volt, nem bírta az öregedést, a fiatalok előretörését, ezért szimulálta a legkülönbözőbb betegségeket s ítélte halálilag tartó szobafogságra magát. Felszínes és hamis ez a vélemény, de jó védőirat a kapitalizmus zsoldján élő irodalmi élet mellett. Mintha Juhász összeomlására nem voltak volna súlyosabb okok: hiába kapaszkodott fel a végső csúcsra, hiába teljesített páratlant, mégis „vidéki költő“ maradt s az irodalmi élet úgy is kezelte. Hiába várta igazolását, „együgyű“ költészete határtalan méreteinek fölfedezését, az irodalmi élet és a kritika többnyire észre sem vette teljesítményeit, vagy pedig, ha észrevette, költői egyéniségét és értékét megalázóan szűk fogalmi körbe internálta. Mielőtt száműzte volna önmagát, már száműzték őt. Még költői jubileumán is megalázó vállveregetésben részesítették a mélyen alatta álló kortársak. Nem ölték meg, de elébe tették a halálos ítéletet, keleti módra s a módszer hatott: Kelet fia végrehajtotta.

Juhász különben csakugyan vidéki költő volt a szó legmagasabb értelmében. Nagy nyugati műveltsége, műgondja s választékossága olyanfokú egyszerűséggel, ösztönösséggel, dacos eredetiséggel, a mindennapi életnek akkora áhítatával egyesült benne, amilyenre valóban csakis az irodalom divathóbortjaitól és urbánus szenvelgésétől elszakadt „vidéki költő“ volt képes. De éppen ez a „vidékiesség“ teszi költészetét érdemessé és eredetivé. Éppen ebben a vidéki hűségben mutatkozott nagynak. Csöndes és szelíd életformájának elviseléséhez és betöltéséhez éppen akkora bátorság és költői tisztaság kellett, mint Ady Endre életművének teljesítéséhez.

Juhász Szakolcáról, a máramarosszigeti vízimalomról,

Léváról, az újvidéki parkról, a nyári tűzben lustálkodó Félegyházáról merészelt verseket írni, midőn a fővárosi élet megrekedt költészete festett világ díszleteiről áradozott és gondosan felfogott nyugati rezdülések 'tovább-rezzenésére fordította minden gondját. Életének alkonyán pedig a „szigetlakókhoz“ csatlakozott Juhász Gyula, Tömörkényhez és Mórahoz, a szegedi tájba s népbe menekülőkhez. Juhász 1918 után valóban megtért szülőföldjéhez s ugyanazt igazolta a líra vonalán, amit Tömörkény a szépprózában: bizonyoságot tett, hogy a legszelídebb, legesőndesebb magyar tájból, a szegedi tanyák világából s Tápéból, az ősiségbe rekedt „utolsó faluból“ nagy lírát teremthetünk. A „Tápai Krisztus“, a „Falusi lakodalom“, a „Tápai lakzi“, a „Szakállszárító“ és társaik: a magyar nép és táj esztétikáját alakítják zenévé. Új népi líránknak minden biznnyal Juhász Gyula az őse.

A kor egyik legnagyobb magyar lírai érzékenysége a századforduló magyar vidékének magányát, szomorúságát és elesettségét szötte nemes, tiszta versekké. Egyszer indult neki a nagyvilágnak, de csak Bécsig jutott el, megrekedt s vissza kellett vonulnia. Valóban életével, mártir-sorssal, végső magánnyal pecsételte meg költészetét. Az ő nagy álmában ott lüktet a valóság is, a századforduló vidéki életének betelt s meghasonlott reszketése, torz vonaglása, de jelenéssé szépülve. Nem elvont költészet az övé, hanem az életből, a létezés kínjából szűrt álom, — a kor irodalmi élete és kritikája azonban nem érezte ennek a költészetnek páratlan ízét, hanem felületes ítélettel fakónak, tompának, elmaradottnak bélyegezte.

Ez a „fakó, tompa és elmarado'tt“ költő még a forma terén is meglepő eredményeket hagyott reánk. Érdemes végigkísérni költészetét, hogy mivé fejlesztette a jellegzetes parnasszista formát, a szonettet, mely finom érzelmek s csiszolt szépségek tokja volt, Juhász Gyula azonban olykor teljes világképet sűrít belé. Nem adott annyit a külső csengésre, a külső forma tanárosan kínos tökéletességére, mint Babits Mihály, de belső zenéje annál tökéletesebb, makulátlanabb. A jellegzetes magyar szemérem hatványozottan élt benne, legkülönb szépségeit, leggazdagabb élményeit a legegyszerűbb ruhába öltöztette, mint a népmese Hamupipókéét s várta, hogy reá ismerjen a „királyfi“. Az igazság napját leste, hogy fajtájára, népére s

önmagára derüljön. Életérzése tragikus volt, de csak morzsányi igazság és csipetnyi öröm kellett és azonnal átcsapott a hívőség zsoltárába. Ám Ady s Móricz is túlsókat hoztak a magyarságból, seihogy irodalmi életünk elbirta volna, Szabó Dezső vérmes és nyílt agitációja pedig még gyanúsabbá tette a magyar szellemi portékát. Az öregedő Juhász Gyula minek is tarthatta volna magát, mint hajótöröttnek:

*„Mint a hajótörött palackját,
 Űgy dobom cl e verset én,
 Fölírva életem kudarcát
 Reménytelenség szigetén.
 Vándor, ha eljut a kezedbe
 E pár sor, gondolj szánva rám,
 Kit elhagyott a jószerencse
 És nem lelt fényt az éjszakán.
 Csak tengek, lengek, mint a kóró.
 Magánosan és hasztalan,
 Vak és siket nekem a sorsom,
 Minden poggyászom odavan.
 Kitárom a világviharnak
 Vacogó, tépett lelkemet
 És várom az örök hatalmat,
 Amely kegy képen eltemet“.*

A késő Vörösmarty tragikus hangjára, még inkább: utolsó versének mérhetetlen leegyszerűsödésére emlékeztet ez a költemény. A halálosan megsértett, a szellem sokat hangoztatott igazságszolgáltatásában, az irodalmi élet becsületében, az idő jóságában csalódott költő nyugodt fölényel önmagát viszi áldozati oltárra. Igen jellemző, hogy öngyilkos lett tanítványa, barátja, pártfogoltja és nagy reménysége, József Attila is. Az is idetartozik, hogy az irodalmi élet Juhász Gyulát ugyanúgy elfeledte, min't a másik „szigetlakót“, Tömörkény Istvánt. Juhász Gyulának és sorstársainak igazolása most már kultúránk és tudatunk egyensúlyának a kérdése.

Harsányi Lajos.

(1883)

Harsányi Lajos a legkülönb katolikus költő s egyetlen, akiben a katolicizmus magyar mélységekkel találkozott. Sík Sándor költészete programszerű intellektuális mutatóvány és erőfeszítés; tiszteletreméltó, de hideg és idegen. Mécs László egy sokat ígérő kötet („Hajnali harangszó“) után azonnal eltévedt; „szavalásba“, színészkedésbe süllyedt, könnyelműen kitört méreteiből s alakatlan lírai cikázássá fajult. Harsányi Lajos földünk sajátos növénye és Ady rokonságának tagja; fölötte érdekes, hogy ez a katolikus költő mennyire párhuzamosan haladt Adyval és nemzedékének legjobbjával.

Néhány évvel Ady jelentkezése után, 1909-ben jelent meg első kiforrottabb kötete, „Az élet muzsikája“. Az első vers, „Az új énekes“ Adyra emlékeztet; az Ady-nyomok különben több versében feltűnnek, de távolról sem durva hatásról van szó; Harsányi nemcsak hajlik Adyhoz, hanem el is hajlik tőle. Igen érdekes, hogy gyakran magáévá teszi Ady formáit, képeit, még hanghordozását is, de ellentétes tartalmat önt a versbe, vagy pedig elfogadja az Ady-élményt egy pillanatra s azután dacosan más irányba kényszeríti. Mindenesetre csak dicséretére válik a katolikus papköltőnek, hogy Ady magyarságát és egyetemes-ségét nem szórta epével s átokkal, mint az asszimilánsok hada, hanem katolikussá próbálta érlelni.

Következő kötete, „A napkirály rokona“ 1911-ben jelent meg, ebben már határozottabban előtör Harsányi egyénisége. Csaknem olyan folyamat történik benne, mint Kálmány Lajosban, a magyar katolicizmus vallomást mond a magába szívott pogányságról, bizonyoságot tesz egyetemes alkatáról, széles határaitól, pazar befogadóképességéről. A költő csaknem pogány éneket zeng a „Napkirály“, a Napisten előtt, katolikus himnuszaiába kereszténység-előtti pogány életünk gyönyörű képei tolnak. A „napkirály lovagjai“ az ő versében a szüzi pogány mámor leventéi:

*„Fejükön ég a nap árnyéka:
Tavaszi éjjeli ezüst-holdak.
Szívük virágos, nagy hajóján
Nagy bőrdobok hajrát dobolnak“*,

A „Napkirály“ paraszt-isten:

*„A Napkirály
A rónák felett lassan röppen.
Ébrednek a csírák a földben,
Zsendülnek a szellős határok“*,

Harsányi kozmikus révülete kinyílik ebben a könyvben, mint a pünkösdi rózsza, vallásos ihletének forrósága és méretei néha Berzsenyire emlékeztetnek:

*„Az én Istenem teli homlokából
Forgó, nagy világok születnek.*

*Az én Istenem szellős tenger,
Szigetként dajkálja a világot“.*

A kötet legszebb versei közé tartozik „Leya négy levele Ivánhoz“. Harsányi az egyetlen modern katolikus papköltő, aki írni merészelt a szerelemről, őszintén, természetesen s mégis ízlésesen, az önként vállalt szigorú élet szabályait meg nem sértve s olcsó feltűnést sem keresve. A nádas az ő egyik legnagyobb élménye, akár Lenának, a németbe oltott magyar költőnek. De mennyire más Harsányi nádas, hiába keressük benne a Lenau-versek melankolikus, érzelmességtől remegő zizegését, méla zúgását, csak roppant csöndet, tavaszi lázadást, töppesztő, perzselő nyári hőséget, őszi tüzeket és drámát találunk, — ez a versciklusa a tanúság, hogy milyen mélyen és végzetesen magyar. A magyar bánat drámai alkatú és Harsányinak sikerült ezt a drámát kozmikus lírává alakítania:

*„A Fertő sárga tája most már hallgat,
Mint roskadt ház, ha piros pítvarából
A kékszemű kis gyermekek kihaltak.*

*Reszketve áll a Fertő roppant nádja,
Ijedt felhők szaladnak el fölötte,
Varjú-sereg búsulva száll le rája.*

*A kis kunyhókból kék füst száll gomolyba.
A vén kapukat csendesen becsukták.
Üresek mind a hosszú, néma utcák.*

*Holnap kimennek majd a havas éjbe
És fölgyújtják a halászok a nádat
S lobog a Hány piros lángokban égve.*

*Aztán sötét és nagy gyász jő utána
És attólfogva nem lesz erre senki,
Aki ne lenne mondhatatlan árva“.*

A visszafojtott szerelem verte ki belőle ezt a verset. Az aszúvá kényszerített érzés mégegyszer, később, kitört a már öregedő költőből:

*„A vágyaid sok száz aranydarázsa
Hiába dongott ódon ablakomnál,
Mind künn rekedt s holtan esett a földre,
Mint édes hársvirág a templomomnál.*

*És küldtél nádat. Tudtad, hogy örök vágy
Húz mindenüvé, ahol sárga nád van.
De én egy szálat a kezembe vettem,
S tiszta szívvel Pilátus elé álltam“.*

Következő könyvében — „Toronyzene“ — szaporodnak a látomások, a nagy katolikus víziók, de képeikben még a pogány mítosz kozmikus erejét érezzük, ő vet számot a magyar nép pusztulásával abban az időben, midőn Sík Sándor „fokosos szfinksznek“ nézte a parasztot. Harsányi sorsába belejátszott a későbbi faluvizsgálók végzete, 1920 után ő kapott elsőnek a magyar irodalomban igaztási pert és ítéletet. Látta a társadalmi sorsot, megérezte a magyar táj sajátos esztétikáját s mi több, mítoszát is:

*„A mezőn künn nagy kazlak állnak,
A nap kifeszíti arany-ívét,
Tüzes nyilat tesz bele: céloz
S fölgyújtja a kazlak sárga szívét“.*

Az égbolt neki paraszti mennyország:

*„ ... Az ég nagy felhő-kocsit húz
Hirtelen ki a kék-falú házból“.*

Egyetlen magyar katolikus az időben, aki keleti hivatásunkról mer beszélni s éppen Petőfi szelleméhez szólva:

*„ . . . a jövődő roppant versenyében
Vezetni akar Kelet kapujában“.*

Harsányinak sikerült valami, amivel nagyon kevés költőnk dicsekedhet: a magyar idill, a mezei bukolika, a falusi éiet mélyzöngésű szimfóniája:

*„Itt meg, mint ért gyümölcs, a régi ember.
Piros arccal, fehér, kemény bajusszal
Ül künn a kazlaknál az enyhe napban,
Vagy a verandán nagy bundákba mélyed,
Ügy sütteti magát az őszi fénnel“.*

Szűz Máriát is szelíden a faluba vezet:

*„Rózsa helyett kertedben édes borsó,
Merengve nézted, kis kezekben korsó . . .
Istennek voltál egyetlen leánya“.*

A háromkirályok közül a harmadik király turbánján „retekpiros tollforgót“ visel. Tavasz ébredésekor pedig:

*„Mátyás is, a korai szent apostol,
Már erdők szélein mosolygva posztol,
Sípokat oszt a kedves madaraknak“.*

Csoda-e, hogy a „parasztpaphoz“, Pázmándi Horvát Endréhez írt verset:

*„Lettél félnagyság és törtszárnyú sas.
Az életedben nem volt semmi szín.
Csizmát viseltél, míg az orcás
Simák piros selyemben jártak“,*

S egyre mézédesebben, érettebben árad belőle az idill, a bukolika:

*„Ha méhesed előtt kinyílt a zsálya
És ájult hő remeg az almafák közt,
Forró napokban dőlj a méhes-ágyra,
Mit hársfaághói róttál még tavasszal,
Hallgasd a szorgos méhek zümmögését“.*

Katolikus átszellemültséggel, de pogány keménységgel nézi életet és halált: a háborúban elesett fiú „vassal a szívében“ alussza álmát. Ismeri a kozmikus törvény mindenek felett álló hatalmát:

*„Rét volt a testem, rajta dudva-sarjak.
Hiába téptem, a gyökér ki nem jött,
Kaszám után a vad gyom újra sarjadt!“*

Egyik kis munkájának, a „Túlvilági balladá“-nak méltatója ezt írja: „Ez a kis munka befejező része annak a hármas műnek, melyet Harsányi Lajos az emberi lélekről alkotott. Az első, a „Hagia Sophia“, a lélek földi életéről szól, az ember születésétől a halálig. A második, a „De profundis“, a lélek küzdelmét írta meg a haláltól az Üdvösség és a Kárhozat küszöbéig. A Túlvilági ballada a lélek sorsának befejezését villantja elénk: magát a Kárhozatot és az Üdvösséget. Harsányi Lajosnak e három részből álló műve a magyar szimbolista költészetnek legnagyobb alkotása“. Valóságérzéke ezekben a köteteiben is előtör, képeinek pogány ereje olykor átragyog a szimbólumokon:

*„És melle döngött érces várkapukként
És tompora rengette barna halmát,
Égnek meredt fel minden haj a testén,
Érezte izmai roppant hatalmát“.*

Mégis ezekben a szimbolista versekben inkább az egyházi disciplina nyilatkozik meg, melyet Harsányi öröme és önként vállalt és becsületesen teljesített is.

Legújabb versei „Holdtölte“ és „Esteli körmenet“ címen jelentek meg 1938-ban, illetve 1942-b n. Pompás;

élményekre akadunk itt is, a jellegzetes magyar érzéki képalkotás felejthetetlen példáira:

*„Az angyal földre jött,
Füstölgött szárnya“.*

A magyar „Kalevalában“ is ilyen sorok sűrűsödhettek.

Harsányi Lajos katolicizmusa éppen olyan dús és szintetikus „szöttes“, mirit a magyar lélek s életérzés. Róma hatalmas pántjai fogják át, de a pántokon belül megtaláljuk a magyar pogány vallást, a bizánci pompát, a kozmikus idillt, a hűséget a világhoz s a természetes emberhez, ősi érzéki képalkotásunk csorbítatlan kedvét, a fojtott emberi szenvedélyt és a megtisztult, átszellemült vallomást. Harsányi Lajosból éppen úgy fölvetődött a magyar mélyrétegek, keresztény és kereszténység-előtti élményeink lávája, mint az Ady-nemzedék legjobbjaiból. Szervesen hozzátartozik nemcsak ehhez a nemzedékhez, hanem kultúránk lényeges értékeihez is.

Cholnoky Viktor

(1868—1912)

Cholnoky Viktor sokáig csupán újságíró-robotos volt, első könyve halála előtt néhány esztendővel jelent meg; már túl volt ekkor a negyvenen, s a biztos halál üldögélt mellette. Féltreismertsége aligha magyarázható az irodalmi viszonyokkal, hiszen nagyszabású szellemi föllendülés idejében élt, — inkább alkati okokkal fejthető meg. Cholnoky Viktor fáradt is volt és jellegzetes keleti szellem élt benne, melyet már hiába izgattak nyugati mérgek: a még szüzi s a már nagyon fáradt lelkeket inkább az ősélmények tartják hatalmukban. Ha élt ezekben az években igazi magányos, minden bizonnyal ő volt az. A zsidó irodalmi pezsdülés közepette Cholnoky fejében sohasem fordult meg ez a szempont, hogy „közönség“. Bizonyára rengeteg erőt kellett összeszednie magában, hogy apró remekeit papírra vesse, mert önmaga éppenúgy betelt volna velük, ha csupán elgondolja őket. Az író műve azonnal elárulja,

hogy milyen mértékben él a külső világban és mennyire értékeli; Cholnoky befelé fordult, akár a leggőgösebb lírikus, nem érdekelte, hogy a világ észreveszi és számon tartja-e szellemének ritkán felcsapó fényét, vagy gondolatainak olykor egészen ősi hangszerekre emlékeztető zenéjét. Űr volt, de nem Ady tiszántúli harsogásával, hanem valami átszellemült, senkinek sem ártó, jóságba hajló gőggel és fölényel. A magyar nemesség fáradtsága, mely néha gyönyörű sebekben, máskor pedig a romlás fojtogató szagával jelentkezett, mégegyszer fellobbant Gholnokyban; az u'tolsó lobbanásokhoz tartozott s lobbanása tiszta szellemi izgalom volt: a létezés végső okainak és összefüggéseinek, mehanizmusának és meglepetéseinek ragyogó megérzése, vagy sejtelme. Ebben a páratlan feszültségben páratlan magyar stílus született, mint nemes ércek és drágakövek a föld meleg kohójában, a salak és a talmi anyagok halálosnak tetsző nyomása közepe'tte. Legjobb lapjain a kozmikus matematika számjegyeire és jeleire emlékeztet ez a stílus, csak a beavatottak tudják, hogy határtalan izgalom nyugszik kifejező jeggyé benne.

A századforduló stílművészeti pálmáját általában Ambrus Zoltánnak adja az utókor. A kitűnő Ambrus túlértékelése jellegzetes tünet, Ady magyarságának alig elviselhető nyomása alatt, az irodalmi élet kavarói különösen megbecsülték a kozmopolita, vagy kozmopolitábbnak tetsző irodalmi anyagot. Az Ambrus-rajongók nem vették észre Török Gyula stílusát, még kevésbbé Cholnokyét. Egyik sem lehetett volna ugyanis az új „urbánus“ olvasóközönség kedveltje, Török túlságosan „vidéki“ volt hozzá, Cholnoky pedig a divatos eredetiség helyett valaminő ősi eredetiség ízét érezte; nem is vehette észre a lázas és lázadó kor, mely az állat ösztönös riadtságával, vagy pedig a préda szimatával rohant egyik legnagyobb történelmi megrázkódtatásunk felé. Ambrus stílusa fegyelmezett, rendezett, de kissé fakó s csaknem egydimenziójú. Cholnoky azonban olyan nyelven írta novelláit, mely a magyar sorsélmények klasszikus összefoglalására éppen úgy alkalmas lett volna, mint ősi eposz írására a világ teremtéséről, vagy pedig a kozmosz válságairól. Az ősköltemény és a legfrissebb, de máris kiforrott intellektualizmus határmesgyéjén járt szüntelenül. A szárnyalásból, a képzelet bravúrosan végzett mutatványaiból sohasem a

földre pottyant vissza, hanem egészen mélyre: a lét keletkezésének és törvényeinek rejtett világába. A földet valóban csak átmenetnek tekintette, mint egyik novellájának hőse, ő is belenézett Szent Cyprián tükrébe, mely az öröklét látomását veri vissza a kétségbeesetten meredező emberi szemekbe.

Látszólag nem volt sok köze az Ady-nemzedékhez, de a szellem mélyebb törvényei szerint szervesen hozzátartozik, mert ő is keleti-magyar. Keleti-magyar volt Ady, Juhász, Móricz Zsigmond, néhány fölötte szép lírai villanásában Kosztolányi Dezső is. Keleti-magyar Krúdy Gyula, akinek ugyancsak nem volt sok köze a Nyugat forradalmához. A „nyugati“ lobogó más valamit takart, mint Rákosi Jenőék hirdették, de valószínű, hogy ösztönösen nagyönis szimatolták ezt a másféleségét, mely mindenesetre veszedelmesebb volt reájuk, mint az a nyugati orientáció, melyet a Nyugat második és harmadik vonala, elsősorban az odaragadt szemiták képviseltek. Ha Ady „germánnál, szlávnál ősbibb álmokat“ sejtett a magyarságban, Cholnoky minden európainál öregebb életanyag után kutatott a dunántúli porban. Találgatta, hogy a „pannónizmusban“ higyjünk, a Pannóniában végbemehetett magyar-kel'ta keveredésben, vagy pedig ezen a tájon keressük a magyar őshazát, tehát minden európainál ősbibb európaiságunkat bizonyítsuk? De talán mégis az ázsiai eredet az igazság s higyjük az ázsiai ki nem mondott hitét, mely „átjáró“ kontinenscsücsöknek tartja Európát, helyüket kereső népek végeérhetetlen, véres marakodásának? Cholnoky játszott az eshetőségekkel, kísérletezett velük, volt ideje hozzá, mert a saját lelkének kérdései érdekelték s füttyült a világra, mint egykor kúriákban regnáló ősei. S nem is az fontos, hogy milyen eshetőségekkel játszott és viaskodott, hanem a mély anyag, melyet ez a játék s viaskodás fölvetett. Nemcsak figurák és rémek, tények és képzelgések áradtak fel ennek az írónak a mélységéből, hanem az egyetlen „magyar csend“ is, a mi örök katarziszunk és láthatatlan integrálódásunk, mely olykor halálnak, máskor némaságnak, vagy süllyedésnek tetszik, pedig valójában tisztító erő, neki köszönhet Cholnoky mindent, stílusának tökéletességét éppenúgy, mint írásainak eredeti levegőjét. Magyarsága tehát mindenképen a legmélyebbek közé való, de minden külső jelt megvetett, szinte csak a beavatottak-

hoz szólott — a közönség szemében érdekes, furcsa, fantasztikus író maradt.

Életében a holnapután írója volt s még ma is inkább a holnapénaak tekinthetjük. Csaknem valamennyi elfeledett írónk reneszánszát el tudom képzelni, Gholnokyéra azonban még várunk kell. Ez a tudatos, műveit, polihisztor-hajlamokkal és ritka intellektuális fényforrásokkal megáldott író olyan fölényesen bánt a térrel s az idővel, mint a naiv költészet. Egyik dimenzióból természetes kecsességgel szökött a másikba. Intellektualizmusa csak fegyelmezte, de sohasem bénította meg; még érezte a jó s a gonosz tudásának elemi ízét, életérzése közvetlenül a buja, ősi egység méhéből szakadt ki, de azonnal fegyelmezett, klasszikusan plasztikus stílusra tudta váltani. Ady jut eszünkbe: „A vers csak cifra szolgál“, — néha Cholnoky-nál is a „történet“, a „mese“, a novellisztikus „esemény“ csak inger és alkalom volt, hogy páratlan szellemi mutatóványait gyakorolja.

A 'társadalom alig érdekelte, elnézéssel figyelte vonaglásait, akár a keleti bölcsek. A kor időszerű izgalmi teljesen hidegen hagyták. Őmaga csaknem proletársorban töltötte életét s egyik novellája tanúság, hogy talán magyar Gorkij is lehetett volna. Túlságosan „öreg“ volt azonban ahhoz, — a szó történelmi értelmében —, hogy időszerű fájdalomokkal bíbelődjék. Háromszoros lánggal égett, alkohollal gyűjtögetta szervezetét, s úgy érezte, hogy megváltotta jogát a teljesen szuverén élethez; nemes, öreg zeneszerszám volt és csak a saját hangjai érdekelték s mégsem volt „individualista“, az életanyag, melyből szövődött, idősebb és sűrűbb volt, mint akárhány frissensült közösség, vagy nemzet. Ha Jókait, Krúdyt és Adyt a magyar nemesség utolsó buja virágzásának tekintjük, Cholnokyt az esszenciájának vallhatjuk, — írásai pedig az esszencia cseppjei.

Pesten élt, a Ferencvárosban, szürke, fülledt utcákon bolyongott, kopár csapszékekben hajtotta fejét az asztal fölé. Neki már nem volt szüksége mozgásra, frissítő élményekre és eseményekre. Mindent magában hordozott, de a nemes fajták mérhetetlen szigora dolgozott benne, százszor is megmérte, míg valamit napvilágra hozott a mélyből. Fantasztikuma is csak látszólagos, semmi szüksége sem volt a képzelet paripájára, végzetlen élmények pi-

hentek benne. Keleti novellái — legtöbb novellája ilyen tárgyú — sem tévesztendő össze a romantika Kelet-imádatával, fantasztikus rajongásával, inkább örökölt élmények dobbanásai. Élményei a zene futamaihoz hasonlíthatnak: a XX. századot összekötik az őskorral; olvasása közben úgy érezzük, hogy az egész emberi skálát végigéltük.

Miben nyilatkozik meg legfőbbképpen magyarsága? Hallatlanul tiszta mértéktartásában. Nem lett E. T. A. Hoffmann, holott a kor polgári dekadenciája nem egyszer tudatosan a fantasztikumba menekült. Cholnoky azonban éppen úgy „matematikus“ volt az életnek, mint költője. Szigorú prózai „szövegeket“ írt, nem élt az „alkalmakkal“, a szétágazás buja lehetőségével, volt benne valami utánözhatatlanul vonzó szikárság, keménység; izmok kemény marka tartotta kordában az idegek játékát, izgalmát és remegését. A nemes fajta mértéktartása a harcos fajta keménységével elegyedett benne. Ez az összetört testű s a megszámlált napok rémével folytonosan szembenéző író sohasem írt a saját fájdalmairól. Nagyobb erő kellett ehhez, mint a társadalmi kérdésektől való elfordulásához. Meg kellett fojtania az egyén líráját, közömbösödnie kellett a társadalom jajgatásával szemben, hogy a tiszta lét rátarti hangjai előtörhessenek.

Szívesen öntötte novelláit párbeszédés formába, vagy kis jelenetekbe, igazi drámáit azonban mégis inkább novellába sűrítette. A novella keretei hallatlanul kibővültek nála s csaknem valamennyi műfaj esszenciáját megtaláljuk bennök, mert egy ősi műfajra emlékeztetnek, mely valamikor ott élt a lelkekben, de a maga tisztaságában talán ki sem lépett soha, hogy műfajjá érlelődjék s lehetséges, hogy az összes műfajok őt keresik, az ő tökéletességét szeretnék elérni. Cholnoky megközelítette, csaknem megvalósította ezt a műfajt. Három novelláskönyvet hagyott hátra: „Tammúz“, „Alerion madár vére“ és „Néhusztán meséiből“, válogatott újságcikkeit „Kaleidoszkóp“ címen adták ki. Könyvei régóta eltűntek a forgalomból, nevét elfeledték, reneszánsza a holnapra vár, ha a hungarológia elő tudja készíteni az utat, Cholnokynak és annyi mindennek útját...

Tömörkény István

(1886—1917)

Kerényi Károly vetette fel a harmincas évek elején a „sziget“ eszméjét, a bűvös körön bévül sarjadzó nyugalmat, az elvonulás termékeny méltóságát. Gondolata a német intellektualizmus hatása nyomán keletkezett s erősen hasonlít Stefan George hasonló törekvéseihez. Szigetet alapított Tömörkény István is, de egészen más értelemben.

Tömörkény asszimilált magyar; apai s anyai ágon német származású volt. Atyja kocsmároskodott, az író tehát a kocsmában asszimilálódott, a legjobb helyen. A vidéki kocma ugyanis, melynek nevét újabban vendéglőre és nagyvendéglőre előkelősítik, nemcsak nagyszerű gyűjtőedény volt, minden rendű s rangú magyarok befogadóhelye, hanem komoly emberi szertartás színhelye is. A néma nép itt nyílt ki, a bor s a társaság vigasza következtében. A mélybe szorult dolgok kikívánczoltak, az elfojtott mondatok megrázták bozontos sörényüket és nagybátran előbújtak. Tömörkényt ez a népi kinyilatkoztatás kapta meg, olvasotta magába és tartotta melegen, míg a halál hidege ki nem fogott rajta. Tömörkény később is, midőn már előkelő kultúrtényező volt Szegeden, hű maradt a kocsmához, szeretett darvadozni, bor mellett figyelni, kétkezi emberek asztalához ülni. így ismerte meg a szegedi és szegedvidéki népet s meghatározható, szemérmes szeretet fűzte hozzá, akár az édesanyához. Édesanyja is volt ez a nép: ölébe fogadta, emberségre nevelte, becsületes életanyaggal töltötte meg.

Midőn Tömörkény írni kezdett, már ideges nyugtalanság áramai futkostak irodalmi életünkben. Nagy változás előjelei gyúltak ki, mint a rakéták, mindenkinek észre kellett vennie fényüket. Az írók nyugtalanul kerestek, kapkodtak és száguldoztak. Mohón turkáltak a magyar életben, majd irányt váltva Nyugat felé igyekeztek s hoztak is haza drágakövet meg cifra, talmi pitykét. Azután egyszerre döntő jelentőségű egyéniségek léptek előtérbe, irodalmi forradalom indult, az „ó várak“ lakói pedig elkeseredett ellentámadásba kezdtek. Ám Tömörkény Istvánra ez az irodalmi pezsgés semmiféle hatást sem gyakorolt. Isten tudja, hogy olvasta-e egyáltalában kortársainak a műveit, érdekelte-e az irodalmi forradalom és a lázas zsidongás. Műveiben mind-

össze egyszer említi író nevét, Daudet-ra hivatkozik. Annyi bizonyos, hogy a kor irodalmi élete a leghalványabb hatást sem gyakorolta rá. Tömörkény szigeten élt s megelégedett a sziget életével, holtig mesélt róla.

A sziget: Szeged és népe volt. Irodalmunk egyik leglázasabb korszakában Tömörkény zárt s körülhatárolt tájba és közösségbe mélyesztette gyökereit. Mindenkit az egyetemes magyar kérdés izgatott. Az írók ideges ujjá pihenés nélkül gyúrta a magyar lávát és latyakot, óriásokat és szörnyetegeket, jellegzetes egyéniségeket és átfogó típusokat formáltak belőlük. Tömörkény azonban bedugta fejét a tájba, a szegedi homokba, konok hűséggel ment a maga szűknek tetsző útján, nem érdekelte, hogy észreveszik s méltányolják-e? Ő hajtotta végre a kor egyik legnagyobb és legnevesebb vállalkozását: megmutatta, hogy egy magyar élet-darabból, zárt s körülhatárolt tájból is nagy íróvá lehet nőni. Bebizonyította, hogy a magunk barkácsolta eszközökkel olykor nagyszerűbb műveket alkothatunk, mint az irodalmi technika csudáival. Mert Tömörkény éppen olyan barkácsoló volt, mint a magyar nép, mondanivalójának formáját is a tájra és a népre szabta. Éppen olyan természetes, egyszerű, a szó legjobb értelmében együgyű hangon írt, mint a vízi s a kétkezi emberek életük eseményeit elbeszéli. Hangja a legegyszerűbb magyar népi elbeszélő hang magasrendű irodalmi változata.

Első könyve a „Vizén jár ók és kétkezi munkások“ 1902-ben jelent meg Szegeden. Ritka érdekességű mű, az író készen jelentkezik benne, nem fejlődött tovább, nem is volt szüksége erre, csak terjeszkedett, mint a határtalan Alföld. E kötet több darabját jóval később is szívesen besorozta érett termését összefoglaló köteteibe és nem is vallott szégyent velük, senkinek sem jutott eszébe, hogy „zsenékkal“ van dolga. A „Vizenjárók“ éppen olyan érett mű, mint a „Jegyenék alatt“, vagy az „Egyszerű emberek“. Mindjárt első darabja érdekes vallomás az író balladás hajlamáról és arról is, hogy a ballada nem csupán a székelly hegyvidék különlegessége, hanem az egyetemes ómagyar műveltség szerves eleme, az Alföldön éppen úgy virágzott, mint a székellyeknél. Feltűnő, hogy az asszimiláns Tömörkény milyen tisztán képviseli a magyarság balladás hajlamát. Nemcsak képviseli, hanem fejleszti is: a komor, lázas, végleteket csapkodó ballada „alföldivé“, egyensúlyo-

zottabbá alakul nála, a „melegebb éghajlat“ jegyeit viseli. „Megy a hajó lefelé“ ennek az írásnak a címe, a hajón falusiak ülnek, sok mindenről beszélgetnek, a szerelmi bánata miatt ellúnt lányról is. A hajón ül a „cifra asszony“ is, aki miatt a leány „világnak ment“, de nem vet rá ügyet senki. Egyszerre azonban megborzadnak az emberek, feltűnik a Tiszában a holt leány teteme. Egy öregasszony halotti siratóba kezd, a kormányos pedig partra irányítja a hajót, kiteszik a bűnös asszonyt, aki eltűnik a parii fűzesben, a hajó pedig a leselkedő ködben; de a szél még visszahozza a sirató hangját. A ballada itten ugyancsak „végletekből“ nyílik, de szelidebb emberi kiegyenlítésbe hajol, így van ez mindvégig Tömörkény írásaiban. Sohasem él vissza a téma lehetőségeivel, konokul szembehelyezkedik nemcsak a hatásvadászattal, hanem a természetesen kínálkozó hatásossággal is. Nem a kirívót keresi, a határesetet, hanem az általánost, az egyetemet. S jó hírt hoz: az „általánosban“, „az emberben“ kiegyenlítődnék az élet, a sors balladás ellentétei, a viharok magvai. Az egyszerű lelkek bűvös erővel rendelkeznek: emberséggel, mely lehűti a vad gesztusok vérét, a tragédia forró szándékait.

A természettudomány behömpölygött az irodalomba és az ember bonyolultan gazdag lényének animális elemeire terelte a figyelmet. Tömörkény egészen öntudatlanul ennek az iránynak az ellenképeit rajzolta: az emberség diadalait. Mintha tudatosan azt figyelte volna, hogy mennyi néma bensőség és emberi tisztaság él népünkben, milyen gyakran diadalmaskodik benne a jóérzés és a bölcsesség. Legújabbban Illyés Gyula irodalmunknak s népábrázolásunknak szemére hányta, hogy túlságosan megrészegetett Zolától és elmulasztotta népünk belső világának, mélyen emberies érzéseinek kifejezését. A vád bizonyos írók felé talán helyénvaló, de méltatlan, ha a magyar irodalom ellen irányozzák; Tömörkény népszemlélete a felszínes vád eleven cáfolata.

Második novellája, „A Szent Mihály a jégben“ ismét balladás hajlamú: a hajó jégtáblák között reked, mindenki elhagyja, csak a kormányos marad konok hűséggel rajta. A komor balladai hang itt is derűsebb végbe csap: a „Szent Mihály“ megmenekül s hazaúszik. Másik hajós írásában a gazda megüti egyik hajóslegényét, oly harag gyúl a legényben, hogy már-már halálos bosszúba csap, de egyszerre csak tiszta emberi hullám jön fel a haragosok mé-

lyéből. Ez az élmény alaposan foglalkoztatta Tömörkényt, több elbeszélése szól arról, hogy a haragos ütést becsületes kibékülés követi.

Első könyvében még találunk némi szokványos társadalmi feszültséget, a zsöllér bosszút áll a gazdán, a kubicosok a veszélyeztetett gáton konok bizalmatlansággal lázadnak fel az „urak“ ellen, de örömetst végeznek ingyenes munkát, hasonszörű kétkezi emberek érdekében. Tömörkény azonban e társadalmi feszültségek kéznél fekvő tényeit sem aknáztá ki, nem gyávaságból vagy lelkiismeretlenségből, hanem azért, mert más dolgok érdekelték. A népnek a várossal, az úrral, tehát a „másik világgal“ szemben érzett óvatos, ravasz, többnyire néma, de nagyon határozott és egyenes tiltakozását fejezte ki; a paraszti őstermelőknek és a följük épült társadalom boldog birtokosainak örök szembenállását; a nép idegenségét abban a világban, mely a XIX-ik században „európai haladás“ és más efféle jelszavak címén rászakadt. Ezen a téren bámulatraméltót teljesített a legszerényebb és legszükszavúbb magyar prózáiró: irodalmunkban például egyedül ő érezteti, hogy népünknek egészen más tér és időszemlélete van, mint a városlakóknak. Talán túlozunk, ha a nép tér- s időszemléletéről beszélünk, inkább tér- s időérzéséről kellene szólnunk, a különbség irodalmi szempontból azonban lényegtelen. Tömörkény a hiteles tanú, hogy a népi életérzés formái és kategóriái egészen eredetiek, tehát a nép bizalmatlansága, „sunyisága“, a „közélettől“ való idegenkedése, százas veretű szavai, daca és passzív tiltakozása, mindazok a népi vonások, melyeket hol humorral, hol haraggal, hol pedig lenézéssel kezeltek a felülállók és a felülről nézők: önálló és eredeti világkép kifejezői, illetve a városból áradó idegen világkép ellen véghezvitt elhárító mozdulatok. A tárgyilagosabb figyelők észrevették, hogy a nép „más nyelven“ beszél, akkor is, ha történetesen ugyanazokat a szavakat használja, mint az „európai haladás“ sodrába beilleszkedett városi ember, — Tömörkény egy egész életet áldozott annak bizonyítására, hogy e „más nyelv“ mögött egy másik világ lélezkik.

Tömörkény novelláskönyvei örökítik meg azt a páratlanul érdekes folyamatot, hogy népünk másnemű tér s időérzésében miképen tükröződik a mi világunk, melyre különböző címkéket ragasztgatunk, mint „történelem“, „köz-

élet“, „civilizáció“, stb. A nép távolról sem tulajdonít a folyton hullámzó eseményeknek, a történelemnek és járulékaiknak olyanfokú jelentőséget, mint mi, mert elemibb, ősbibb és — valljuk csak be — tágasabb tér- s időérzésbe helyezi őket. Ebben az egyszerű, de valóban nagyvonalú népi távlatban leegyszerűsödnek az események, megszámláltnak a „fontosságok“ s fontoskodások, belső legyintéssel intéződnek el olyan dolgok, melyeket a mi tér- s időszemléletünk túlbecsül. A magyar nép tehát nagyonis határozott belső szellemi magatartással rendelkezik, — Tömörkény ennek a magatartásnak fölfedezője és hűségese sáfára.

A sváb korcsmáros fia nem a városi magyar társadalomhoz hasonult, hanem a szegedi néphez. Az asszimiláció méhe ebben az időben nálunk a város volt, melynek „magyar légköre“ a dzsentriből s az újsütetű középrétegből táplálkozott, a beolvadók többnyire ehhez a légkörhöz alkalmazkodtak. Tömörkény a szerencsésebb és igazabb utat választotta s egyúttal példát mutatott, hogy igazán asszimilálódni elsősorban lent, a népben lehetséges. A kor „intellektuális“ színvonalára igen jellemző, hogy ezt a nagyszerű folyamatot senki sem vette észre. A „Nyugat“ éppenségyen elhanyagolható tényezőnek tekintette Tömörkényt, mint Juhász Gyulát. Ady Endrének kellett Tömörkényt észrevennie és elsőrangú jelentőségére rámutatnia: a „Nyugat“ esszéistáinak látókörét és szellemi jelentőségét élénken jellemzi ez a tény. Ady észrevette, hogy Tömörkény jelentősége és súlya nem utolsó sorban irodalmi bátorságában és emberi hűségében rejlik: a magyar nép emberi mondanivalójának hű tolmácsolását vállalta, — más síkon és értelemben, szerényebb tehetséggel, de lényegében ugyanolyan szerepet töltött be, mint Ady Endre. Ady érezte ezt és rokonának vallotta.

Tömörkényből értesülünk a „népköltészet“ folytatódásáról, helyesebben a nép megörökítő készségének természetéről. Ki törődött ebben az időben a népi lélek „barkácsolásával“ Tömörkényen kívül, például azzal, hogy a polgári nevekhez ragasztott „melléknevek“ egész népmeséket, olykor eposzokat rejtegetnek és őriznek meg a nép nehezen foszló, „háziszöttes“ emlékezetében? Ki tudta egy-egy népi mondat vagy mozdulat mögé odateremteni a hű népi világot, melynek summája a szóbanforgó „együgyű“ megnyilatkozás? Egyik elbeszélésében figyelmeztet, hogy a népi

lélekben érzések és gondolatok folyamai folynak, de nem törnek olyan feltétlenül és mohón szóbeli kifejezés felé, mint a városlakókban, az „urbánus“ civilizáció f elszabadított jáiban, A népben Inkább töményedik az élményvilág, bástyává kövesedik és konokul véd egy világképet s emberi magatartást.

Ebben az időben Móricz Zsigmond is Túri Danit választotta hősnek, Tömörkény azonban megmaradt a Halböröknél és Förgeteg Jánosoknál, a Hadadiéknál és Savanyáéknál, annál a népi rétegnél, melyet eddig legfennebb a néprajzi és népköltési gyűjtők vettek figyelembe. Tömörkény István is folklorista volt a szó legmagasabbrendű értelmében: nem külső elemeket gyűjtött, hanem a benső kép teljességének kifejezésére törekedett. A régi életformákat, a vízi és réti emberek sorsát éppen úgy ismerte, mint a mai embert s azt tapasztalta, hogy az életformák változásán keresztül egyazon életanyag és világkép árad.

Tömörkény figuráinak élete három nagy élmény körül forog, — e három élmény: a mindennapi munka, tehát az életharc, a magatartás a „másik világgal“, tehát a várossal és a népre súlyosodó társadalmi rétegekkel, intézményekkel szemben és a katonáskodás. Tömörkény alig lépett ki ebből a hármas körből, nem érdekelte más, mint a népet sem, melybe alázatosan és fenntartások nélkül csakugyan beolvadt, ő is katonasorban szolgált három esztendeig, Boszniában, a magyar néppel való tökéletes összeforrása alighanem ezalatt fejeződött be.

Mikor hazakerült a katonaságtól, már minden készen volt benne, csak meg kellett indulnia az „eposznak“, mely azután törés és fennakadás nélkül folydogált. Lassan bontakozott, akár a paraszti beszéd, tempósan, pihenőkkel. Lát szöveg nem volt kénes „nagy kompozíciók“ alkotására, holott: nem is volt szüksége erre. A népmesékből sem lehet műeposzt gyúrni s ugyan kinek jutna eszébe, hogy a népdalokat dalfüzérré sorakoztassa? Úgy van értelmük, mint Tömörkény elbeszéléseinek, mozaikszerűen egymás mellett s a látszólag apró képek ösztönösen és természetesen nagy egészet, szerves egységet nyújtanak. A figurák újra és újra feltűnnek, a tájak finom, de természetes színváltozásba öltöznek, a belső képre új s új jellegzetes vonások kerülnek. Ez az író minden sorában egy magasrendű művészi eszmény tökéletesedéséért, teljesedéséért is dolgozott!

Műveiben nyoma sincsen u német „Heimatkunst“ érzelmi pátozának és jóindulatú programszerűségének. Tömörkény a magyar fajta páratlan szemérmességet is teljesen magáévá tette. A szemérem az életben éppen úgy, mint az irodalomban mértéktartásként jelentkezik, — Tömörkény ennek a korszaknak leginkább mértéket tartó magyar írója. Az érzélgés, a lírai kalandozás idegen volt neki, akár elbeszélései hőseinek. Ezek a magasrendű írói és emberi érények azonban hirtelenül urbanizálódott és részben elzsidósodott irodalmi életünkben inkább vétekszámba mentek. Tömörkényt „provinciális“ íróként kezelték azok, akik egy „provincia“ szellemi kifejezésére is gyarlók voltak.

Tömörkény megérte a világháborút, a földindulás derekán ragadta el a halál. Háborús írásai „Népek az ország használatában“ címen jelentek meg. Még megérte Ady Endre elismerő sorait, posthumus könyvéhez pedig Móricz Zsigmond írt előszót, emlékének több versben hódolt Juhász Gyula: a „Nyugat“ nagy magyarjai jóvátették az irodalmi élet felszínes ítéletét és igazságtalanságát. Tömörkény a háborúban is hű maradt önmagához, útjához, írói világához, mely a magyar világnak valóságos, forró része volt. Ezt írja az utolsó mű első elbeszélésében: „Szép májusi esők után olyan ez a föld, mint a paradicsom. A tetején színes virágok, dús, haragosan duzzadó növények, amik mind a föld alól, az ősök csontjaiból táplálkoznak: e virágok és növények, emberek, mind az ősök üzenetei, akik így küldik az élőkhez szeretettel élő leveleiket. Nem igaz az, hogy mostanában találták fel csak a postát. A rokonok már ezeknek előtte is levelezték egymást, a föld alul, meg a föld fölül... a földmunka alkalmával gyakran feltáruulnak a lovukkal eltemetett elődök fegyveres sírjai, a virágokat is azok küldik a kései utódoknak biztatásul fölfelé“. Tömörkénynek tehát megadatott, hogy halála előtt, a nemzeti vércsapolás napjaiban, tökéletesen kifejezze a szegedvidéki magyar nép mitológiáját. Ennek a népnek életérzése ösztönösen és szervesen bekapcsolódik az öröklét élményébe, talán a tájnak köszönheti ezt, ez a táj ugyanis alig visel a hátán történelmi emléket, nem egy korszakra, vagy eseményre emlékeztet, a mélysége azonban annál zsúfoltabb történelem: évezredek nyomai és emlékei nyugosznak egymás felett, — a mi elsőrangú történelmi emlékünks: a csont,

melyet az eke vet fel. Ez a mitológia különben teljesen megvilágítja népünk sajátos tér- s időérzését.

Az író ebben a kötetében tovább mélyül, nagyszerűen megvilágítja a népi nyelv természetét: „öszöntőszerű eltávolodás ez mindattól, aminek hivatalos formája van“. A nép a maga életérzésének képére és hasonlatosságára formál mindent, a népi szellem teremtő tevékenysége tehát akkor is tart, ha éppen nem szakadnak ki mesék és balladák belőle. Tömörkény, a szépíró, mint már említettük, folklorista volt, olyanformán mint Ipolyi Arnold és KM-mány Lajos, az eredeti magyar folklór nagy úttörői, akiknek méltó utóda mindmáig sem akadt. Szépíró támogatta őket s értette meg szándékaik eredetiségét és niélvsósét. Az eredeti magyar folklórnak kútfője lesz majd Tömörkény.

A magyar nép világháborús magatartását elsősorban Tömörkény műveiből ismerhetjük meg, tehát kútfő lesz ő annak is, aki a magyar nép valódi történetét egyszer majd megírja. Ez a nép nem szegül ellene semminek, de nem is olvad bele semmibe, nem adja oda magát semminemű „világáramlatnak“, legyen az békés, avagy háborús. Néma méltósággal, kemény s feszes tartással őrzi világát, a sajátját, hisz benne, ösztönös jóreiménnyel várja diadalát és évezredek megpróbáltatásai gyenge érvek ahhoz, hogy hitében megfogyatkozzék. Az élet fut, tobzódik, erőszakot kövei el a népen, lekicsinyli, látszólag magosán följe ível. azután egyszerre a semmibe vész. A nép azonban ottmarad a mostoha homokon, a semjéken, a nyomorult falvak és magányos tanyák világában, állja az élet folytonos tragédiáját, az események kegyetlen portyázását, mint a szegedi magvarok mondják: a „sarcoltatást“. Ennek a népi magatartásnak komor, balladás mását írta meg a francia hugenotta, a vad hegyek ószövetségi hajlamú protestáns világának a fia, Chamson „L'auberge del' abime“ c. re^ény^n. Történelmi regény ez, a napóleoni háborúk utáni időkről szól. A céltalan, véri pazarló harcok után kegyetlenül támad fel a paraszti tiltakozás: elpusztítanak egy leszerelt napóleoni tisztet, mert „leprásnak“ tartják, ő is benne volt az embert megcsúfoló vállalkozásban. Tömörkény népe szelídebb, megadóbb, de nem kevésbé konok. Amit őriz, ami valóban az övé, azt éppolyan rendíthetetlenül védi, mint Chamson parasztjai. Csak a védelem módjai változnak, de mint Chamson s Tömörkény példája mutatja, a paraszti maga-

tartás a szegedi homokon olyan, mint a francia hegyek között. A példa mást is megvilágít, megfellebbezhetetlenül igazolja, hogy a „szigetre“ húzódott, a tájba fúródott író egyetemes emberi mondanivalót hagyott.

Török Gyula

(1888—1918)

Török Gyula sokáig az irodalom külsőbb vidékein élt. Novellái napilapok hasábjain, regényei jelentéktelen folyóiratokban jelentek meg, s ha az 1914-es világháború folyamán nem alakul meg a „Táltos“ nevű, bevallottan magyar kiadó, akkor talán rövid ideig sem sűt reá a szerencse napja. A kor magyar konzervatizmusának felemás, főként magyarkodó asszimilánsokból összeverődött tábora idegenséget szimatolt középnemességünknek ebben a tiszta utolsó sarjában. A „Nyugat“ nem látott benne alkalmas eszközt a maga éles ízlésbeli harca számára. A „Táltos“ dobta fel a nevét s hozta egymásután döntő könyveit: „A Porban“ s a „Zöldköves gyűrű“ c. regényét, „Fehér Virág“ c. novelláskönyvét. Török Gyula azonban csak néhány esztendeig élvezhette a népszerűség verőfényét, szervezetét megőrlte az újságírói munka és a nagyváros; szívszélhűdésben halt meg, 1918-ban.

Török Gyulát erdélyi „fertálmágnásnak“ nevezi életrajzírója, Harsányi Zsolt. Abban az időben, midőn mindenki „kinőtt“ valamiből, Török benne maradt osztályának lelki, Ízlésbeli és biológiai légkörében. A közéletben a dzscentri grasszált, nyomában az ál-dzsentrík beláthatatlan serege tülekedett és gyanús hagyományokba öltözve tódult a közéletbe egy nagyon bizonytalan társadalom, melyet általában középosztálynak neveztek. A szellemi „ellenzéken“ vérig sértett, meghasonlott magyarok és vezetőszererepre tülekvő idegenek kongatták a halálharangot a múlt felett. Török Gyula görcsösen szorongatta mindazt, amit örökölt, írói állásfoglalása tiltakozás volt tehát minden irányban: azok ellen, akik a hajdani nemesség hulló rétegéből, a dzscentriből csináltak eszményt, de a forradalmi vonal ellen is, mely az ezer esztendőös nemességre sommásan rá akarta borítani a szellemi halál leplét. Ezért maradt magányos ez a veresszakállú, szelíd, álmodozó ember. Ezért nem kaptak

művei mindmáig megfelelő esztétikai és kultúrtörténeti méltatást. Nem csatlakozott egyik koráramlathoz sem, „mindössze“ néhány benső hangját próbálta kifejezni. Vállalkozása mindenesetre a legnemesebb művészi és emberi vállalkozások közé tartozik, de az ilyesminek soha sem lehet vérmes reménye az örök vajúdás, a félben maradt vállalkozások, az egymás nyakára növekvő elintézetlenségek földjén.

Amióta beléptünk az „újkorba“, az „új magyarság“ szellemi időszámításába, tehát 1772-től, az európai kibontakozás és a társadalmi haladás fáklyavivői elsősorban a nemességből jöttek. A parasztság nem tudott kellő számban és súllyal jelentkezni s a századforduló idején sem változott lényegében a helyzet. A francia forradalom gondolatát felvilágosodott nemesek próbálták elvetni földünkbe, a XIX-ik század elején ismét a nemességből vált ki egy hősi csapat, a századforduló idején is ez a réteg vetítette ki magából Ady Endrét. A nyomukban sorakozó hívők száma azonban egyre apadt. A múltban ugyanis a nemesség haladó elemei csupán az államhatalommal és a maradi nemesekkel vívtak harcot. Ennek a harcnak áldozatai éppolyan komolyak voltak, mint esélyei. 1867-től kezdve azonban a maradi nemes dzsentrivé formálódott és váratlan, friss segélycsapatokat nyert a hirtelen verbuvált és zaszvvalékű középrétegben. A középréteg egyre nőtt, duzzadt, bürokrácia alakjában ellepte az országot és hierarhiát alkotott, csúcán a dzsentrivel. A haladás hívői ezzel a hatalmas társadalmi kolosszussal találták szemközt magukat s a kolosszusnak nem volt tisztult társadalmi tudata, vagy érett történelmi lelke, éppen most öntötték össze új „egységgé“, „egésszé“, életérzése bizonytalan volt, parancsszóra várt s ha felhangzott a szó, ütötte tényleges és lelki bokáit; parancsolni a dzsentri pedig ugyancsak tudott. Török Gyula a „Porban“ c. regényében ezt a kétségbeejtő társadalmi helyzetet ábrázolja. Arról hoz hírt, hogy lent a társadalom mélységében ismét megfoghatnak a Hajnóczy Józsefek és Kölcsey Ferencek vetése, tehát európai igényű, tiszta magyar tudat építésére képes nemzedék, de még bimbóban letiporja őt az a társadalmi „henger“, melyet a kiegyezés korszaka önmaga védelmére tervezett és alkotott. Török Gyula regénye tehát vádirat a dzsentri és a mögéje sorakozók közéleti szerepe ellen, ugyanakkor azonban ragyogó védelem a hajdani magyar köznemesség lelke mellett. Ezt a magatartást természetesen

egyként félreértette a két legelkeseredettebb ellenfél: a sváb és a zsidó asszimiláns had. Ha nem alakul egy magyar kiadó, akkor a „Porban“ bízvást örökre elporladt volna.

A „Porban“ kitűnő társadalmi körképet nyújt. Ebben a művében „markolni“ próbál az író, rengeteg életanyagból gyúr regényt, társadalomrajza csaknem országos „térképpé“ szélesedik. Minden figurája mögött tágas életmezők lát-szanak s talán ez az oka annak, hogy általában nem fordít túlságos gondot alakjainak formálására. Inkább az életanyagot ízlelteti: a még falujában ragadt dzsentrinek, a patriarkális kultúra utolsó mohikánjainak, a közigazgatási kiskirályoknak, a középréteg vállán fölfelé kapaszkodó korszerű demagógoknak, a zagyvalelkű vidéki középrétegnek, a fölfelé hunyászkodó és idomítható, de Jefelel kegyetlen renegát-parasztnek, a reménytelen kisvárosnak a természetrajzát és légkörét. Török Gyula reménytelen kisvárosa régi emlékünk, azért volt reménytelen, mert betelt önmagával, nem hitt a porfelhőkön túl szabadabban léleklző világban. Azt a vidéket írta meg Török Gyula, mely a mi nemzedékünk gyermekségét és ifjú korát keresztre feszítette.

Török Gyula nem veszett bele a társadalmi helyzet fényképszerű ábrázolásába, a rideg kisrealizmusba. Nagyon jól látta, hogy a társadalmi reménytelenséget katasztrofális okok hozták létre. A magyar lélek s életanyag széttöredezett, mint a „romlandó cserép“. A hajdani „egész“ darabjai nyilatkoznak meg egy-egy jellegzetes osztályban, osztálytörédekben, típusban és egyéniségben. Kis pólusok tömegére szakadtunk s a kis pólusok dühödten egymás ellen rohantak. A paraszti életkedv csak úrrá pöffeszkedő „komor bikákban“, basaparasztokban bírt feltörni, a nemesség egyik legnagyobb erénye: hallatlan emberi és történelmi érzékenysége eltompult, legfennebb egy-egy kiemelkedő fiát öntötte el kárpótlásul, mint az árvíz és el is söpörte őket egykettőre az életből. Biológiai és szellemi szintézisre lett volna szükség, egybeforrasztó történelmi mámorra, hogy az önmagukban céltalanul száguldozó elemekből újra egységet teremtsen. Ennek a szintézisnek vágyával végződik a regény.

A „Porban“ főalakja, Kender Pál a köznemesség ama tagjai közé tartozik, akikből kedvezőbb körülmények között költők, gondolkodók és reformerek lettek. Nemes plánta, mely történelmi viharok, vagy mélységeket fölkavaró küz-

delmek közepette nagyszerűen megerősödik, termővé és adakozóvá edződik. Az idő, a kiegyezés korszaka azonban halált jelentett neki: ez a langyos, látszatokkal vigasztalódó, a maga porában és sarában kielégülő, a magyarság lelkét mély társadalmi szakadékokkal széttagoló korszak nemi az ő világa volt. Kender Pál öngyilkos lesz a regény végén, öngyilkossága egyéni ügynek, szerelme sikertelenségének a következménye, tragikumában azonban mélyebb: éppen abban rejlik, hogy ilyen okon kell elvéreznie. A regény látszólag a magyar „érzelmeik iskolája“, Kender Pál végeérhetetlen monológjai duzzasztják kövérré, de egyéni ügyében széleszárnyalású vágy feszül: az egészségesebb, új sarj termőföldjét, a magyarság pólusait egyesítő Anyát keresi öntudatlanul, — csak a halál peremén ébred rá, hogy ezért szenvedett végig egy életet.

Nem kell bővebben fejtegetnem, hogy Török Jjyula inkább „úrf ajtajának“ érzékenységgel dolgozott, mint a kortársak dinamizmusával. A Kármánnal, Kölcseyvel, Kazinczyval megindult érzelmesség benne virágzott jellegzetesen magyarrá. A magyar férfiszeméremnek, a rátarti, gögös ízlésnek is Török Gyula egyik leg-hűbb őrzője. Ezért nem rekedt meg, nem is rekedhetett meg a társadalomábrázolás síkján és nem válhatott belőle a szó korszerű értelmében vett realista író, — a valóság mélyebb értelme derengett benne. A magyar realizmus ebben a korban is égetően szükségszerű volt, mert az asszimilációs írók műletanyaggal dolgoztak. Török Gyula azonban szelíden elhagyta a valóság külső korlátait, az életünk mélyén újra s újra feltűnő és sorsunkat irányító ösképeket, őselemeket vizsgálta, azokat a tényezőket, melyeknek csak pillanatnyi formája, alkalmi együttműködése a külső valóság. írásai általában halottakról szólnak, korán elköltözőitekről, akik „belső szüzességgel“ mentek a halálba. Nyilván: a saját halottjait írta meg, vezette vissza az életbe, hogy a magyar „árnyaknak“, a mindig jelenvaló ösképeknek létezését és halhatatlanságát hirdesse. írói világa inkább „A zöldköves gyűrűben“ bontakozik ki.

Ne gondoljuk azonban, hogy „A zöldköves gyűrű“ elvont, metafizikai síkra lendül. Török Gyula „árnyai“ testbe öltöznek, mint őz József úrba, a báróból leít példamutató számtanácsosba, aki mélyből táplálkozó belső formánkat fölényesen megőrzi minden társadalmi változásokon keresz-

tül, tehát a lényeg örök egységét, a „fajta“ halhatatlanságát dokumentálja. Hasonló szabásnak a regény többi alakjai is: Józsa Antoinette, a tragikus erény, Putnoky Kamilló, akinek életét megfordítja egy halott, felszökteti őt a léhaság pocsolyájából a tiszta áhítat halálig tartó tisztelgésébe, a városba szakadt öreg földbirtokos, akinek betegsége alatt szénásszekereket kell járatni az ablakok alatt, hogy magához térjen, az asszonyok, akiknek öle és karja meg tud menteni egy széthullani készülő férfinemzedéket. Egy tiszta, magasrendű életstílusnak (melyet bizvást „a magyarságnak“ nevezhetünk) hősei és az emberi megmaradás nemtői járnak ebben a regényben, láthatók és jelenlévő láthatatlanok, akiknek beavatkozása jelleget és értelmet ad a magyarság életének. Olyan fajtáról ír Török Gyula, mely első-sorban a létezés átérzésében s tiszta belső művek, törhetetlen és megszeplősíthetetlen belső magatartás építésében keresi rendeltetését. Házai megrokknhatnak, életszínvonala megrendülhet, de belső igényét őrizni tudja, látszólag néha értelmetlenül, ez a látszat azonban csalódás: az alacsonyabbrendű életérzéssel rendelkezők érzéki csalódása.

A társadalmi kérdést mindazonáltal „A zöldköves gyűrűben“ sem kerüli el Török Gyula, éppen itt világítja meg a kor egyik legjellegzetesebb ellentmondását: a hirtelen összeverbuvált és gyökértelen középréteg a dzscentri legrikoltóbb, tehát külsőséges és értéktelen vonásaiban szemléli a magyar történelmi hagyomány teljességét, a helyett, hogy *í* polgárosodás vára lenne éppen a dzscentri avas vonásaival szemben, őz József báró kivonul osztályából, példamutató hivatalnok lesz, bárói címét is elhagyja, fia pedig már szabályszerű polgárrá, kereskedővé válik, akit mostohaanyja, Burger Deborah, egy kereskedő lánya próbál visszatérlni, sikertelenül, elhagyott osztályának fellegvárába. Csüán érdekes egyéni esetet ábrázol Török Gyula? Távolról sem, társadalmi folyamatot leplez le: a dzscentri-fellegvár fenn-tartásához döntő segítséget nyújtott a zagyva középréteg, mely bámulta és utánozta a fellegvár lakóit. Erős, egységes polgárság talán magába olvaszthatta volna a régi nemesség maradékát, véle együtt ősképeit, génjeit is, — a mi középrétegünk azonban csak kívülről csodálta és utánozta.

Török Gyula két regényt írt még, de egyik sem jelent meg könyvalakban. Talán jól is van ez így, mély világát a megjelent két regényben teljesen felszínre hozta. Elbeszé-

léseit három könyv őrizte meg: a „Fehér Virág“, „Szerelmes szívünk“ és „A halszemű három fia“. Szétszórt írásainak gyűjtésével, műveinek teljes kiadásával senki sem foglalkozik.

Legnagyobb novellája a „Fehér Virág“, ez az élménye is gyermekkorához és egy halotthoz, tehát évtizedek kohójában makulátlanná tisztult élményhez s halálban örökkévalóvá szépült személyiséghez, „árnyhoz“, ösképhez fűződik. Társadalmi kérdésekről, a szó mai értelmében szó sincsen itt, mégis Török Gyula legélesebb társadalmi megnyilatkozása a „Fehér Virág“. Fehér Virág egy bérescsaládból úri cseléddé „fölemelkedett“ leányasszony gyermeke, apja hitbizományos nagyúr, anyja később utcán keresi kenyerét. Fehér Virág visszakerül a falusi proletársorsba, melyet csodálatos megadással tűr, mintha természetes apja, a nagyúr azért oltotta volna finomabb, hűvösebb vérét a népbe, hogy türelmesebb, „szelídebb“ életanyaggá tegye. Fehér Virág minden célzatosság és akartság nélkül a „százados, szelíd szegénység“ jelképévé nő, — alakja, sorsa mélyen megrázta Török Gyulát, mágikus életérzése, melyet, mint legtöbb kortársát, elfojtott a kor racionalista, matérialista kultúrája és csak olykor merészkedett elő, most egy pillanatra egész bűbájosságában feltör. A halott Fehér Virágot feltámasztja egy éjszakára a fehér, téli sírkert jéghideg halottasházában. Az „árny“ visszatér, hogy szelíd kezével utolsó simításokat végezzen a földön.

Török Gyula a novella nagy mestere volt, ezidőtájt csak Kaffka Margit írt ilyen ösztönös műgonddal. Török művészi ízlése kristálytisza, vannak természetesen erőteljesebb és fáradtabb írásai, de egyetlen hamis hangot, vagy erőszakolt alkotást sem találunk hagyatékában. A Nyugat-nemzedék intellektueljei Ambrus Zoltánt tették meg a műgond, a tisztult ízlés, a tökéletes próza pápájává, holott Török prózája egyesíti az Ambrusnak tulajdonított jegyeket s emellett Ambrusénál gazdagabb, mélyebb, életteljesebb.

A novella azonban Török Gyulának inkább kalandozás volt, hangpróba, életanyagok tapogatása, írói útjának keresése. Témakörének gazdagsága rendkívüli, alakító kezének biztonsága páratlan, még rajzaiba is súlyos művészi igényességet tömörített. Regényei általában novellák alakjában fogantak meg, úgy nőttek tovább benne. De páratlan érzékenységgel hiába tudta minden elébe kerülő életanyag ter-

mészetrajját megállapítani, végzete egyetlen nagy élmény megörökítésére rendelte: a hajdani nemesség génjeinek ábrázolására. Török Gyula egy időszerűtlenné merevedett és a romlás hullafoltjaitól tarka réteg életéből kiválasztotta az örök dolgokat: a fajta ősképeit, egyre visszatérő „árnyait“, melyek nélkül nom létezhet magyar életforma. Senki sem képviselte ebben az időben ilyen tudatos tisztasággal a történelmi lelkiismeretet. Török Gyula volt az igazi konzeratív, a szó mély értelmében, nem pedig azok, akik a történelmi fejlődés ellen szegülve korhadt, avult társadalmi szerkezetet védtek. Török feladta, halálra szánta ezt a szerkezetet, de megmentette s megörökítette a hajdani magyar nemesség életérzésének nemes lecsapódásait. Történelmi tragédiák közeledése és jelenvalósága idején alig értették magatartását, életművének méltánylása mindmáig késik. Helyét sem jelölték meg, holott ott van Ady Endre közvetlen közelében.

Kafka Margit

(1880—1918)

A legnagyobb magyar asszonyíróként éppenúgy a forradalmi újjítók sorába helyezte korának közvéleménye, mint Adyt és Móricz Zsigmondot. Félig-meddig igaza is volt, Kafka Margit sok mindennel harcba szállott, elsősorban másodrangúan fontos dolgokkal. Legdöntőbb művei azonban inkább hűséges megörökítők; Kafka Margitnak sikerült a kor két pólusát klasszikus tökéletességgel és emberi teljességgel kifejeznie: a haláltáncot járó vidéki dzsentrit és a budapesti zsidó-zsidós intellektualizmust. E két pólus között sokfelé kalandozott, formai kérdéseket oldott meg, merész tárgyakat tűzött tollhegyre, nagy művet azonban csak két pólusról hagyott: az egyik a „Szinek és évek“, a másik az „Állomások“.

A „Szinek és évek“ a magyar irodalom legtökéletesebb műalkotásai közé tartozik. Egyetlen Kafka-műben sem találunk többé ennyire érett élményanyagot, életének legmélyebb rétegét írta meg itten, gyermekkorát, mindaz, ami ezután következett: lazább és esetlegesebb volt. Kaffkával gyermekkorában olyasmi történt, mint Petőfivel. A két író természete és méretei persze merőben mások, de a kettejükben megnyilatkozó belső tény bizonyos mértékben rokon

Petőfire, a szláv oltásra volt szükségünk, hogy ki tudjunk szakadni a sztatikussá váló magyar életérzésből s hivatást, más szóval nagy eshetőségeket tudjunk vállalni. Kaffka félig szláv származású volt, félig pedig a szatmári nemesség sarja. Édesanyja Uray-lány volt, nagyon régi törzs virága, maga Szatmár pedig a magyarság egyik legszínesebb darabja. Apja északi ember volt, zárkózott, hűvös tekintetű, aki beleszédült a rothadásában is pazar, kihülésében is forró magyar úri világba. Kaffka Margit vérében hozta az úri-magyar életformát és életérzést, de maradt annyi apai örökség is benne, hogy távlata legyen ennek az életformának és életérzésnek megörökítéséhez. Legmélyebb örökségét tehát asszonyi odaadással élte át és hűvös, mindent látó, tárgyilagos tekintettel szemlélte. Ezért lett a „Szinek és évekből“ klasszikusan érett és kiegyensúlyozott regény, a kor egyik legtökéletesebb műalkotása. Katika Margit, akár Török Gyula, nem a plebejus indulataival, vagy a csupaidegen nosztalgiájával nézte a dzsentrit, hanem érett realizmussal, alázatos igazságkereséssel, ezért látta meg hulló életének melyében egy magasrendű „életforma roncsait. Át-érezte ennek a sztatikus-keleti életformának emberi értékét és félelmetesen szép varázsát, de nem lett rajongója: énjének kettőssége lehetővé tette, hogy legmegrázóbb élményéről tisztult, távlatba helyezett „apollói“ képet adjon. A tömény-magyarok általában képtelenek voltak erre: vagy fülig süppedtek az ó-életformába, s nem látták tőle a világot, vagy kirohantak belőle.

A „Szinek és évek“ gyönyörű sztatikus életképpel kezdődik és azzal is végződik. Ez a kezdet és a vég: a nagy nyugalom, az önkéntes mozdulatlanság, az élet szenvedései árán megszerzett belső egyensúly édessége, melyből egyszer kiszakadtunk, de melybe végül is visszatérünk, bármerre cibál a sors. Vallás ez, de nem dogmák gyűjteménye, nem is gondosan csiszolt erkölcsi és természetfeletti fogalmak hite, hanem az egész emberi lét megadó visszatérése a végső, illetve az első formához, látszólag csupán egy tiszta egyensúlyra épített állapothoz, de tulajdonképen az őshöz, az Egyhez, az örökhöz.

A regény különben legnagyobbreszt vidéki városban, megyeszékhelyen történik. Ha pontos meghatározásra törekszünk, azt kell mondanunk, hogy a századforduló különös úri „urbánizmusának“ világában vagyunk. Az úri urbániz-

mussal a kúria bevonult a városba, a városi házból rezidencia lett, szép s tágas kertek húzódtak a „rezidenciák“ mellett, még a vidéki birtokra, a föld-kultúrára emlékeztettek. Az élet méretei mégis szűkebbek lettek a városban, tehát feszültebb, zsúfoltabb, drámaibb lett a „rezidenciák“ légköre. Furcsa „urbánizmus“ volt ez, mely a városból sem igen látott messzebbre, mint a falusi kúriából, az élet csúcának még mindig a „várat“, a megyeházát tartotta s minden tettvégya a családi politika elkeseredett, szívós gyakorlásában merült ki. A kiemelkedő egyéniségek ezután is családi monarchák voltak, a családi szervezetté züllött törzsi szervezet életformája és morálja élt tovább, az ő keretei között folytatta válságossá romlott életét egy eltévedt társadalmi osztály, az előjogaitól megfosztott s előjogait kerülő utakon-módokon mégis érvényesítő nemesség. Pedig e „monarchák“ képességei még sokkal méltóbb föladatokkal is megbirkóztak volna, de a megettük sorakozó társadalom ekkor már haláltáncát járta. A férfiak fáradtak voltak, egyre-másra letörtek, kemény asszony-monarchák állottak a kormányrúdnál, hogy dőltek után annál megdőbbentőbben grasszáljon a pusztulás. A férfiak dekadens típusú fonyadtak, de az asszonyok testében-lelkében még megrázó bűbájossággal, mágikus vonzóerővel virágzott az úrfajta életkedve és esztétikája, dekadens rétegnél így van ez mindig: a férfiak már a halál postásai, de az asszonyokban még egyszer kivirul az ősi kultúra, az „évezredes“ szépség.

A „Színek és évek“ a szétszóródás előtti utolsó pillanatot örökíti meg: még együtt van mindenki a rezidenciában, a család még hatalom, a romlás foltjai ugyan égni kezdenek a szervezetben, de az életforma látszólag, egy kis mámor felszívása után még megdönthetetlennek tetszik. Az úrfajta egyelőre folytatja a nagy esztétikai színjátékot, az életstílus még határozott, előkelő ragyogással tündöklöklik, mint a nemes fém. Kaffka fejezi ki a magyar irodalomban leghitelesebben és legdúsabban, női ezerhúrúsággal, hogy ez az úrfajta életstílusába öntötte óriási esztétikai igényét, a leg-súlyosabb emberi művön dolgozott: a magatartás tiszta esztétikai formáján, makulátlan szépségén, melyet folytonosan teremteni és bévülről táplálni kell. örökös küzdelemben állottak, fegyvereiket villogtatták s mérték össze, életüket égették és kockáztatták a „semmiért“, magatartásuk ragyogásáért, esztétikai ösztönük kielégítéséért. De szép volt

ez a harc: gavalléros, lovagias viadal, nemes öncélúság, értékek kohója és vészes pazarlása, az életerő vakmerő herdálása. Érthető, hogy átható bűvöletet sugárzott ez a telivéresztétikai életforma, vonzott és asszimilált, míg erős volt és nem csatlakozott hozzá a romlás angyala. Az *életiormán* az a magasrendű öncélúsága régi keleti élmény, mely az úrrendben egyre szűkült, elveszítette egyetemes emberi vonásait, átfogó érteimet s hullásában: a pompa és parádé öncélúságává fajult. Fénykorában a keleti életbölcseesség fölénye élt benne, mely minden mulandó építménynél többre tartotta az ember belső elkészültségét, a polgári korlátokat megvető és szétdúló úri fölényt, a „nomádság“ vidám továbbélését. Az úri tombolásban, mámorban és táncban olykor még fölillant a régi keleti élménynek ez a gazdagsága, egy-egy pillanatra fölcsapott az ó-mámor dús lángja, úe már nagyon fáradt osztaiy lelkében villantak ezek a fényjelek s a rothadás íoszioreszkáiásával kellett viaskodniuk.

Az „úri muri“ ebben az időben már szomorú tor volt, elfajult, öncélúvá iekélyesedett szertartás, hajdani „symposionok“ korcs utóda, de mégis ősi dolgok remiettek föl a mámorban, a birtokaik roncsát fölégető s birtokaikból kikopott, utolsó „kincseiket“ herdáló torozók közösségbe olvadtak benne, egymás azonosságára ismertek és melyen visszaéreztek. Ez a fajta elsősorban nagy, teli, vérpiros élményeket keresett, megharcolt hatalommámort; érzelmi szertartással s bajvívással, olykor drámával megszerzett asszonyt; az életforma diadalra juttatásának pazar örömét; a fejedelmi gög szikrázó élességét; a mámor forró folytonosságát. Mérheterlen erőket és javakat pazarolt érette szenttelen keleti arccal s akkor, midőn az európai Magyarországot kellett volna építenie, de nem vállalta ezt a föladatot, — korhadtt volt már a vállalásra, vagy keleti ösztönei tiltakoztak ellene? Talán mindkét tényező visszatartotta. Talán a menekülésszerű torozás nemcsak egy osztály életképtelenségének beismerése volt, hanem „függöny“ is, mely elfödte a betörő kapitalizmus közönséges, nemtelen színjátékát? Mindenesetre felszínes dolog csupán rothadtságukról és életképtelenségükről beszélni, mert a XIX-ik század második felében olyan áramlatok jöttek Nyugatról Magyarországra felé, — elsősorban a kapitalizmus — melyek sem testének, sem lelkének nem kellett. A magyarság

ugyanis minden időben nemcsak reagált Nyugatra, hanem tiltakozott is ellene. Keleti hordák ellen fordult ugyan nemegyszer, de legősibb élményei, ha a tudat mezejére érkeztek, keleti gyökereitől hoztak hírt, mélyre szívott élményekről és kultúrákról, melyek valójában még sohasem áradtak s ha áradnának, ki tudja: a magyarság vajjon Nyugat védőbástyájának, vagy Kelet előőrsének vallaná magát? Az úri magyarságban is benne élt ez a tiltakozás és nemcsak saíát korhadtsága pusztította, hanem a nyugati „áramlatok“ is.

A kapitalizmus korában csupa „eltévedt lovas“ népesítette be a magyar vidéket s az „eltévedt lovasok“ mámmorral enyhítették tanácstalanságukat, iránytalanságukat. Kaffka mélyen beléjük látott, nem nyúlt egyoldalú szociológiai kegyetlenséggel hozzájuk, hiszen mámmorukban ott csillogott még a régi, szent részegség: a kedv sudár, tiszta-esztétikai felszökése. Az Uray-unoka végtelen asszonyi áhítattal örökítette meg ezt a mámmort, mely anyáinak s nagyanyáinak arcát és testét hevítette valamikor. Asszonyos odaadással és érzékenységgel magába fogadta, gyöngyszemekké érlelte a mámmoros életformának minden rezdülését. A „Kaffka-lány“ azonban távlatból is szemügyre vette a vonaglásnak beillő mámmort, az „ösi jussok“ földcsuszamlásait, a XX. század hajnalán tragikomikus figurákká züllő úrrendet. Szemléletmódja kettősségének köszönheti páratlan művészi tökéletességét, mondanivalójának egyedülállóan érett és teljes zamatát.

Az idegen csak úgy maradhatott meg ezen a láposingoványos, mocsárgőzős s lidérces talajon, ha mereven elkülönült és ellenségesen szembehelyezkedett véle. A jóhiszemű idegen, akit magával ragadott az életforma, a parádés torozás varázsa, bele is pusztult. Az úrrend az utóbbit megtúrta, a szembeheiyekedőt megvetette, a szolgálai alázattal besompolygó zsidót pedig „szolgálatába“ fogadta. Hiszen az úrrendet már elöntötte a „mindegy“ reménytelensége, a biztos csatavesztés tudata, de még egyszer lebecsátotta függőnyeit a „Magyar Ananké“ előtt, mint egykor Mohács előestéjén.

Kaffka gyermekkorára éppen úrrendünk legválságosabb pillanataira esett. Még látta az eredeti életforma gögös uralmát, mely azt parancsolta, hogy minden percben késznek kell lenni, tökéletes magatartást kell tanúsítani, mert mélybefúró szemek előtt állunk szüntelenül, ösi törzsek virágai

ügyelnek reánk és összecsucsják a kelyhüket hamis szó hallatára, tétova vagy idegenes mozdulat láttára. De látta Katika ennek az életformának múlását is, amint vázáz aszott és porrá hullott: „a család, ez a híres, együttérző fundáció“. Látnia kellett a „nagy földrengés“ hajléktalan-jait, akik inkább dideregtek az ősi rezidencia romjai között, semhogy újat építsenek. A reánk zúdult „újtól“ irtóztak, vagy csupán életképtelenek voltak? Katika megállapítja, hogy a nép, ha emberséges volt az úr, véle érzett, mellette áliott, nem mintha nem lettek volna álmai emberségesebb sorsról, de az „újtól“ még annyit sem várt, mint a régítől, a patriarkális kornak legalább az „üteme“ emberségesebb von; jói emlékezett erre a nép.

Kanüa gyermekkorában betekintett a „lápvidék“ zugaiba, látta a natúrgazdálkodás korszakának tagadhatatlan íüiüjet, meiyböi napjainkban a francia Giono csinált hitvallást. Kesobb a naturgazüálkodásnak a többtermeies nevében üzentek hadat, de vájjon a régi módszer mellett csakugyan kevesebbet lerreiteKV Nehéz erre a kérdésre felelni, mert a régi termeles bamulatraméitön sokoldalú volt, tehát magasrendü is a „gabonagyarakhoz“ képest. Az is elvitathatatlan, hogy egyensúlyozottabn emberi életszínvonalat teremtett, messzire terjesztette a családiaság érzését és tudatát; nem süllyesztette merőben kapitalista vállalkozássá, emberen és emberiségen átgázoló versennyé a munkát. Kan ka egészen véletlenül s csak úgy mellékesen erről az életi ormáról is nagyszerü képet ad. Ugyanigy meglátta a passzív rezisztenciában, a lápok közé visszanzúzóó életben a „kivárás“ keleti türelmének bölcsességét, de kitünő szeme azt is észre vette, hogy a hosszú passzív rezisztencia, az erők konok bezárkózása, önmagukba süllyedése lassankent megmérgezi a szervezetet és gyógyíthatatlan válságba csap.

Kaffka meghallotta a népi morajlást, mely oly kegyetlenül veretett vissza a rezidenciák kemény, bástyaszerű falairól. Megdöbentette az újsütetü középréteg szelleme, a vidék „korszertü“ fejlődése, az újmódi építkezés szedettvedettsége: a belső bizonytalanság és alacsonyrendüség anyagba öntött kifejezése. Mindez azonban csak egy-egy szín a regény mérhetetlenül gazdag pompájában.

A „Színek és évek“ második fele: a család züllésének krónikája, a bomló életek idegrohamainak, emberi oszlásának kórképe. Lekopik a nemesség utolsó ragyogásának

fénypora és szederjes foltok látszanak. Ezt a feladatot ugyanolyan hűséggel végezte Kaffka Margit, mint a nagy esztétikai mánórnak, a régi életformának elemzését. A regény vége felé van egy jelenet: dércsípte őszi regeiént találkoznak a letört hajdani tündöklők. A jelenet meghatottsága úlat enged Kaffka lírájának, a líra helyénvaló is itten, mert ezt az elfáradt, oszlásnak indult úrfajtát már csak lírai megérzéssel lehetséges felfogni, „ megfogalmazni”. Öreg fajta ez, mélyében aszúvá érlelődött élménytömeeggel, „élet-szesszel“, melyről nehéz már megállapítani, hogy éltető nedű-e, vagy mérég? Ez az érett élmény tömeg löki passzivitásba az úrfajtát, a „mindent láttam, mindent megízleltem“ tudata; a valóságos megélés, a teljesedés már nem elsőrangú szükséglet neki. „Elvérzik egy gondolaton“ — írta Ady Endre erről a típusról, de az is megesik véle, hogy hőtíg melepszik egy szép érzés, vagy gondolat tüzenél.

A „Színek és évek“ a keleti-úri magyarság legmagasabbrendű esztétikai elemzése. Akkor írta Kaffka, midőn a szociális izgalom s nekilóduló szociológiai kultúra arra ösztönözte az írókat és a gondolkodókat, hogy általános és összefoglaló vonalakkal dolgozzanak. Hirtelen szakítani próbáltak a régivel és új ország s társadalom körvonalait kezdték kibontani, tragikus események helyes előérzésében vallották, hogy nem lehet várakoznunk, érzelegnünk, a múló életformák utolsó lobbanásaiban gyönyörködnünk. Kaffka Margit azonban asszonyi ösztönnel — az asszony az igazi őriző! — megmentette a „romlás virágait“, a múlás zordon burkában még pihegő szép és meleg életet. Kaffka sem védett osztályt s reá szabott társadalmi szerepet, amint Török Gyula sem sülyedt ilyen magatartásba. De fölismerte a társadalmi lét mögött az emberi létezés mélyebb törvényeit és elemeit, ő is tulajdonképpen a magyar „génék“ krónikása ebben a regényben, a fajta emberi végzetének titkait kutatta, az életformák külsőségein túl a gyökerek felé tapogatott és a gyökerek világát meg is találta, ezért olyan klasszikusan harmonikus ez a regény. A legmélyebb emberi megérzés és megismerés határtalan öröme enyhíti és varázsolja a tragikus anyagot a szó legmagasabb értelmében élvezetessé.

Kaffka Margit másik nagy regénye az „Állomások“. A regény Rosztoky Évája a nagy vidéki földindulásból menekül Pestre, kiszakad züllő családjából és beilleszkedik a

másik pólusnak, a Budapesten hirtelen elburjánzott zsidó intellektualizmusnak világába. Az „Állomások“ nem olyan mély alkotás, mint a „Színek és évek“, élményanyagát már érett fővel és szívvel fogadta magába Kaffka Margit, aki ugyanolyan ragyogó világossággal elemezte ezt az életet is, mint a „Színek és években“ a vidéket, de nem tudta olyan forró odaadással, annyi asszonyos alázattal átélni, mint a lápvidék örömeit és retteneteit. Az „Állomások“ mégis elsőrangú jelentőségű mű, szociológiai vonatkozásban is, tárgyilagos és megbízható kép a századforduló és a századelő fővárosi intellektualizmusáról, a furcsa magyar-zsidó nász titkairól és figuráiról.

Kaffka tekintett be először az új Budapest mélyébe, melyről a zsidó értelmiség érthetően annyi hamis hírt terjesztett és csalóka illusztrációkat sokszorosított. Kaffka látta meg a gyülevész városalkatban a gyülevész lelket, a hordalék-szellemet. Az idegen tőke Budapestre „hurcolkodott“, ő szabta meg az új élet lehetőségeit és stílusát, ő adott polgárjogot az „új életre“ és száműzte belőle az ellenálló lelkeket. A hirtelenül fölseperedett pénzarisztokrácia új társadalmi tömörülést és kiválasztódást hozott létre. A „Színek és évek“ mater-familiásai és gyönyörű ösztön-asszonyai helyébe kékharisnyások léptek, a felszállingózott vidéki gavallérok nyomában túlbuzgó intellektuelek sorakoztak, akik játszi könnyűséggel és a jövevény könnyelműségével „foglalták össze“ és intézték el a „bogóságos“, nehéz magyar sorsot. A kúria és a vidéki rezidenciák szerepét „nagypolgári“ szalonok vették át, a magyar beszédet zagyva fél-intellektuális és ál-intellektuális műnyelv váltotta fel, a fáradt úri rendnek még életképesebb tagjai zsidónők ölen keresték a „megújodást“. Csakis fáradt úri rend és elnyomott nép világában történhetett ilyen változás, ekkora merénylet egy fajta s közösség alkata ellen. Kaffka mindennemű célzatosság nélkül asszonyos hűséggel s a nagy művész lelkiismeretével és igazság-imádatával nyúl ehhez az életanyaghoz, ezért érezzük művét az idő távlatában hitelesnek.

A vidéki „lápból“ kitört magyarok a zsidók mellé szorultak s mégis eredendő idegenséggel állott egymás mellett a két „összeszorult“ réteg, — a magyar mély szemérmével, a zsidó kíméletlen szemérmétlenségével, — elsietett és gyors válságokba torkoló nász volt ez. Kaffka „apró“, de

valóságos mozzanatokban, a mindennapi élet súrlódásai-
ban érezte a magyar-zsidó ellentét feloldhatatlanságát,
nem olyan „nagystíliún“, mint Szabó Dezső, de több mű-
vészi önmérséklettel és emberi hihetőséggel. A pesti szalon-
zsidó beszédmodort is Kaffka örökölte meg éppen olyan
tökéletesen: mint a „Színek és években“ a vidéki életstílust.

A zsidóság új „Salamon-templomot“ szemlélt a szá-
zadforduló fővárosában. „Nyugatos“ légkörnek nevezték
ezt a sajtóságos egyveleget: innen s onnan összekapkodott
félíg tudományos, félíg dilettáns elméletek, erőszakolt mű-
élmények, összetákolt világképek és tudatos dekadencia
tobzódását, a szemérmetlen hangot, a „kijelentés“ elszánt-
ságát, mely egy közösség — a magyarság — nevében je-
lentette be igényét anélkül, hogy e közösség sorsából bár-
mit is vállalt volna. A regény egyik figurája így fakad ki
a zsidó intellektualizmus hordáia ellen: „az ő szörnyű iz-
musaik, Wilde, Baerdsley, Kraft-Ebing, Freud nevei szel-
lemi kaviárul, a disznólkodás szalóni, intellektuális for-
májaként. Egy-egy leánvgeneráció első házibálijától az
utolsóig tart egy ciklus. Oh, ez a társaság! írók, akik nem
írnak, festők, akik nem festenek; lányok, kik nem lá-
nyok.. . ejh! Egy másik kerületben zsírral üzérkednek,
ami tulajdonképpen nem is zsír; itt meg kultúrával játszódnak,
ami szintén nem kultúra. Hanem csak *diszn* ... óh!
Hogy sajnáltam ma azt a derék Miklós inast, meg azt az
egészséges szobalányt, hogy ilyeneket kell hallaniok.“ Ez
a zavaros áradat lepte el a fővárost és sajtójukon meg
egyebükön keresztül lassanként a magyar életet. A zsidók
bejelentették a „nagy vállalkozást“, hogy némi magyar
elem magukba olvasztása segítségével megcsinálják ezen a
földön végre „Nvugatoí“. Kaffka azok közé tartozott, akik
együtt úsztak velük, egyéni sorsa egyre inkább beilleszke-
dett ebbe az áradásba, mégis ösztönösen tiltakozott ellene;
nagy író volt: egyéni sorsánál messzebbre látott. Tiltakozá-
sának emléke az „Állomások“, melyben elsőrangú elemző
képességétől eltekintve hiába keressük a „Színek és évek“
dús írói erőit, dokumentumnak azonban az „Állomá-
sok“ a legnagyobbak közé való.

Sok mindenről lerántia ez a regény a leplet, így a zsi-
dók Ady-ku!fuszának álságáról: a saját „Messiásukat“ vár-
ták, de egyelőre — „jobb“ híj ián — Adv Endrét helvette-
sítették be. A „Korrobori“ jelentőségét pedig tisztábban

látta, mint Ady Endre. Ady életének alkonyán írta „Korrobóri“ c. cikkét: a korrobóri egy vad törzs tánca, a férfiak járnak, a nők pedig muzsikálnak. Ady úgy látta: nekünk a zsidók „muzsikálnak“, buja s raffinált kultúrafélét, mámort termelnek, mi táncolunk és gerjedünk s talán szülünk is: új népet. Kaffka regényében egyik figura ezt vágja a zsidók szemébe: „Hát erre vártok ti, persze, ennek a . . . rothadásnak a szagán andalodtok? Ti!... Rendesen élt az apátok, pénzt szerzett össze, magatok is gonddal vagytok a folytatásra szépen... és ez legyen nektek az üdülés, a cirkusz, egy „fajta romlása“ kell az idegeiteknek műélvezetül; kik nem láttatok soha egy rokont rondán, borgőzben, elbutulva, mint az állatot? ... Ó, Nérócskáim! Ebura!.. . Hátha még nem is olyan biztos? ...“ Kaffka „Korrobórija“ azt tanítja, hogy a zsidók „táncoltattak“ bennünket, mert saját felszabadulásukhoz, kielégülésükhöz, emberi önérzetük duzzasztásához szükséges „egy fajta romlását“ látniuk, végigkéjelegniük, — így aztán az ő dzsenti-megvetésük merőben másgyökerű, mint a népfiaké. Már Szabó Dezső „Az elsodort faluja“ előtt megmozdult Kaffkában a szándék: a Nyugat-korszaknak és társadalmi hatásainak mérlegét megcsinálni. Látta a közeledő vést: a hirtelen nőtt nagytőkések elpuhult fiai félelmetes felelőtlenséggel izgatják szivacsos szervezetüket. Belecsöp-pentek a nagypolgári módba, nem kellett az emelkedésért izomgyakorlatokat végezniük, puhák maradtak s most „történelmi“ izgatószerre van szükségük: áldozati oltárra akarnak vinni egy társadalmat, de nem úgy, mint a „kiváltak“ és a félelmetes „választottak“ szokták, tehát a nyugtalan tömegek élén masírozva, hanem csak a tömegeket ugratva. Maguk azonban az utolsóelőtti lépésnél, midőn a tömegek Lendületét már úgysem lehet megállítani, csöndesen visszacsompolyognának bélelt, selyem-bársony menedékeikbe. A zsidó-polgári lelkiséget éppen olyan félelmetes valóságossággal ábrázolja Kaffka, mint a zsidó érzelmesség emelyítő szirupját. Ez a szirup is pusztító mákony: fajtánk férfi-erejét kezdte ki.

Mire a regény végére érünk, csaknem az egész magyar társadalommal megismerkedünk. A csöndes, félig züllött vidéki társadalom megy a maga végzetes útján, a fővárosban pedig új végzet szeleit vetik és viharait dagasztják a bevándorolt fajta elszánt merészei, akik könnyelműen koc-

káznak, mert a nép, a tömeg, az áldozatok örök viselője idegen nékik. Kaffka regénye 1917-ben jelent meg könyvalakban, de meglepő előérzessel vet fényt a következő esztendőök eseményeire, a zsidó intellektuális réteg magatartására. Nemsokára Szabó Dezső hangosabban, elszántabban hirdette ugyanazokat a végső következtetéseket, Kaffka Margit regényét pedig, mely terjedelmében és méreteiben is emlékeztet „Az elsodort falura“, elfeledte a hátlatlan magyar tudat.

1917-ben jelent meg a „Hangyaboly“ is, egy apácázárdának az élete. Kaffka ismét gyermekkorának élménytartályaihoz nyúlt, de csak novellára futotta. A világháború alatt jött a „Két nyár“, melyet ugyancsak kis regénynek, vagy beszélynek nevezhetünk, érdekes adat az író fejlődéséhez: a nagyváros, az új környezet elvezette a naturalizmushoz. Érett elbeszélései is ezidőtájt láttak napvilágot „A révnél“ címen. Kaffka Margit az Ady-nemzedék egyik legkitűnőbb novellistája. A magyar novella érdekes, izgalmas, nyugtalan műfaj, rengeteg minden történt benne, irodalmi irányok vajúdtak, regények vázai nyomultak a keretei közé. Cholnoky Viktor egész írói világot sűrített elbeszéléseibe, Justh Zsigmond magyar népregény-ciklus alapjait rakta le, Thury Zoltán nagy szándékok torzóit hagyta reánk izgatott, túlfűtött novelláiban, Papp Dániel a magyar-délszláv érintkezés erjedő, súlyos ízét hozta. Kaffka novella-hangja más: ő a magyar elbeszélés teljes és tökéletes esztétikai kivirágása. Ennyi műgondot és ilyen csordulatig érett élményeket senki sem öntött még a magyar elbeszélésbe. Túlságosan férfiasan bántunk ezzel a kecsesebb, érzékenyebb formával, túlsúfoltuk, túlterheltük, mert a legszerencsésebb pillanatokban is kevésnek éreztük, mellékes folyamatnak véltük. Kaffka asszonyiségának előnye itt mutatkozott: „kézimunkázott“, csipkét vert, horgolt, de a „kézimunka“ látszólag szűk kereteibe, akár a népművészet, választékos kozmikus szépségeket, dús élmények finom lecsapódását, egész világképet sűrített. A bensőséges és halkabb formát nem terhelte túl, hanem páratlan önmérséklettel telítette, megtalálta a novella művészi egyensúlyát, természetes alakját és méreteit. Mégis semmi csináltság sincsen elbeszéléseiben, nem a tudat matematikai játéka, mint annyi s annyi Kosztolányi-novella, hanem természetes növények, érzékiek, olykor asszonyosan buják.

Kafka az első igazán fölszabadult magyar asszony, aki ösztöneinek, esztétikai hajlamainak, női életérzésének érett művészi hangot és tökéletes formákat talált. A bizalmas női közlés fojtott, forró hangját szabadította fel gazdag, érett epikai hanggá. Fejlett szelleme és ösztönössége mindvégig egyensúlyban maradtak. Nem küszködött, nem viaskodott, nem voltak írói válságai, olyan természetesen, közvetlenül és biztos mozdulatokkal szerepelt az irodalomban, mint műveinek asszonyai az életben. Kafka asszonyai pedig nem múlnak el sohasem: virágzó érzékiségükben egy fajta értelmét és emberi jelentőségét hordozzák.

Krúdy Gyula

(1878—1932)

Krúdy Gyula a századforduló idején tűnt fel, azóta haláláig, a harmincas évek elejéig, teleírta a folyóiratokat s méginkább a napilapokat. Regény, tárca, karcolat s széljegyzet futott szüntelenül a tolla alól, rovatjai voltak a lapokban, könyvek és füzetek tömege jelent meg a nevével; ponyvát írt; álmoskönyvet szerkesztett. Olyan volt, mint a gyümölcsfa, mely nem törődik, hogy merre gurul a termése. Számba sem vette, hogy mit írt, egy-kettőre el is felejtette, önmaga álmélkodott volna talán legjobban, ha műveinek szétszórt tömegét valaki elébe tárja. Töméredek írása sárgul régi napilapok hasábjain s veszett el a szerkesztőségekben, ő maga feledkezett meg róluk legelébb. A kapitalizmus korában, midőn az írók odaadó gonddal „adminisztráltak” magukat és építették érvényesülésük útját, mintha vállalati igazgatók lennének, Krúdy úgy élt, mint a vérbeli muzsikusz, aki önmaga kedvéért szólaltatja meg a húrokat s merő véletlenség, hogy mások is gyönyörködnek muzsikájában, ömlött belőle a prózává oldódott zene, törődött is vele, hogy milyen tájon futnak szét melódiái s maradandó nyomot hagynak-e, vagy pedig szétfolynak a semmibe. Tudta, hogy mindaz, amit mi életnek nevezünk és oly sokra becsülünk, parányit sem értékesebb a rettegett „semminél”.

Úgy élt a huszadik század omberbolyáhan, mint a nagyvárosba vetődött barbár. Hozzászokott, hozzánőtt,

mégis alig bírta elviselni, mert zsúfolt belső élete visszafelé húzta: álmos falvak, zizegő nádasok, sóhajtozó folyópartok világába, az elhagyott őstájjra. Lépten-nyomon előretörték benne az emlékek, mint az árvíz, védelemre volt tehát szüksége s védőszentjét Liber atyánkban, az alkoholban találta meg. Roppant szervezete bírta az alkoholt, más ember ilyen életmód mellett a kezdet kezdetén delíriumban pusztult volna el, ám Krúdyban a delírium teremtképeséggé alakult, nem dűlta szét, inkább egyensúlyt teremtett benne. Ha tudatosan nézi az életet, ha beilleszkedik irodalmi légkörünkbe, másodrangú íróvá zül-lik, vagy pedig meghasonlik emlékei, hajlamai és a körülötte zshivajgó élet feloldhatatlan ellentétén. A delírium azonban elkábította tudatát és réseket nyitott a tudatalatinak, életerzése mélységében sűrűsödő élményeinek és emlékeinek.

Mindvégig éjszakázó életet élt. A nappal nem az ő világa volt, alig akadt keresnivalója a valóságban, a kapitalista korszak Budapestjében. Éjszaka jött meg az ő ideje, midőn még a nagyváros zshivaja és fényei sem tudják elfojtani a másik világ jelentkezését: az árnyakat, az álmot, az emlékek súlyos csobbanású, vagy csöndesléptű visszatérését, a tudat alatt szendergő életnek szelíd kopogtatását, vagy baljóslatú dörömbölését. Az éjszakát szerette, midőn sebesültek és elítéltek lopakodnak elő, hogy még egyszer kortyintsanak a létezés italából és mámorukban kiöntsék mindazt, ami lelkük fenekén összegyülemlett csöndes panasznak, vagy emésztő méregnek. Az éjszaka kellett neki, midőn a valóságos élet körvonalai lágyan szétomlanak s helyet adnak apáinknak, nagyapáinknak, őseinknek, titokzatos kapcsolatainknak, napfényben láthatatlan összefüggéseiknek. Krúdy látszóig korhely és kártyás életet élt, szoknyák után futkosott, dőzsölt, mint barbár a metropolisban, de ebben a barbárban a borospohár mellett őskultúra oldódott modern művészetté.

Krúdy első könyvei a kilencszázas években jelentek meg. Elbeszélésekkel kezdte, egyelőre Mikszáth Kálmán nyomain ballagott. Első könyvei elárulják, hogy a nemesi kultúrából csöppent a magyar irodalomba. Hiába tűnt el a rendi Magyarország, a népi világ a feneketlen mélységben maradt, ahol azelőtt volt, hírnökei elpusztultak a faluban, ha magvaik meg is fogantak, nem jutottak el a végső

állomásig: a virággá nyílás örömeig. Budapesten polgári irodalmat próbáltak teremteni a zsidók és a hozzájuk olvadó magyarok, a vidékről felvetődött jobbak pedig továbbra is a nemesi kultúra „utolsó üzeneteit“ hozták s úgy látszott, hogy sohase fogyunk ki ezekből az „utolsó üzenetekből“. Mikszáth, Ady, Justh Zsigmond, Kaffka, Móricz, Török Gyula többé vagy kevésbé, de bizonyos mértékben mindenesetre a nemesi kultúrából táplálkoztak. A Mikszáth-nyomokon útnak induló fiatal Krúdy Gyula csakhamar bebizonyította, hogy a nemesi kultúra sokkal mélyebb vidékéről jön, mint mestere. Krúdy Mikszáthtól a pajkos történetet tanulta, a pikáns novellát, ezenkívül helyenként előtörő szlávos íze emlékeztet némiképen Mikszáthra, ám Krúdy „szlávossága“ más volt, mint a nagy palócé: lengyeles, tehát könnyelműbb, fölényesebb; a könnyelműség Krúdynál elsorangú művészi értékévé nőtt: fölényesen ment a maga útján, közömbösen nézett mindenre, ami érdeklődésének körén kívül esett. Első novellái vidéki úri históriák, nemesi családi novellák, egyben tanúságok, hogy a nemesség „emberségét“, belső kultúráját milyen kevéssé aknázták ki a magyar irodalom. A nyugati kultúra túlságosan ráncfeküdt, íróinkat általában s elsősorban az érdekelte, hogy miként tudunk rezdülni a nyugati kultúra megnyilatkozásaira. Néha ugyan különös hangokat hallottak, bévülről jöttek ezek a hangok és hasonlatosak voltak tájaink sóhajtásaihoz, egy-egy pillanatra föl is villant az írókban, hogy ezekre a hangokra kellene figyelniök, — Kölcseyben szemlélhető tisztán ez a vívódó folyamat, — de azután megrettentek tőlük; túlságosan „idegennek“ találták őket; ha a nyugati kultúra hangjaihoz hasonlították, barbárnak vélték. Nem tudták: mit kezdjenek velük „Nyugat kapujában“, melyről különben oktalanul és folyton letagadták, hogy Kelet végvára is. Így voltak nemcsak ezekkel a hangokkal, hanem általában a magyar étellel, azt is barbárnak vélték, bár szerették, de egy kicsit, néha nem is kicsit, szegyenlették. Krúdy a tanúság, hogy gyermekkorában, tehát évtizedekkel a jobbagyfelszabadítás után, midőn a régi udvarházak és kúriák már régen gazdát cseréltek s a hajdani nemesség a kataszternél körmölt, vagy előkelőbb hivatalba menekült, még mindig mennyi emléke élt a nemesi kultúrának. Úgy véljük néha, hogy egy viruló

társadalom termő bőségéből merít a fiatal író, holott a régi bőséges életkedvnek csak foszlányait dolgozta fel.

Más tekintetben is elválík a fiatal Krúdy útja Mikszáth Kálmántól. Mikszáth látókörét gyakran lezárta a humor kerek és kerekítő mosolya, ám Krúdyban valami feszegető nyugtalanság észlelhető. Nem időzik olyan tempósan és kényelmesen témáinál, mint Mikszáth, nyugtalanul szökellik, mohón vándorol, sokat markol. Korán jelentkezik írásaiban érett korának legjellemzőbb vonása: az élet és az álom összefonódása s az ébrenálmodás, a merengés: melyet a gondolat és a megézés, a sejtés és a látás, tehát az ember legnemesebb képességei közösen szövögetnek. Figurái olykor félig-meddig már fantomokká válnak, egyelőre nem is tud mit kezdeni velük, de már sejtí, hogy a magyar legalábbis annyira a maga „fantomjainak“ él, mint a valósnak. Természetesen ezek a fantomok másnemű lények, mint amilyenekkel a nyugati irodalmakban találkozunk.

A századforduló idején a városi polgári irodalom dívatba hozta a magyar táj és a szellemi klíma lesajnálását. Szüksége volt erre, hogy a maga gyorsütetű lényét igazolja és kapitalisztikus természetű szellemi üzleteit sikeresen gyümölcsöztethesse. A fiatal Krúdyban a lenézett vidéki élet egyszerre kivirult, minden színe és íze szellemmé párolódott, megindult, létét érezte, mondanivalóit suttogta. Az urbánus elmélkedők, főként a zsidók és a bűvkörükbe került magyarok arról panaszkodtak a századforduló idején, hogy a magyar élet szegény, nem ád elegendő élményt és ingert nagyszabású művek, modern regényeposzok teremtésére. Krúdy eleven cáfolat volt már elindulásában is, de nem akadt magyar kritikus, aki jelentőségét a maga teljességében látta volna. Legtöbb művéről komolyabb kritika nem is látott napvilágot, utolsó könyveit észre sem vették, vagy pedig közhelyeket férceltek róluk; a haladók éppen úgy megfeledeztek róla, mint a konzervatívok. A fiatal Krúdy már látta, hogy a magyar élet groteszk, aszimmetrikus, melyet hiába igyekeztek nyugati szimmetriába törni Kaznczy Ferenc óta annyian. Azt is érezte, hogy ez az aszimmetrikus, gyakran groteszkba hajló alkat a szimmetriánál tökéletesebb, átfogóbb, kozmikusabb egyensúlyt fejez ki, tehát magasabbrendű és ősbí egyensúly is létezik az antikból kölcsönzött nyugat-európai szimmetrikus harmóniánál. Krúdy nem pácolta humorba n szimmet-

rikus figuráit és a saját törvényei alapján megnyilatkozó aszimmetrikus magyar egyéniséget, volt bátorsága a maga valóságában kifejezni és mindvégig hű maradt hozzá; a legnagyobbak művészi hűsége jellemezte.

A nemesi lélektől örökölte a valóság elől való menekülést; abban az időben „menekülőkkel“ volt teli az ország, a nemesség maradéka futott s keresett menedéket mámorban, vad tréfákban, önmarcangoló pusztulásban, pazarló virtusban és hasonlóknban, mert a valóságban, a ránk szabadult idegen életformákban, a nyugati csapadék nyomán sarjadt új világban nem találta helyét. Nemcsak Krúdy örökölte ezt a menekülő végzetet, hanem csaknem minden magyar író, aki a nemességből jött, Ady Endre is. Ám Ady Endrében óriási halálélménnyé nőtt ez a menekülés, Krúdy sokkal közömbösebb volt a halállal szemben, elpusztíthatatlannak tetsző szervezete és életereje ellenállóbbá tette. Megállott a „menekülők“ között s szemügyre vette világot: az emlékeket, a levedlett élményeket, a fantomokat, a megrozant emberek lelkéből kihullott és útfélre vetődött évezredes örökséget.

„A szakállszárítón“, „A podolini takácsné“, „A pajkos Gaálék“ még csupa szabályos kerek novella. Még sokat ád a szokványos mesére, a fogható történetre és ebben a modorban is kitűnő elbeszélőnek bizonyul. 1910 után történik döntő fordulat írásművészetében. Egyszerre ösztövére meséjű történeteket kezd írni, felületes szemlélő azt hiheti, hogy hanyatló korszakba érkezett. A külső történet mindinkább eltűnik írásaiból s egyelőre nem pótolja még nagyarányú belső ömlés, de az író már fölemeli fejét az „ölből“, a patriarkális érzelmesség zsongító légköréből, a „családi kör“ hangulatából, langyos legenda-világából. Az átmenet Szindbád volt, a keleti hajós, az Ezeregyéjszaka hírnöke, akinek történeteiből csaknem az író önéletrajzát is összeszedhetjük. Szindbád alakja ismét „visszahatás“, helyesebben „visszautas“ a magyar irodalomban. Szelíd, de hátrázott tiltakozás a magyar romantika és realizmus emberábrázolásával szemben egyaránt. Novellafüzérek tömege született róla s a Szindbád-históriák jobbjai és legjobbjai már nem a régi novellatípus ellen tiltakozó szikár írások, hanem tele vannak prózává folydogáló zenével, sajtóságos kozmikus légkörrel és bűbájossággal. Szindbád

nem „egyéniség“ a romantika duzzadt, vagy a realizmus körülhatárolt értelmében, tulajdonképen nem is ő a Szindbád-históriák igazi hőse, hanem a szeszélyes, irgalmatlan és kiszámíthatatlan lét, mely löki, sodorja, vonzza, kalandokba bonyolítja. Tájak, kozmikus mámorok és szomorúságok úsznak véle, emlékei testet öltenek, halottjai visszajárnak, az élők pedig olykor holt képpé fakulnak. A létnek Szindbád körül gomolygó atmoszférája szinte fontosabb Szindbád alakjánál s a léha kalandor egyre jobban a mítoszok emberségére emlékeztet: a kozmikus színjáték mérhetetlen gazdagsága és szent felelőtlensége csapódik le benne. A kor nem vette észre, hogy ez a raffináltan finom figura milyen kemény és elszánt tiltakozás a nyugati kultúra létszemlélete és ember-fogalma ellen. A racionalizmus, a realizmus, a naturalizmus és a materializmus bekerítette a létezés egy-egy darabját és „rendet“, „rendszer“ alkotott a szűkreszabott határokon belül, élesen elkülönítette a dolgokat, néhány eredőre vezette vissza őket, egypár alkotó tényező alapján pontos és kielégítő magyarázatot próbált adni az egész létről. Az irodalomban megalakult a homocentrikus létszemlélet, a racionalizmusba korlátozott emberhez szűkítették a létet s a világot, a ráció fénysugarával akarták megvilágítani a mindenséget. Krúdy közönyös göggel szembehelyezkedett ezzel a felfogással, tehát korának uralkodó kultúrájával, vállvonítással felelt a ráció elbizakodott követeléseire; a legnagyobbra vállalkozott: a határtalan létet próbálta furcsa zenei-prózaival művekkel megfogni, felérni. Szindbád ennek a kísérletnek a hőse.

Közben megpróbálkozott, hogy regényt írjon a maga életérzésének képére és hasonlatosságára. „A vörös postakocsi“ az első kísérlet, nemsokára pedig folytatását is megírta „őszi utazás a vörös postakocsin“ címmel. Ebben a két műben csaknem teljesezés, ami a fiatal Szindbád-írásokban sejtés, már érezzük a fantomok suhogását, de ezek a fantomok eleven emberekben vesznek lakást. Félig-meddig azonosak az élőkkel, akik folyton kilépnek a szokványos emberi dimenziókból, melyeket különben nagyon szeretnek és forrón betöltenek, szívesen időznek szeszélyes kanyargóinál, holott lényegében csupán az élet határelménei és sűrített tartalma érdekli őket. Krúdyt is az élet sűrített tartalma érdekelte, melyet csak a mámorban lehet megfogni. Művészete azonban nem nevezhető szürrealistá-

nak, inkább mágikusnak s bűbajosnak, bár mágiája még csak szárnyát bontogatja ebben a két regényében.

De már nyíltan szakít az élet meseszerű ábrázolásával, a határozott történetre, események logikus sorrendjére épülő regénnyel, melyet „reálisnak“ vélt a kor. Krúdy azonban tudta róla, hogy a legkéznélfekvőbb valószerűtlenség és valószínűtlenség. Ahhoz közeledett, amit a racionalista kor „látomásként“ kezelt, holott többet fog össze a bennünk és kívülünk történő létezésből, tehát valóságból, mint a realizmus és a naturalizmus minden igyekezete. A magyarság páratlan egyensúlyérzéke természetesen Krúdy Gyulában is elevenen élt, a „vizionárius“ helyenként tobzódik az érzékiségben. Majd csaknem átsap a társadalmi regénybe, még pedig a legművészebb úton: nem elegyít irányzatosságot a műbe, nem lép fel szigorú prédikátoros modorban, hanem a keleti bölcs „mindent megértő“ egykedvűségével ábrázolja, hogy mi minden tört be 1867 után az országba, mi csalta, szédítette, fosztogatta s egyben vigasztalta, narkotizálta az elgyengült és korhadó nemzedékeket. Tökéletesen látta a századforduló összetevőit: a lumpolást, a prostituálódást, a keleti semmittevést és a nyugatos bomlást. Észrevette, hogy a magyar bomlás mérgei mint keverednek a modern urbánizmus mérgeivel s a kettő furcsa, nyugatosan ázsiai lázától miként vonagolunk, táncolunk, vagy pedig önmagunkba roskadunk; Ady „Korrobori“ címen írt erről a folyamatról. Megjelenik Rezeda úr, aki társadalmi síkon balek, nyugat-európai szemmel nézve fejlődésbeli csökevény, de amúgy: szép öreg álmok viselője, ragaszkodik álmiaihoz, belső valóságához, mint az anya gyermekéhez, vagy a gyermek anyjához, ittragadt ódon figura, de a tiszta emberség egyelőre céltalannak tetsző tartaléka is. Krúdy érezte, hogy a kapitalista-materialista, racionalista nyugat-európai világrend értelmében haszontalannak tetszik a magyar társadalom jelentékeny része, nincs számára fölmentés és jövő. De ugyanakkor érezte az időszerűtlenek, a lemaradottak, az életképtelenek igazát; meghallotta, hogy tisztább emberi magatartás és gazdagabb, érdekesebb életanyag hörög s haldoklik bennük. Nem csupán a társadalmi harc „elesetteit“ látta, hanem az emberi elesetteket is, akiket egy ránk kényszerített idegen életforma sebzett halálra s akik élve fantomokká szépültek, vagy nyomorodtak. Úgy vetették

be magukat ezek az emberek az „urbs“ életébe, mint az öngyilkosok a nagy tóba, kísértetek lettek már életükben. Egy irányt tévesztett társadalom vonaglását, seblázát, vízióit és agóniáját Iái la Krúdy Gyula, az úri magyarság nagy halotti torát, mely társadalmi szemmel nézve riasztó volt s méltán ítéltetett halálra, de mégis: magyar ősképek mozdultak a halálraszántakban. Krúdy látszólag az úri magyarság írója volt, valójában: a keleti magyarságé. A nemesi kultúrát mindenestre nem a nép ellenében védte, hanem a nyugatról áradó kapitalista civilizációval és kultúrával szemben vonultatta fel. Érezte, hogy egy nagy magyar korszaknak, a nemesi kultúrának utolsó pillanatait éljük. Azt sem tagadta, hogy ez a korszak gyakorlati sikon csöddel zárult, de romlásában is nagyszem emberi színjáték volt.

„Eltévedt lovasok“ lépdelnek s vágtainak Krúdy első két regényében, kergetik a világosságot, melyet szomjúhozna, de ezen a földön már csak, vagy még csak lidérccek pislognak s intenek fényt csalfán. Szemere Miklósban, a két regény vezető hősében tulaj donképen azt írja meg, hogy hová züllött a „nagy kán“, ő járja legválasztékosabban az úri magyarság haláltáncát, de más jelentősége nincsen. Krúdy többek között ezt a haláltáncot is páratlan művészettel írta meg, — hangsúlyozom, hogy többek között, — mert a társadalmi mondanivaló csak egy üteme volt dús zenéjének, Krúdy mindig az egész létezés kifejezésére törekedett s tér és időszemlélete messze elhagyta a kor tér s időszemléletének határait. A társadalom nála csupán egy elem volt az egész *léti*, a mágikus alkatú ember lényének sűrű egészében, ezért Ady s Juhász mellett ő a korszak kifejezetten mitológiai alkatú írója. S éppen ezt nem vették észre benne és nem méltányolták, pedig ha műveit összehasonlítjuk a kor nyugat-európai irodalmával, feltétlenül érezzük, hogy Krúdy mélyebb, ősbibb, dúsbabb kultúrából jött, de méltányolhatták-e ezt a nagyszerű ténny, midőn a „balkánizmus“ szabadult kultúréletünké, folyton kívül keresték igazolásunkat, a magyarság eredeti egyéniségére és múltjára pedig indokolatlan lenézéssel tekintettek. Krúdy éppenúgy euráziai alkatú író, mint Ady, vagy Tamási; újabban Prousthoz szeretik hasonlítani, holott művészete egészen más humuszból, okokból és kényszerekből nőtt, mint Prousté.

A „Vörös postakocsikban“ bontakozott ki teljes érettségében leíróművészete. Leírásában mindig van bizonyos mágikus és mitológiai elem, valami az ősi ember ösztöneinek lázából, de zeneivé finomítva. Másik érdekessége a „Vörös postakocsi“ folytatásának, hogy a királyi rémdráma, Rudolf trónörökös halála és a hozzáfűzött legenda mennyire elmélyült benne. Krúdyban éppen úgy, mint Adyban és Juhászban kivirult a magyar mítosz: a halottak együttműködése az élőkkel, a halottak kozmikussá nőtt életének lecsapódása az élőkre, az „áldott kísértetjárás“, melyet különben már a páratlanul finom ösztönű Petőfi is sejtett. A babonákban eltorzult mítosz újra megszépült épen akkor, midőn, honi „nyugatos elmék“ a mítosz halálharangját kongatták.

Krúdy a világháború derekán bontakozott ki igazán: 1915 és 1920 között születtek legnagyobb művei. Tömérdek novellája mellett egész sereg regényt írt, a magyar regény határai beláthatatlanul megnőnek ezekben a művekben, életérzésünk diadalmasan hódít, olyan tájakra érkezik, olyan szüzi életdarabokat s élményeket tesz magáévá, melyekhez ki tudja mikor érkezik meg a lomhán ballagó magyar tudat. Ebben az időben született a „Napraforgó“, a szlávos mélabú találkozik az életesebb magyar pezsgéssel, a misztikum elegyedik a bölcs kétellyel, a lengyeles cifraság az egyszerűségekre való törekvéssel. Modern figurák őslényekkel váltakoznak, a valóság éles vonalait a népmese bűbájossága fátyolozza. Urbánus fények jelei és izgalmi futnak végig a szabolcsi pusztá ázsiai nyugalmán, fölverik időtlen merengését. Szörnyetegek, rémek, démonok jelennek meg, kiléptek a mitológiából, korszerű testbe öltöztek, csak mi nem vesszük észre, hogy mi lapang az időszerű köntös alatt, mert a kor tudatszűkítésének, az életérzés töppedésének áldozatai vagyunk. Pedig őslények, világerők, kozmikus fitorok és mosolyok megtestesítői vagyunk s ha elaltatjuk egy-egy pillanatra tudatunkat, nagyszerű jelenések tolnak szürke életünk helyébe. Krúdy „antihumánus“ író volt, az alvilág s a démonok lakóhelyét látta az emberben, legjobb esetben: angyalok és démonok leszármazottjait. Mágikus és démonikus erők átjáróhelyének tartotta az életet, ezért becsülte olyan kevésre, ezért nem félt a haláltól. Neki volt ebben az időben a legtágasabb, legdúsabb írói birodalma. S nemcsak

egyensúlyérzéke vetekedett az antik kultúra harmóniájával, hanem a zsvivjgó természetet, a kozmosz életét is nemegyszer mélyebben átérezte, mint az antik.

Ennek a páratlanul bőséges teremtő korszakának gyümölcse az „N. N. Egy szerelemgyerek regénye“. Óriási kozmikus és humánus életképek váltakoznak ebben a regényben a létezés és a történés széles mezőin, melyeknek ölében eltörpül, elvész a külön ember, mint a tücsök a mezőben, csak zenéje, fölérzése szórja be a tájat. Krúdnyak ez a regény a leglírikusabb kitörése; nagy lírikus is élt benne, de tömött, dús életérzése elvetette a líra karcsúbb formáit, az epika természetes „formátlanságára“, szabad ömlésére volt szüksége. Az idillt írta meg ebben a könyvben, a magyar életforma puha marasztalását, a táj magába fogadó vonzalmát, a merengés legmagasabb értelmét: az egyre szépülő emlékek folytonos „lélekvándorlását“. A sztatikus, megkötött, a tájba illeszkedett, a mozdulatlansággal szövetkezett életformának, tehát egyik legmélyebb keleti örökségünknek himnusza ez a könyv. Bizonyosság, hogy a mozdulatlanság alkalmas és méltó a végtelenség átélésére, a tájba gyökeredzett ember messzebbre ér, mint Szindbád, a nyugtalan hajós.

Harmadik nagy, egyben legnagyobb s alig méltatott regénye ebből a korszakból az „Asszonyások díja“. Ha ma Krúdy-renaeszansz jut valakinek az eszébe, feltétlenül Szindbádra gondol, ki tudja, mikor veszi észre tudatunk, hogy a legsziniétikusabb magyar regény immár megszületett és kultúrterületek, életformák s epikai formák sűrűsödnek benne egészszé, a léhangoknak olyan teljességét hordozza, aminőt eddig csak a zenében, a legnagyobbak legkitűnőbb alkotásaiban észleltünk. Csakis európaivá finomult „barbár“ lehetett képes ilyen vállalkozásra, „úr“, a szó legmagasabb értelmében, akit nem kötnek külső terhek, kötelezettségek és belső gátlások, hanem akarata alá rendelt anyagnak tekinti az életet, leigazza és a maga képére és hasonlatosságára új rendbe kényszeríti. Nomád hajlamok nélkül sem születhetett volna meg ez a regény. A modern nyugati irodalom szükségszerűen magára öltötte a polgár ólomszárnyait. A város súlyos kövei és a lomha polgári életformák láthatatlanul reá nehezdedtek, a ráció szigorú törvények kordájába fogta az ösztönöket, az élet tehát nagyon gondos szűrőn keresztül, „túlhumani-

zálva“, érkezett az irodalomba. Látszólag ugyan hatalmas irodalmi szabadságharc történt, a naturalizmus például az ösztönök életére vezette vissza az egész emberi létezést, ugyanakkor azonban két ösztönnek, az ön- és fajfenntartás ösztönének működésére „egyszerűsítette“, tehát a „haladás“ és az „emberábrázolás szabadságának“ örve alatt megtagadta az ösztönélet sűrű, összetett voltát, ágas-bogos gazdagságát. Krúdy ebben a regényében szakít legszerencsésebben, mert legbátrabban a nyugati szemléletmóddal: mindjárt a regény első soraiban az egyszerű polgári figura, Czifra János mellett feltűnik a Démon, a láthatatlan kísérő és kísértő, az emberi személyiség „alteregója“, akiben összesűrűsödik mindaz, amit a szabályszerű polgár nem mer megélni, hanem gondosan száműz életéből. A Démon az elfojtott vágy, az álom, a megbilincselte ösztönök üzenete, a szellem titkos jele, a lélek néma pihegése, a kötelékei közül időnként felszabaduló eredeti emberi hajlamok szabad kószálása. Ez volt a Démon a mitológiában is: az őszállapot, a kozmosz és a káosz hírnöke a hűtlenné vált emberhez; Cziira János temetésrendező és szabályos polgár mellett tehát a mitológia küldöttje áll őrt.

A mű első harmincöt lapja különben polgári regénynek tetszik, ferencvárosi életkép s a harmincötödik oldalon úgy érezzük, hogy a polgári regényt szükségtelen is folytatni, az író kimerítette a névtelen pesti polgárok életét, még pedig távolról sem „mennyiségi“ tekintetben, tehát az ábrázolás külső eszközeivel, hanem inkább zenei kompozíciót szerzett. Ekkor következik a nagy meglepetés: a Démon megmutatja Czifra János törvénytisztelő és átkozottul józan polgárnak mindazt, amit gondosan sepert tudata eleddig nem volt hajlandó tudomásul venni, bevezeti Budapestnek, — Budapestnek? a modern ubs-nak — rejtelméibe, oda, ahol megelevenedik maszkká rendezett arcunk, felszabadul alteregónk, a kísérő és kísértő Démon s kárpótlást vesz magának. Ebből a nagyszerű életanyagból és élménytárházból gyengébb tehetség mindenesetre erkölcsrajzot írt volna, Krúdy azonban nem köt ki ilyen sekély partoknál, tudja, hogy amit „mai erkölcsnek“ ostoroznak, sokezeréves vergődést takar. Nem Pestről van itten szó s nem is a nagyvárosi erkölcsök boncolgatásáról, hanem emberi lényünk s létünk elnyomott „alvilágának“ feltörő bosszújáról, borzalmas „elégtételről“. Ezen a tájon

különben már teljes mértékben kibontakozik a regény „szabása“: a főhősökre és főeseményekre épített regénynek nyomát sem találjuk, jönnek s mennek a figurák, a meglepetések, a váratlan események, hiába keressük a ráció logikai összefüggéseit közöttük. Krúdy, a regényíró semmiesetre sem volt építőmester, olyan „értelmetlenül“ és meglepetésszerűen hullámszik az esemény, mint a valóságos életben, melyből a regényírók általában karajokat szelnek s azután ezeket a kiszakított életdarabkákat is „rendezik“ a maguk elméleti világának képére és hasonlatosságára. Krúdy regényének anyaga látszat szerint szétfolyó és szétömlő, mégis szerves egységnek érezzük, tehát olyanfokú művészi teljesítményt nyújt, aminőre magyar író sem előtte, sem utána nem volt képes. A regényíró általában az egység illúziójával dolgozik s matematikai összhangra építi művét, Krúdy a mérhetetlen változatoság ösiszetartozandóságának hitét és illúzióját adja, mint a zene. Epikus arányok és lélektani méretek helyett kozmikus és mitológiai méretekkel nyúl be az életbe, egy ősi kultúrájú és elemibb emberi jelentőségű kontinensnek, Ázsiának szemléletmódjával és életérzésével. Ázsiában az ősi ember, a „barbár“ és a legmagasabb emberi kultúra került egyensúlyba, ennek az egyensúlynak egyik művészi kifejezője a groteszk. Krúdyban is ez a két ropant tényező egyensúlyozódott, mindvégig „barbár“ maradt, de művészetének finomsága, érzékenysége nemcsak elérte a nyugati kultúra csúcspontjait, hanem — talán nem túlzok, — túlnőtt rajtuk.

Egy kis kitérés szükséges, Krúdyt össze kell hasonlítanunk a kelet-európai regénnyel is, meg kell jelölnünk helyét a kelet-európai irodalomban s úgy érezzük, hogy ez a kísérlet némiképen a magyar kultúra kelet-európai helyére és jelentőségére is rámutat. Az embernek s démonának viszonyáról óriási regényeket írt Dosztojevszkij. A nagy orosz író is a kettő egyensúlyát kereste, egyre nagyobb kísérletekbe fogott s az egyensúlyát egyre kevésbé találta meg. A Karamazovokban például a két tragikus fivérrel szemben Aljosára mutatott, aki a földet összeköti az Istennel, tehát megváltó új sarj születését várta, népének terhes méhéről prédikált, a keresztény messianizmusból óhitű-szláv messianizmust alkotott. Látta az egyensúly elemeit, de csak elemeit látta, a teljesedés élményéhez

nem jutott el, hiába vándorolt nyughatatlanul és szüntelenül népének beláthatatlan élettengerében. Krúdynam ez az egyensúly sikerült legszintetikusabb regényében, legmerészebb kísérletében, az „Asszonyságok díjában“. Az egész ember megszólal ebben a regényben, Démona lerázza bilincseit, markába kapja eddigi rabtartóját, kalandokba, fájdalmakba és határtalan gyönyörökbe hurcolja; alvilági dörmögések és magasba szálló fohászok törnek föl egymás mellett; a zárt s rendezett emberi világ és a démonikus atmoszféra összefolynak; dúlt csatatérré válik a test s a lélek és mégis nagyszerű egyensúly uralkodik a regényben. Az író nem tagadja meg a kelet-európai—ázsiai démonizmust, de nem fordít hátat az európai humanizmusnak sem, hanem egyensúlyt teremt belőlük. Sikerült neki mindaz, ami a legnagyobb kelet-európai regényírónak. Dosztojevszkijnek sem sikerült. A siker egyúttal bizonyosság, hogy bizonyos tekintetben előbbre vagyunk minden kelet-európai népnél; a szintézis alkotására való hivatást mi örököltük.

A regény derekán ismét fordulat történik, az „erkölcsrajz“ befejeződik s átveszik az uralmat Krúdy Gyula sajátos víziói. Ettől kezdve egy vajúdo asszonyról szól a regény. Az asszony kínjai közepette átéli eddigi életét, az emlékek s a látomások azonban nem képszerűen peregenek, hanem testté, érzéki valósággá válnak. Ám nemcsak személyiségek, figurák és egyéniségek kerülnek a regényvízió lapjaira, hanem az embereken és tájakon szüntelenül átvonuló lét is. Egyre jobban érezzük, hogy személyiségek, figurák, zárt emberi sorsok ábrázolásával a határtalan életnek, a „létnek“ csak kicsiny töredékét foghatjuk fel. Itt értjük meg Krúdy sajátos humanizmusát is, mely egyként mentes a szláv szájalomtól s a nyugat-európai individualizmustól, inkább valami ősi biológiai önérzet él benne: dús belső vegetációval válaszol a lét határtalanul gazdag vegetációjának. A maga módján hajolt le az esetekhez, a „senkikhez“, a „Szépasszonyok díja“ nyomorult, megvetett, páriasorsra ítélt asszonyában utánozhatatlanul dússá nő az élet, terek és idők felfoghatatlannak tetsző élményanyaga tör fel. Krúdy humanizmusa pogány hitvallás; a kereszténység megalapította az ember belső gátrendszerét, zsilipjeit és határmezsgyéit, két elemre osztotta a belső embert: angyalira és démonira; a kettőt szün-

telen háborúskodásra ítélte. A kereszténységgel szemben Ázsia az ősi egy, Ázsia vallása az ősegynek megtisztulása, az ember egész valójának megnevesedése, a testnek és a léleknek közös itallal történő megnyugtatása, kielégítése. Krúdyban ez a keleti vallás nőtt modern művészetté, belevegyült a XX. század széteső éleibe és erősebbnek bizonyult a század „elemeinél“. Nem választotta ketté a belső életet mint a. keresztény szemlélet, nem elemezte holt-pontok? ÍT mint a korszerű nyugati irodalom, nem vezette vissza néhány ösztön működésére, nem pazarolta ereit a „fogalmi meghatározás“ formuláira, hanem a maga egész valójában kiöntötte, a tudatos és a tudatalatti események mesterkélt elkülönített életét egymásba zúgatta, az embert és a Démont — mint valamikor a Teremtő — összekeverte.

A kor nem értette Krúdy világát, nem bírta elhinni, hogy a modern nagyváros, az anyagi célokért tülekvő élet, a rációvá töppedt szellem és az elaltatott lélek világának légköre éppenúgy tele van mágiával, mint a primitív törzseké. Npm tudta, hogy az ember gyökerei milyen messzire nyúlnak, a hanyatló kultúrának hitt, mely az emberi szellem és ösztönök határait olvan gondosan megsabta s e határokon túl csak „nihilt“ látott. Krúdy bizonyosság volt, hogy ez a „nihilt“: észlelt és tudatosított életünkél mérhetetlenül gazdagabb élet.

A fogantatás és a szülés misztériumának legangvalibh ábrázolását kapjuk ebben a regényben, a démoni kavargás után egyszerre az ég felé vonzza tekintetünket Krúdy Gvula, a démoni hang angyali szózáttá tisztul. Olyasféle egvensúlv él ebben a műben, mint Dante trilógiáióban s e hasonlóság érdekes tényt világít meg: egvensúlvérzékünk Eurónában egyedül a latinnal rokon. A latinság dolga azonban könnyebb volt, mert ősisége televénevéből sariadt, a kancsolat közvetlen és forró volt. A mi f^lndn-tunk súlyosabb volt: nemcsak Európához kellett idomulnunk, hanem Európát is magunkhoz, keleti valónkhoz kellett idomítanunk. A feladat nagyon kevés magvar alkotónak sikerült oly tökéletesen, mint Krúdy Gvulának, talán csak két legnagyobb zenészünknek, Kodálynak és Barióknak életműve hasonlítható hozzá. Az orosz bünt szemlélt a démonizmusban, édes vétket, a nyugati kultúra

alacsonyrendűséget, Krúdy bizonyoságot tett magasrendű tartalmáról, kozmikus mélységéről.

A regény végén megdicsőül az anya, megszüli gyermekét, átéli az asszony legtisztább örömét és elköltözik. Most már értjük a kínlódo asszony vízióinak dús szépségét és félelmetes ömlését: az élet a halál előtt végső „összefoglalást“ rendezett. De megmarad az új sarj, csataternek az ember és a Démon vitájához, vagy paradicsomnak az ember és a Démon frigyéhez. Krúdy az „Asszony-ságok díjának“ korszakában írta a „Hét bagolyt“ is, mely távolról sem olyan mély alkotás, mint az „Asszonyságok díja“, inkább korrajz: a régi magyarságnak és a századforduló urbánizmusának ütközete. A korrajz különben Krúdy egyik legkedveltebb formája volt, legsikerültebb korrajzai a „Tegnapok ködlovagjai“. A félmultat szerette idézni, a félmúlt minden jellegzetes figuráját ismerte. Kődlovagjaiból megjelent ugyan egy vaskos kötet, de ez a könyv a termés tizedrészét sem tartalmazza. A többi: régi napilapokban sárgul annyi s annyi művével együtt.

1920 után szívesen kalandozott Krúdy a történelemben is. Egyik legérdekesebb kísérlete, „A templárius“ befejezetlen, mint maga a történelem. A tatárjárás idejéről szól és középpontjává nem a tényleges történelmi eseményt, hanem a templomos lovagot teszi. Látszólag csonka, kidolgozatlan, félig nyers történet ez az írás; Krúdy „szabálytalansága“ egészen új dolog történelmi regényünk területén. Az emberek, akik a jelen bonyodalmaiktól, ellentmondásaitól s végleteiktől megundorodnak, megszépítik a multat s a történelmi regényben azt keresik, amit ma nélkülöznek: a létezés tényezőinek összhangját, az emberi és társadalmi sors logikus törvényszerűségét. Krúdy a maga szuverén módszerével közeledett a történelemhez, rátapintott az ember társadalmi sorsának vérszopóira: a minden időben kialakuló nemzetközi szervezetekre. A tatárjárás korának két nagy nemzetközi szervezetét Rómában és az Ázsiához szító templomos lovagok rendjében szemlélte Krúdy Gyula s úgy vélte, hogy minden más erő e két roppant nemzetközi szervezetnek vetülete. De alkalom volt ez a regény arra is, hogy az ázsiai kánt, az ázsiai hatalomvágnak félelmetes figuráját megrajzolja. Tökéletesebb és elemibb ennek a figurának megjelenítése Móricz Zsigmond Báthory Gáboránál, de Krúdy nem tudja annyira éltetni a történelmi figu-

rát, mint Móricz Zsigmond. „Fölrélmése“ azonban a magyar irodalom legnagyobb soraihoz tartozik: „A domb tetején egy ázsiai lovas állott szobormozdulatlansággal és a völgybe nézett. Olyan volt, mint valami szörnyű istenség, mely lóháton jött a tibeti sivatagból. . . Hegy volt a hegy hátán. A templárius tölcserít formált a tenyeréből és háromszor elkiáltotta magát: — Jah Allah! — A szobor egyszerre felhővé vált, amely vihargyorsasággal száguldott le a hegyről a völgybe. Ázsia görgött le a hegyről lezuhanó kövekkel, mint bölcsők és koporsók képmásai, ahol az emberiség született és meghal. Az ázsiai isten szinte a fákat túlnőve közeledett sivatagsárga arcával, hosszúkás szemével, lapos orrával és széles ajkával, amely egyszerre az egész földet meg tudja csókolni, hogy annak vérét kiszívja a maga táplálására“.

Más érdekes megállapítást, illetve sejtelmet is találunk ebben a történelmi regényben. Krúdy csak úgy oda-vetőleg megemlékezik a laikus vallásosságról és keleti visszaütésnek tartja. Nagyszerű ösztönösséggel olyan kérdéseket súrolt, melyekről a magyar tudatnak fogalma sem volt. Másik történelmi regényében, a „Festett királyban“ a Mohács utáni időt ábrázolja, — Krúdy „festett királva“. Zápolya Jánosa: a magyar történelmi regény egyik legkülönb fimiráia. Itt sem a történelmi események ábrázolásával tündöklök, mint a másodrangú történelmi regényírók, hanem az epizódokban remekel, a történelmi hős emberi figuráit mutatja meg: a regény elején Zápolya tokaii szürete ismét a magyar regény legtökéletesebb lapjai közé tartozik. Krúdy kozmikusán „közömbös“, szánalomtól és indulatoktól, rokon- és ellenszenvektől mentes szemlélete különösen alkalmas volt a történelmi múlt véres és iszapos valójának ábrázolására. Krónikás modorban írt, de senki sem oltott még a „krónikába“ ennyi esztétikát: a magyar táj és a légkör természetes varázsát, kegyetlenséggel s vad-sáné'nal vegyülő híbbáiossáéát. Zápolvát a tokaii svüret és a tokaii táj mélvillatú elégia iába helvezi, a társadalmi és a történelmi lét vigasztalanságát szüntelenül áttöri a világ zánorozó sugaraival. A regény végén pedig egészen észrevétlenül átcsap a legendába, a mondába, a népmesébe; az „átcsapás“ egvedül Jókainak sikerült ennyire.

A húszas évek végén jelent meg „Boldogult úrfikoromban“ c. regénye, Móricz Zsigmond „Kivilágos kivirrad-

tig“ c. mesteri munkájának urbánus mása, — hogy félre-
 értés ne essék Krúdy aligha ismerte Móricz Zsigmond re-
 gényét, de egy törzs hajtásai voltak, a két ellentétes irányú
 íróban is rokon vonásokat találunk tehát. A „Kivilágos ki-
 virradtig“ egész cselekménye vidéki úri asztal mellett törté-
 nik egyetlen névnap estén, a „Boldogult úrfikoromban“
 egy pesti sörházban s ugyancsak együltében folyik az ese-
 mény. A regény különben: Budapestre tévedt vidékiek má-
 mora és mámoros önvallomása. Krúdy hétköznapibb és leg-
 könnyebben „fogható“ figurái vonulnak itten fel s szavaikkal,
 mozdulataikkal, az arcukból s lényükből sugárzó má-
 morral önkénytelenül magyar szimfóniát teremtenek. A mű
 távolról sem tartozik Krúdy legjelentősebb írásai közé, de
 alkalmas volt arra, hogy a kor észrevegye s némi méltány-
 lást hullasson feléje.

Utolsó műve, „Az élet álom“ c. novelláskönyv már mint
 az író „sajátja“ jelent meg. Ebben a könyvben foglalnak
 helyet „gasztronómiai“ novellái, akár az öregedő Falstaff
 emlékiratainak tarthatnánk őket. Ebben az időben, 1931-
 ben, a „piac“ már nem volt hajlandó Krúdyt „fölvenni“. Az
 irodalmi tudat ekkor volt a legszűkebb s Krúdy valóban az
 utolsó percben halt meg. Ki kellett költöznie kedves mar-
 gitszigeti lakásából, Óbudán húzódott meg, villanyát tar-
 tozása miatt kikapcsolták, írásait a napilapok is nehezen
 fogadták el. Lassanként a deliriumra sem tellett volna
 Krúdy Gyulának, pedig az ébredés szörnyű lett volna, le-
 hetséges, hogy már ébredezett is, az egyre nehezedő ke-
 nyérharc talán meglebbentette előtte a valóság fátyolát s
 fölrémlett az idegen világ arca, melyet Liber atyánk olyan
 gondosan fátyolozott eddig. Talán ez a feldöbbenés állította
 meg elpusztíthatatlannak tetsző szívét. Csak egy furcsa rán-
 dulás történt és átlibbent a másik világba, mint hajdan
 Szindbád ódon vidéki kerítéseken a tiltott gyümölcs birodalmába.

A legmagasabbrendű felelőtlenség élt Krúdyban, a no-
 mádé, a pusztai lovasé, akit nehezen érthetünk meg a pol-
 gári civilizáció korlátolt törvényei alapján, mert tudatunkkal
 föl nem fogható kozmikus mámor és „felelőtlenség“ él
 benne. Ez a felelőtlenség tette nagy íróvá, páratlanul me-
 résszé, vakmerővé. Két irodalmi korszak határán, midőn
 a restaurált régi rend tüzzel-vassal és elaggott kegyetlen-
 séggel küzdött penészes törvényeinek uralmaért, az új pe-

dig a maga törvényeinek diadaláért Krúdy csöndesen, észrevétlenül, nem méltányolva, szellemi világunk fölé nőtt. A kiegyezés korszakából táplálkozó pakfon-konzervatizmus dehogy vette észre, hogy az őskort hordozza a pesti éjszákák bolygója. Az irodalmi forradalom pedig megintcsak nem vehette tudomásul, hogy Krúdy művészete nem egy irodalmi forradalmár végső stációját is messze elhagyta és olyan vidékeken jár, melyeknek létezését évek s évtizedek múlva veszi tudomásul majd az európai irodalom.

Oláh Gábor

(1881—1942)

A konok debreceni költő, aki a legutóbbi évtizedekben már alig mozdult ki a „maradandóság városából“, ott élt a Kar-utcában, egy öreg házban, melynek kivüle egy bába-asszony volt a lakója. Valamikor Ady Endrével járt Párizsban: Ady Endre, az együtt-indulás és Párizs egyaránt megártott neki. Oláh Gábor olyan „feldobott kő“ volt, mely visszazuhan a debreceni földre, nem is dobta fel többé senki és semmi, legkevésbé a saját költői lendülete, de mindbalálig sistergett és szikrázott, mintha meteor lerína. Egész életében a közönség megnemértéséről panaszkodott, pedig elsősorban ő értette félre önmagát.

Mérhetetlen élmény-éhség és életszomjúság kínozza, de meg sem kísérelte, hogy egyszerű emberi kenyérrel és tiszta itallal csillapítsa. Bár külsőleg beillett volna nyugodalmas debreceni cívisnek, gvogyíthatatlan lelki diszharmónia élt benne. Részint bizonyára kínos gyermekkori élményeiben, szorongattatásaiban rejlik ennek az oka. Apja, a vad fi'keros, „rémuralmat“ gyakorolt, rúgásokkal és öklöl-ütésekkel kormányozta feleségét és gyermekeit. A gyermek ilyenkor vagy hasonlóvá edződik, vagy pedig képzelt világba, mesterségesen fűtött víziók hónába menekül, — Oláh Gáborral az utóbbi történt. Ábrándokkal cimborált s az ábrándok cimborája nagyon túlméretezte vágyait és terveit. Az Adyval megindult irodalmi újulás élére törekedett, holott természetes képességei szűkebb területre korlátozták. A nagyság külső méreteire vágyott, pedig Debrecen volt az ő igazi világa; Debrecenben kellett volna az egyetemeset

és az örökkévalót keresnie. Kalandos, gazdag életet szeretett volna élni, pedig külső-belső berendezkedése egy nagycsipejű debreceni asszony mellé praedestinálta. Lázás iramban alkotott, dobálta magából a műveket, pedig távolról sem szakadt fel benne annyi mély zsilip, hogy alkotó irama jogosult lett volna — sűrűsödni, töményednie kellett volna: olvasztókemencében edzeni témáit, rideg s reális debreceni mérlegre vetni minden szavát. Ám a délibáb is ott kóvályog Debrecen mellett, mint az álom ébrenlétünk órái felett — s nemcsak álom létezik, hanem álmokor is, a délibáb remek tüneménye pedig olvkor az emberben délibábossággá áporodik. Az utóbbi történt Oláh Gáborral. Lassanként a sok gÖrögtűztől elkáprázott a szemünk s értékeit se vettük észre.

Oláh Gábor már életében többször meghalt. Meghalt akkor, midőn Adyék kibontakoztak s bebizonyosodott, hogy Oláh lírája már a múlté. Ki is maradt a „Nvugat“ élgárdájából, az irodalmi életből, a kiadók megbecsüléséből. Ady szerepére tört s az ellenfélnek könnyű volt bebizonyítania Oláh naívságát. Második irodalmi rohamát 1920 körül indította útnak, midőn úgy látszott, hogy a megváltozott idő inkább kedvez egyéniségének, ekkor azonban Szabó Dezső előzte meg. Oláh Gábor éppen úgy a kor nagy freskóinak megfestésére törekedett, mint Szabó Dezső, ám kísérletei halvány, suta vállalkozásnak tetszettek Szabó Dezső rikoltószínű, de valóban nagyarányú teljesítményei mellett. Szabó Dezső különben éppen úffv megártott neki, mint Ady Endre. Kevesen ismerik „Pokol“ című könvvét, 1931-ben jelmt meg s a „pusztába“ kiáltia fájalmát, hogy szabódezsős szerepre vágyott, hódítani akart, tömegek lelkén zongorázni és nem vette észre senki sem. Olyan ez a könyv, mintha önmaffáról készitene sírfeliratot, — mintha egy megtört, szentimentálissá puhított Szabó Dezső írta volna. Ezután a mi nemzedékünknek kellett volna fölfedezni, megillető méltatásban részesíteni, „vonalba állítani“ őt, de Oláh Gábor ekkor már öreg volt a szó szellemi értelmében, keringett menthetetlenül a maga elvadult, félresiklott pályáján. A fiatalok „letettek“ róla. Ez volt a harmadik halála; a negyedik a testi halál képében jött 1942-ben.

Az elmúlt húsz esztendőben egyetlen nagyjelentőségű kritikai kiállítás történt Oláh Gábor melleit, Móricz Zsigmondé, midőn „A táltos fiú“ megjelent. Móricz az élmény

hevében legjobb elbeszélőink közé állította az író s most utólag és hűvösebb fejjel is igazat kell adnunk néki. „A táltos fiú“-ban visszatért Oláh Gábor Debrecen mélységébe. Megkísérelte ugyan egy másik regényben Debrecen „közéletének“ és felsőbb rétegeinek ábrázolását is („Léda hatytyúja“), kísérlete azonban gyalázatosan csütörtököt mondott. Lassan érlelő író volt, tömérdek időre volt szüksége, míg egy-egy élménye, a szó magasabb értelmében kifejehetővé tisztult. Ebből következik, hogy csak gyermekkori benyomásait, közvetlen élményeit, évtizedeken keresztül kínzó fájdalmait tudta megírni. Akkor volt nagy, midőn bekerített udvarok és tömeglakások füledt életéről s indulatairól, bábákról, kofákról, fiákerosokról, cívisokról és városzéli emberekről írt. Ez a szűk világ valóban világgá nőtt műveiben. A többi: fantóm volt és délibáb.

A délibábosságból még a „Táltos fiúba“ is beszivárgott egy kis adag. Mindaddig nagyszerű, míg a földön jár s porból, sárból gyúr életet, alakokat. Oláh Gábor keserűkonok realistának született, de a valóságot, a vad pusztát és a félvad „városszél“ életét mégis valami utánozhatatlanig megkapó gyöngédséggel tudja kifejezni anélkül, hogy mesterségesen szépítené, vagy enyhítené. Ösztönös művészi érzéssel elegyíti az élmény komorságát az átélő „lelkes“ embernek ellágyulásával. Semmi sincsen Oláhban a realista-és naturalista-epigonok fékezhetetlen exhibicionizmusából, erőszakolt, tehát félig hazug „igazmondásából“, indulatos emberi leleplezéseiből. Inkább valami naiv, férfias bájt érzünk hangjában, mely nagyon illik a tárgyhoz, a magyar földhöz és légkörhöz. „A táltos fiú“ csaknem tökéletes alkotás lett, de helyenként itt is bántón délibáboskodik. Lelki „csodákat“ próbál ábrázolni, ilyenkor azonnal szájalmas dilettánsná süllyed. „A táltos fiút“ valóban át kellene helyenként dolgozni, ki kellene küszöbölni belőle a' zavaró elemeket. Ha ez megtörténnék, olyan lenne „A táltos fiú“, mint az észre nem vett kismagyarok, a tsokak naiv eposzának egyik darabja.

A „Nyugat“ a húszas évek végén regényrészletet hozott tőle, „Heten vagyunk Uram, heten!“ volt a címe. Nem is jelent meg több belőle, de kéziratban olvastam ezt a regényét. Nem olyan gazdag s mély alkotás, mint „A táltos fiú“, de harmonikusabb, higgadtabb. Egy debreceni városzéli família története s az egész regényt előnti Oláh Gábor

ritkán feltörő eredeti humora. Lehetséges, hogy kéziratok között még több hasonló érték lappang. Megjelent könyvekben is itt-ott tökéletes részek akadnak. Megírta például a „parasztok szavalókórusát“ (1. „Pokol“ c. könyvét), ennek a versnek szerepe lesz még a jövőben. Három kötetnyit mindenesetre összeválogathatunk belőle és ez is nagy dolog. Nem tudott együttúszni nemzedékével, de teljesítménye túlszárnyalja nem egy kortársát, aki nálánál sokkal különbnek tetszett az időben. Oláh Gábort mindenesetre csak a legszigorúbb kritikai újjáértékelés igazolhatja és nem kell féltenuünk őt a kritikától.

Nyugtalanságának, diszharmóniájának okát gyermekkorában kerestük. De érezzük, hogy magyarázatunk távolról sem kielégítő. Oláh érezte, hogy Ady univerzális költő, a test éppen olyan mélyről zeng benne, mint a transzcendens sejtelem és a metafizikai vágy. Oláh Gábor is ilyen univerzalizmusra vágyott, de csak külsőleg bírta megközelíteni az univerzalizmus lírai arányait. Megmámorosította Ady parttalan szabadsága, „röpülése“, utánozni akarta, de csak nehézkes debreceni szokelléseket végzett. Keveselte végzetét, hogy csak Debrecen írója legyen. Senki sem végzett a magyar irodalomban ennyire kínos transzcendens erőfeszítéseket, hitet akart teremteni, de csak légvárat épített. Kőszikla kell minden hithez s Oláh Gábor egy hosszú élet során sem jött rá, hogy az ő „kősziklája“ a kemény, konok debreceni föld és a szervesen hozzátartozó sors.

Oláh Gábort nem mérhetjük a nemzedék legnagyobb alakjaihoz. Hagyatéka szerény, de súlyos, időt álló örökség, mely elfogulatlan „rendező“ szigorú kezére és tiszta fejére vár.

Móricz Zsigmond

(1879—1943)

Jelentőségét és írói alkatát félreismerte kora. Ady Endre „lázával“ szemben őt tekintették az ellensaroknak: a higgadság, a nyugalom, az „egészség“ megtestesítőjének, a „gyümölcsfának“, mely szinte öntudatlan bőséggel évről-évre hullatja gyümölcsseit. Kissé Ady is tévedett, mert hasonló képet festett Móricz Zsigmondról ünneplő versé-

ben. Az elismeréssel hömpölygő sorok közé pedig egy adag bizalmatlanságot is vegyített, mintha Móricz nem tette volna fel teljesen az életét arra, amit csinált. Babits és iskolája már egyenesen torzképet rajzolt Móriczról, afféle „öszönös művészek“ tartották, — s ez náluk alapos lebecsülést jelentett, — aki kelet-európai brutalitással és naívsággal csinálja a naturalizmus magyar változatát. Torzképek hemzsegték és félreértések sokasodtak s csak egy-két ember tudta, hogy Móricz Zsigmond írói „szabása“ és jelentősége mennyire egyenrangú Ady Endrével.

A realisták és a naturalisták szeretik körülhatárolni az életterületet s azután konok gondossággal elemzik, művelik, megfogalmazzák, élettani kísérletek színhelyévé avatják. Móricz Zsigmond formátuma szétvetett minden ilyenemű határoeltságot. Éppenúgy a teljes magyar sors megfejtését, emberi értelmét kereste, mint Ady Endre. Nem volt csupán tükröző, visszaadó s hűen ábrázoló, hanem a leggyötrődőbb magyar elmék közé tartozott. A magyarság fogantatásának, levésének története, legrejtettebb mélységében lejátszódó eseményei érdekelték, önismeretünk elfeledett kötelességei „emésztő tűzzel“ égtek benne; a legsúlyosabb feladatra vállalkozott: a magyar láva történelmének epikai megörökítésére. Ady is észrevette ezt s egy ismeretlen Móricz-írásában jóvá teszi a versben történt félreértést: ő is a magyar láva fortyogó és folyton ömlő izmos oszlopának látja Móriczot.

Móriczban epikai tárgyilagossággal ment végbe mindaz, ami Adyból váratlan lírai sebeken keresztül tört ki. Más erények kellettek Móricz életművéhez, mint Adyéhoz: paraszti szívósság; sokatbíró kedély; konok józanság, mely kipirul a részegítő tényektől, de úrrá is lesz rajtuk; életmentő humor; gyalogjáró kedv s a gyermek hallatlan kíváncsisága. Nincsen magyar prózaíró, akiben ezek az erények olyan megnötteen s virulóan lettek volna együtt, mint Móricz Zsigmondban. A Kisfaludy-Társaság népköltési gyűjtője sohasem hal't meg benne, csak éppen gyűjtésének területe és szempontjai mérhetetlenül megsokasodtak. Az író már nem dalokat és meséket gyűjtött s jegyzett könyvtárrá szaporodó zsebkönyveibe, hanem a magyarság történetének és emberi természetének adalékait. De Móricz kutató is volt, a gyűjtött életanyag történelemmé formálódott

benne, a falevelek erezetéből a gyökerek útjára tudott következtetni. Félelmetes feladatot vállalt: nemcsak a magyar téreket rózta, hanem századokat gyalogolt végig, a paraszti „törődés“ és szüntelen erőfeszítés benne alakult legmagasabbrendű művészi képességgé. Midőn útnak indult, jóformán az egész magyar irodalom belebódult az „urbánus légkörbe“, a nagyvárosi élet izgatószerivel élt s Móricz a maga roppant egészségével okosan-ővatosan gazdálkodó, bölcsen odvába húzódo embernek tetszett, holott ő élte a leggazdagabb éleiei, utazott s bolyongott szüntelenül, a legszélesebb életterületekkel érintkezett és nem „felvételekkel“, hanem élmények megrakott iszákjával tért vissza útjaiból. Az iszák pedig: a lelke volt, mely mint az elnyűhetetlen transzformátor, szüntelenül dolgozott, mért, ítelt, zúzott, örökített s az elemek kaotikus kavargásából szerkezeteket épített. A tényleges valóság vonult s taposott keresztül Móriczon szüntelenül és ő úgy bírta ezt a „népvándorlást“, mint az anyaföld.

A közvélemény hasonlóképen bánt véle, mint Adyval, néhány Móricz-írás megragadt az emlékezetében és mindhaláláig ezeken keresztül nézte az író, legmélyebb írásait pedig még kritikusai sem vették észre. Ennek köszönhető, hogy Móricz, mint szabadszájú naturalista és könyörtelen realista él a köztudatban, de a nevéhez függesztett jelzők távolról sem rendelkeznek azzal a mély csengéssel, amely megilleti. Senki sem vette észre például, hogy Móricz egy hátorzongatóan tökéletes kis írásban („És akkor meghalt a mese“) megörökítette az Árpádkorba szorult ómagyarság tragikus tanácstalanságát. Senki sem gondolt arra, hogy mennyi sejtésnek és összecsendülő élménysorozatoknak „eredménye“ ez a néhány-lapos, furcsának tetsző írás. Azt sem látták meg az „apró“ műben, hogy az „epika“ legősibb hangjaiból „szerelte.“ Általában többi művében sem méltányolták, hogy a „reális“ anyagon túl mindig egészen mély emberi létkérdések vagy hungarológiai rejtvények megoldását kereste. A „Sárányban“ például csupán túlfeszített és romantikával fűszerezett naturalizmust ízlelt a kor s a hálátlan utódok hada, holott a magyarságban rejlő nomád alaptermészetet, a „törökös“ magyarság nomád erkölcsét, hatalomvágyát, mámoros tomboló kedvét, érzékiségét, „határokat“ megvető életérzését és ragyogó szervezőképességét örökítette meg. Móricz

a maga konok szívósságával mélyedt bele a magyar őstörténetbe; ha Jókai szépprózájának népmesei távlata van, akkor Móricz őstörténeti távlattal rendelkezik. Eleinte bizonyára csak megérzései voltak, később az érzések alapköveire tudat épüli. Idővel Marjalaki Kiss elméletét tette magáévá, úgy vélte, hogy az ugoros magyarság, a „nép“, a földdel frigyét kötött termő és szenvedő réteg már a honfoglalás előtt itten élt s maga a honfoglalás: hódító és államot szervező törökös törzsek műve volt. Móricz meg volt győződve e két elemnek ősi társadalmi ellentétéről, hite szerint: az uralkodó hajlamú törökös úrend leigázta az ugoros, békés, szelíd népet és e társadalmi ellentét ki egyenlítésére ezerév sem volt elegendő. Az elemek mindmáig szembenéznek egymással. A „törökös“ világbkép robban Báthory Gáborban éppenúgy, mint Túri Daniban. De Móricz megteremtette az ugoros ellenképet is a „Boldog emberben“, a népi igénytelenség példáját, mely lehetővé tette, hogy a magyarság pazarló s válságból-válságba rohanó vagy hulló történelme ellenére fennmaradjon. Móricz a maga világbképében éppen elegendő teret adott tehát a faji kérdésnek, de a kor felszínes divatjával szemben mennyire emberivé mélyült nála ez a kérdés.

Nagyon gyarló méltatást nyert a „Mese a zöld fűvön“ is, a legmélyebb magyar katonamese, reális-vad háttérből kanyarog szelíden a messi horizont felé, tömény képekben összefoglalja a XVI—XVII. század magyar történelmi sorsát s egészen észrevétlenül egy sokkal mélyebb réteg is felárad benne: a „kalandozó“ magyarok Nyugat-élménye. Móricznak sikerült azt a nyers-szűzi ábrándot megörökítenie, melyet a Nyugat felé száguldó magyar hordozott; de az író élményeinek s műveinek bőségét nem bírta felszívni a szűk és lomha magyar tudat. Ő rendelkezett korában a legbiztosabb történelmi érzéssel s nemcsak háromkötetes történelmi regényeposszá tudott áradni, hanem az „apróságot“ is történelmi szintézis viselésére edzette. „A vaskereszt“ c. kisnovelia többek között vaskos könyveknél különbül megörökít egy századot, éppen a legválságosabbat, a legsúfoltabbat, a kettős királyválasztás korát: e kicsiny írás a magyar meghasonlás drámájának utolsó jelenete, de az egész dráma lényege és értelme benne lobog. Móricz formaművészetének is páratlan tanúsága ez a novella, — a „nyersnek“ és „darabosnak“ hirdetett író nagy formai

törvényhozó volt, az epikai szerkezet minden lehetőségét kimerítette.

Az „Erdély“ három kötetében azután szüretel a nap mind nap verítékező „kapás“. Ebben a trilógiában szinte minden bennfoglaltatik, amit a magyar történelmi érzék teremtett: Kemény tragikus életérzése, Jókai keleti bűbájossága, a hungarológiai ösztön, Ady balladája és még valami, ami senkinek sem sikerült a magyar irodalomban annyira, mint Móricz Zsigmondnak: az idill. A törökös és az ugoros magyarnak, Báthorynak és Bethlennek, a nomád kánnak és a mives magyarnak birkózása mögött két őselv küzd: a tragikus emberi kísérlet balladája és a létezéssel, a mindenséggel békét kötő idill. Móricz mindkét „alaphangban“, mindkét „ösműfajban“, a balladáinak és az idillnek ábrázolásában egyként nagy. Lényegében a „Sárarany“, és „A fáklya“ is regénnyé feszített ballada, a „Pillangó“ pedig a magyar irodalom legtisztább idillje. Végtelen tehetségünk éppen elegendő van, Móricz azonban végtelket egyesítő tehetség; ő a fényes, ragyogó magyar Dél, melynek öve alatt életünk meghasonlott és viaskodó erői egyensúlyba térnek.

Fejlődésének első korszaka az 1914-es világháború végéig, helyesebben a „Szegény emberek“ megírásáig tart. Bizonyos, „robbanó“ jellege van ennek a korszakának. Olyan időben indult, midőn a magyar kráterek begyöpösödve lapultak. Az ember kráterei is betömött szájjal hallgattak, borús és fojtó volt a légkör, a fellegek pattanásig telten fenyegetőztek, de a villám és a jótékony „ömlés“ egyre késett. Móricz a „krátereket“ szabaddította fel, emberi és társadalmi kitöréseket rendezett, ne gondoljuk, hogy pl. a „Sáraranynak“ csak hungarológiai jelentősége lényeges, éppennyolyan fontos a társadalmi mondanivalója is. A „Sárarany“ a paraszti élet felszabadult krátere, „A fáklyában“ pedig mindkét betemetett „nyílás“ felszakad: a népé és a középrétegé. A vulkánikus természetű megnyilatkozás határozza meg ezeknek a műveknek alkatát és szerkezetét: egyik sem „szabályos“ regény, de mindkettőben szinte kozmikus félelmetességgel törnek fel a kiegyezés korában elfojtott társadalmi élmények és erők. Láva száguld itten és új arcot ad az életnek, forráságával öl s életre kelt.

Móricz művészi forradalma éppen legforradalmibb

tartalmú írásában, a „Szegény emberek“ c. nagynovellájában ér véget. Ezzel tanúskodik sokat vitatott művészi érzékének magasrendűségéről: a mondanivaló feszültsége a művészi önmérséklet legeimével párhuzamosan növekedeti benne. A „Szegény emberekkel“ lezárul egy korszak,— a magyar történelem is akkor ért korszakos fordulóhoz. Az októberi, majd a bolsevik forradalom következett, Móricznak az volt a szerepe ebben az időben, hogy a földbirtokreform ügye mellé állott. Utána mégis példátlan hajsza következett ellene. Ady döltével ő maradt az egyetlen tölgyfa s megindult a „cserjék“ lázadása. Az ellenfeleknek egy dolog mindenesetre sikerült: azt a bizalmatlanságot, melyet Ady hóttig „élvezett“, sikerült átvinniök Móricz Zsigmond személyére. Időnként meg-megszólt a „kórus“, vármegyék követelték a „fejét“, szervezett érdekszövetségek folytattak tervszerű mocskolást. Eleinte a hivatalos körök és a félrevezetett magyar értelmiség állott szemben véle, utóbb fordult a kocka: a kuruckodó zsidómagyar érdekszövetség zsoldosai, a „csalódottak“ üzentek hadat, ugyanis kiderült, hogy Móricz géniusza immár nem lehet fegyver a kezükben, hanem az ocsúdó magyar nép félelmetes fegyvere marad. Már két agyvérzés csapolta meg az erőit s mindannyian a harmadiktól remegtünk, midőn teljes erővel megszólt a harci lárma éppen azok részéről, akik a „szabad gondolat“ fölként apostolaiként tetszelegnek. A mérgezett nyilak a nagy író utolsó alkotását érték, életének legnagyobb művét, a „Rózsa Sándort“. A népi radikalizmus ugyanis azonnal halálos veszedelem lett a honi „liberális bástya“ toronyőreinek, mihelyst önálló utakra tért, a maga lábán járt s nem volt hajlandó vére hullását a „bástyaért“ áldozni. A „bástya“ haragjának „Rózsa Sándor“ lett az áldozata és lassanként a régi s immár elcsitult ellenfelek is friss harci kedvre kaptak, zsidók és antiszemiták, liberálisok és parancsuralmi álmodkat melengetők vállvetett erővel vonultak a népi gondolat legteljesebb megfogalmazója ellen. A harci zaj körülbelül akkor csitult el, midőn Móricz Zsigmond agóniája, megkezdődött, a halál szakította félbe a csatát s az utókor mond majd ítéletet róla.

Móricz az első világháború forradalmi után, a támadások pergőtüzében, mélyebbre merült. Ekkor írta meg „Légy jó mindhalálig“ címen gyermekkorának érzékeny

elemeit, megmutatta eddig szemérmesen takart érzelmességét és elkezdte a történelmi utak barangolását. Az „Erdély“ egy évtizedig vajúdott benne s tulajdonképen válasz is volt azoknak, akik kezdetleges történelmi érvek alapján fordultak művészeté ellen. Másoknál is történt ilyen fordulat a magyar irodalomban: dacos, konok társadalmi művek után más mezőre tértek, kivetkőztek bőrukából és új vereteket szereztek. Móricz sohasem változott, hanem bővült, gazdagodott, szélesebb életterületek átfogására vállalkozott. 1920 után társadalmi mondanivalója nem halványodott el, hanem érettebb, súlyosabb lett, ha eddig lávaként ömlött belőle az élet, most nagy szobrász műhelyéből kerültek ki művei. 1926-ban szakadt ki belőle a „Kiválógos kivirradtig“, az úri életstílus és önvallomás megörökítője, egy névnapestének históriája, a fehér asztal „mítosza“, melynek melegében minden kitör az „élvező“ társadalmi rétegből, életesszenciák folydogálnak, szikráznak és égnek, titkok tárják ki kelyhüket, megtörnek a zordon szemérem gátjai, a névnapestén keresztül egész társadalmi réteg életébe látunk. Ennek a könyvnek az írója már nem „robbantó“, hanem fölényes művész, zordon társadalomszemlélete ragyogó humorral elegyedik; teljesen birtokában van az epikai hang nagyléleketű egyensúlya. Két esztendőre reá a „Forró mezők“ következett, melyet Móricz legkevésbé sikerült művei közé soroztak, némely bírálók pedig egyenesen detektívregénynek bélyegezték, holott Móricz legsúlyosabb 'társadalmi alkotásai közé tartozik. A „magyar mérgezettségről“ szól ez a regény: a fa, ha „mérgeit“ nem tudja gyümölcsé termelni, elpusztul; ennek a biológiai igazságnak társadalmi vetülete a „Forró mezők“. A magyar élet megrekedtségéről, „kidalolatlan nyarairól“, termő nedveinek áporodásáról s éppen ezért méreggá válásáról, biológiai és lelki „vérmérgezésünkről“ számol be az író egy izgalmas esemény keretében. Az „úri magyarságról“ van itten szó, mely eltartott réteggé vezetett a XX. század életébe, csak ápolta és kényeztette szervezetét s erőit, nem vállalta a hősi cselekvés, a gyümölcsözés kínját és elérte őt a végzet: önerőitől mérgeződik meg, az élet nedvei halálos keringéssé váltak benne és egy izgalmas esemény szele elegendő arra, hogy a „mérgezetek“ sorban kidőljenek. A magyar „úri haláltáncról“ sok regényt írtak, az Ady-nemzedéket elsősorúan érdekelte és lényében

érintette ez a kérdés, Móricz azonban egészen újat cselekedett: e „haláltánc“ biológiáját fedte fel, a végzet gyökereire tapintott.

A két mű között, 1927-ben jelent meg az „Úri muri“, mely tulajdonképen a „Kivilágos kivirradtig“ szélesebb, többhúrú megnyilatkozása, Móricz ember-múzeumának gazdagabb felvonulása s lényeges vallomás: a saját szerelmi drámájáról. Móricz egyetlen műve sem egyrétű alkotás, rétegek sorakoznak valamennyiben, így az „Úri muriban“ is; de legfontosabb rétege, leglényegesebb mondanivalója mégis: a monogám férfi drámája. A regény hősei tulajdonképen Móricz Zsigmond és első felesége, Janka. Jankában azt a nőt kapta meg, akivel szüntelenül viaskodni kell: a gögös, puritán, szemérmes szenvedélyt, az „Úr szolgáló leányát“ és a konok rabtartót egyszemélyben, az asszonyt, akiért érdemes drámában élni. Móricz Zsigmond azonban kitört ebből a szenvedélyből, mint a mágnes a vasat, kirántotta a kíváncsiság. A „kiválás“ története az „Úri muri“, melyben Móricz büntudata is erősen dobog: ő volt az oka Janka öngyilkosságának s az „Úri muriban“ az önmaga vívódását megtestesítő férfi fordítja halántékának a puskát. De Móricz megbirkózott a büntudattal, ki-kezdhetetlen pogány nyugalom és erő lakozott benne, megmentette a felszívott rengeteg élet, a sok „mag“, melyet bolyongva, kutatva, az egész étellel szüntelenül érintkezve befogadott s ezért mindig tele volt csírázással, zsendüléssel, friss vetések üdezőld dárdaival és érett kalászok vigaszos jóságával. A „szerkezetnek“, a „transzformátornak“ kellett megbénulnia benne, hogy élete megálljon, de míg a belső kazán dolgozott, mindent megbírt. Janka tragédiája után gyors egyességet kötött a tragédia okával, új házasságra lépett. A friss feleség dekoratív egyénisége nem is sejtette, hogy milyen súlyos feladatot vállalt: többet kellett volna nyújtania Jankánál, ki kellett volna elégítenie a monogám férfi mérhetetlen kíváncsiságát. Az eredményről a „Míg új a szerelem“ számol be s a beszámoló talán kíméletlennek és kegyetlennek tetszik, mert szabatosan igazmondó; ám Móricz igazsághitét és konok, igazságot kereső ábrázolását nem függeszthette fel egy múltó szerelmi epizód kedvéért.

De egyelőre az új szerelem ideig-óráig tartó meglepetései között fokozott kedvvel áradt Móricz teremtőereje.

Megírta serdülő korának történetét a „Forr a borban“, majd a Bethlen-korszak elhatalmasodott korrupcióját a „Rokonokban“. A „Rokonok“ Tolnai Lajos hagyományát folytatja: a mesterkéltséggel fenntartott társadalmi réteg emberi süllyedését ábrázolja. Nemsokára „Barbárok“ c. novelláskönyvével jelentkezett, — csak a legnagyobb oroszok tudták ennyire meggyőzően ábrázolni a kelet-európai „vad fát“, azt a mély-réteget, mely alig kapott valamit a történelemtől s a társadalomtól és amennyiben kapott, az „ajándék“ csak animális ösztöneit táplálta és izgatta. Móricz Zsigmond, a legnagyobb magyar népi író eléggé bátor volt arra, hogy a „primitívség“ emberi tragikumát kifejezze, „igazság-vallásához“ ez a feladat is hozzá tartozott.

Móricz Zsigmondban a harmincas évek elején erősödni kezdett az elemző hajlam; ez is arra vall, hogy mennyire szintetikus egyéniség volt, irodalmi irányok, módszerek és iskolák csak egy-egy szempontot, ideig-óráig tartó eszközt jelentettek dús és egyre sűrűbb kifejező kedvének. Elemző hajlama az „Életem regényében“ ér delelőpontjára. Ezzel a könyvével csatlakozott Móricz Zsigmond az új prózai műfajhoz, mely a harmincas években született Magyarországon; az ő keretei közé tartoznak az egyre szaporodó önéletrajzok, a dokumentum-sorozatok, a falut vizsgáló művek, az önvallomások. A társadalom ebben az időben nyílt színvallást, döntő katarzist és hősi útmutatást várt az íróktól, az írók éppen e „korporációs“ hatása alatt egyetemes és minden gátlástól mentes kifejezésre törekedtek, széttörték a szépirodalmi műformai korlátait s a kinyilatkoztató tűz, a „szabad ömlés“ elszántsága adott új tartalmat és formát műveiknek. Móricz Zsigmond ezen a téren is teljesen eredetileg alkotott, mindössze tízesztendőskoráig beszéli el életét és az önéletírás csak alkalom, hogy a „tövet“ és „gyökeret“, a paraszti életforma eddig ismeretlen alaprétegét megvilágítsa. Nem társadalmi folyamatok ábrázolásával birkózik, mint a fiatalabb nemzedékek, hanem az „ösképeket“ rajzolja meg, az alapélményeket, a paraszti lét láthatatlan tengelyeit, néma mozgatóerőit. Talán ez a mű példázza legvilágosabban végzetes nagyságát és magyarázza meg, hogy miért kellett öregségére teljesen egyedül maradnia: bármilyen „vidékre“ tért, bárminő életanyaghoz nyúlt!, azonnal a mé-

lyébe fűrődött. A konkrét élményt ízével, szagával, egész valóságában megörökítette, de a konkrét élmény csak arra volt jó, hogy a benne rejlő egyetemest felszippantsa. A törvénynek, a végzetnek, a kozmikus praedestináltságnak súlyos ízét öntötte minden írásába. Az ifjabb nemzedék — mint mondtuk — ezidőtájt új műfajt kezdett, Móricz azonnal felszívta az élményt és a legegyetemesebb alkatú művet teremtette belőle, az „önéletrajzból“ társadalmi „útbaigazító“ lett nála. Írói nagysága teher lett, éppen úgy ráfeküdt a kortársakra, mint az utódokra s éppen úgy meg kellett „bűnhődnie“ ezért, mint Adynak.

A harmincas évek második felében tűntek fel Csibe-írásai. Csibe menhelyi gyermek volt, később egy lágymányosi proletárcsaládnál húzódott meg, Móricz Zsigmond egy kültelki kocsmában talált reá s a leány locsogásából azonnal felszívta a proletársorsot. Ezidőtájt hasonlott meg második feleségével, nemsokára külön is vált tőle, az életkapcsolat megszakadt, a támadt úrt Csibe töltötte be. Talán bizonyos büntudat is vonzotta Csibéhez; a második feleség nagyvilági nő volt s Janka puritán fegvelméből Móriczot is „magas“ életszínvonalra kényszerítette. Most a lefelé szolidáris ember vezekelt „bűnéért“, a pillanatnyi megtántorodásért s a legalulról fölpityegő leányt emelte magához. Csibe friss élménytömeget is hozott: a kültelki proletárok mindennapjainak folyását mesélte, kalandjairól és szenvedéseiről számolt be, komiszul eredeti véleményeket mondott az életről és az emberekről. Móricz számos kísérletet tett, hogy a fővárosi középosztály életéből mérítsen, szándéka azonban többnyire csütörtököt mondott, a „patak“ sekély volt és az író hiába kutatta elszánt kitartással a „mélységeit“. De „kíváncsi“ természetének új s új meglepetések kellettek, Csibe pedig esőtől hozta őket és az író boldogan tapasztalta, hogy egyetemes mondanivalókat tud „szippantani“ belőlük. Más kérdés Csibe valódi figurája, erényeivel és gyarlóságaival, az életrajzírók majd töprengjenek, hogy milyen szerepet töltött be, mint Móricz Zsigmond fogadott leánya, de — mint az író mondani szokta — ő volt neki „a nép“, a folvtonos emlékeztető és a fogyhatatlan tápláló forrás. Móricz Zsigmond „Csibe“ novellái, — melyek könyvben, sajnos, nem láttak napvilágot, a magyar proletárirodalom legnagyobb teljesít-

ményei közé tartoznak; Csibe volt az „Árvácska“ modellje is.

1939-ben írta legjobb színművét, a „Kismadárt“, mely egyik legmerészebb társadalmi vallomása: a módos parasztság ellen fordul, leleplezi emberi puhaságát és hitet tesz a szegények, sőt a szegénység mellett. A tényleges szocializmus alapkövetelménye: a szegénység önkéntes vállalása másokért, egy nagy társadalmi kiegyenlítődésért, Móricz ennek a követelménynek költészetét teremtette meg, kedvet csinált hozzá, színképpé bontotta a szegénység szürke egyhangúságát, ütközetbe kényszerítette a két szembenálló réteget és esztétikai fajsúlyt, művészi s emberi érieket adott a szegénység diadalának, — néhány év múlva Illyés Gyula próbálta sokkal kevesebb szerencsével ezt az elvet érvényesíteni „mint a darvak“ c. s éppen Móricz Zsigmond ellen irányított könyvecskéjében. Darabját egyik magánszínházunk bemutatta; a bemutató legmegdöbbenőbb élményeink közé tartozik, vallomás volt, hogy a színház milyen távol áll a magyar lélektől és élettől.

A harmincas évek végén vette kézbe Móricz Zsigmond a „Kelet Népe“ szerkesztését és többnyire teleírta a lapot. Itt kezdte a „Rózsa Sándort“, megindította agitációját a népiskoláért, útirajzokat közölt, olyan remekműveket, mint a szombatos székelyekről, — egyetlen magyar folyóirat vagy napilap sem vette volna fel ezt a nagyszerű anyagot, Móricz lelki függetlensége és szabad véleménye korszerűtlen tünet lett, véres verejtékkel kellett a talpalatnyi tálat őriznie és fenntartania, hogy plántái mégis felhuzalkodhassanak. A „Kelet Népében“ közölte Babits-élményeit, a legjobb és legigazabb Babits-émlékezést akkor, midőn Babits epigonjai és csatlósai kétségbeesetten verték a harangot, hogy a tárgyilagos vélemény hangját elnyomják. A „Kelet Népe“ az utóbbi esztendőök egyik legnagyobb dokumentum-sorozata és kútfője, a benne megjelent Móricz-írásokat egyetlen nagy kötetben és időrendi egymásutánban kellene kiadni, hogy az utókor tisztán lássa a végső lobbanást és ne feledje ki számvetéséből.

Móricz utolsó két műve „Rózsa Sándor a lovát ugatja“ és „Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét“. Harminc esztendeig tervezte Rózsa Sándor megírását, de csak életének alkonyán jutott hozzá, közben csupán egy novellái ejtett el 1848-ról, a szabadságharc és a nép között mere-

dező ellentétéről, később pedig a „Betyárban“ kerülgette a témát. A „Betyár“ egyik legválságosabb műve: a múlt század végének paraszti morajlását akarta megírni s midőn erről a morajlásról ír, mindig remeket alkot, de nem tudta vagy még nem merészelte a maga valóságában megírni azt a réteget, melyet ez a morajlás ostromol. Készülődés volt ez a regény s „Rózsa Sándorban“ teljesedett. Tulajdonképpen nem Rózsa Sándor históriáját írta, hanem a magyar jobbágyfelszabadítás történetét. Rózsa Sándor, Móricz művében, egy tragikus társadalmi állapot „eredménye“ s a mű lényege: ennek a társadalmi állapotnak bámulatosan gazdag, hű rajza. A magyar jobbágyélet „visszateremtése“ régi irodalmi ábrándunk, de tökéletesen csak Móricz Zsigmondnak sikerült, mert ebben a művében nemcsak „saját“ élményei törtek fel, hanem az ősöké is életérzésébe és tudatába hömpölyögtek, — a legmélyeb réteg mozdult meg az íróban, a belső „gépezet“ a legmagasabb hőfokra hevült, a legmerészebb teljesítménybe fogott s regényének „életképei“, a régi parasztsors-jobbágsors „ábrái“ végső tökéletességről tanúskodnak, szinte lezárják Móricz pazar életművét. A regény meséje Önkényesen vékony: a betyárhős feltűnik, szerelembe esik és megnyugszik. De ami a mesét betölti, mindaz páratlan; a történelmi realizmusnak mindenkit felülmúló kristálytisztasága. A regény szerkezete, alkata is bámulatraméltó művészi ösztönnel simul az anyagához: a dermedt, lefojtott népelethez, melynek néma siralmát csak olykor hasítja végig egy-egy esemény villámfénye és dördülése. A magyar jobbágság életképe ez a regény, különb Eötvös József „A falu jegyzőjénél“, holott Eötvös még színről-színre nézhette a jobbágság sorsát, ám Móricz mégis jobban látta, mert testében és lelkében a jobbágyi élménytárnákat örökölte.

A szervezett rosszindulat vádat emelt Móricz ellen, mert „hóst“ teremtett Rózsa Sándorból, mintha Móricz tehetett volna arról, hogy a népi önértzet és igazságérzet csak rózsasándori sorsba menekülhetett Ugyanerről a társadalmi végzetről számol be Eötvös József „A falu jegyzője“ c. regényében, melyben Violát, a telkes jobbágyot betyársorsba kényszerítik a közigazgatási kiskirályok azért, mert Viola különb ember náluk. Eötvös regénye ennek ellenére kötelező iskolai olvasmány lett, Móricz azonos társadalomtörténeti megállapítása ellen pedig pergő-

tűz indult, — kell-e kétségtelenebb bizonyosság, hogy ebben az „ítéletben“ politikai érdekek nyilatkoztak meg? Móricz Zsigmond Rózsa Sándora menekülő jobbágy, jellegzetes kelet-európai néphős, nemcsak a mi hajdani viszonyainkra érvényes, hanem az egész „nagy táj“ magáénak vallhatja. Rózsa Sándor menekül, védekezik, majd támad is, a maga eszközeivel, érzelmeivel és indulataival meg próbálja valószínűsíteni, amit a lomha történelem nem akar megcsinálni. Balladai alak, de egy nép, sőt népek balladájának „üteme“, „időmértéke“, megrázó tanúság, hogy a jobbágyok erői csak a társadalmon kívül és rózsasándori módszerekkel tudtak „kinyújtózni“. Mindaz, ami erény Rózsa Sándorban, tanúság a nép igaza, eltorzított életformájában is megőrzött emberségessége mellett; ami torz benne, mindaz társadalmi megrekedtségünk, történelmi tehetetlenségünk vétke, tehát a beteg társadalom lázának munkája a választott ember szervezetében.

A hajsza a második kötet megjelenése után tört ki, — ezt a kötetet különben a Móricz-hívők egyrésze is k[^]vésbbé sikerültnek véli. mint az elsőt, pedig a társadalomrajz gyönyörűen szélesedik és sűrűsödik, a jobbágyi életképek mellé a plébániák, úriházak és kastélyok élete is felsorakozik: ami a „Betyárban“ még nem sikerült, itten teljeseedik. Rózsa Sándor ebben a kötetben női tudatos néphőssé: rác faluban fosztogat az átvonuló seres s Rózsa Sándor kenyeret ad egy éhes rác öregasszonynak, majd elmerülve nézi, mint falja. Az ütközetben nem lő a rác közkatonákra, csak a tisztekre. Nem betyárkodik a hadiáraiban, hanem éppen néhány fellebbvalójának betyársága miatt vonul vissza egy új szerelembe. A valóságos Rózsa Sándort rajzolta meit Móricz Zsigmond? Nem fontos, de mindenesetre emléket állított a magyar nép páratlan emberségének, a „mélyséff“ szolidaritásának,—hőst alkotott, aki a nén minden rezdülésével elszántan egvüttremeg s a maga fajtáján túl népek ügyét bírja szívébe fogadni. Nem fontos, hogy a valóságban s egy-egy szeméivben mennyire öltött testet ez a néphős, de a masvar nép forrongó és felszabadulni vágvó lelkében, történelmi küzdelmeiben mindenesetre jelen volt, „bujdosott“, ki-kitört ennek a néphősnek az alakja, vagy legalább is az „anyaga“. Móricz olykor talán eltért az adatolt igazságától, de mindenesetre a történelmi és, társa-

dalmi igazságot szolgálta. Rózsa Sándort a nép magába fogadta, hőst teremtett belőle s Móricz a nép álláspontját vallja mindenütt, de különösen ebben a művében. Nemcsak „alulról nézi“ a történelmet, hanem teljes nyíltsággal érzeti, hogy az „aljból“ nőtt magasra s ez a nyomorult, eltorzított élet az ő „múltja“.

Az író sokáig „megfeküdték“ szerelmi konfliktusai, — Jankával való viaskodását számos regényébe, még az „Erdélybe“ is beleírta, második felesége pedig modellt szolgáltatott több regényfigurájához. Rózsa Sándorhoz akkor nyúlt, midőn ezek a konfliktusok már elcsitulak s a halál közelében állott, innen származik e két regény tiszta tárgyilagossága. Nem a férfi szerelmi szenvedélyével, hanem emberi létével és társadalmi lényével van jelen ebben a két regényben; ezért tökéletesebbek, „tisztábbak“ [alán minden műalkotásánál. Móricz „öregsége“ hősi öregség volt: társadalmi tudata egyre tisztult, emberi odaadása növekedett. Művészi erői nem fogyatkoztak, hanem izmosodtak, egyszerűsödtek, lényegesebbé váltak, öregsége nagyon hasonlít Ady utolsó éveéhez, Adynak is ekkor nőtt s tisztult ihlete a végső határokig, a folytonos fejlődésnek és emberi tisztulásnak megrázóan szép „balladájában“ senki sem tudta követni. Ez magyarázza, hogy a késő Ady egyre sűrűbb verseket írt, Móricznak pedig mindenre tellett: regényre, novellákra, előadásokra, utazásokra, riportokra, a „Kelet Népe“ szerkesztésére, megható levelezésre az olvasókkal és még Tolnai Lajos ébresztésére is. Összeszedte, régi folyóiratokból lemásoltatta Tolnai műveit, két regényét átírta s meg akarta indítani gyűjteményes munkáinak kiadását. Most győződhetünk meg, hogy szelíd, mosolyra hajlamos egyéniségében mennyi dac feszült, akár Adyban, csak más formában: mindent bírt, a feladatok hősi fokozását vállalta egészen a halálig.

Életműve könyvtárnyi; termésének jelentékeny része, így versei, tanulmányai, cikkei és igen sok elbeszélése kiadatlan. Művészi gazdagsága beláthatatlan: a magyar széppróza még senkinek a kezében sem volt ennyire sokhűrű, még senki sem teremtett ekkora forma-özönt. Ady mellett nemcsak a magyar irodalom legnagyobb alakja, hanem a magyarság legtökéletesebb megszólalása, emberi nyilatkozata, teljesevé. Bizonytalan és ingoványos tala-

junkon csupa félreérthetetlen művet hagyott, tölgyfákat nevelt, melyeknek gyökerei kemények és haj Ihatatlanok, megkötik a talajt, szilárddá markolják a magyarságot.

Szabó Dezső

(1879.—)

A mai nemzedékek előtt a Próféta áll, az élet mestere, a nagy tanító, a magával ragadó előadó, a magányos száműzött, a „tisztá áldozat“. Szabó Dezsőnek sikerült bálványt csinálnia önmagából, a bálvány azonban egyszer úgylis összedől s rajongói visszakényszerülnek műveihez, a művekben pedig majd egészen más Szabó Dezsőt ismernek meg. Sejti ezt az író is, ezért agitátora önmagának, ezért próbálja kiegészíteni és magyarázni a képet, mely műveiből adódik. A bálványrombolás sohasem hálás föladat, de nélkülözhetetlen, a mi bálványrombolásunk pedig az összetört faragott kép mögött megmutatja e század egyik legérdekesebb és legjelentősebb magyar íróját. Arról természetesen nem tehetünk, hogy a hiteles arckép merőben más, mint amelyet az író olyan buzgón terjeszt magáról.

Szabó Dezsőnek az ártott legtöbbet, hogy mindenben jelenlévő s azonnal ható tényező akart lenni. Mohó hirdetéssel és a leghálásabb módon akart a tömegekbe építkezni s nem válogatta az eszközöket, hogy célját elérje, ez biztosította tagadhatatlanul óriási hatását és népszerűségét. Gyors kurucos nyargalásokat végez, szokványos pihenői után hol termékeny, hol pedig felesleges, de mindenképen feltűnő zajt üt és zűrzavart csinál, közben pedig megfélemezik örökebb föadatairól: regényei és elbeszélései egyre töredékesebben és nyersebben kerülnek ki keze alól, tanulmányainak hajdani fegyelmével pedig már régóta szakított. Újabban vészesen csökken művészi igényessége, mert egyre kielégíthetlenebbül izgatja egyéni elhelyezetlensége.

Szabó Dezső nem hozott olyan epikai ősréteget, mint Jókai, vagy Móricz Zsigmond. Nem született széles közösségbe és szélesebb közösség sem tisztult benne átfogó művekké, szellemi „rendszeré“. A fiatal Szabó Dezső

irodalmi hatások, világirodalmi közhelyek „továbbfejlesztője“, irodalomból csinál irodalmat, amiért később Babits Mihályt olyan elkeseredetten támadta. Ám, midőn Szabó Dezső nagyon támad s „emberáldozatra“ vágyik, rendszerint önmagában szeretne valamit megölni. Első regényének, a „Nincs menekvésnek“ íóalakját is áldozati oltárra viszi: az átöröklés végzetes terheivel megvert embert nem tartja életre méltónak, vonat elé dobja, ezzel az irodalmi halállal azonban az átöröklésnek önmagában jelentkező tényét szeretné elintézni.

A fiatal Szabó Dezsőben óriási kifejező vágy s igény feszengett, de nem talált megfelelő életanyagra: eposszá nyíló, eposszá alakítható, vagy álmodható életre s közönségre. Legfőbb kérdése: az „én“, az „én“ s az „én“. Nem akadt egyéniségére nyugtató refrén, — Don Quijote, Gulliver s másefféle irodalmi bolygók sorsába kapaszkodott, bezarándokolta velük a világot, hogy megtalálja a bűvös szavakat és élményeket, melyek elhanyagolt sebként fekélyesedő egyéni nyugtalanságát majd elcsitítják. Bármennyire is tiltakozik ellene: jellegzetes fausti lélek, fiatalsága csupa fausti ábránd és nyugtalanság. Ady törvényhozó költő volt, Szabó Dezső azonban nem törvényt keresett, csak megnyugvást; az Ady-vonások durvábban, kezdetleesebben, bizonyos kispolgári ízzel jelentkeznek nála, például: pöffeszkedéssé torzul Ady „fejedelemsége“. A fiatal Szabó Dezső útnak indul és bolyong, mint Don Quijote, vagy Gulliver, holtpontra jut, de rendszerint idejében menekvésre talál: a holtpontra sivatár tájára „deus ex machina-ként“ odavarázsolja a „közösségnek“, vagy pedig a „tisztá családnak“ nem a valóságát, hanem a képletét „s belebúvik e fogalmak meleg, takargató vackába. A közösség és a család Szabó Dezsőnél nem valóság, hanem „behelyettesítésre“ alkalmas fogalom. Valójában: ha közösségbe kerül, azonnal összeütközik vele s kiakasztja a XIX-ik század annyiszor ostorozott egyéniség-kultuszának és én-mámorának minden jelvényét s rendjelét. A Közösség és a Törvény az ő legfőbb álma, a Titkok Titka, örök nosztalgiaja, de sohasem tudja elérni, sohasem bír beléjük helyezkedni. A fiatal Szabó Dezső a modern Faust, aki nem látja meg a sóvárgott „új világot“.

Nagyon nehezen csinálta a fiatal Szabó Dezső a nyelvé is. Arany Jánosnak és Móricz Zsigmondnak volt nép-

nyelvi talaja. Adyban az egész magyar költői nyelv „történelme“ kivirágzott. A fiatal Szabó Dezső nyelvében kiagyalt esztétikai példák, gondolatrendszerek műszavai és szociológiai szólamok futnak össze s elegyednek tagadhatatlanul nagyvonalú stílus-romantikájával. Mindig ríki-tóan egyéni s eredeti akar lenni, nem bír a közösség tiszta nyelvén beszélni; gyakorta erőszakolt eredé tieskedésbe téved. Nyelve „sejtelmes“, mindig takargat valamit, többet akar mutatni, mint amennyit valójában rejt. Körülír, díszíti az élet egyszerű tényeit, tudatosan túloz, hogy teremtő-erejének hiányait eltakarja. Sülu>a néha erőszakoltan cifra, máskor nyersen meztelen.

Első novelláskönyve, a „Napló és elbeszélések“ már a harmincéves Szabó Dezső műve, esztendők természeté hozza. Ha most újra végigolvassuk, megdöbbenünk, hogy mennyire megtépázta az idő múlása. Elbeszéléssel és mesékkel frissített elmélkedéseket írt, mert sehogyansem bírt az epika természetes áradásába behelyezkedni. Lényegében igen rövidlélekzetű író, gyermekesen a szemével fal fel mindent. Nagy erőssége, hogy elevenen érezte a mindenség líráját, de nem talált formát a kifejezésére. Ady nagy formát-teremtő volt, Szabó Dezső pedig örök nyugtalan formát-kereső. Keresése során rendszerint fél-formákat alkot, tetszetős és laza szerkezeteket. Ezért kívánja folytonosan „igazolni“ magát világirodalmi példákkal, pamflettekkel, dühös kirohanásokkal és agitációval.

A „Napló és elbeszélések“ tanúság, hogy Szabó Dezső végzetes terhekkal, örökölt egyéni tragikummal született, ezért kínlódik annyit az átöröklés kérdésével, ezért alkot folytonosan apák s ősök szörnyű útravalóival megvert alakokat, ezért kergeti szépirodalmi halálba őket: a maga végzetétől szeretne általuk megszabadulni. Szabó Dezső tragikuma távolról sem azonos Adynak az antikra emlékeztető tragikus életérzésével, hanem merőben egyéni jajbaj, így lett nagy ironikus belőle. Abban a hitben élt, hogy végzetesen elhibázott világban folyik sorsunk, melyet csak iróniával enyhítve bírunk elviselni. Nem tudta szeretni a sorsot, mint Ady, az emberiség csak annyiban létezik neki, amennyiben állást foglalhat ellene. Rendkívüli s olykor termékenyen és áldottan ostorozó „negatívum“ ő, de negatívum. Páratlan hatású és fontosságú jelenség a maga határai között: mindnyájunkat megtanított kétel-

kedni, tömérdek bálványt irtott ki és balítéletet égetett el. De nem bírta megmaradni elrendelt határai között, az önfeylelem nélkülözhetetlen erényét sohasem ismerte, mohóságát nem merészelte kordában tartani, attól félt, hogy nélküle szürke és jelentéktelen marad.

Igen érdekes a fiatal Szabó Dezső találkozása a nővel. Ebben az időben a nő még nem tömény szemérmertlenség volt neki, avagy „megnyílt barázda“, béke, család, tisztaság és gépies Termékenység, hanem probléma. Nagyon sikerületlen szerelem, vagy szerelmek lappanghatnak élete mélyén. Minden munkájában ez a csalódás fekélyesedik és lázong, égető szerelmi elégületlenség és kielégítetlenség parazsuk, naiv követelményeket állít a nővel szemben és szinte már kéjesen csalódik, mintha ez a szellemi természetű szerelmi játék pótolná neki a tényleges átélés izgalmait.

A politikus, ha úgy tetszik, szociológus Szabó Dezső minduntalan behelyettesíti a közösség fogalmát; etikai vergődéseibe ugyanígy rántja be a családot. Roncsolt életek, eltorzult emberarcok felett egyszerre csak kigyúl az „egyetlen világosság és melegség“: a család. A család utáni mérhetetlen vágy Szabó Dezső lírájának egyik legőszintébb, legmelegebb hangja. A családról néhány csakugyan örökízű képet teremtett, mélyébe azonban sohase látott. Az „egészség“, a „tisztaság“, a „család“ kifejezésére csak szép lírai futamai vannak; a züliottságbe, a betegségbe, a rothadásba tud igazán belátni. Nagy jajgató ő, magyar Jób, — ez a kétségbeesett hang, a tragikus vallomás marad majd meg belőle.

A fiatal Szabó Dezső „titkot“ csinált az emberből. Ennek a tevékenységének is megvannak a maga lírai gyökerei; egyénisége hiába vergődött, nem lelt egyensúlyra> A kialakulatlan, háborgó, egyensúlyra sohasem lelő egyéniség misztériumnak, „csupa-titoknak“ érzi azt, amiben mi csupán lehangoló, vagy megkapó vergődést, véges emberi színjátékot szemlélünk. A fiatal Szabó Dezső hősei valamennyien önmagának hasonmásai, „titok-emberek“, mélybe rejtett „kincsekkel“ kóborolnak, zengő szavakkal ámitják a nőket, öntudatlanul félrevezetik az embereket, nem találnak megértésre s elpusztulnak. Az író-agitátor természetesen alapos szájalmat szavaztat meg nekik, de ne gondoljunk a szlávok, például Dosztojevszkij mély szá-

nalmára, melynek tiszta ereje egy óriási közösség rejtett, elfojtott válságait: vonzza napvilág!. Naiv szánalom honol Szabó Dezsőben, a gyermeké, aki összedőlt homokvárait siratja s a szüzé, aki ábrándjainak szétfoszlását szánja. Kedves ez az önszánalom: önmagát temeti és gyászolja, mielőtt kibontakozott volna.

A tanulmányíró Szabó Dezső s később a zabolázhatatlan agitátor folytonosan a „nagy boltozatokat“, a végső értékekig fejlesztett rendszereket dicséri, ő maga egyelőre azonban rövid lélegzetű, hirtelen kifulladásos tehetség, még „boltív“ építésére is képtelen. Kitűnő ötletei, nagyszerű villanásai, tökéletes részletei vannak, de rendszerek, tágasabb összefüggések nem keletkeznek, boltozatok nem épülnek benne. Inkább: „átmeneti lény“, Nietzsche nyomán a félig irodalmi, félig bölcselkedő-elmélkedő formát választja, de Nietzsche hatása alaposan „népszerűsödik“ nála: „egységes kenyérré“ gyúrja.

Természetes és egészséges mozdulata egyelőre alig van. Allegóriák, szimbólumok, görögtüzes szóképek, nőies elérzékenyedtések, tomboló indulatok és a megcsömörlött ember ironikus fintorai váltakoznak benne. Mindig s tudatosan valaminő sorsszerűségbe öltözik, anélkül, hogy a sorsot olyan mély értelemben, mint Ady, vállalni merné. Legtöbbször a tragikus kísérletek pózába bújik, így Faust doktor közismert köpenyébe. Rá kell ébrednünk, hogy mennyi színészi képesség rejtőzik benne. Furcsa egyveleg ő: nagy lírikus, kitűnő gondolkodó, szó-Niagarákkal rendelkező prédikátor, mindenre képes színész és kiváló rendező. Egyveleg-lényének köszönheti eredendő formátlanságát és számos szellemi szülöttjének korcs-voltát, de rendkívüli hatását is.

A fausti ábránd Szabó Dezsőben a nietzschei Übermensch „programjával“ indul útnak. A merész utas azonban csakhamar belenyugszik a közösségbe, a családba, sőt: a nyárspolgárságba. A nagy behelyettesítések, — a közösség, a család, — Szabó Dezsőben megalkuvások. Nem teremt új közösséget, hanem egy csakis ironikusan elviselhető közösségbe nyugszik. Nem a természetes ember pihen meg Szabó Dezső megnyugvásaiban, hanem az „Übermensch“, a Titán fárad el. Érezte ezt ő is s később politikai síkon akarta megcsinálni, ami az irodalomban nem sikerült: az

új közösséget; tegyük hozzá: sokkal több valóságérzéssel és sikerrel.

Csupa végzetesen terhelt embert lát, mintha valóban saját képére és hasonlatosságára festené át a világot. Életérzése tulajdonképpen nagyon korlátozott, rögeszmésen ragaszkodik az emberség néhány vonásához. Stílusában egyes jelzők, képek, történéseiben ugyanazon helyzetek és jelenségek folyton ismétlődnek. Az egyensúlyra nem lelő ember s író támogató karfái ezek a folytonos visszatérések. Szabadulni szeretett volna a saját vészes belső borújától s a lírai vallomásból átlendült a tárgyilagosabb formájú elbeszélésbe. Első novellái úgy keletkeztek, hogy csinált egy eszmét s azután történetet és alakokat formált hozzá. Nála minden: „adottság“, semmi sem keletkezik, semmi sem növekedik szervesen. Mindig tudatos számítással adja át magát az életnek, semmi sincsen benne Ady Endre nagyvonalú „kockázásából“ ós kockáztatásából. Hiányzik Szabó Dezsőből az átadás mindent felégető hősiessége, vagy mindent önmagához ölelő alázata, a sorsba-olvadás, — csak mozgatja a dolgokat s az életet, tökéletes fausti kísérletező. „Szeretete“ sem természetes vonzóerő, nem folytonos tisztulás, újjászületés, közösséggé-szélesedés, hanem behelyettesíthető fogalom, szókép: a legkülönbözőbb élmény sorok végén.

Első regénye, a „Nincs menekvés“, harsogó előszóval jelentkezett, ígérveti, hogy óriási dolgok feszülnek benne, melyek nemsokára egészséges, nagy regény alakjában törnek majd életre, előbb azonban egy halottól kell megszabadulnia, ezért írta ezt a regényt. A halottat hordozó Szabó Dezső azonban sohasem tudott megszabadulni terhétől, hanem véle viaskodik folytonosan. Életérzésében terheltségek s elpusztíthatatlan belső férgek küzdenek az egészség ábrándjával; lelkének humusza nem bírja a „hullát“ megemésztetni. Viaskodásának tanúja nemcsak a „Napló és elbeszélések“, hanem második novelláskönyve is: „Mesék a kacagó emberről“. Az utóbbinak első darabja, a „Lélekmo-csár“ nagyvonalú vallomás Szabó Dezső belső válságáról, ő irodalmunk legnagyobb betege, „betegségéből“ egyetemesebb emberi vallomásokat teremtett, nagyobbigényű műveket hozott létre, mint Babits Mihály. A francia „décadance“ kelet-európai erővel, gátlást nem ismerő nyíltsággal, olykor brutalitással jelentkezik műveiben, bár később megtagadta önmagát és ellensarkot próbált teremteni.

De egyelőre még a „Napló és elbeszéléseknél“ tartunk, részletesen rá kell mutatnunk, hogy mennyi gazdagság, milyen tágas érdeklődés, keresés és lázadás tündöklök s folyog ebben a könyvben. Szépprózája csupa líra, líráját nem köti azonban semmiféle forma, az olvasó mindig szorong, hogy meddig bírja a folytonos lírai rohamokat az író. A sovány történetek vázára szétfolyó, formátlan, de költői szépségekkel megrakott szabadversek tömegét aggatja; hiába minden ellenvetés, be kell ismernünk, hogy az ő lírai prózája a legnagyobb magyar szabadvers-gyűjtemény. Megrázó izgalmakkal érzi a mindenség líráját és méltó emberi „visszhangot“, választ próbál teremteni: megüti a pánhumanizmus hangját, emberséggel akarja áthatni a világot. Megfordítja a keresztény átlényegülés tanát: benne a test lesz igévé, az anyag örök misztériumát hirdeti s megteremti az átlényegülő, mint ő mondja: álommá szépülő anyagnak a líráját. Nagyvonalú költői élmények ezek s ha formát teremtő készsége fejlettebb, elsőrangú lírikus vált volna belőle, de így: megnyilatkozásai szörnyetegszerűek; alaktalan áradások; rakoncátlan lírai vadvizek. Az elvetélt lírikus azonban 1915 táján megkeményedik és egészen váratlanul tökéletes novellaformát teremt. A világháború végén írja leg-tökéletesebb elbeszélését a „Scholtz Mihályné ítéletét“. Kiszakad az intellektualizmusból, a lírai szenvelégsből, valóban átélt eleven életet ábrázol, rendbe sűrűsödnek zabolázhatatlan erői. Történelmet, tömegeket, végzetet tud érzékelteni a legegyszerűbb eszközökkel, szinte a primitív kultúrákra emlékeztető vadsággal és merészséggel, megmutatja, hogy ebben a modorban utolérhetetlenül nagy. Azt is látjuk, hogy mennyi lehetőség lappang ebben az íróban: elsőrangú esszéista, nagy novellista, merész szociológus, elemi lírikus, drámai elmélkedő, — talán éppen ez a „sokarcúság“ teszi annyira zilálttá, szétfolyóvá, szörnyetegszerűvé. A „Scholtz Mihályné ítéleté“-nek befejezése is nagy művészre vall. Az író eddig nehézkes, olykor izzadságszagú elmélkedéseket közölt a tragikumról, az emberi sors reménytelenségéről, olvasmányainak hatásából próbált áleredeti véleményeket tákolni. (Lásd: „Napló és elbeszélések“ c. kötetét.) Most azonban az élmény ihlete tragikus egyetemességbe torkoltatja a realista novellát. Scholtz Mihály és barátai a novella végén politikai vitába bonyolódnak. Részeg fővel bemennek a másik szobába a

beteg Scholtz Mihálynéhoz, hogy döntsön. Az asszony e vad jelenet közepette meghal, az író pedig így fejezi be a novellát: „S az emberek bolszevisták, kapitalisták, keresztények és pogányok, hazafiak és nemzetköziek voltak s a végtelen emberi szenvedés és halál egy volt: mint a tenger, mint a levegő, mint az idő“. E néhány sor is csupa pátosz, de a legnemesebb fajtából való, mint az óbor, valódi élmények tömegéből szüretelte az író.

A nagy novellák után „Az elsodort falu“ következett, az újabb magyar irodalom egyik legtöbbet vitatott és legérdekesebb regénye. Ebben a könyvben tör ki éretten, hol finom, felejthetetlen mozdulatokkal, hol pedig vad dionysosi mámorral Szabó Dezső lírája, stílusromantikája. Eddig is előszeretettel ábrázolta az átöröklés végzetétől üzött vázakat, a vázak azonban itt valóban élő húsba, testbe, gazdag létezésbe öltöznek, az író megtanult embert teremteni. A romlást, a bomlást, az élve rothadást gyakran nagyarányú s mély drámai jelenetekben adja, a magyar „décadance“ regényét írja dühvel, kiáltó nyíltsággal, etikai izgalommal és brutális exhibicionizmussal. De emellett: megszeretné rajzolni az ellenpólusnak, a megváltó egészségnek is a világát. Ez a szándék teszi egyenetlenné regényét. Ha a romlás ábrázolásának lapjait olvassuk, nagy íróval ismerkedünk, a „megváltó egészség“ alakjai azonban papirosfigurák. Pátosza s brutális Ízlése nagyszerűen illik a „haláltánc“ rajzához, de mesterkéltnek és bántón modorosnak hat, midőn az idill kifejezéséhez is ezekkel az eszközökkel nyúl. Elárulja, hogy mennyire egy húrú író, — zsvajva és tobzódása belső ösztövérséget takar.

„Az elsodort falu“ azért is nagy kísérlet, mert össze próbálja foglalni az egész országot, az egész magyar társadalmat. Elnagyolt és nagyszerűen átértzett figurák tömege hemzseg a regényben. Ábrázolása biztos és hiteles, ha a romlás hétköznapi alakjairól és eseményeiről van szó, de egyszerre elnagyolt és papirosízű lesz, ha közéleti emberekre, vagy pedig írókra tér. Ha a mindennapi életről szól, valódi élmények törnek elő belőle, ha azonban a szellemi és politikai életre fordul a sor, indulatai s előítéletei kerítik hatalmukba és elnagyolt, papirosízű alakokat teremt. Ez az egyenetlenség végigkísért a regényben, melyet elsősorban stílus-zuhatagának roppant arányai tartanak össze.

A regény főalakja: láthatatlan. Neve: Szabó Dezső,

a próféta. Tulajdonképpen ő beszéli végig a regényt, ő játssza el a magyarság nagy társadalmi és erkölcsi drámáját, beleszól minden figurájának mondókájába, belebúvik a bőrükbe, csakhogy próféciáit szétkiabálhassa, ő Farkas Miklós, a széthulló nagy masvar költő, a tragikus „meg nem értett“, az elnyomott, a halálra szánt, ő Bójthe János, a diadalmas egészség, a földhöz visszatérő hű fiú, a parasztleánnyal nászkodó megtért intellektuel. Minden jelentékenyebb alak Szabó Dezső személyes retorikájának hasas iszákja s amint a helyzet engedi, végtelen szónoklatokba csap. Nem találunk a magyar irodalomban ehhez fogható retorikus regényt, Szabó Dezső retorikája azonban nem azonosítható a századfordulónak üres zengésével, a konzervatív retorika kenetes semmitmondásával. Szabó Dezső retorikája 'tele van valóságélményekkel, társadalmi igazságokkal, a magyar tudat forrongó kereséseivel, történelmi távlattal, hősies vallomásokkal, bátor útkereséssel, egy nagy tehetség gazdag kellékeivel, szikrázó szellemességével. Fiatalkori novelláinak olvasása közben folyton attól tartunk, hogy lírája szétrepeszti a történetet, mint a súlyos búza a zsákot, — most retorikája búvik be a regénybe és előnti, túlterheli. Amit Szabó Dezső ebben a regényben prédikál, az minden bizonnyal a legbecsületesebb s a leghelyesebb magyar állásfoglalás volt 1918—20-ban. Nemzedékeket nevelt, Ady súlyos, magasrendű eszmerendszerét népszerűsítette, közhasználatúvá formálta, sok tekintetben ki is egészítette. De a szónokiasság elnyomja, széttagolja, helyenként elsatnyítja a kitűnő társadalmi regényanyagot. Pompás részletek, buja stílusromantika, hasznos és bátor szónoklatok váltakoznak, — tehát a regény elemei önmagukban értékes elemek, de így összeöntve, egymásra licitálva megint csak szörnyetegszerűvé teszik a művet. Magával ragad és fáraszt, elsőrangú művészi teljesítményével vigasztal, majd pedig az agitáció egyre hidegebb zuhanyával vacogtat. Szándéka s egyénisége mindenképpen nagyarányú, a mű meglepő, gazdag és súlyos, — de éppen olyan dús kincsház, mmt lomtár.

Jellemző, hogy „Az elsodort falu“ második kiadása elé előszót, apológiát kellett írni Szabó Dezsőnek. Az előszó főként esztétikai kérdésekkel foglalkozik, de már nem régi tanulmányainak tisztazengésű hangját halljuk, mely

frissen és szabadon kalandozik az emberi kultúra mezőin. Az új Szabó Dezső „Az elsodort falu“-hoz hangol mindent: a regény fogalmát, az irodalom hivatását, az esztétika elveit. A kritika, szerinte már: lírai agitáció. Azt is elárulja, hogy regénye: a fiatal Szabó Dezső romantikus-tragikus életérzésének hasznosítása: egy egész nemzetre, az egyetemes magyar társadalomra alkalmazza, bekapcsolja a történelem sodrába. Érthető tehát, hogy rendkívüli hatást tett, a romantikát mozdította meg a magyarban. Már első írásai romantikus alkatáról tanúskodnak és arról, hogy mennyi sokat szívott fel a filozófiai s elmélkedő hajlamokban gazdag német romantikából. A német romantika „hitvallását“ „Az elsodort falu“ előszavában is megtaláljuk: Szabó Dezső szerint az élet káosz, mely az íróban formálódik egységgé, megfejtett titokká, világító tudattá.

„Az elsodort falu“ előszavában érdekes bejelentések sorozatát kapjuk, megtudjuk, hogy Szabó Dezső „Az Egészség“ egyetlen megtestesítője Hunniában, — önmagát az egészség kövér illúziójává dagasztja, s közben megintcsak az átöröklés rémeivel viaskodik szüntelenül. Ettől kezdve folyton e nagy illúzióval dolgozik, gyűléseken és előadásorozatokon feszíti a mellét, hogy itt a megváltott, a tökéletes egészséggel kitömött, a példa-magyar. Novellákat és cikkek 'tömegét közli „diadalmas egészségéről“, mindenáron el akar hitetni valamit, amit legbévül önmaga sem hisz. A közönség, főként a fiatalság azonban hiszékenyebb volt s úgy itta Szabó Dezsőt, mint az Egészség csecsenek jószágos, tápláló tejét, észre sem vette, hogy olykor a „magyar decadance“ borát, néha: vinkóját szürcsöli.

„Az elsodort falu“ sokkal jelentékenyebb és gazdagabb mű, mint Szabó Dezső ellenségei hirdették. A kritika eleinte ugyanis hallgatott, vagy elharapott dicséreteket hullatott, az ellenforradalom letelején még Babits Mihálynak is volt néhány elismerő szava „Az elsodort faluról“. Később politikai okokból erőszakolt és igaztalan támadóhadjárat indult meg Szabó Dezső ellen. „Az elsodort falu“ nem érdemli meg ezt a hadjáratot, mert tele van még nem is méltatott szépségekkel, - többek között: ebben a regényben bontakozik ki Szabó Dezső stílusának ódái szárnyalása, olykor a magyar ódái pátosz minden zengzetessége, hangjának öfii nemessége feltör belőle. A gionoi élmény: a természetbe

visszatért s a természettel önkénytelenül „együtműködő“ ember nosztalgiája „Az elsodort faluban“ már felüti fejét, de Szabó Dezső az élményt inkább biológiai síkra vetíti, nem ruházza fel olyan egyetemességgel, mint Giono s nem vezérli klasszikus teljességbe és fegyelembé, mint a nagy francia. Szabó Dezső sok mindent eleve és előre önmagában viselt, nagy hegy ő: salakkal, talmi kőzetekkel s rejtett drágakövekkel, nemes ércfolyókkal. Műveinek „bányászása“ azonban csak akkor kezdődhetik majd — s véle együtt helyes értékelése is, — midőn személyiségének nyomasztó hatása megszűnik. A „hegy“ egyelőre ráfekszik a fiatal nemzedékekre, hatása ma még éppen annyira nyomasztó, mint termékenyítő.

Társadalmi tudata ebben a regénvben egyszerre megnő. kivirágzik. Sorskérdéseink summáját más senki sem fogalmazta meg ilyen bátran, nagyvonalúan és tökéletesen. Nagyszerűen rátapint a magyar életberendezés csődjére. Látja, hogy a magyarság nem tud élni és vállalja „az élet masterének“ a szerepét. A kor hamis humanizmusával szemben volt bátorsága a humánus valóságát megmutatni. A kelet-európai messianizmus egyik legnagyobb feltörése ez a könyv, de Szabó Dezső a messianizmusba csakugyan lengetését vegyít a magyar paraszt realista természetéből: messianizmusa pragmatikus alapokon nyugszik, hasznos és nélkülözhetetlen tényező kíván lenni, mint a kenyérvágó kés.

Ha fiatal írásaiban a német romantika lecsapódásával találkozunk, itt már franciára is bőségesen ráakadunk. Victor Hugótól tanulta a „nagy romantikus jelenetek“ machináját: a puritán magyar képből túlsúfolt festmény, vagy túlfeszített jelenet lesz. Agyonsúfolt realizmusa víziókba csap, — költői kedélyünk eredeti naivságát Szabó Dezsőben művészi raffinaltság váltja fel, — ezt tanulta elsősorban a francia romantikától. A romantikus és a modern francia líra képanyagát is felszívta és képet alkotó módszereit alaposan megtanulta, de leöntötte jellegzetes kelet-európai pátoossal, helyel-közzel el is balkánosította. Szabó Dezső mindig veszedelmes területen jár: a remekmű és a giccs határmezsgyéjén, Képzelőereje is határozottan nagyvonalú és groteszk alkatú, de hiába keressük benne a keleti ösgroteszk vallásos természetének jegyeit, inkább: fortyogó iróniától és lázongó indulatoktól fűtött torzítás;

időszerű torzképeket, hálás karikatúrákat teremt. Zabolázhatatlan líraisága ront és épít, dúl s alkot, sohase tudjuk, hogy teljesítményeit csodáljuk, vagy dúlása felett szomorodjunk.

Tagadhatatlan, hogy minden erejével a legmagasabb teljesítmény felé tört. A lélekelemzés társasjátékába ragadt korban megvetett mindent, ami egyoldalú eszközökkel és módszerekkel próbálta megfejteni az ember s az emberiség talányát. Szabó Dezső az emberség intuitív átérzésére s az átérzés szabad, teljes kifejezésére törekedett. Törekvése néha felejtethetlen sikerrel járt, de itt is, mint mindenütt, meglátszik, hogy mennyire fáradékony és rövid-lélekzetű természet: ami tegnap még nagyszerű művészi élmény benne, holnap már gépiességgé, „machinává“ silányítja; teherhordásra alkalmazza a legnemesebb paripát. Remek rohamok és bosszantó letörések sorozata minden műve.

Ezt írja regényének 157-ik lapján: „meséjének kilencven percentje hazugság volt, de a színész igazsága, mely az agyban, vérben, a lelki zápor bonyolult hullámaiban éppen olyan élt valóság, mint a körülhorzsoló élet“. Áruló mondat: Szabó Dezső alkotóerejének hiányait ezzel a „színész-igazsággal“ toldotta meg. A „meg nem alkuvást“ hirdető próféta művei tele vannak ilyen művészi megalkuvásokkal, öntvényei gyakran fölötte gyanúsak, túlságosan sok kerül beléjük a rézből, a „színész-igazságokból“. A „színész-igazság“ reze mellett másféle silányabb anyagot is találunk, így az intellektuális stílus levetkezhetetlen nyomait: „Az örök csók, az örök termés megidézett tanúsága“, — az efféle „megidézett tanúság“-ok ma már inkább komikai elemként hatnak. A regény derekán különben már érezzük, hogy kevés az íróban az önkéntes ömlés, a természetes termőerő, mindent a „fejével“, az intellektusával csinál s ezt a tevékenységét próbálja leplezni záporszerű retorikájával, mely gyakran megintcsak úgy zakatol, mint a gép. Szabó Dezső hatása sohasem tiszta hatás: az odaadás és a fenntartás birkózik bennünk olvasása közben folytonosan.

A tömegjelenetek ábrázolásában minden magyarnál nagyobb, ezek a jelenetek a tragédia és az idill páratlan látomásáivá tisztulnak benne. Két csúcsra tud csupán felkapaszkodni: az egyikről a Nihil, a másikról pedig az Idill világa látszik, e két világot azonban nagyszerűen belátja. De mennyire kevés „eredmény“ ez Szabó Dezső csillapít-

hatatlan mohóságának és hatalomvágyának. Orvosa, papja, költője s szellemi vezére akart lenni nemzetének, — „Az elsodort falu“ és szerzője; az agitátor, tömegeket is verbuvált, egyideig táplálta is a tömegeket, de csodálatos kenyér- és halszaporítása rövid ideig tartott. Ennek a folyamatnak ismertetése azonban már a későbbiek dolga.

Szabó Dezső „Az elsodort falu“ tömegsikere után a „Csodálatos étellel“ jött, mely sokkal kevésbé mozdította meg a közvéleményt. „Az elsodort falu“ kimerítette az idő összes izgalma, „bibliává“ lett, az érdeklődés ellanyhult, hiába tört az író a „Csodálatos életben“ egészen új csapásra. A „Csodálatos élet“ már biztonsági előszóval indul, előre felkészül a kritikusok támadására és meghonosítja az előzetes önkritika módszerét, — ez az önkritika azonban kimerül a korlátlan önimádatban, a kritikái narcisszizmusban. így szól Narcissus: „Izenet ez a könyv: a földnek, az egészségnek, a jósnak izenő nagy hívása. Himnusz ez a könyv: jóakarató szíveknek zengi himnuszodat örök Rend, örök Tisztaság! Óh fiatal vagyok még s hidd meg felriadt magyar, hogy rakhatnak új cézárokat és új parancsolót reád, de a fiatalságod ma én vagyok“. Ady „nagy-nagy fiatalságára“ gondolunk, melynek „a bús halál is szülés“, s lehetetlen meg nem állapítanunk, hogy Szabó Dezsőben a nemes Ady-ércből mennyire gyanús értékű öntvény lett. Az Ady-hang egyre teltebben hangzik, Szabó Dezsőé egyre fakóbban cseng.

A „Csodálatos élet“ különben az író legérdekeesebb kísérlete, megpróbálta, hogy ki tud-e törni az aktualitások harsonázásából, a társadalmi prédikációból és agitációból? Egyszerű emberi történetet akart írni, egy parasztfiút, akit megfoghatatlan nyugtalanság kerget a világba, modern János vitéz lesz belőle, de végülis visszatér szülőföldjére és hölgyéhez. Szabó Dezső most paraszti húsba s vérbe ágyazza a fausti nyugtalanságot és ábrándot, nem tehet mást, nem ismer a fausti vágynál különb izgalmat. Szabó Pista, az „új János vitéz“ azonban nem indul egyedül útnak, sejteti, hogy új Don Quijote, neki is van Sancho Pansája, aki természetesen elkíséri. Szabó Dezsőnek nagyon gyér az élményanyaga, olvasmányhatások tömik telivé műveit, akár Babits Mihályét. Nem volt nagy gyűjtő, mint Móricz Zsigmond, teremtő képzelete pedig vérbő, de gyenge izomzatú, ezért folyamodik hatások támogatásához és iro-

dalmi machinák segítségéhez. Jó-öreg módszerét követi ebben a regényben is: Szabó Pistát az átöröklés „végzete“ mozgatja, mint az író minden figuráját, — az embert alkotó tényezők buja bonyodalmából Szabó Dezső ezt az egyet ragadja ki, reá építi az egész embert, mert ez a tényező kínozza s nyugtalanítja őt is. A „Csodálatos élet“ csupán fejlődésképtelenségéről győz meg bennünket.

A regény félig-meddig természetesen folydogál, míg a faluban történik, ott kezdődik a baj, amint Szabó Pista a nagyvilágba ér. Két szerelmi kaland ölébe kerül, egyik egy csipős-melles kofához fűzi, ez a kofa-szerelem különben Szabó Dezső „egyszerűség-imádatának“ állandóan visszatérő jelképe. A másik előkelő leány, s titokban még esrv hatalmas maiommal is viszonyt tart. Éva a nő neve, de aligha nevezhetjük nőnek, inkább torz rángás, mely Szabó Dezső nősebéből keletkezett. Talán maga az író is érezte, hogy mennyi „fölmelegített elem“ van regényében, mert újfajta pótszerekről próbál gondoskodni: példabeszédeket alkalmaz, népmeseizű betéteket szerkeszt, ám ezek a népmesefélesé-
 ízek műmesékké válnak a kezében. Ezt a művét is elsősorban lírája menti, bár folytonosan átcsap az önimádat ízléstelenségeibe; „örök ifjúságával“ bajlódik untalan, ha mi is ironikusak lennénk, azt mondanánk, hogy olyan már ez a fiatalság-nosztalgia, mint a festett bajusz.

A regény dereka: világirodalmi példák nyomán készült kaland-regény, végén azonban Szabó Pista visszatér a falujába és ismét néhány melegebb, valóságosabb lap következik. A „Csodálatos élet“ nem győz meg Szabó Dezső regényírói hivatottságáról, érezte ezt ő is, nemsokára nagy válságba került. Új társadalmi regényt próbált írni „Megered az eső“ címen, majd túl a társadalmon az emberi lét titkát kívánta megfejteni „Boldog sziget“ c. tervezett művében. Meg akarta írni a modern nő regényét, torzók tömege merült fel és süllyedt el benne, szellemi koraszülések nyugtalanították, álfogantatások villanyozták és ábrándították ki, a művészi viaskodás tüzes trónján ült esztendőkön keresztül. Ebben a korszakában azonban valóban nagy novellák születtek. A „Jaj“ című kötete foglalja össze legtökéletesebb novelláit, bár ez a könyv is egyenetlen. Mindjárt az első írás, — „Az Isten jó“ — felemás alkotás; amint az iróniából kizökken, erőltetetté válik, tanácstalanul kapkod. Az irónia alantasabb szenvedélye visszaszorította nemesebb

hajlamait,— többek között megakadályozta abban is, hogy az esedékes új Nagy Szatírát megírja. Iróniája azután a „torz“ s „gonosz“ Istenhez vezeti, még a Nihil is nyugtalan vonaglóssá lesz Szabó Dezsőben. A kötet egyik legtökéletesebb darabja a „Bors vezér megtérése“. A gionoi életérzés itt is felbukkan, de pátoszba burkolva, ám nem a hagyományos magyar pátoszba, hanem lágyult másába. Nem is ez a fontos ebben a novellában, hanem a visszaérzés, mely itt valóban eltemetett mitológiánkig nyúlik. Nem érint ugyan olyan mély rétegeket, mint Ady Endre, de talán éppen ezért követhetőbb példa, derék útmutatás az utódoknak. Ez az elbeszélés különben kinyilatkoztatja és fennen hirdeti a pogányságot, akár Giono, de Szabó Dezső pogányságában túlságosan sok a politikum, ám erről alig tehet, a társadalmi elintézetlenségek földjén született és élt, Kelet-Európában, ahol a politikum túltengése: társadalmi és emberi kényszer. Másik kiemelkedő elbeszélése, az „Ocskay László“, időtlen történelmi tragédiánkat próbálja megörökíteni, de inkább: Szabó Dezső harca az időben. A kettőt különben állandóan összetéveszti, narcisszizmusa megnöveli a maga küzdelmeinek arányait s így: ez a küzdelem Önkényesen és erőltetetten azonosodik a magyarság sorsával. Nem mintha a két sors között nem volna hasonlóság és szerves összefüggés, mégis: az erőszakolt azonosítás éppen ennek a hasonlóságnak és összefüggésnek hitelét ássa alá. Az író különben, ha hőse rokonszenves neki, akkor belebújik, azonosítja magát véle, a saját ügyének hordozójává avatja s bár folyton a közösséget hangsúlyozza az egyéniséggel szemben, sohasem jut eszébe, hogy egyetlen magyar író sem élt vissza annyira személyiségével, mint ő. Zavaró körülmény ez s számos kitűnő művének hatását és értékét vitássá teszi.

Ebben a kötetében foglal helyet a „Különös utazás“. Számos írást adott saját tragikus elhelyeztettségéről, de ilyen tökéletesen még sohasem nyilatkoztatta ki örök nyugtalanosságának okát. Az idillről is számos képet festett, de a képek többnyire „festett“ képek, a „Különös utazás“ idillje azonban Szabó Dezső leghitelesebb írásai közé való. Az emberi „kiválás“, a szerep, a hősi életforma mártíriumából visszahull a tökéletes idillbe, a családba, a békébe, az egyszerűségbe, az öröm egyetlen mondatába, mely így hangzik: „Milyen jó építeni“, — ám nem „Épületről“ van itt szó,

hanem a gazda családi házáról. Egyszerűen, átértett s mély emberséggel vetíti itten ki legnagyobb s legmélyebbről fakadt nosztalgiját. Szabó Dezsőből az utókor majdan egy tökéletes novellakötetet válogat ki, — a „Különös utazás“ minden bizonnyal az élén lesz.

A tömérdek torzó és vetélés után Szabó Dezső végre ismét „nagy regénnyel“ jött, a háromkötetes „Segítséggel“. Innét sem hiányzik az önimádó előszó, melyben életérzéséről újabb vallomást mond, megtudjuk, hogy a következő elemekből keletkezett: tragikus görög sorsélmény, protestáns praedestináció, determinizmus és pragmatikus morál. A regényben is egyre érezhetőbb, hogy emberszemléletét és életlátását elméleti rugók mozgatják. Lírája észrevehetően kimerült, iróniája elfajult, a „magyar tragédia“ pedig szerkezetre járó óraműként tik-takol s üt komoran. A regény főalakja, Boór Bálint, „Az elsodort falu“ Farkas Miklósának tékozló fia, az író hasonmása, helyesebben: tragikus érzelmességének és pózainak nemközönséges színésze. Amúgy: romantikus „szörnyeteg“, dekadens oltások érezhető nyomaival. Gógje, fejedekmkedése már-már vidékies zamatú pöffeszkedésként hat, — mindaz, ami „Az elsodort faluban“ még szűzies áradás, itten már számító színpadias hatásvadászat. A „Segítségben“ alig találunk természetes szót s mozdulatot, az emberekből pózok törnek ki, valamennyien alkotójuk elferdüléseit hordozzák és mesterkélt mozdulatait utánozzák. Néha-néha epizódjaiból nagy novella kerekedik és ismét érezzük az „oroszlánkörmök“ nyomait, de egészében: ez a könyv Szabó Dezső egyéni patológiájának fokozódásáról számol be. Narcisszizmusa, cézárizmus, erőszakos önfiatalító kísérletei sorakoznak itten Boór Bálintra aggatva; olykor szájalmas ízléstelenséggel.

Roppant s szakadatlanul fortyogó állóvíz ez a regény, háborgatása azonban bántóan egyhangú, azt a hitet kelti, hogy ugyancsak mechanikus óraműre jár. Helyenként rémregény, nem a valóságnak s a valóság értelmének, az igazságnak, hanem az író feneketlen indulatainak és meghasonlott rángásainak tart tükröt. Az anyag misztériumának színjátéka ugyan itt is fel-fellobban, de már véle is visszaél Szabó Dezső, ugyancsak „színhátékká“ süllyeszti. Pedig óriási társadalmi célt tűzött ki ebben a regényben: a magyarságra telepedett idegenek életét akarta leleplezni s az ellenforradalom élösdijeinek csoportképét és egyéni jellem-

rajzait kívánta belénk „döbbsenteni“. De mit használ a nagy szándék, ha az alkotó patológikus egyéniségként mutatkozik be s eleve alássa mondanivalójának mélyebb emberi hitelét?

A harmadik kötet elején igen érdekes vallomást találunk. Boór Bálint—Szabó Dezsőnek: „egész fiatalon, alig huszonhároméves korában viszonya volt egy fiatal budai polgárleánnyal. Egy csókuk gyermekké lett: halálnak nyílt végzetes rózsa, öt és fél évet ért meg a gyermek. Teljesen az apja szépségét mondta: de valami elítelt, beteg árnyékolással minden vonása mögött. Lelket nem gyűjtött beléje a világ, beszélni sem lehetett megtanítani, haláláig az értelem semmi jelét nem mutatta. Talán ennek az esetnek széthatalmaisodott, tudattalan döbbenete nem engedte, hogy megházasodjék. Később aztán rossz csókok kimarták belőle a nőhöz való hitet“. Ha ez önvallomás, akkor rávilágít, hogy milyen halottat cipel magában Szabó Dezső s akkor ennek a hullának a jelenvalósága torzította „szörnyeteggé“. Ez a kérdés azonban már az eljövendő Szabó Dezső-életrajz dolga.

Utolsó novelláskönyve, a „Tenger és temető“ 1927-ben jelent meg. Az író nem sokat változott, a régi húrok zendülnek itt is, így a „királykodás“, ebbe burkolja örökké viszketeg individualizmusát, melyet a legjobb szándékkal sem tudott letaglózni, legfennebb antik királyi palástba rejtegeti. A kötet utolsó darabja, „A Gondviselés útjai“ azonban ismét legjobb alkotásai közé szökik. Levetkezi benne pózait és mániáit, sutba dobja szokványos eszközeit és machináit, nagyszerű szerkezetet teremt, melynek végzetes biztonsága a matematika határát súrolja. Hangja egyszerű, tehát gazdag és teljes, a prózai szavakat szinte a zenei hangok rangjára emeli. Írása megfellebbezhetetlen bizonyosság, hogy nagy író is él benne.

A „Tenger és temető“ óta esztendőökön keresztül ha vonta megjelenő füzetekben tartott a magyar világgal kapcsolatot. A füzetek egyik legérdekesebb eseménye: folytatásokban közölt önéletrajza. Az öndicsőítésnek s az önkéntes felmagasztalódásnak ekkora példáját hiába keressük a világirodalomban. Tömény narcisszizmus ez az írás, mindazt a szépséget és érdemességet, amit a társadalomtól megtagad Szabó Dezső, itt ráaggatja önmagára. Szinte csecsemőkorára is pontosan visszaemlékszik, — természetesen

alig van szó eredeti emlékekről, bár ilyenek is akadnak ebben a sajtáságos írásban, de ezt a gyereket Szabó Dezső nemzette, tehát önmaga, fia, kis unokája és legszeretettebb unokaöccse is. Ami családiasság, jóság, s tisztaság él benne: mind reáhalmozza, így lesz „szörnyeteg“ a kis önéletrajz-hősből, háborzongtató csodagyerek. Bármennyire is kétes ennek az írásnak a hitele, legérdekesebb adalék az író lélektanához.

A füzetek egyetlen tárgya különben a magyar sors. Minden más csak köríték, vagy mazsola a kalácsban, a magyar sorsot gyúrja, dagasztja, keleszti füzetről-füzetre, feltámasztja a XVI-ik század hitvitáinak szellemét és hangját, támad s gúnyol, vallomásokot és hitvallásokat közöl, látványosságot és mutatványosságot csinál sorskérdéseinkből, — árad, mint a folyam s hoz aranszemmet és iszapot, mindent megmozgat és próbára tesz. (E tanulmányok gyűjteményes kiadása „Az egész látóhatár“.) Nem nagy tanító, nem nagy nevelő, de óriási megtermékenyítő ez a Szabó Dezső. Benne is van vergődésünkben, megtisztulásunkban, folytatódó életünkben. Sokáig viaskodott irodalmi torzók és törmelékek között, melvek közül akárhánv jóval külön elfogadott „remekműveknél“. De végülis kiáradt közülük és zsúfolt életét szétszórta termékenyítő „trágyának“. Ez a mozdulata a legnemesebb, a legemberibb.

Szabó Dezső „revíziója“ elkerülhetetlen. Nincs igazuk azoknak, akik múlására szavaznak. Jelen van életünkben s nyoma immár ki nem törölhető. Ezenfelül: több kötet tökéletes tanulmányt, egy kötet elsőrangú novellát s néhány remekbeszabott regényrészletet válogathat majd ki kincsesházából és lomtárából a jövőendő. Történelmünk pedig nem felejtheti el, hogy egyik legsúlyosabb korszakunkban, midőn vegyes értelmiség telepedett a nemzetre, szavaink elszürkültek, fogalmaink eltorzultak, állásfoglalásunk merő ingadozás lett, ő volt a magyar Dialektika, egy egész nemzet és ország dialektikája. Nem a valóban léleklő nemzet és a csonkra szabdalt országé, hanem a nagy történelmi követelményé, a „másik Magyarországé“, a fajtában rejülő prospektív potenciáé, történelmünk legmagasabbrendű álmaé. Munkái s megnyilatkozásai látszólag töredékek, torzók, sőt: törmelékek, de tulajdonképen valamennyien ennek a Nagy Dialektikának szerves részei, szükségszerű mozdulatai, lényeges alkotóelemei. Nemzedékekbe oltotta s égette

be ezt a Dialektikát Szabó Dezső, megtanított magyarul gondolkodni és érezni, védettség nedveit oltotta megpróbált és immár foszladozó szervezetünkbe, ellenállóerőt épített a magyarság megrokkant testébe. Pózain, egészséges és beteges szenvedélyein, színészkedésén és minden gyarlóbb mozdulatán túl: ezt a Nagy Dialektikát szolgálta, érette égette el legszebb esztendeit, egyéni nyugalma s pályáját, miatta vergődött és pózolt, kereste a mámort, az elszántságot, hogy minden törvényét és kinyilatkoztatását kifejezhesse, tovább adhassa, emberbarázdákba vethesse. Nemzedékek szívták magukba ezt a Magyar Dialektikát, az élhetés módszereit és törvényeit, a magyar magatartás gyakorlatiáinak alapelveit. Történelmi jelentősége sokkal nagyobb irodalmi jelentőségénél, Dialektikája öntözőrendszer, legfőbb termékenyítő a magyar ugaron. Nem is fontos, hogy legnagyobb íróink sorába való-e, mert bizonyos: a legjelentékenyebb magyarok közé tartozik.

Laczkó Géza

(1884.—)

Laczkó Gézát mély magyarság-élménye Ady rokonai közé sorolja. Az Ady-nemzedék legjelesebb prózáírói közé tartozik s megvan a helye a magyar széppróza történetében is, de alig nyert súlyához illő méltatást. A magyar atmoszféra sűrű, pusztító és folytonos erőpróbákra kötelező, Laczkó pedig szűkszávú író, termékenységét hosszú, tétlen heverések szakítják meg. Nem csinálta végig a nemzedék legjobbjainak félelmetes iramát, de teljesítményének java szigorú mértéket bír.

Laczkó Géza lidércnyomáshoz hasonló gátlással küszködött sokáig. Apja történelmi szerepű nemes családból származott, de életének alkonyán sem törvényesítette azt a fiát, aki vérét és ízlését leginkább örökölte. Laczkóban perzselő nosztalgiák éltek az apai név nimbuszáért, hosszú időre volt szüksége, míg reménytelen vágyaitól megszabadult és belenyugodott saját életébe és rendeltetésébe. Míg ez meg nem történt: osztályok és lehetőségek között lebegett s ez a helyzet életérzésébe jó adag bizonytalanságot oltott.

Édesanyja színésznő volt s jóidéig egyik színtársulat-tól a másikhöz kényszerült, Thália kordéján bejárta egész Magyarországot. Fiát nagyon szerette és mindenüvé magá-
val cipelte, végül pedig szerényebb helyzettel is megelége-
dett a kolozsvári színháznál, csakhogy kellőképen nevel-
tethesse. A fiú már gimnazista volt, midőn Kolozsvárra
került, szünidejét apja birtokán töltötte, az egyetemi évek
Pestre vonzották, sok mindent végigízlelt, ám szervesen
sehová sem tartozott. Ezért nőttek meg túlságosan egyéni
kérdései, vergődéseinek kitörölhetetlen emlékei. A folytonos
vándorlásnak azonban jótékony hatása is volt: a gyermek
tisztá tekintetével itta fel szinte az egész országot.

Laczkó Géza eredeti műfajt teremtett, a „vándor-
regényt“, de ne gondoljunk a hasonlónevű német műfajra,
mert Laczkó vándorregényei inkább kóborlások, portyázá-
sok; a „Noémi fia“ éppen úgy, mint folytatása, a „Király-
hágó“. Az elhelyezetlenség és a talajtalanság ráfeküdt gyer-
mekkorára s ifjúságára, ennek a nyomásnak hatását hor-
dozza mindhalálig. A maga élete és sorsa köré csoporto-
sítja az eseményeket, néha szinte már rögeszmeszerűen s
ez annál sajnálatosabb, mert elsőrangú társadalmi regény-
író veszett el benne. Elhelyezetlensége, egyedülállósága kü-
lönös képességgel is megáldotta: mindenbe belevegyült, de
sehol sem „ragadt meg“, kikecmergett és hűvös tárgyla-
gossággal tudta rendezni élményeit, emlékeit. Arra volt
hivatva, hogy életünk s társadalmunk egészéről tárgyilagos
és elfogulatlan képet adjon, ennek a feladatnak betöltésé-
ben akadályozta meg egocentrizmusa és a szerelmi ügyek
túlbecsülése. Laczkó rengeteg kitűnő dolgot tanult a fran-
ciáktól, de ugyanakkor a korszerű francia próza túlzott
erotizmusát is elsajátította. Nem erotizmusának a hőfoka
bántó, hanem a csip-csup szerelmi kalandok túlbecsülése.
Egy-egy jelentéktelen kis női test végigtapasztalása gyak-
ran tágasabb helyet nyer nála, mint nagyszerű társadalmi
élményei. Különösen a „Királyhágó“ szolgált erre tömér-
dek példát. Az újabb magyar próza legderekasabb teljesít-
ményeit közé tartozik ez az önéletrajzszerű regény. Néhány
sorban elmondja például, hogy a honfoglaló pusztai ma-
gyarok, a nemes nomádok tempózása él az Alföldön, a pan-
nóniai latin kultúrába betört barbárok polgárosult ivadé-
kai találhatók Dunántúl, Erdélyben pedig a régi Bizánc-
balkáni kavargása: nagyszerű sorok, de társadalmi vetüle-

leiket hiába keressük, Laczkó végigízlelte Magyarország gazdag ízeit s tájainak zamatát talán mindenkinél tökéletesebben fejezte ki. Midőn külföldi útjáról hazatér, a magyar határállomáson: „Cukorkát, szőlőt tessék — sipítja egy vékony leányhang olyan panaszosan, mintha a leánykorbácsoltató Báthory Erzsébet jobbágya volna .. . igen, ezek között a szűk határok között minden összeolvad, ember és múlt, jelen és hangok, vér és sár, kuruc és akácfa, pástortűz és villamoscsengetés, Hortobágy és gázlámpa, friss víz és sűrű vér, mezítlábasok rongyai és kőöntyűs díszmagyar valami kipusztíthatatlan pogányságban, amely európaibbá riadt magánál Európánál... nomád, igen, a magyar még most is nomád, azaz a népek arisztokratája ...“ Nemcsak Hungária zamatait adja Laczkó, hanem olyan mély sorsélményeket is kapunk tőle, mint az Ady-nemzedek legjobbjaitól, de az élmények felvillannak s eltűnnek.

A „Királyhágó“ tele van egy acélos elme nagyszerű szikráival. Laczkó a társadalmi lét legsűrűbb pontjaira, legfeszültebb áramköreire tapint rá, így a hulló dzsentrifáradt vérenek és a friss, vad paraszti vérenek összefolyására. Mindaz, amit apjának pusztájáról s a parasztlánnyal való vadházasságáról ír, legjobbjaink közé emeli. A magyar társadalmi szerkezet furcsaságát, a merev kasztok között a közvetítő erek nedveinek harcát, nászát, összebékülését és egymást emésztő vad hajszeját, a kiegyezés korának látszólag nyugodt felszíne alatt fekélyesedő, parázsló és önemésztő elintézetlenségek tragikus halmazát senki sem fejezte ki ennyire hűvös tárgyilagossággal és mégis: forró odaadással, az odatartozás emberi megindultságával. Laczkó megtanulta a francia tárgyilagosság titkát: a kegyetlen fölényt, a szavak meglepetésekkel telített és mégis nyugodt, kimért rendjét. A kifejezésnek, a formának ebbe a tökéletességébe azonban bele tudta menteni a nehéz, sűrű, folyton csordulni szándékozó magyar matériát. Képességei egy nagy társadalmi regénysorozatot ígérnek, ezért bosszankodunk lépten-nyomon a regényben úszkáló kis „női csukák“ tömege miatt, az író egy-egy fruska látára: csapot-papot feledve utána iramodik. A „Királyhágó“ így is rendkívüli alkotás s ha az Ady-nemzedék legkülönbözőbb prózai teljesítményeiről beszélünk, feltétlenül közéjük kell számítanunk.

Laczkó Géza „Német maszlag, török áfium“ címen történelmi regényt is írt Zrínyi Miklósról, a költőről. Műve inkább nagy tanulmány, Zrínyi életének s lelkének tökéletes ábrázolása. Laczkó a regényt Zrínyi nyelvén írta s tanúságot tett nyelvművészetének gazdagságáról, sokhúrúságáról. Nyelve különben is mindig friss, meglepetésekkel telített, ízekkel fűszerezett. Nagyobb stilisztika a sokat méltított Ambrus Zoltánnál. Laczkó nyelvében még érezzük az élő beszéd melegét, szavai nem holtan s „prézelve“ kerülnek a könyv lapjaira, hanem tovább élnek, halhatatlanok. A sok vándorlás, a tájak ízlelése nyelvére is termékenyítőn hatott. Nem tartozik egyik tájhoz sem, hanem a magyar nyelv roppant tartályából merít.

Laczkó jelentékeny novellista is. Az új francia próza vívmányainak ő volt a legtökéletesebb közvetítője, de sohasem vétett a magyar matéria ellen, nem követett el erőszakot rajta. Tanulmányai is figyelemreméltóak, a sznobizmus veszedelmes korszakában nagyszerűen megtalálta az európai magyarság mértékét úgy, hogy sem a magyarságnak, sem pedig az európaiságnak nem kell szégyenkeznie miatta.

Sűrű író. Sohasem volt hajlandó élményeinek zsúfoltságát felváltani. Tágas életmezők helyett látszólag szűk területet választott, mégis nagyvonalú író, amint a rögben is benne van ennek a setét csillagnak egész tartalma és végzete.

Ady ellenzéke

Kosztolányi Dezső

(1885—1936)

Két Kosztolányi Dezső él: a költő és a bálvány. A költőre először Ady Endre, majd Babits Mihály árnyéka nehezedett. Ifjúkori levelei rendre Ady hatásának elviselhetlenségéről számolnak be: Ady arányai, egyre növekedő hangereje feldúlta a készülő magyar parnasszizmus minden számítását. A fiatal Kosztolányi nagy levelező volt, főként Babits Mihállal élt meleg távlati kapcsolatban s a két el-

induló ifjú költő irodalmunk szomorú pangása közepette joggal melengetett merész álmokat. Ady jelentkezése azonban megdöbentette őket, főként az ifjú Kosztolányit. Az Ady-hang mélyebbről jött és másfelé tört, mint amerre az ifjú parnasszisták a magyar irodalom fejlődési irányát sejtették, elemi színezetű volt, a költészet ősforrására emlékeztetett, holott Kosztolányiék minden reménysége arra a hiedelemre épült, hogy az ősforrás bedugult és tudatosabb lírára, szakszerű műhelymunkára van szükség irodalmunk színvonalának rohamos süllyedése közepette. Ady a tökéletesebb, ősbibb ízű és ellenállhatatlanabb sodrú megoldást hozta, halomra döntötte a készülő parnasszisták esztétikai számításait.

1907-ben jelent meg Kosztolányi első verskötete, a „Négy fal között“, melyről éppen Ady írt elismerő kritikát, de az elismerés fölénye, szigorú ítéletet takart. A kritika Kosztolányin haláláig nem gyógyuló sebet ejtett. Hódoló levelet írt Adynak s ugyanakkor Adyt marcangoló sorokat Babitsnak. Az Adyhoz írt levél a lírai „vezért“ üdvözlö, a Babitsnak küldött sorok lírai ellenforradalmat szítanak. Az ellenforradalom azonban egyelőre papíron maradt. Kosztolányinak Adytól való ideges, bizonyos mértékben hisztérikus rettegése, csak sok évvel Ady halála után tört ki, midőn egy bántón egyoldalú és átlátszóan célzatos cikkben „Ady-revizíót“ sürgetett, holott ekkor Kosztolányinak már nemcsak Ady-, hanem Babits-revizíóra is szüksége lett volna. A líra trónszékén már Babits ült kedves ügyefogyottságával és félszégességével, de megnőtt öntudattal. Babits a trónszékről most már árnyat vetett Kosztolányira s a Kosztolányi-hívők nem merészték megsérteni az új „vezért“. Az ekként elfojtott Kosztolányi-láz csak Babits halála után tört ki s ma már a Babits-áhitatot is elhomályosítja. Az Ady után következő nemzedék lírikusai nem bírták elviselni Adyt, de hagyományra volt szükségük, Ady elutasítását csak úgy tudták megokolni, hogy bálványt csináltak a kisebbekből. Az Ady utáni lírikusok nehéz időben cseperedtek s még súlyosabb napokban értek férfivé: már-már nemcsak hitek, irányok és birodalmak remegtek, hanem kontinensek szakadtak darabokra. Kegyetlen föladat volt az iramot bírni, az ilyen meglepetésekkel és eseményekkel zsúfolt idő a legnehezebb próba: ilyenkor esnek a lazább szervezetű írók vészes mondanivalóhiányba, llyen-

kor terjed el ragályos betegségként a forma és a stílus Öncélú kultusza. Kosztolányiban is csak formai tökéletességet és stílusának zártságát, kristálytisztaságot becsülik hívói, mert ez a tisztelet, mely már-már „vallássá“ növekedik, egész sereg mai író igazol, kiknek jelentőségét a stílus és a forma „tökéletességének“ szolgálata teljesen kimeríti, akik Kosztolányi-követők Kosztolányi mondanivalójának súlya nélkül. A Kosztolányi-bálvány tehát Kosztolányinak, a költőnek egyoldalú kihasználása egy „iskola“ léte érdekében. A bálvány rombolása pedig Kosztolányinak, a ki-tűnő költőnek és prózáirónak felszabadítása.

Kosztolányi első kötete elegáns képek és formák gyűjteménye, — a magasabbrendű szalonköltészet vidékére tartozik. Sokkal inkább a valóság költője azonban, mint Babits Mihály, nem szakad el mereven és programszerűen az élettől s a világtól. Latszik, hogy bármennyire berzenkedett is, Ady kezdettől mély hatást tett reá. A zseni hatása kivédhetetlen: hiába táplált magában ellenforradalmi szándékokat Kosztolányi, mégis Ady után s részben Ady szerint keringett. Így: misztikus vágy nyugtalankodik benne, érzi, hogy a magyar atmoszféra sűrűbb és feszültebb, semhogy misztikus hajlamok nélkül felfoghassuk. Egyelőre azonban még nagyon keszeg Kosztolányi Dezső misztikus hajlama és mágikus ösztöne. A magyar tájról is Adyhoz hasonló képet ad, de valószerűbbet, tárgyilagosabbat, józanabbat. Kosztolányi magyar tája nem Ady szikkadt, repedezett „Ázsiája“, nem érzelmi tájkép, inkább tiszta ténymegállapítás:

*„Ez itt kelet. Hiába küzd nyugat,
E vérvirágos föld ma is a régi,
az ősök itt kinyújtják karjukat.*

*A szörnyű, harcok marcona vitézi
őrzi ma is a múltak csarnokit.
Vén váruk árny pallósuk védi.*

S a föld is Ázsiáról álmodik.“

A fiatal Kosztolányi verset írt a magyar parasztról, ez az arckép azonban már távolról sem olyan megbízható, mint a tájkép, — „figurát“ csinál a parasztból;

*„Mint bús isten jár a zöld mezőben
döbbenve nézem, mint halad előttem
és nem tudom, mi bántja nagy szívét.“*

Kosztolányi „parasztaarcképében“ már a XX. század jellegzetes honi urbánizmusa fészkelődik, mely hőkölő ízléssel és a nyugati kultúra nevében elfordul a vidéktől s a néptől, vagy pedig mint megfejthetetlen exotikus élményt könyveli, nem foglalkozik mélyebben vele, legfennebb a robogó vonat távlatából. Kosztolányit is folyton kísértette ez az urbánizmus, néha-néha meg is győzte, de nem tudta magába olvasztani. Jellegzetes polgár volt és városlakó, de félig-meddig vidéki polgár maradt, akinek mélyében tovább ölelkezett és tusakodott a hűvösebb polgári anyag a forróbb nemesi vérrel, a dzsentrí látásával. Második könyve — „A szegény kisgyermek panaszai“ — a polgárnak s városlakónak, a szigorú kötöttségekbe szorult életformának rémületével foglalkozik, ám a rémületet gyermeki szólamra hangolja. A városba, a négy fal közé zárt polgári élet kötöttségeit a gyermek szenvedti s éli át rémült hisztériával, a felnőtt már törvényként tiszteli. Kosztolányiban azonban tovább élt a sajátos gyermeki izgalom és hisztéria: a gyermekség és a gyermekesség lírájának mindvégig egyik legmélyebb rétege maradt.

Ebben a kötetében már nagy társadalmi félelemmel és büntudattal viaskodik „szép Biedermeier-feje“. Itt Kelet-Európában a polgár öncélú kis sziget a határtalan népi tengerben, folytonosan remeg tehát sorsáért és létéért, a bizonytalanság érzése kínozza, minden változásban, a mély erők minden mozdulásában személyes ellenségét, létének veszélyét szemléli. Ezt a társadalmi rettenést Kosztolányi fejezte ki legőszintebben.

1912-ben látott napvilágot „Mágia“ című kötete, a cím nagyon jellemző: a mágikus vágy végigkísérte Kosztolányit, volt benne bizonyos „visszaemlékezés“ a mágikus kultúrára, de nem volt elegendő bátorsága határozottabban az irodalmi divat ellen szegülni. Ez a kötet és az utána következő „Mák“ mindenképpen nagyvonalú fejlődés: a magyar verset Csokonai óta senki sem teremtette ennyire keccsessé, Kosztolányi mágikus hajlama formai térre tolódott, nagyszerű formai mágiával rendelkezett: Orpheusként bánt az elemekkel s a világgal, megszelídítette, lényüket karcsú szavakba fojtotta, könnyed mozdulatokkal ki tudta merí-

teni az életet, egy-egy finom képbe kaotikus létkavargást békített.

Közben a társadalmi büntudat folyton felüti fejét s a polgár rázza ketrecének rácsait, majd rezignáltan megnyugszik és lágy érzelmességbe olvad. Sok verset írt családjáról, ám családi költészetét is polgári büntudata befolyásolja: Kosztolányi családi érzése polgári remegőseinek kiterjesztése vagy szentimentális feloldódása. Erdélyi József ebben az időben már a mágikus világcsaládról írt, a Kosztolányi által is ostromozott „új népiség“ megindította szabadságharcát. Kosztolányi idegenül nézte ezt a harcot polgári kötöttségének odújából s következetes volt: benn maradt az odúban, az irodalmi forradalmakkal, a szellemi szabadsághősökkel szemben ezért ő ma a megrekedők bálványa.

Legérettebb verskötetében, a „Bús férfi panaszaiban“, nemcsak polgárvolta tör fel, hanem mélyrétege is. A „Szegény kisgyermek panaszaiban“ a gyermekség mély forrása szakadt fel, a „Bús férfi panaszaiban“: Szabadka és Bácska. A szabadkai és bácskai „árnyak“ nem lenge, tűnő élmények, hanem mélységekből indult és rétegek szűrőjén tisztult nedvekből sarjadt „növények“, kivirult emlékek. A költő megízleli a föld és a táj sűrű, nehéz mámorát, humanus telítettségét, meghallja és versbe menti az emberrel keveredő anyag lélekzését:

*„Itt fekszenek csodásan ők,
hol annyi búza, bor van,
a véreim, az őseim
a fényes, nyári porban.*

*Kövér, bozontos hantjukon
lakodalmos enyészet,
holtukba halhatatlanok,
derűsek és egészek.*“

Ezek a versek a magyar líra legnagyobbjai közé készítették utat. Nemsokára azonban a szabadvers területére siklott Kosztolányi. Érzékeny szelleme sejdítette, hogy fejlődése befejeződött és új utak felé tapogatódzott, ám szabadversei szétömlő kísérletek. A szabadversek korszaka után pedig a legmagasabbrendű kötöttségre vágyott: a keleti versek gnómaszerű töménységére. Japán és kínai min-

tára apró verseket írt, megmutatta, hogy mennyi súlyt és szépséget megbír az apró ötlet könnyű tengelye, mennyi minden befér az egyszerű mondatba s a végső formai egyszerűsödés újjászüli a szavakat: visszaadja kicsattanó eredeti teltségüket.

Kosztolányi lírai pályája nem mérhető Ady Endre pályájához, de ott a helye Juhász Gyula és Tóth Árpád mellett a magyar líra első vonalában. Természetesebb, egészségesebb és őszintébb költő volt Babits Mihálynál. A „poéta doctus“ benne egyensúlyozódott legtökéletesebben a „zsvajgó természettel“. A magyar líra keleti bájossága Csokonai óta az ő költészetében jelentkezik legtisztábban. Prózája mégis versei fölött áll néhány fokkal: átfogóbb, gazdagabb gyökerzetű, szabadabb folvású. A lírai forma túlságosan kötötte s nem volt nagy lírai formateremtő, ezért folyamodott utolsó korszakában, nyilván bizonyos belső kétségbeesésből, a szabadvershez. Sokkal többet merészelt a novella terén s prózája jóval előbb megérett, mint versei. A lírikus Kosztolányi 1920 és 1930 között nőtt meg. 1916-ban azonban már érett novelláskönyvvel jelentkezett, a „Búbajosok“-kal. Erényei és fogvatkozásai határozottabban jelentkeznek itten, mint egykorú verseiben, költői egyénisége, melv a versekben még bújócskát játszik, elbeszéléseiben megfoghatóbb. Novellái éppen úgy tizedelésre szorulnak, mint versei. Kosztolányi túlságosan értett a semmiről való csevegés elegáns művészetéhez. Nehezen tudta odaadni magát az élménynek, előbb megteremtette stílusát, azután keresett életet hozzá, művészetének átfogóereje ezért korlátozott, de mai bálvánvozoí ennen korlátozottságát tömjénezik, saiat igazolásukat keresik ugyanis benne. Novelláiban a polgár ledobia patríciusi tógáját és komoly munkaköntösét, meztelenebbül jelentkezik, mint a „Meztelenül“ című verskötetben. Racionalista mámor járja be fiatal elbeszéléseinek lapjait s homocentrikus gög, a beérkezett polgár öntudata. Adv éppen ebből a polgári korlátoltságból szabadított ki. nem is érthette tehát Kosztolányi Adyt. sokkal szűkebb élet és pálya jutott neki, semhogy Ady „köreit“ beláthatta volna. Az is jellemző, hogy a mágikus hajlammal rendelkező Kosztolányi egyik novellájában éppen a mágikus világképnek üzen hadat a ráció nevében. Lírája csak jelzi ezt az öngyilkos fordulatot, prózája azonban nyíltan beszámol róla. Racionalista módszerének óraműve túl-

zengi prózájának folyását. Problémákat gyárt s úgy válogat hozzájuk figurát, életanyagot, ötletvirtuóz, nagyszabású bűvész, megmutatja, hogy gondosan gyakorolt ereje, milyen változatos mutatványokra képes; bizonyos finomabb prostituált-íz is szervesen hozzátartozik egyéniségéhez. Megtévesztette őt is a „kor“, a mi balkánias pesti közvéleményünk ilyesmit vélt korszerű „nyugatoságnak“, sohasem tapasztalt színvonalnak. Néha azonban megrészegeedik az anyagtól, ilyenkor hallatszik legmélyebb s legemberibb hangja. Midőn valódi élménveire tér, sajátosság izgalom érvényesül stílusában: az idegek pátosza. Az élmény forrósága feloldja affektált stílusát a szavak kémiaiájára s az elemeket új, szigorú képletbe parancsolja. Ez á'd ilyenkor stílusának egészen eredeti bűbájosságot.

A „Bűbájosok“ legnagyobb írása „A bolond magyar“. Arról szól ez a novella, hogy milyen tropikus méretű lázzal szívia fel a magyar a halálélménvt: kiüt belőle a sztyepkultúra öröksége, panasz, vád és polgári sirám helyett ropant méretekben vetíti ki a megismerés fájdalmát, a halál tévének tudomásulvételét. A fiai halálától megbillent lélek tulajdoképpen „visszabillen“, feltámadnak benne, mint Kosztolánvi mondja, „exotikus“ méretei, valóiában: eredeti eposzi méretei, a szó legősibb értelmében, mert a világgal, a mindennel intézi el fáidalmát, nem rokkan meg egvhelyben, hanem belekapaszkodik a szenvedés sörényébe és rohan véle utolsó lehetéig. Bácska forró, füledt, néma, el nem játszott, ki nem lobbant drámáktól fűtött atmoszféráját leheli ez a novella, olyan téliesen és tökéletesen, mint Tamási Áron a székelv hegyek léskörét. Döntő szó ez az írás is a táiból, a valóságból s a tényleges közösségből sarjadó irodalom mellett.

Későbbi novelláit „Tengerszem“ címen adta ki. Ezekben is a spekuláló értelem kap elsőrangú szerepet. Mindjárt az első írás, a „Fürdés“, freudi természetű: a tudatalatti megkerüli a tudatot, feltör és cselekedik s a tudat megdöbbenve szemléli tettét: az apa látszólag véletlenül megöli fiát, holott mélyről jövő mozdulatát, kényszerét valósítja meg. A spekuláló értelmet azonban gazdag „hús“ fedi, mint a gyümölcs magvát: Kosztolányi egyre kitűnőbb „kémikussá“ növekedik, nagyszerűen rendez, elegyíti és egyensúlyozza az elemeket.

Számos novellája: kitűnő polgári dráma. A polgári élet

válságait Kosztolányi látta legtökéletesebben, „Aranysárkány“ című regénye is e válságok nagyszerű gyűjtőedénye. Kosztolányi hitelesebb polgári író, mint Márai Sándor, gazdagabb gyökérzete volt, szélesebb életet kapott örökségbe, mélyebb magyarság ivódott az anyagba, melyből termett, őszintébb és emberibb tudott lenni. A polgár valódi fogalmát is Kosztolányi fejezte ki legőszintébben: polgár az, aki nem teremt, hanem „rendez“, szervez, kategóriákat csinál, beléjük rakja a dolgok és lények címét s azt hiszi, hogy felfogta a világot. A polgárnak az egyszerű, valóságos élet az igazi „kísértet“, a „rém“, mert megtagadta ennek az életnek veszélyekkel telt s gazdag egészét, csak töredéket volt hajlandó elfogadni belőle. Kosztolányi Dezső novelláiban vágyik kifelé ebből a polgári korlátoltságból, ezért túlfűtött, de fegyelmezetten visszafojtott izgalommal keresi a tudatalattit, melyet olyan fölénnyel hozott felszínre az általa annyiszor támadott és „revideált“ Agy Andre.

A „Tengerszem“ nagy könyv, mint Tamási „össze-gyűjtött novellái“, de Tamásié egyenletesen nagy, mint a hegylanc, Kosztolányi már a könyv derekán zuhanni kezd. Bármennyire tarka is a témaköre, legtöbb írása csak variáció, egy kitűnő matematikus a mennyiségek tologatásával leplezi vészes egyhúrúságát. Kosztolányi érdeklődése bátran kalandozik ugyan, de minden gondját a felfogás és a megörökítés formai áhítatára pazarolta s ez az áhítat túlságosan egyhangú, mint az aszkétáé, aki éj- s naphosszat ugyanazt az imát mormolja. Megcsinálta Esti Kornél figuráját, akit Kosztolányi egyik legérdemesebb műremekének tartanak, holott csupán bűvészetére jellemző: mesterkéltségek alak, akivel ismét szabadon végezetheti mutatványait. Kosztolányi akkor volt nagy, ha rendkívüli súllyal reánehedtek az élmények s ő nem tört össze alattuk, nem is rokkant alázatossá, hanem kecsesen és könnyedén megbirkózott vejük és fegyelmezett formába kényszerítette elemi erejüket. Esti Kornél azonban: kitérés a súlyosabb feladat elől, tehát csoda-e, hogy a „kor“ előtte hajtja meg térdét?

Kosztolányi sokat és igazán tusakodott, mégis bennmaradt a „körben“, a polgári kötöttség és korlátozottság körében. A „Tengerszem“ végén különösen áruló írást találunk, a „Szegény asszony“-t. Rettegés ez a novella mindentől, ami alulról jön. Valóban torzítás, mesterkéltségek polgári

lelkiismeretnyugtató, a tőke és a bölcselkedés származás vadházasága. A nagy vergődő meglepetésszerűen kimerül s bántón félresiklik ebben az írásban, elárulja, hogy végső eredményben: bomladozó kultúra fia.

Kosztolányi kitűnő regényíró is volt, a drámán kívül minden műfaj hangszerén tudott játszani. Hivatva lett volna megírni a magyar középosztály, a sajátos „polgárcsalád” bomlásának történetét. Földünknek és társadalmunknak csaknem minden eleme összefolyt Kosztolányi családjában, ha ebbe a gyűjtőedénybe nyúlt, mindig remeket merített, de nem tudta vagy nem merészelte kimeríteni, csak epizódokat hozott fel a „kriptából”. A legnagyobb epizód a „Pacsirta”, mely a polgári család bensőségességének s érzelmi alapjainak hazugságát lebbenti fel, a „szent keretek” és kapcsolatok nyűgét, melyből csak egyszer pillant ki az öregedő házaspár, élménye azonban olyan megrázó s annyira alapokat rengető, hogy ijedten húzza vissza a fejét. A regény minden sora tökéletes, mégis csupán nagyobbarányú epizód, a figurák nem vonzanak vagy vonszolnak nagy életdarabokat, a történet szűk mederben csörgedez. Nyersebb alkotás az „Aranysárkány”, mely Kosztolányi egyik súlyos sebének, csalódásának kivetítése. Fiatal szabadkai lány élt vissza bizalmával s játszotta ki éber szerelmét, idővel regény lett a csalódásból. Ebben a regényben panasolja Kosztolányi legőszintebben a nővel szemben érzett örök kételyét, egyúttal pedig a nemrég még tökéletes életformaként tetszelgő polgári család meginduló bomlását. Mindkét regény: nagy novella, amint az „Édes Anna” is az, nem ad új vonást Kosztolányi Dezső prózai arcképéhez.

Kosztolányi az Ady-nemzedékben: az egyénné fogatkozott ember, a. polgár, aki azonban még visszaemlékezik hajdani szélesebb értelmére. A polgári élet korlátoltságából és korlátozottságából pedig magasrendű művészi erény lett nála: fegyelem s az alkotás matematikájának szigorú, megfellebbezhetetlen törvényei. Az újabb magyar irodalom egyik legérdekesebb és legértékesebb alakja, aki azonban példának s bálványnak teljesen alkalmatlan. A költő mellett tartunk ki s a bálványt és a bálványozókat sorsukra bizzuk.

Babits Mihály
(1883—1941)

1920 óta lassan, de szívósan és egyre határozottabb odaállással akkora tábor sereglett köréje, aminőre Kazinczy óta nincsen példa. Ady szuverén egyénisége lehetetlenné tette, hogy írókból rekrutálódják a testőrsége, Babitsnak azonban szüksége volt a testőrökre, mindig reszkető s katasztrófák előérzetében lúdbőrző életérzése követelte, hogy maga köré szervezze a fiatal nemzedék számban jelentékeny részét. Ady halott volt, Móricz Zsigmonddal mereven szembehelyezkedett az uralkodó közvélemény s a hajsza ki-kiújult ellene. Babits azonban már a forradalmak után írt riadt védekezésében bebizonyította, hogy egyénisége nem lesz új hősi tömörülésnek fáklyája, még mécsese sem. Az öncélú szellemi álláspont, az ártatlan elefantsonttorony mindig hamarabb kap türelmet a hatalomtól, mint a szabályára emlékeztető penna; az emberrel, a fajtával, a közös-séggel eljegyzett szándék. Babits nem gondolta át mindezt tudatosan, csupán reszkető életérzése kergette föl az elefantsonttoronyba, ámbár ifjú lestőrei már tudatos és bölcs elhatározás alapján kúsztak utána, biztosítókötelekkel a derekukon.

Babits büszke volt az elefantsonttoronyra, a „tisza irodalomra“ s a „szellem öncélúságára“ hivatkozott szüntelenül. Ám vizsgáljuk meg tárgyilagosan: állásfoglalása csakugyan annyira a „tisza és öncélú“ szellem jegyében fogant, mint hirdette? Aligha! Szelleme mindenesetre „steril“ volt s ezt a „sterilitást“ használja fegyvernek az intellektuális hajlamú birtokbanlévők és a kultúrkodásig „finomult“ honi nagypolgárság szövetsége a tömegek vérben és sárban, nagyszerű nedvekben s tragikus latyakban született vágyai, álmai ellen. Babits is fegyver, érv, bűvös szó az említett társadalmi szövetség fegyvertárában az újuló élet „rémségei“ ellen. Sohasem is tiltakozott, hogy az legyen; ellenkezőleg: nemcsak testőröket szervezett, hanem szektát is alapított; a mellé-állás minden időben tüntetés volt bizonyos társadalompolitikai eszmék nevében. Babits elvont, vázszerű eszményei, a levéstől, a vérben s mocsokban történő születéstől való beteges remegése, öncélú perverzítése, a visszatarthatatlan történelmi fejleményekkel szemben érzett dekadens-polgári iszonya zászló volt és ma

is zászló nagyon világos érdekeket szolgáló társadalmi csoportok kezében, ő az a kultúra, melyet a honi nagypolgárok és intellektuális udvari emberei életfeltételként tisztelnek és dicsérnek. „Tisztasága“ tehát nem különb más, lenézettebb költők tisztaságánál. A különbség mindössze annyi, hogy az utóbbiak inkább birtokon kívüli tömegekben válnak mozdító és éltető erőkké.

Babits nemcsak író volt, hanem irodalompolitikus is; utóbbi szerepében csaknem „nagyobbvonalúnak“ mutatkozott. Ady úri hanyagsága, Móricz folyton bugyborékoló teremtőereje lehetetlenné tette, hogy jó irodalompolitikus válják belőlük. Az irodalompolitika mindig csonka tehetségeknek, vagy megcsonkított életeknek, Kazinczyknak, Gyulai Pálknak és Babits Mihályknak menedéke. Az irodalompolitikus mindig kárpótlást keres teremtőerejének hiányaiért, tehát végzetesen mardosó egyéni hiányérzet betöltésére törekszik; ilyen hiányérzet dúlta Babits Mihályt is. Megváltásként hullott ölébe a Tőke kövér ajándéka, egy valóban gazdag irodalmi alap kurátorsága, tehát a hatalom, melyet különben annyira félt és vádolt, ha más kezében látta. Félelemérzetei ellen ő is csak hatalommal tudott védekezni, a „béke“ fegyverével, a Tőkével, melynek illata hódolók seregét gyűjtötte köréje. Szomorú szokássá vált a magyar irodalomban, hogy a Babits kezelte díj várományosai, vagy jutalmazottjai elragadtatástól vonagló panegyrist írtak a Kurátorról, mint Költőről. Az egykorú közlönyökben föllelhetők ezek az áradozások, olykor szomorú táncok az „aranyborjú“ körül. A díj eléggé sokfelé futott és lassanként a díjazottak serege irodalmi táborra növekedett. E tábor tömjénező himnuszai feledtették Babitsal, hogy a magyarság szélesebb rétegei érdeklődés nélkül mentek el kirakata mellett. Idegenséget, betegséget, erőszakoltságot éreztek benne, az ifjabb nemzedékek pedig már tudomást is alig vettek róla. E szomorú, de kétségtelen tény ellensúlyozta az „udvar“, a meghódított irodalmi élet, a nagyszerű irodalompolitika, a hivatalos vélemény jóváhagyó kegyessége, a kis intellektuális kör Babits-szertartásai.

Az „udvar“ végső eredményben Babits Mihálynak ártott a legtöbbet. Babits kétségtelenül jeles író és érdekes szellem. A tömjénezők émelyítő magatartása azonban elriasztotta tőle az olvasókat, elsősorban a magyar fiatal-

ságot. Túlzó kritikákat váltott ki, melyek kétségtelen érdekeit sem voltak hajlandók észrevenni. Babits kiszorult a magyar tudatból, a jövő méhéből, az ocsúdó nemzedék érdeklődéséből. Ma is, ha a „Magyar Csillag“ Babitszámának íróihoz hozzászámítjuk családi és baráti kapcsolataikat, a Babits-szekta csaknem teljes. A szektában természetesen hiába keressük a magyarságnak, mint kultúrközösségnek valódi elemeit.

Az Ady utáni nemzedéknek különösen kapóra jött Babits, mert Ady árnya ólomsúllyal nehezedett rá. Hiába tartottak énekpróbákat a lírai Niagara lábánál, az eredmény mindenképpen kétségbeejtő volt, ellenképet kellett tehát esinálniok és ellenképnek Babits Mihály volt a legalkalmasabb. Babitsban érthető zseni-izzony élt, — a „tehetség“ jól rendezett, eszesen csoportosított érvdandárait küldötte a nagy teremtők ellen. Közismert Petőfi-izsonya, Adytól való idegenkedése, Móricz Zsigmondnak teljesen indokolatlan lenézése. Juhász Gyula magyar mitológiája is izgatta. Szabó Dezső legjobb megnyilatkozásaival szemben is ellenszenvet forralt. Babits „mester“ volt, a művész és a mesterember érdekes keveréke, a szívós szorgalom, az aggályos műhelymunka hőse, a szakmaszerűség boldogboldogtalan birtokosa, a költőcéh érdemesült a'yamestere. A nagy magyar lírikusokból mindig láva szakadt fel, mely eltörölte és újjáteremtette a világot. Babitsból sosem tört föl ilyen elemi ömlés, tehát esztétikai rendszert, irodalompolitikai dandárt szervezett ellene, toborzása kapóra jött mindazoknak a fiatal tehetségeknek, akiknek teremtőereje, ha olykor másirányú is volt, de másodrangúságában és a másodrangúság „erkölcsében“ vészesen hasonlított Babbitshoz. Ady emléké, az Ady-nemzedék legjobb-jainak életművét nem az ellenfelek keverték gonosz hír hálójába, hanem a Babits körül sereglő irodalmi testőrség. Babits nyíltan sohasem vett részt ebben a hadjáratban s ez bizonyítja, hogy mennyivel különb volt a körötte sereglő irodalompolitikai hadnál.

Babits első kötete, a „Levelek Iris koszorújából“, mindjárt első lapjain a tanárt juttatja eszünkbe. Szabó Dezső kegyetlenül szatirikus tanulmányt írt Babitsról ilyen címen: „Tanár az irodalomban“. A tanulmány túlzó és sok tekintetben elfogult, de alaptétele feltétlenül helytálló. A fiatal Babits Mihály nem teremt, hanem körülír,

magyaráz, esztétikai leckékét tart, mint az ifjú tanár: egyetemi műveltségének tárházával kérkedik. Versei kínosan szabályosak, eleinte még a hagyományos és nagy-szerűen „tompá“ magyar asszonáncot is gondosan kerülte, tanáros szigorúsággal tökéletes külső csengésre törekedett, így jutott el a „nesztelen-meztelen“, „szintén — mint én“ és másefféle kínosan csengő rímpótlékokhoz, a csupán megfelelő csengésük kedvéért versbe tuszkolt szavakhoz, melyek mesterkéltlen feszítenek, mint a ruhába gyömöszölt lószőr. Csupa formagyakorlat, néha már a régi iskolák kötelező versgyakorlatait juttatja eszünkbe s nem tudjuk a versről, hogy a tanár írta mintának, vagy a mintadeák penzumnak? Mindaz, ami a fiatal Adyban eredeti élmény, Babitsnál erőszakoltság. Ami Adyban megélt élet s birkózás mitológiai erőkkel, kozmikus sejtelmekkel, Babitsban képzeltetés; „helyzetversek“ tömege szakad ki belőle, de a helyzet általában érdekesebb és lényegesebb, mint a költői erő, mely betölti. Csupa lírai „fogás“, formai mutatvány, többé-kevésbé érdekes bűvészkedés, — később epigon íáiban ezek a vonásai érvényesültek s pusztítottak legjobban. Visszaél a szavak testével és lelkével, erőszakot követ el rajtuk, pusztá csengéssé alacsonyítja őket; ez az erőszak különben életének egyetlen erőszakos-sága, félénk és suta lénye ezen a területen kárpótolta magát „szenvedőleges“ szerepéért, de busásan.

Szerelmes versei az át nem élt. az elképzelt szerelem dalai; lírai pótszerek. Magyarságélménye — „Turáni indulója“ — olyan, mint Feszty Árpád körképe a honfoglalásról. „Gáláns ünnepség“ címen ír verset; Csokonaira gondolunk és elfacsarodik szívünk s ízlésünk, nyoma sincsen itten Csokonai természetes gráciájának, hanem a művirág papírszirmainak szabályos zizzenéseit halljuk:

*..Mint vázájából kibimbul
dagadozó krinolinbul
s műredőkben veti szét,
illik néki a minét.“*

Bizony: „Műredőkben veti szét“ ...

A leíró s körülíró jelleg második kötetében — „Herceg, hátha megjön a tél is“ — tovább uralkodik, de a költő

nem bír eredeti leíróhangot teremteni. A magyar leíróvers pazarul gazdag: Csokonai tarkasága, meglepetéssel teli képalkotása, Petőfi szárnyaló nagyvonalúsága, Arany érett őszi képei jutnak eszünkbe, ám Babits más: egyhangú, mint a tücsök. Egyhangú és szétfolyó, versek tömegével próbálja elrebegni mindazt, amit Ady egy-egy képpel, olykor jelzővel fejezett ki. Második kötetében különben már szaval is, Ábrányi Emil hatásának finom nyomaira bukkanunk; iskolai ünnepélyekre és a tanár végzetére gondolunk. De kísért Ady is, az Ady-geisztusok bár eltorzulva, de lépten-nyomon felbukkannak Babits verseiben, például az önszánalómból és az önszerелеmből, Ady nagyvonalú lírai pózaiból milyen suta mozdulatok lesznek. Legérdekesebb vonása mindenesetre csillapíthatatlan formai éhsége, azt hiszi, hogy nagy költővé válik, ha minden külső formát megnyergel és engedelmessé tör. Eleitől fogva nagyarányú formátumra tör, törekvése formai téren nem egyszer sikerül is, csak az életanyag híg és vékonypéznű, mely a formákat betölti.

Lírája a harmadik kötetben, a „Recitatív“-ban mélyül el. Mindjárt első versében végre emberi érzés szólal meg, eredeti élmény, őszinte hang: messziről, Fogarásról üzen a már zászlót lengető irodalmi forradalomnak. Levelet ír „Tomiból“, vidéki „száműzetéséből“, az eldobott hangszer néha már hörgő hangján mer szólni, zengése kissé vad zengés, de mennyire jólesik a csiszolt szokványosságok, a lírai közhelyek végtelen sorozata után; Fogarason mélyül el némiképen magyarság-élménye is. A hamis hang ebben a kötetben is gyakorta kísért, mindig hamisan szól, ha „banális“, tehát örök és egyetemes emberi dolgokról énekel, életének vészes élmény-szegénységét hiába akarja leplezni lírai pótszerekkel, gondosan összegyűjtött irodalmi hatások színező lecsapódásával. Ott válik érdekessé, olykor megrázóvá, ahol szabadabban ömlik, ahol napfényre merészeli hozni érzéseinek és vágyainak patológiáját. De ritkán merészeli, ránehezedik a hagyomány lomtára, így: Arany János legkedvezőtlenebb vonásai hatottak rá: a praeceptorai magatartás, a tanító és magyarázkodó fontoskodás. „Hiszekegye“ például polgári használatra írt bőbeszédű panteista világmagyarázat. Művészi gyávasága általában megdöbbentő. Érzi elfojtott, lapangó katolicizmusát, de ő „modern“, tehát alig merészeli

beszélni róla. Babits gátlása nem a szemérem volt, mint Arany Jánosé, hanem a gyávaság és a félelem. „Korszerű“ is akart lenni, meg időtlen is és kétségbeesetten érezte, hogy egyiknek sem jó. Egyszerre nagyot szökik lírai láza és verseinek színvonala, ha önkínzásairól és rémületeiről, patológikus alkatáról ír, így midőn a maga titkolódzó, félelemmel és reménytelenséggel telített életérzéséhez formálja a világot, vagy pedig az „őszai harangozóban“, a lidérc-világról s a lidérc-istenről, tehát saját igazi mítoszáról írt versében. Életérzése ilyenkor felszabadul, képei frissülnek, if jódznak, megszületik a rémület világképe, bár a költő túlzott tudatossága most is ólomszárnyként nehezedik ihletére. Mégis ezekben a verseiben nagy versszakokat találunk:

*„Egész világunk mind csupa látomás,
folytatott álom, lassú lidércnyomás,
de legcsodásabb látomásunk
te vagy, Urunk, te vagy, égi másunk.*

*Te a nagy Álom, te vagy a fő Lidérc:
a tested lélek, hanem a lelked érc,
érclelkeddel lelkünkre fekszel,
századok ülnek el, és növekszel.“*

Ebben a kötetében jelentkezik Ady-élménye, Adyval való keserves első vívódása, melyet őszintén és bátran bevallott. A „Recitatív“ mindenesetre az Ady-nemzedék egyik legérdekesebb, legnyugtalanabb tehetségének a könyve. A kötet verseinek egyrészét már a világháborúban írta, s éppen úgy állást foglalt a világháborúval szemben, mint Ady Endre, mégis a két állásfoglalás között döntő különbséget fedezünk fel. Ady humanizmusa szembefordult a háborúval, de ősi s elemi életanyagból teremtett szervezete bírta a háborút, érezte, hogy az emberáldozat tragikumát a végzet beleszámította a maga kozmikus programjába. Nem helyeselte és az élet tisztább megfogalmazására vágyott, de a „rémség“ legmélyebb hangjait szólaltatta meg. Babits az urbánus-polgári intellektuelek programmszerűségével és egyhangú szűkülésével szegült a háború ellen, nem pedig az egész ember megrendülésével. Legnagyobb háborús versének olvasása közben egyszerre csak mellbeüt egy kiagyalt, erőszakolt műszó:

*„vadak asszonyai, vadakká
imuljátok, őrzítő, őrült
imában!“*

Az „imuljátok“ egy csapásra megsemmisíti az őszinteség illúzióját. Babits életének legmeggrázóbb perceiben is élményszegénységét érzi, kiugrik a révület sűrű légköréből és a mesterember gondosságával póanyagot gyárt. Ady új szavakat, képeket, kapcsolatokat teremtett, Babits pedig csinált...

Hasonlítsuk azokhoz a költőkhöz, akik hatottak rá, akiktől kölcsönzött s az eredmény kétségbeejtő. „Kakasviadal“ c. versét Kölcsey Ferenc „Vanitatum vanitasának“ tagadhatatlan hatása alatt írta. csaknem másolta, ám a másolat fölötte halvány, Kölcsey élménye százalmas szójátkká töpped benne, keservesen összeragasztott szavak tömörülnek mondattá, csaknem minden sorában az egyhangúság holtpontja kísért. Elszigetelten nézve: Babits érdekes lírai jelenség, de félelmetesen eltörpül, ha a magyar líra sodrába helyezük.

A háború végén s a forradalmak idején Babits teljesen megzavarodott, magatartása és költészete példázza legjellegzetesebben a gyökértelen, ide-oda hajladozó intellektuellek sorsát. Félt az időtől, a száguldó történelmi eseményektől, vádolta őket, hogy miért merészkedik fel hangjuk egészen az elefantsontorony utolsó vakablakáig, de ugyanakkor együtt is szeretett volna száguldani velük, örök kísértője volt Ady magatartása, Ady roppant igénye, ellene szegült ugyan, de hasonulni is próbált hozzá. Beteges kettősség, lelki hasadás kínozza egész életében; ezt az élményét vetítette ki „Gólyakalifa“ c. regényében; kivetítette, mégsem szabadult meg tőle.

Az ellenforradalom annakidején hajsztát indított Babits Mihály ellen is, ennek a hajsztának köszönheti, hogy ismét mélyebb hangok szakadtak fel belőle, vallott és vádolt, akár Ady Endre, a vád igaza azonban nagyon kétségesen hangzott Babits ajkáról, a vallomás pedig gyanúsán vékonypénzű volt. Tudatosan s öntudatlanul a késő Vörösmarty tragikus pátoszát öltötte magára ebben az időben, természetesen az öregedő Vörösmarty tökéletes emberi fel szabadulása és nagyvonalú egyszerűsödése nélkül. Még ekkor is túlságosan tudatos és sajna, tudákos hang zavarta

a vallomás tisztaságát. Mindenáron intellektuális rendeződést kívánt, midőn az egész létezés mozdult és háborgott. Az intellektuális vajákos csodálkozott, hogy ezüstnyelű pálcájának hadonászására és szellemének fuvallataira nem hederít az élet. Éppen ezért akaratlanul is bizonyos komikus hatást keltenek Babits „legmeggrázóbb“ versei, melyek különben a „Nyugtalanság völgyében“ láttak napvilágot.

Következő kötetét, — „Sziget és tenger“ — már előszóval súlyosbítja, prózai vallomást mond benne az intellektualizmus mellett, mintha egész költészete nem hasonlórú vallomás volna, de Babits intellektualizmusa nem az egész emberből épült, hanem patológikus remegéseiből szűrődött s a szellők martaléka lett, mint az ökörnyál. Harcot hirdetett, de megnyugtatta a Hatalmat harcának „ártatlanságáról“: „harcom nem megy túl a józanság vonalán“, — ám megfeledkezett az önként felvetődő kérdésről, hogy a nagy költő mikor volt „józan“? A művészet arisztokratizmusa mellett foglalt állást: „Hiszek az alkotásban, mely a lélek nyelve; nem mindenkié, csak a magasabb lelkeké“. Nagy költő sohasem szabta ilyen szűkre emberi igényét; Babits arisztokratizmusa gyengeségének takarója, a belső csonkaságnak nem is olyan hímes rejtegető palástja.

Babits, midőn ezt a vallomását tette, válaszüton állott. Egyre-másra jelentkeztek a fiatalok, fölcsendült Erdélyi természetes hangja, József Attila mély zengése, a fiatal Szabó Lőrincnek még szűzi kozmikus orchestere. Babitsban egy pillanatra fölrémlett a szándék, hogy vissza kellene térnie az egyszerűbb és természetesebb költői hanghoz, az élet közvetlenebb és őszintébb átéléséhez, de azt is érezte: ha lemond patológiájának kifejezéséről és formai mutatványairól, egészen elszürkül az életteljesebb fiatal hangok között s nem lesz öregedő csiripelésének létjogosultsága, ezért döntött az irodalmi „arisztokratizmus“ mellett, az egészséges hangú utódokkal szemben raffinált, fölényeskedő, öreg praeceptor maradt, folytatta a lírai mutatványosságot, a kötélhányót. Babits nem mert visszatérni az egyszerűbb, egészségesebb költészethez, de a maga bonyodalmas, patológikus mondanivalójának sem bírt eredeti formát teremteni. Jellegzetes „utánzengő“, lírai visszhang. Kész s kemény cellákba törte élményeit, holott olykor az élmény különb volt a cellánál.

Versei egyre szakadozottabbakká váltak. Idegesen tör-

deli élményeit, így próbálja egyre egyhangúbb mondani-valóját érdekesebbé, eredetibbé tenni' Rádöbben formai tragikumára is, a döbbenet azonban nem alakul teremtő erővé benne, nem tud eredeti formát szülni, hanem a döbbenetből lírai idegláz lesz, esért válik olyan szaggatottá költészete. Erőszakolt sorvégek és kínosan gondos rímek igyekeznek rendben tartani az ideges és agyonzaklatott költői beszédet, mely, mint a sivatagi csermely, rendszerint kétségbeejtő szürkességbe, vagy terméketlenül izzó reménytelenségbe vész. Az élettől elszakadt intellektualizmusnak valóban nagyszabású vallomása Babits Mihály, értéke, mint jelensége, nem közönséges. Egyedül képviseli a magyar irodalomban ezt a hangot, a többi hasonló kísérlet térdéig sem ér. Méltatandó költő tehát, epigonjai és testőrei azonban Nagy Példává fűjták, mértékké tették, holt csupán a gyökértelen intellektualizmusba fulladó értelmiség és a dekadens nagypolgárság költője, eszménye s életelve.

A húszas évek után mindent elkövetett Babits, hogy kendője fehérre mosott, gondosan vasalt és ünnepe ssé keményített legyen. Magyarság-élménye is egyre sűrűbben kidugja a fejét, furcsa élmény: elharapott vádaskodás, közhelyszerű helyzetkép, praeceptorai jóraintés, tanáros fontoskodás elegyedik benne, a régi magyar líra mélyzön-gésű alaphangjainak paródiája, torz visszhangja, bizony: szánnalmas utánzata. Emellett: állandóan a „kor“ és a „korszellem“ ellen inal, de a válságos pontnál ügyesen szökik egyet s mellette rohan el. Tagad mindent, ami nem öncélú intellektualizmus s élettől elvonatkoztatott „szellemi“ játék. Tiltakozása a „kor“ ellen érthető lenne az egész ember nevében, Babits öncélú intellektualizmusa azonban maga is antihumánus, gyermekes fapuska a „szörnyetegek“ ellen, mert maga is szörnyeteg, csak gyáva, béna és tehetetlen.

Babits nem jött rá, hogy a szavak is élőlények, nem szabad tehát visszaélni velük, mert pártütők lesznek és visszaütnek. Babits az ütések fájdalmában azután iránytalanul vádol, lelki hadonászást visz véghez, idegrohamba esik, ám ezek a vádak s rohamok egyre egyhangúbbakká válnak, mint a gyógyíthatatlan betegség eleinte tragikus hatása, később szomorú megszokottsággá váló jelei. Az öregedő Babits jeremiádjai évről-évre szürkébbek, unot-

tabbak és érdekesen példázzák a vádló gyengeségét, betegségét, kóros zavarait, de semmiképen sem az igazát.

Mindhalálig hü maradt a nagykezdőbetűs szavakhoz, melyek intellektuális mitológiát jelentettek neki, valójában: papírból vágott „ösképek“. A nagybetű azt jelezte, hogy ne a valóságra gondoljunk, hanem valami emberfeletti létezőre, az utóbbinak értelmét azonban nem fejezte ki, még csak nem is érezte a vers. Ezek a nagykezdőbetűs szavak, a maguk ürességével s mutatós külsejével: Babits tétova, rémült, zagyva egyéniségének leplezői. Az utókor olyasféle derűltséggel szemléli majd őket, mint Szabó Dezső retorikájának leggyengébb lapjait.

Legegyénibb hangja mégis a hisztérikus, rángó, szakadozott, hol szétfolyó, hol pedig ideges görcsökkel formába merevedő vers volt:

*„Húsok! Különös szigetek! Ez a cica s én magam
[s a távoli édes
meleg oáz: kedvesem teste, kire szivem éhes:
hús, hús, eleven hús! világnak magva, mag,
mag, mag,
mag, plánta, fa, erdő és folyó! jövőbe folyva e bús
kőpartok közt. — (S mi szétfreccsent kis húshullámok!
[éhes
cicám!); hús, hús! Gyönyör és erő fő Fókusal édes
és rettenetes! önmagad fia és tápláléka! hús,
hús, hús.....*

A praecep'torkodás néha a népiskolai tankönyvek színvonalára süllyeszti:

*„Mily varázstükör ez! kedvesem nézz körül,
mint dús mezők fölött gazdák szemei néznek:
minden kis résznek itt van szem, aki örül,
de ki fog örülni, ha mi nem, az e g é s z n e k ? “*

A késő Babits sem maradt hűtlen a leíró vershez, de a magyar költői leírás nagyvonalúságát hiába keressük verseiben, leíróművészete mit sem fejlődött első kötetei oáia, a régi lemezek forognak, muzsikálnak, csikorognak némi változatossággal. Babits lényegében fejlődésképtelen

költő volt, csak variált, kombinált, permutált, rázta a vén kaleidoszkópot, ám a változatokon egyre jobban átütöttek az alapformák szokványai, költői reménytelenségei.

Később katolicizmusa határozottabban előtérbe tört, ekkor győződhattünk meg, hogy mégis jobb lett volna sejtelmesen a tudat háttérében puszognia, mert a felszabadulás egyben szomorú leleplezés volt: Babits katolicizmusa is szokványos és külsőséges, némi áhítatos előkészület után az eget felé tárja karjait, dicséri a magasságot, példázatot mond a magasba emelkedés üdvös voltáról s valaminő bizonytalan, szétfolyó istenélményre hivatkozik. Tegyük hozzá, hogy a végtelenül gazdag katolikus szertartásoknak legkezdetlegesebb formáját alkalmazza, legalacsonyabbrendű élményeit szólaltatja. Babits katolikus versei semmivel sem mélyebbek, vagy magasabbrendűek a kor kifejezett katolikus költőinél, akiknek teljesítményét pedig a „Nyugat“ vagy agyonhallgatta, vagy pedig lesújtó kritikában részesítette.

Az öregedő költő olykor, lucidum intervallumként, határozottan érezte a közeledő kegyetlen emberi válságot, néha egy-egy villanással a lényegéhez is férközött, de gyökeréhez mélyedni már nem tudott. A „lucidum intervallumok“ közé tartozik az a verse is, melyben megegyszer hilet lesz Ady mellett, bebizonyítja, hogy mégis a „nagy nemzedék“ fia:

*„..... Mi kár, ha fáj a kéz,
amely a Lámpát tartja és takarja
a szél elöl, mely minden fényt kiolt?
csak legyen új kéz, addig tartani,
míg ez omlásba süllyedt nemzetet
a lengő láng nyomán a szakadékban
meglelik a Nap csákányossai,
kéz, tartani, s lehellet, szítani,
hogy úgy lobogjon, mint mikor ama
kuruc tüdő fűtt rá s ama dacos kar
intett vele Isten felé: Ady!“*

Vallomása elárulja, hogy Babitsban olykor volt önfeladkozás, hősi költői odaadás, ritka nagy erény, mely

tanítványaiból és epigonjaiból, még a legjobbakból is, teljesen hiányzik.

Az öreg költő rengeteget prédikált, — az iskolamesterből költői „hitoktató“ lett, — magasba báméskodott és lebegő, bizonytalan eszmevázakba kapaszkodott. A költői odaadás, melyről az elébb beszéltünk, ritkán ihlette Babits Mihályt, tehát a valódi vallásosságnak, az igazi költészetnek alapvető elemét fukarul mérte neki a sors. Odaadásába rendszerint bizonyos intellektuális fenntartás, maró kétely és kesere-savanya érzés vegyült. A dekadencia gyermeke ő, de a nagy dekadensek gazdag emberi rothadása nélkül, nem gyújtott testéből máglyát, nem adott szállást a bűnöknek, kéjeknek s a részegítő démonoknak, csak képzeletben nászkodott velük.

Hívei eget s földet rázó esztétikai tüntetést rendeztek, midőn „Jónás könyve“ című hosszadalmas költeménye megjelent. Az utókor alig érti majd a körötte s miatta rendezett esztétikai ájuldozást, mert ez az írása mutatja legnyiltabban, hogy öregedő korában verse prózává fakult. Különb: hűen, helyenként laposan versebe szedte az ószövetségnek Jónásra vonatkozó részét s korszerűen célzatos visszhangot, „utóhangot“ fűzött hozzá. Ady ószövetségi verseire és élményeire gondolunk és nem értjük e Babits-hattyúdal magasztalása!. Űgy vagyunk ezzel a költeménnyel, mint általában vallásos verseivel, Ady ószövetségi költeményei mellett éppen olyan dilettáns kísérleteknek tetszenek, mint katolikus versei Ady Krisztus-verseihez mérve.

Babits Mihály sokkal különb prózáíró volt, mint költő. Ha lényegesen kevesebbet ír, ha aszúvá érleli élményeit s inkább prózára veti magát, sokkal gazdagabb hagyaték marad utána. De Ady példája vonzotta és nyugtalanította, a valóban Nagy Pálya, ám Babits csupán ideges vonalakat írt a magyar látóhatáron, mulandó nyomokat hagyott a homokon. Lírai kísérlete tiszteletreméltó, de kétes értékű, annál lényegesebb alkotás „Halálfiái“ c. regénye, melynek nemcsak irodalmi értéke, hanem hungarológiai jelentősége is elvitathatatlan.

A „Halálfiái“ félig-meddig önéletrajznak is tekinthető, mert a költőről jóval többet árul el, mint versei. A regény Imruskája: Babits Mihály; sorsuk azonos: mindketten a

„nagy bűn“ nosztalgijától, a lucskos, véres, vad élet vágyától üzetek, szabad, gáttalan élmény-habzsolásra vágykoztak, de mint elítélt nemzedékek s halálra szánt társadalmi réteg utolsó sarjai, akiket már nem lendít bátor és szabad életerő, vissza kellett húzódnok, önmagukba kellett tőpedniük, kétségek kínzókamrájában kellett napjaikat tölteniök, életlángjuk csak pislákolhatott, de nem lobogott magasra, így parancsolta a végezés, az öngyilkosságnak ezt a formáját szabta reájuk a sors. Imruska—Babits ifjabb családtagjai valamennyien ugyancsak elpusztítják magukat, bár más módon, gyors, hősi, de terméketlen lobbánással; az élet tőlük sem akar folytatást. Csak az öregek maradnak meg, Döme bácsi és Cenci néni, mint a megfeleltetett, érzéketlen arcú, vén házi istenek, akik mindent látnak, mindent tudnak, de nem változtathatnak azon, amit a magasabbak szabtak.

A magyar nemesség utódjának, a dzsentrinek haláltáncát sokat megírták, Babits azonban egy igen csekély figyelemre méltatott rétegének, a hivatalnoki sorba tért köznemességnek életét leplezte le. Ezek az emberek csakugyan polgárosodni próbáltak, de nem bírtak új közösséggé tömörülni. Az „úri rend“ és a tényleges polgárság között lebegtek, ütődtek s morzsolódtak, a végzet karja éppen úgy elérte őket, mint a kúriákban rekedteket. A századvégi vidéki-úri hivatalnok-társadalomnak a „Halálfiat“ az egyetlen eposza. Mennyi jellegzetes figura jár-kél benne s az életszövevény milyen gazdagon bontakozik lapról-lapra. A nagy eposzok nyugalma honol a regényben, nem aprólékos, de nem is elnagyolt, az író keze mindvégig határozott, biztos vonalakat húz, az élet eredeti atmoszférája a maga teljességében menti művének lapjaira. Intellektualizmusát itt sem tagadja meg, az élet benyomásaira itt is elsősorban intellektusával rezdül, elárulja, hogy legdöntőbb élményei olvasmányai voltak, de mégis: az intellektuális gátakat áttöri az élet mély hullámváza, gyermekkori zsúfolt élményanyaga. Babits gyermekkorában érintkezett utoljára a szélesebb és elemibb étellel s ebben a művében gyermekkora árad fel, szerencsésen ellensúlyozva a „poéta doctus“ és a tanár kifogyhatatlan könyvélményeit, intellektuális visszhangjait.

Az emberi sorsok felett itt is nagykezdőbetűs intellek-

tuális mitológia lebeg: a Hiúság, a Vágy, a Kaland, a Kéj, a Kíváncsiság, stb., de a vázszerű mitológiai képletekbe most az egyszer eleven élet, forróság, lázadó vér és langyos bánat költözik. Ebben a művében nem hajtotta az író mesterségesen felcsigázott igény, előre kiagyalt formátum s hiúság, nem nyomta Ady roppant példájának teljesítménye és súlya, egyszerűbb, őszintébb és igazabb merészelt lenni. A jövődő Babits Mihályt elsősorban, mint a „Halálfiat“ íróját tartja majd számon.

Prózájának alkata sokkal szerencsésebb, mint költeményeié. Mondatait kecses, szép, szabad zene ringatja. Meleg pannon édesség hullámszik benne, folyton az őszi gyümölcsök értettségét juttatja eszünkbe. Ilyen édes, meleg nyelven írta fiatal tanulmányait is, melyeket a világháború derekán „irodalmi problémák“ c. kötetében bocsátott közre; ez a könyv legértékesebb tanulmánykötete. Ám az „irodalmi problémák“ távolról sem olyan hiteles érték, mint a „Halálfiat“, inkább irodalompolitikájának kibontakozása szempontjából érdekes. Első tanulmánya a magyar irodalom nyugati vonatkozásairól szól, tehát a „Nyugat“ folyóirat polgári-intellektuális vonala számára írt programtanulmánynak tekinthetjük. Magasrendű és szellemes írás, de végzetesen egyoldalú, a magyar irodalomban mást sem lát, mint Nyugat szellemi mozgalmaira válaszoló feltétlen és készséges visszhangot. Kitűnő és megértő Vörösmarty-tanulmánya: védőbeszéd a saját költészete mellett. Egy másik tanulmányában Arany Jánost szegezi Petőfi ellen; Arany János itt Babits, Petőfi pedig Ady. A kor nyílt és lappangó küzdelmei, mint látjuk, Babits tanulmányait s írói állásfoglalását is alaposan áthatották, képmutatás tehát a „tisza szellem“ mértékévé tenni, „sárarany“ bizony ő, sárosabb, mint Ady, Juhász, Tóth Árpád, Kaffka és Móricz Zsigmond. De lényét színjátászó intellektuális hártával vonta be, ám ez a hártya nem téveszt meg minket.

Későbbi tanulmányai méginkább irodalompolitikai megnyilatkozások, amint a világirodalomról szóló könyvét is hasonló szándékok járják át: egyirányú kultúrába akarta bepréselni szellemi életünket, a maga igazolását kereste a világirodalomban és saját helyzetéhez, „uralmához“ mérte a magyar irodalom jelenségeit. Ebben a vonatkozásban, hatalmának építésében és fenntartásában bátor és kímé-

letlen tudott lenni, gázolt és szúrt, elhallgattatott s ravasz fogásokhoz folyamodott, röggösen és gyarlón ember volt.

Halálát akkora irodalmi harangkongatás követte, mint az Ady-nemzedék egy halottját sem. A harangverés azonban csak részben szólott az elköltözött kitűnő írónak, inkább az utódok, a tanítványok és epigonok merítettek belőle bátorságot a babitsi hagyomány folytatására s kamatoztatására.

Ady után

Az Ady-nemzedék négy tagjának hatása és részben szerepe is döntő mértékben átnyúlik az Ady halálát követő évtizedekbe. E négy író: Ady, Móricz, Szabó Dezső és Babits. Ady társadalmi szerepét s Babits irodalmi diktatúráját már ismertettük. Szabó Dezső és Móricz Zsigmond egymás mellett hatottak, de más és más módon. Szabó Dezső anarhikus lelkialkattal próbált felépíteni egy nagy rendszert. Ébresztő kürt volt és kegyetlen kínzó szerszám. A törvényt s a tiszta mértéket hirdette, de saját legkülönb sarjai is tele vannak bozontos, tüskés, fékezhetetlen vadhajtásokkal. Óriási érdeme, hogy a magyar megdermedés korában senkinek és semminek sem hagyott-nyugtot, mindent megrázott, mozgásnak indított; aki nem rezdült eszméinek forró áramaira, azt maró savával kezdte ki. Nem engedte, hogy az új nemzedékek a társadalmi és emberi visszahatás martalécai legyenek, megrészegítette s vállalkozásoknak lódította őket, de többnyire már útközben cserbe is hagyta. Olyan volt, mint a haragos zápor, melynek zabolázhatatlan erői termékenyítenek, de megfogant rügyeket is zúznak; — lángpallosú arkangyal és körmönfont démon egyszemélyben. Nagy gerjesztő, de ritkán ajándékozott tiszta gerjedelmeket, a tanítványoknak előbb fel kellett szívniok, azután meg kellett tagadniok őt, hogy anarhiájának áldozataivá ne fekélyesedjenek. Móricz Zsigmond hatása más volt. Móricz műveiben roppant arányú és az igazság kőköckáiból épült társadalmi tudat található. Az elmaradt, elmérgesedett magyar élet bonyolult társadalmi szövevényét egyetlen író sem fejezte ki olyan teljességgel, mint Móricz Zsigmond. Az irodalom nagy társadalmi vállalkozásai, a századvég és a századforduló merész kezde-

ményezései Móricz Zsigmondban teljesedtek. A társadalmi kérdés úgy hálózta be műveit, mint a testet az erek és hajszálerek rendszere, életszabású művészete tehát önkénytelenül is hatalmas társadalmi nevelőerő. Móricz azonban teremtett, mély forróságban edzett hiteles élményeket öntött műveibe s nem rendezett mutatványos eszmei színjátékokat, mint Szabó Dezső, hatása tehát nem lehetett olyan futótűzhez hasonló hatás, aminővel az „Elsodort falu^{4*}” írója dicsekedhetik. Móricz egyelőre inkább a legjobbakra hatott s a közönségnek éppen olyan zárandokúira van szüksége Móricz felé, amint Ady Endre legmélyebb alkotásai is még mindig zárandokokra várnak.

Szabó Dezső az „Elsodort falu” robbanó sikere óta magányosan portyázik, egyetlen irodalmi irány sem vállalja s ő is éles határokat húz mindenfelé. Móricz a húszas évek végén egyidőre átvette a „Nyugat” folyóirat szerkesztését, de csakhamar kiderült, hogy semmiféle közösség sem fűzi az Ady-nemzedék átvészelt második vonalához. A folyóiratot nemsokára átadta Babits Mihálynak s a „Nyugat” a Babits-iskola melegháza lett, vezető és irányító szerepe végképen megszűnt. Közben felcseperedett egy új nemzedék is, mely hol egységbe tömörül, hol pedig szétesik, nyilvánvaló tehát, hogy összebékíthetetlen ellentétek rejteznek benne.

Az új nemzedék első fecskéje Erdélyi József, aki egyúttal az új népi iránynak hírnöke és sokáig magános előharcosa volt. Csaknem egyidőben indult véle Szabó Lőrinc, a Babits-iskola legkitűnőbb tagja. A húszas évek végén tűnt fel Illyés Gyulának tehetséges, rejtelmes, sokarcú egyénisége. Illyés irodalompolitikai szerepe a legérdekesebb: a Babits-iskolához simult, de szoros kapcsolatot tartott az új népi irányzattal is. Vállalta Babits Mihály szellemi magatartását, ő is a nyugati szellem és életforma átlántálásának múlhatatlan szükségességét hirdette, ugyanakkor azonban hűséget esküdött a sajátos kelet-európai szocializmusnak, — nem törődött azzal, hogy utóbbi a nyugati szellem és életformák merev tagadója. A magyar szintetikus képesség Illyésben bámulatraméltó eszesseggé és ravaszsággá alakult: mágus-pálcájával bűvös körbe kényszerítette a tusakodó ellentéteket s ellentmondásokat és sikerült minden irányban hitelt szereznie magának, ő örökölte Babits irodalompolitikai képességeit, de túlment Babbitson. Babits

egyoldalúságok merev vállalója volt, Illyés az oldalak egyeztetője.

A népi vonal a harmincas évek elején erősödött meg. Feltűnt Veres Péter, az első paraszt, akiben az intellektus nőtt meg, tehát átfogó élettervet csinál népének. Gyors egymásutánban jöttek Szabó Pál regényei, majd Sinka István jelentkezett egészen eredeti lírájával. Nemsokára tele voltak a lapok Sértő Kálmán színes, gazdag verseivel, írójuk azonban nem bírt ellenmérgeket teremteni az „urbánus élet“ mérgeivel szemben s csakhamar áldozatuk lett. Megindult a népi vonal folyóirata, a „Válasz“. A „Válasz“ nem az új nemzedék szépirodalmi termésének lerakódóhelye volt, mint a „Nyugat“, hanem elsősorban ideológiai írással telt meg. A „Válaszban“ helyet nyert mindenki, Németh Lászlótól Erdei Ferencig, a folyóirat nem volt egyoldalú, hanem új világválság előérzetében eredeti magyar ideológia megteremtésére törekedett, távlatot akart adni az egyre elszántabban sistergő társadalmi nyugtalanságnak és rendezni próbálta a lávaként ömlő sorskérdéseket. Tökéletesebben, bátrabban és határozottabban csinálta mindazt, amit később majd Illyés Gyula a „Nyugatot“ folytató „Magyar Csillagban“ igyekszik megcsinálni. A „Válasz“ szerkesztője s egyúttal áldozatos fenntartója Sárközi György volt. Ha élt ebben az időben őszintén asszimilált zsidószármazású író, mindenképen Sárközi Györgyöt kell annak tekintenünk. Azokhoz állott, akik a magyar ügy legnehezebb részét vállalták, a magyarsághoz való tartozását áldozatok folytonosságában kereste, mélységesen tisztelte minden író és gondolkodó egyéniségét és szerény előkelőséggel a háttérbe tudott húzódni; nemcsak a magyar célokat követte, hanem a magyar magatartás legszebb vonásait is magáévá szenvedte.

A „Válasz“ műhelyéből pattant ki a „Magyarország felfedezése“ c. sorozat terve. Sárközi vetette fel a sorozat eszméjét s az ő kezébe került a szerkesztés munkája. Ez a terv méltatlan vádak tömegét kapta, holott, sem a szerkesztőt, sem pedig az írókat nem irányította más szempont, mint lelkiismeretök. A sorozat Magyarország társadalmi helyzetrajzát adta volna, de az írókon kívülálló okokból megakadt. Tíz író vállalkozott a terv végrehajtására. Mindenki egy-egy részt vállalt Magyarországból. Az „úttörés“ feladata a „Viharsaroknak“ jutott, a könyv elkobzása és a

véle kapcsolatos pörök lehetetlenné tették a sorozat folytatását. Az írók el sem készítették a vállalt műveket, csupán Erdei Ferenc írta meg a „Futóhomokot“ és Szabó Zoltán fejezte be a „Cifra nyomorúságot“, melynek nemcsak társadalomtudományi tartalma értékes, hanem Szabó hivatott prózáirónak is bizonyult benne. Az új magyar társadalomszemlélet képviselőit a közvélemény „falukutatók“ néven foglalta Össze. A „falukutató“ művek első fecskei közé tartozik Szabó Zoltán „Tardi helyzete“ s Illyés Gyulától a „Puszták népe“. Darvas József megírta „a legnagyobb magyar falunak“, Orosházának társadalmi helyzetrajzát, majd „Egy parasztszalád történetét“; az utóbbi a faluvizsgálat legmaradandóbb művei közé tartozik. Kovács Imre „egykönyvű“ elme, nagy hatást ért el a „Néma forradalommal“, de hozzáfogható művet nem tudott teremteni többé. Kovács nem ért az élet ábrázolásához, hanem statisztikákból és könyvadaíékokból vonta le következtetéseit. A faluvizsgáló irányzat délköre alá tartozik Veres Péternek több műve, Sinka István önéletrajza és tágabb értelemben Remenyik Zsigmond „Büntudata“ is.

A faluvizsgáló művek szenvedélyes vitákat kavartak. A viták hőfoka is arra vall, hogy ezek a művek döntő szerepet játszottak szellemi fejlődésünkben és példátlan erővel formálták közgondolkodásunkat. Befelé fordították a figyelmet s nemcsak szociológiai gondolkodásra tanították a magyarokat, hanem minden irányban önvizsgáiodásra készítettek a nemzetet, így a később nekilendülő hungarológiai kutatásnak is Keresztelő Jánosai voltak. Az irodalmi jellegű faluvizsgáló műveket kiegészítik Matolcsy Mátyás, Kerék Mihály és Erdei Ferenc szakszerűbb könyvei. Matolcsy Mátyás éppen úgy „egykönyvű“ elme, mint Kovács Imre. A földreformról írt első műve kitűnő kezdet volt, de Matolcsy csakhamar megtorpant, nem tudta a megkezdett csapást tovább építeni, hanem a napi politika hínárjába jutott. Kerék Mihály szakszerű és megbízható könyveit a meggyőződés tiszta ereje is átjárja; egyénisége és szerepe a legrokonszenvesebbek köze tartozik. Erdei Ferenc végképpen a szociológia vonalán maradt s nekilátott rendszert építeni. A magyar társadalmi szerkezet sajátos természetét kutatja s művei szerves egésszé, magasszínvonalú társadalomtudományi építménnyé tömörülnek. Ha a faluvizsgáló írók megnyerték és átformálták a közgondolkodást, a

szakszerű társadalomtudományi művek az átalakult köz-
lélek megszilárdítói.

A népi vonallal párhuzamosan tömörülni kezdett a polgári vonal is. Ezen a vonalon ugyanaz történt, mint az Ady-nemzedék idejében a „Nyugat“ és a „Huszadik Század“ körül, ismét ügyes zsidó intellektuelek irányították a hozzájuk rekedt magyar szellemet. Folyóiratuk a „Szép Szó“ volt, melynek sikerült magához fűznie József Attilát és Remenyik Zsigmondot. József Attila és Remenyik írásainak megjelentetése mellett más értelme és szerepe nem volt a folyóiratnak. Nem tartozott ugyan a „Szép Szó“ környezetéhez, de ugyancsak „urbánus“ vonalon mozgott Márai Sándor, Cs. Szabó László, Hevesi András és Halász Gábor. Hevesi figurájában több volt a patológia, mint az írói készség, Cs. Szabó urbánus elveit ösztönös erdélyi-kisnemesi örökség színezi, Márai pedig egyre jobban elkanyarodik elindulási pontjától s mindinkább „hivatalos íróvá“ fejlődik.

A „Válasz“ is, a „Szép Szó“ is megszűnt, és az írók szétszóródtak, de a népi és az urbánus vonal ellentéte fennmaradt. A polgári írók valamennyien a nyugat-európai polgári dekadencia hatásaiból táplálkoznak és egy bomló életforma fantomjába kapaszkodnak; a népi vonal tagjai pedig csaknem kivétel nélkül kelet-közép-európai öntudatúak és szocialisták. A két állásfoglalásnak nemcsak társadalompolitikai, hanem kulturális ellentéte is szembeötlő. A népi vonal állásfoglalásához csatlakoznak azok a magyar írók is, akik nem népi származásúak, sőt többen a köznemesség sarjai, de gyökereik lényegében azonos talajba nyúlnak. Olyan időket élünk, midőn a gyökerek szava dönt.

Az Ady-nemzedék és az utána következő között foglalnak helyet az „ötvenévesek“, Zilahy Lajos, Tersánszky Jenő és Bibó Lajos. Egymás mellett tárgyaljuk őket. Külön foglaljuk össze az erdélyi írókat, a legjelentékenyebbeket: Tamásit, Kost, Tompát és Nyirőt. A felvidéki írókról nincs sok mondanivalónk. Két komoly tehetség tűnt fel. Tamás Mihály, a kitűnő prózaíró, aki igen szép kezdet után elhallgatott s Győry Dezső, a lírikus, aki hasonló indulás után teljesen visszavonult.

Az újabb magyar irodalomban egyre döntőbb szerepet játszik visszaidézett mítoszunk. Kálmány Lajos vetése

megérett: az Ady-nemzedékben főként Ady s Juhász, Erdélyben Tamási és a fiatal Nyirő, a népi írók közül Erdélyi és Sinka a tanúságok. Ha a magyar szellem valódi történetét vizsgáljuk, nem mehetünk el némán e folyamat mellett. A magyarság ezeresztendő közép-kelet-európai élete után s Nyugat adaptációjának befejeztével a folklóron keresztül visszatér az elinduláshoz, életének gyökérzetéhez. Ezzel párhuzamosan: felszabadult a Habsburg-birodalom sokszázados nyomása alól, tudományos életében egyre nagyobb teret foglal el a hungarológia, a közéletben pedig követelő kívánságként lép elő az eredeti magyar életforma vágya. E folyamatok egybeesnek Európa egyik legnagyobb társadalmi és emberi válságával. A magyarság, mely jóidőig keleti lelkének és az európai követelményeknek egyensúlybábékítésével küszködött s önállóságának formai biztosításával vesződött, úgy látszik megérett arra, hogy a lelkében és szellemében bujdosó „másik országot“, tehát a fajta legmagasabbrendű emberi álmát valósággá építse. Az irodalom a magyarság további sorsának alakításában elsőrangú szerepet játszik. Akik az Ady-nemzedék és az utána következők műveit átérték, egészen más magatartással vesznek részt a közösség életében, mint például a kiegyezés korának rokkant lelkű és alacsonysági érzetben szenvedő „értelmisége“.

Midőn a „másik Magyarországról“ beszélünk, nem csupán társadalmi megújulásról van szó, hanem mély erők összefolyásáról, talán a kelet-európai „reneszánsz“ megindulásáról, melynek eljövételében annyira hitt egy korán elhunyt fiatal költőnk, Bányai Kornél. A baljóslatú magyarság kedvező jeleket érez az új emberi rengésben, mintha az Eljövendő és Megszületendő emberi szerepünknek szélesebb mezőt szánna.

Tersanszky J. Jenő

(1888.—)

Az első világháború előtt tűnt fel a „Nyugat“-ban novelláival, melyek később „Kísérletek, ifjúság“ címen jelentek meg. Tersanszky ebben az időben inkább az írók írója volt s a céhbelleket elsősorban hangja kapta meg, érezték,

hogy ez a hang eredeti írói világról hoz hírt, a közönségnek azonban beszédesebb jelek kellenek, hogy kegyébe fogadjon valakit. Az élénkebb jelek sem késtek, a háború folyamán jelent meg Tersánszky „Viszontlátásra drága“ című kisregénye, melyet később a „Margarélas dalban“ dolgozott fel ismét. A háború után előbb a „Két zöld ász“, utóbb a „Rossz szomszédok“ hozott hírt regényírói képességéről, két kisregényt írt, mégsem tudott a közönség rokonszenvébe férkőzni. Pedig Tersánszky nem sorolható korának „intellektuális“ írói közé, művei inkább az irodalmunkban elhatalmasodott intellektualizmusnak üzennek hadat. Elbeszélőkészsége elsőrangú, élményanyaga kimeríthetetlen, csaknem minden új könyve friss meglepetés. Népszerűtlenségének okát inkább vakmerő írói függetlenségében kell keresnünk. A mi politikai alkatú szellemi világunkban az írónak nyíltan és bevallottan csatlakoznia kell valaminő korszerű eszméhez. Nem sok remény kecsegteti azt, aki kibúvik az efféle követelmények igája alól és kényére-kedvére szemléli az ember bakugrásait s a világ vad táncát. Tersánszky így cselekedett, állásfoglalásáért hozott olyan áldozatot, mint azok az írók, akik eszmék nevében állottak ki és vállallak súlyos emberi megpróbáltatásokat. Az utóbbiak bizonyos tekintetben még szerencsésebben jártak, mert nagy remények, dialektikai mércével kiszámított majdani győzelmek és eljövendő öndicsőülések előérzései izgatták s táplálták őket; áldozatukért legalább derék mámort kap'tak. Tersánszky azonban a maga szabadságáért és művészi függetlenségéért hőtig tartó szegénységet, félreismertetést, méltatlan irodalmi és irodalompolitikai elbánást vállalt. Megmaradt magányos irodalmi szegénylegénynek, füttyös csavargónak, kicsit „község csudájának“, még a bohóc tarka köntösét is ráakasztották, holott szépprózánk egyik legmélyebb bölcse, de éppen bölcsességét, világképének mély gyökerzetét nem vette s nem veszi észre a lázaktól gyötört és fantomokkal nászkodó korszellem.

Tersánszky az ember s az emberi lét alkatát ironikusnak tartja, de másféle ironiáról van nála szó, mint Szabó Dezsőnél. Szabó Dezső ironikus állásfoglalása ugyanis egyéniségének sértődöttségéből és mérhetetlen, olykor betegségbe csapó egyéni hatalomvágyából származik. Szabó Dezső ironiájával áll bosszút a világon s embertársain, akik

nem kenték királlyá és hiába készítgette a homlokát, a bábérlevelet inkább burgonyafőzelékben hasznosították. Tersánszky isteni ironiát észlel a sorsban, ismeretlen gyökerekből eredő meglepő „számítást“, mely közönyösen áthúzza az emberi számítás öntelt vonaikat. Az ember belebódul a maga „matematikájába“ és küzdeni próbál a végzet kérelhetetlen számításával, ebből az összeütközésből származik a nagy ironikus színjáték, a könnyezve kacagtató sorsélmény. Am ez az összeütközés mégis gyönyörű és termékenyítő: minden szépet és érdemeset fölver az emberben, a sors legkülönb izgatószerének kell tekintenünk, mely megmozdítja a szunnyadozó életanyagot és érdemes drámába kényszeríti. Az „isteni“ ironiára különféle módon válaszol az ember: alázattal, megalkuvással, beletörődéssel, olykor lázadással; Tersánszky válasza: a humor. Tersánszky-nál a humor öselv és világmagyarázat, végleteket békítgető emberi megértés s megbocsátás; drámai egyensúly, mely mosolyogni képes; a tragédia kegy ellen szűrőjén tisztult életkedv. Tersánszky a magyar humor folytonos fejlődésének és mélyülésének példája; nyilván alkantunk egyik legmélyebb vonása, a humor, ezért fut tudatunk fejlődésével párhuzamosan. Mikszáth humora folyton csepegő gyógyító nedv; Tamási humorában a néperő birkózik a világgal, kifog rajta s derék emberi elégtelt vesz magának; Tersánszky humora az ember szelíd, megértő, megbocsátó mozdulata, elhárító bűbájossága a végzet ismeretlen gyökerű erőivel szemben, tehát mágikusan vallásos tevékenység; eredetét az emberi ősvallás területén kell keresnünk.

Tersánszky népszerűtlenségének csak egyik oka, hogy a kor nem érti meg írói állásfoglalásának magasrendűségét és mélységét. A másik ok súlyosabb ebből a szempontból: Tersánszky, akinek műveiben oly igazságtalanul hiányolják a társadalmi állásfoglalást, valójában igen élesen a kor szűk társadalmi tudata és képmutató társadalmi erkölce ellen fordult. Korunk, a marxi tanítás hatása alatt, a társadalmi állásfoglalást egyedül az osztályharcban kereste és az osztályharc ábrázolásában fogadta el. Ma csak azoknak az íróknak tulajdonítanak társadalmi jelentőséget, akik osztályok éléről beszélnek osztályok ellen. Elfeleedtük, hogy a társadalom élete bonyolult és milliógyökerű, tehát az osztályharc, minden jelentősége mel-

lett is, csak része a társadalmi élmény egyetemének. A „fil-léres“ marxizmus azonban osztályharccá „egyszerűsítette“ a társadalmi tudatot, amint a naturalizmus is hasonló mértékű „egyszerűsítést“ végzett az emberség beláthatatlan szövevényén. Tersánszky nem osztályharcos író, hanem elsősorban a társadalmi erkölcs kérdése érdekli, ez a szívós elem, mely konokul beissza magát az ember belső szövetébe, világnézeteket és társadalmi formákat vészel át. Tersánszky két első regénye, a „Két zöld ász“ és a „Rossz szomszédok“ a társadalmi erkölccsel veszi fel a harcot, mindkettő vádirat a társadalmi erkölcs merev formalizmusa ellen. Ez az erkölcs formai természetű indokok alapján emeli magasba az egyént, vagy dobja a társadalmi gyehenna mélységébe, külsőségek figyelembevételével osztja az üdvözülés malasztját és a kárhozatot. Tersánszky azok felé fordítja minden művészi és emberi rokonszenvét, akik a társadalmi erkölcs szigorú bírósága előtt elvesztették a pert. A „Két zöld ász“ legrokonszenvesebb alakja Buzikán Mátyás, a közmegvetést élvező hamiskártyás. A „Rossz szomszédokban“ két szomszédos ház történetét eleveníti meg. A két ház lakói csaknem azonos „vétkeke't“ követtek el, de az egyik család szigorúan megőrizte a társadalmi formákat s tekintélyes helyzetbe emelkedett, a másik család emberibb volt, nem rendelkezett fejlett képmutató hajlamokkal, nem osztotta életét két részre, merev polgári formák tiszteletére és titkos bűnök mámorának bújócskázó élvezetére, hanem őszintébb, nyíltabb, odaadóbb, tehát emberibb volt, ezért büntette meg teljes szigorral a „társadalom“. Az erkölcs őrei pedig legbensőbb vágyaik szerint szívesen elegyednének s megalkudnának a „romlás“ megvetettjeivel, mert érzik, hogy az ő oldalukon található meg a teljesebb élet, de eltorzult egyéniségük, belső csonkaságuk, gyávaságuk és elmérgeződött gátlásaik megakadályozzák felszabadulásukat; visszavonulnak tehát a társadalmi erkölcs merev formáinak falai mögé és elkeseredett háborút kezdenek mindenki ellen, aki kívül rekedt.

A „Két zöld ász“ gazdagabb regény, mint a „Rossz szomszédok“, tömérdek figura mozog benne, a kisvárost éppenúgy megjeleníti az író, mint Budapestet. A „Rossz szomszédok“ azonban Tersánszky társadalmi állásfoglalásának sokkal nyíltabb és határozottabb vallomása: a két

engesztelhetetlen társadalmi ellenfél harcol, békekísérleteket végez, tulajdonképpen mindkettő szomjúhozza a másikat s végül mégis mindörökre elszakadnak egymástól. De Tersánszky világában a „romlottak“, az elesettek az igazak. A társadalom megveti s üldözi őket, boldogságukat meghiúsítja, holott nem ártanak senkinek, éppen engedékeny jóságuk elesettségük legfőbb oka. A társadalmi formák és erkölcs konok védői az „elesettektől“ nyerik legnagyobb szerűbb élményeiket, az igazi életörömöt, de már sokkal elferdültebb lelkek, semhogy tiszta emberséggel tudnák viszonzni a „megvetettektől“ nyert tiszta emberséget, inkább felelőtlenséggel fizetnek: belegázolnak az életükbe, „társadalmon kívüli“ elemeknek tekintik őket, nem érznek lelkiismeretfurdalást, bármekkora sebeket ejtenek is rajtuk. Tersánszky ebben a regényében véglegesen az elesettek és kitagadottak mellett teszi le a garast. Nem osztályoknak, vagy gazdasági csoportoknak üzen hadat, hanem a „társadalmi erkölcsnek“ a szabad ember, a természetes ösztönei és érzelmei szerint élő humánus névben. Élményei fanyar, olykor keserű élmények, de humorral ellensúlyozza az ürmös italt. A társadalmi élet és szervezet ebben a regényben ironikus fíntor, melyet a humor Rí elég árama békít emberivé. Bármennyire megdöbbenő fíntor az élet, a végső mérleget készítő emberi tudat mégis mosolyog felette. Ez a mosoly pedig azt mondja, hogy a társadalmi „bukás“ és „fölemelkedés“: látszat. Valójában a „bukottak“ élnek a dús életet; kiürítik az emberiség kelyhét s örvömből és fájdalomtól végső enyhülést, betelt bölcseséget szűrnek.

A „Margarétás dal“ első formája a „Viszontlátásra drága“ volt. Az első kísérlet nyersebb, izgatottabb és lüktetőbb, a másik érettebb, nyugodtabb, de egy fokkal sápadtabb, — a regény különben a „bukott nő“ élettörténete és mentsége. S a dús szerelmi viszontagságai közepette az orosz harctér hadtápterületén megismerkedik egy magyar hadnaggyal, von Thallódyval, azzal a férfivel, aki mellett „képtelen lenne másra gondolni“. Véle szemben támadt fel elfojtott szemérme, a hűség eddig még nem ízelt édes érzése és az odaadás elemi ereje, a sors számítása azonban más: a „nagy események“ közbelépnek s mindig akkor rántják szét őket, midőn már csaknem egyesülnek. A regény mondanivalója megbocsátó, megértő és mélyen em-

béri: az író azt bizonyítja, hogy a „bukott nő“, aki széttekozolja magát, az egyetlen férfit keresi, az elérhetlent, s másolatainak többé-kevésbé sikerült példányaival kénytelen megelégedni. Itatja a szomjúhozókat, bőkezűen osztja az örömet, mert a saját szomjúságát úgysis képtelen csillapítani és a maga igazi öröme után hiába kapkod. Tersánszky regénye végén „Nagy Árnyéknak“ nevezi von Thaliódy tartalékos hadnagyot, Sa elérhetlen szerelmét s hozzá teszi: ezek a nagy árnyékok mozdítják az életet, kavarrják a sorsokát, fakasztják az ember belső forrásait, lehetővé teszik, hogy a kicsiny élők, a Nagy Árnyék visszaverődései, örömet szűrscölhessenek.

Vádirat ez a könyv a történelem, a „nagy események“ ellen is az egyszerű emberi öröm nevében. Az ember föladjá az egyszerű örök örömhöz való jogát, hogy „nagy események“ részese lehessen és a „történelmi remények“ kétes gyönyöreit élvezhesse, ugyanakkor legemberibb céljaitól és élményeitől szakad el, többnyire mindörökre. Egy másik háborús regényében, mely nem kapott még nyomdafestéket („Finis Austriae“) a „történelmi idők“ emberi hátterét írja meg. A történelem rászabadítja az emberre a maga nagy illúzióit, rémeit és fantomjait. Mindenki a tűzoszlopokra és a füstfelhőkre, a vijjogásokra és a bömbölésekre figyel ahelyett, hogy az emberi magatartást vigyázná, — az utóbbi föladatra vállalkozott Tersánszky. Az emberi magatartás pedig a történelmi események viharzása közepette még szánalmasabb, Tersánszky szerint, mint a „tespedés“ napjaiban. Tersánszky mit sem törődik a történelmi események száguldásával, csak az embert figyeli. Senki sem nézte még ilyen szempontból a „nagy események“ hatását, senki sem merészelt még ilyen emberiesen beismerő vádiratot adni a „rendkívüli idők“ ellen. Az ember mindig ugyanaz marad, — hirdeti Tersánszky — legfennebb gyorsabb iramban igyekszik örömei, vagy pusztulása felé. Nem lehet „megváltani“ őt, csak szeretni és megérteni s mennél inkább szeretjük, mennél több furcsaságát és rendellenességét megértjük, annál derekabb munkát végzünk. Felesleges hozzátennünk, hogy Tersánszky egyik legkülönb humanistánk.

Következő állomása a „Kakuk Marci“. Kakuk Marci is „néphős“, de nem fütik messiási szándékok. Bosszút sem akar állani senkin, kalandok és vállalkozások kedve

sem lobog benne. Züllött kispolgár árván maradt fia, nővére örömházba kerül s egyszer egy gyöngyházbicskát ajándékoz Marcinak, melytől nem válik meg Marci sohasem; ez a bicska a családja. Kakuk Marci végigkalandozza az életet, amint a szükség és a kényszerűség hajtja, kimagasló szándékok és tudatos életcélok nélkül, úgy folyik élete, mint a „szüzi tömegé“, az örök martaléké. Csavargó, piaci polgár, napszámos, írnok, gazdasági hátramoszdító, kortes, elfogad mindent, amit az élet ad, megbirkózik minden nehézséggel, kivágja magát minden baljóslatú helyzetből, egyként viseli a túrhető sorsolt és a szegénységet, életkedvének ébersége sohasem fogyatkozik. Semmit sem kapott a társadalomtól, mely már gyermekkorában kitörölte ői az „üdvözülhetők“ sorából s mégis mindenütt ott van, vállával támogatja a társadalom korhadt épületét, karjával tömögeti lékeit. Semmiféle szenny sem tapad hozzá, mintha büvös burok védené: a szabad szegénység ellenállóereje. S kegyetlenül dobálja az élet, akaratlanul is nagy utat jár be: az egész társadalom zezzugos ösvényeit végigtalpalja. A szabad szegénység egykedvűségével vándorol, elfogad s végigél mindent, mint a névtelen milliók; keresi a gázlót a társadalmi mocsárban; tüskés cserjék tépik és alattomos vermek fenyegetik az embervadonban; de neki lendül minden feladatnak, átvergődik minden akadályon anélkül, hogy derűs, könnyen vigasztalódó, morzsákkal beérő embersége megkeserednék. A szegénységet nálunk az újabb írónemzedék csaknem kizárólag szociológiai szemüvegen keresztül szemléli; nyilván társadalmi szükségyszerűség készteti erre. A „szegény ember“ dialektikus oltást kapott a vastaghúsába és osztályharcos monétát a keblére. Illyés Gyula e felfogás egyoldalúsága ellen fordult és megkezdte a szegénység „idealizálását“: az élet-szentség szérumát lopta szervezetünkbe „mint a darvak“ című kötetében. Tersánszky „szüzen“ mutatja meg a szegénységet a társadalom legalacsonyabb tagjában, a szabad csavargóban, aki nem támadja a társadalmat, hanem szelíden és ösztönös okossággal kibúvik vastörvényeinek járma alól. Hiába nehezedik olykor vállára a társadalom karja, szelíden kicsúszik alóla, vidáman folytatja „szabad-ságharcát“.

Kakuk Marci vándorútja természetesen egészen más-természetű, mint a „célok“ és „vezető eszmék“ óraművére

járó néphősöké. Az utóbbiak csak társadalompolitikai, gazdasági és eszmei „erőtényezőkké” kerülnek kapcsolatba és harcba, Kakuk Marci azonban a valódi élet jegén csúszkál, tűzhelyénél melegszik s latyakjában tocsog. Kocsmák, konyhák, cselédszobák, tömeglakások, nyomortanyák és piaci bódék vidékén bujdosik, a fölötte állók nem veszik emberszámba s éppen ezért őszintén megnyilatkoznak előtte, szusztársai pedig szívesen szövetkeznek véle. Megismeri és a maga valójában szívja fel az egész életet, mert eleve elhatározások és ideológiai fertőzöttség nélkül nézi, élvezi és szenved, ezért becsmerli Tersánszkyt minden író, aki társadalompolitikai szemszögből nézi a létezési. Tersánszky szemléletmódja más: észrevétlenül figyeli az élet furcsa folyását, úgy ácsorog, mint Kakuk Marci, mintha ott sem volna, ezért tudja meglesni legárulóbb megnyilatkozásait is. A „Kakuk Marci a zendülők között” bányatelepről, a munkásságot betöltő társadalmi feszültségről, bérharcról, a bányagazgatóság magatartásáról szól többek között, tehát társadalmi realizmus lüktet benne. Tersánszky azonban itt sem lesz egyoldalú szemléletmód és állásfoglalás martaléka, hanem a bányagazgatónak éppen úgy emberi zugait forgatja ki, mint a szocialista agitátornak. A sok „ideológiai” tanú után Tersánszky a hiteles tanú.

A „Kakuk Marci” nagyszerű alkalom volt Tersánszky-nak, olyan formát talált végre, melybe egész humánus élményét beleönthette s melyben minden jellegzetes figuráját elhelyezhette. A regény két mélyforrásból táplálkozik: egyik a szigorú társadalmi rend és a szabad szegénység összeütközéseiből támadó kaland, a másik pedig a magyar kisváros züllöttsége. Az utóbbinak az ábrázolása ismét magasrendű társadalmi jelentőséget ad Tersánszky-nak. A kiegyezés korszaka belső reménytelenségben fulladozott, hiányoztak a magasrendű célok, melyek folyamatos ihletet vonzanak ki a társadalomból. A magárahagyott társadalom a holtpontra reménytelensége közepette romlásnak indult; sebek, ütődések és hullafoltok jelentkeztek rajta. A társadalmi regényírók tekintetét nem kerülte ki ez a romlás, ostorozták, pellengérezték, példának ábrázolták, haraggal és messiási indulatokkal körítették, — Tersánszky mást cselekedett: tárgyilagos részvétellel közeledett a romlás felé, a humor derűjével törte át nehéz, fojtogató

párját, emberi elnézéssel tuszkolta regényeibe jellegzetes figuráit. Hat Kakuk Marci-regényt írt és sohasem siklott ki magasrendű művészi magatartásából; egyik legőszöntőbb s egyszersmind legfegyelmesebb művésznk.

Szabó Dezső is látta ezt a romlást és „szánalommal“ közeledett feléje, — Tersánszky részvéttel. A szánalomban mindig van valami elvi s erkölcsi fölényeskedés, a szánkozó magasztosán a szánandó fölé emelkedik. A részvét közvetlenebb, emberibb és alázatosabb, azonosodik a szenvedővel, részt vállal fájdalmából, csatlakozik a megszorítottéhoz. A részvéttől így lesz Tersánszknál művészi erény, a tiszta valósághoz fűződő hűség. A szánalom páto-sza kinyújtja, elmossa vagy összetöppesztli a valóság körvonalait, a részvét átöleli és megőrzi. A részvét tárgyilagos, tiszteli a tárgyi világot, nem kényszeríti rá a résztvevő egyéniségét, hanem meghajtja fejét a tárgyi ihlet előtt, részt vesz a tárgyi világ fájdalmában, — a szánalom pedig éppen e fájdalmas részvét ellen védekezik. Tersánszky mosolya: e részvét szelidsége és megértő jósága. Művészi hűsége: e részvét folytonossága.

A Kakuk Marcikkal egyidőben írta „Legenda a nyúl-paprikásról“ című kisregényét. Alkotóereje ebben a művében ér csúcspontjára. A mű „területe“ látszólag szűkebb lesz, Kakuk Marci helyébe egy magányos, szerencsétlen, öregedő, előbbre lendülni képtelen falusi proletár lép. Gazsi, a segédkonás, az alkalmi falusi munkás, az örök éhező az emberi részvét hőse lesz ebben a regényben. Részvéte túllépi az emberi határokat és megtépett, szegény szívéhez öleli a világot. Egész éleiben nyúl-paprikásra éhezik s midőn birtokába kerül egy élő nyúl, nem bírja megölni, hanem megszelídíti, „családjává“ fogadja. A társadalmi realizmust a népmese aranyszálai szövik át ebben a regényben, a humor egyensúlyba kerül a részvéttel, a realizmus a legenda szabadabb szárnyalásával. A mű „területi“ szűkülése tehát kedvező eredményt hoz: szelleme annál sűrűbb, Tersánszky képességei aszúvá érlelve jelentkeznek benne.

A „Legenda a nyúl-paprikásról“ különös hangsúllyal hirdeti, hogy a magányos író, Kakuk Marci rokona, Tersánszky J. Jenő, irodalmunk leginkább etikai alkatú egyéniségei közé tartozik.

Zilahy Lajos

(1891.—)

Irodalmi sorsa a legérdekesebbek közé való: a közönség senkiért sem rajongott jobban, a „Nyugat“ és az Ady utáni nemzedék kritikája pedig senkihez sem volt mostohább. Zilahy műveinek kritikai sorsa fölötte jellemző irodalmi életünk légkörére. Az irodalmi életet újabban előtötte az egyoldalú és öncélú intellektualizmus, e furcsa zsidó-urbánus termék s az írók jelentékeny része az irodalmároknak írt furcsa, zagyva tolvajnyelven, a műfajok kivetköztek eredeti jellegükből és bonyolult, túlzottan intellektuális alakot nyertek. Az írói érdem azonosodott az irodalmároknak tetsző ingerekkel, a meglepő bonyolultsággal, a csöndes oszlásnak induló polgári kultúra nosztalgiaival. Némi balkánizmussal vegyült alexandrinizmus lett úrrá irodalmi életünkön, — az alexandrinizmus egy vékonyka álintellektuális rétegre épült, az ő kegyeit kereste s az ő lelkét tekintette mértéknek. Zilahy Lajos művészete ezzel az irányzatossággal szemben naivnak tetszik és valójában naiv is, azt a hagyományos epikai naívságot találjuk meg benne, mely nélkül nagyszabású regény nehezen képzelhető. Naívsága minden bizonnyal írói erény, de alexandriai alkatú irodalmi életünkben gyengeségnek számított. E naívság alázat és áhítat, az élet tényeinek elfogadása, boncolgatás helyett ábrázolás, elemzés helyett a lüktetésnek, a folytonos levésnek és változásnak örökítése. Az efféle író lényegében közelebb áll az eposzokhoz, mint a mai regényhez, nem akarja az életet megfejteni, inkább egészének, teljességének kimerítésére törekszik. Ehhez természetesen bizonyos magasrendű naívság szükséges, melyet nem bír megfertőzni a racionális okoskodás, a „rejtvényt fejtő“ hidákosság és az inellektualizmus mindent szétboncoló kéjencsége. Zilahy Jókai és Mikszáth után ennek a naívságnak hírnöke irodalmunkban.

A regénymese fénykora Jókaival befejeződött, Mikszáihhan inkább már csak sziporkázott, mintsem egyenletes lánggal égett. Zilahy regényeiben ismét felszabadulva ég, de nem olyan merész, zabolázhatatlan kozmikus pompával, mint Jókaiában, hanem fegyelmezetten, a „nagyszalontai realizmus“ medrében. Jellegzetes alföldi lélek Zilahy, széles és szabad horizontban szemléli az életet, nyu-

godtan s biztosan egymás mellé helyezi a dolgokat, sorso-
kat. A tiszta mesélő kedv és a kemény alföldi realizmus
szövődik benne eredeti egyéniséggé, megbízható művészi
lelkületté, mely ma minden kortársánál különb határozott-
sággal tükrözi nem a fantomokat, hanem a tényleges ma-
gyar életet.

A magyar író általában három mitológiai „méretben“
él: Alvilág (melyet mi általában mély-földnek nevezünk;,
Föld, Magasság. Adynál az Alvilág: az óriási Cethal, mely-
nek hátán táncolunk, a Föld: bús Hunnia, a Magasság:
a balladai út. A magyar író egyéniségében általában ezek
a mitológiai „méretek“ küszködnek s elegyednek. Zilahy
dimenziója a Föld, a valóság, az élet a maga tényleges
„banalításával“, érzelmességével, megunthatatlan emberi
színjátékával. Zilahyt sohasem kerítette hatalmába a révü-
let, beéri a földdel, az étellel. Nem fűti prófétai láz, nem
kényszeríti elő az ember elsüllyedt mélységeit, megelé-
szik a természetes ömléssel, betelik a valóság formáival és
eseményeivel.

Négy regénye: a „Két fogoly“, „A szökevény“, „A lé-
lek kialszik“ és „A földönfutó város“ tulajdonképen esvet-
len eposz: a magyar középréteg sorsa 1910-től 1939-ig,
két évtized egy nemzet életéből. Tényleges irodalmi sza-
kadékot töltenek be ezek a művek, hiányt tesznek jóvá:
irodalmunk ugyanis szinte megdermedt a dzscentri halál-
táncának ábrázolásánál, alig vett tudomást arról, hogy új
középréteg született. Tolnai Lajos fogott neki az 1867 után
kialakult középosztály ábrázolásának, de utódja nem akadf.:
Irodalmunk a dzscentri haláltáncának kifejezése után két
útra siklott: a népi élet felé, Máraiék pedig lombikban
főzni kezdték a polgár-homunkuluszt. A Tolnai-hagyó-
mányt a maga módján Zilahy folytatta, de nem rázza fel
az életanyagot, mint Tolnai, hanem a tiszta realizmus hű-
vös, éles világosságába helyezi.

A „Két fogoly“ az első világháború előtti magyar kö-
zéposztálynak leghiggadtabb rajza. A kép ugyan nem ki-
merítő, ami természetes is, mert regénysorozat első darab-
jának kell tekintenünk, de egy réteget teljesen kimerít:
a csöndesen, békésen vegetáló középosztályt, a történelem-
től elszakadt réteg meleg, esztétikus búvóhelyét. A regény
másik felében ezt a réteget fújja szét a háború. Legmegle-
pőbb a regény vége, a befejezés, elsőrangú íróra vall, az

anyag fölötti teljes uralmát bizonyítja, alig ismerek a magyar irodalomban lapokat, melyek a történelemnek az egyén feletti hatalmát ilyen megdöbbenő egyszerűséggel és nyíltsággal érzékeltetnék. Két már-már összeforrott életet eltép egymástól a háború, majd ismét csaknem egymás mellé sodródnak, de tovább keringenek anélkül, hogy egymásra ismernének. Annyira emberi ez a jelenet, hogy szinte emberfelettivé növekszik: az egyéni erő végességének alázatos beismerésévé, a fátum áhíthatává.

A regénysorozat második kötete, „A szökevény“ lejjebb kezd, a kisvárosi középosztálynál, mely nem él olyan boldog szigeten, mint a módos, finom zárkózottságban tenyészők. A kisváros lelkében rakódott le izgató anyagnak a közelmúlt történelmi hordaléka: 1848 és 1867, Kossuth és Deák s e mélyebb izgalmakat keltették életre Justh Gyula és Tisza. Ez a kisvárosi középréteg még a XIX-ik század vége felé is a század első felének, hősi évtizedeinek hagyományát folytatta családi házaiban és kaszinóiban, lázadó Petur volt, vagy megalkudva beletörődő „bölcse“, de 1849 nagy vércsapolása után képtelen volt még egy csodára, nem tudott újra tölgyfákat nevelni, csak cserjéket, melyeket könnyedén kitépett és elsodort a vihar. Ilyen „cserje“ Komlóssy István, a regény vezető figurája, az „elhelyezhetetlen“ magyar, aki tagad egy világot, de képtelen másat teremteni helyébe. Ráismer a magyarság valódi feladataira, de csak önpusztító bravúrokkal bírja szolgálni. Kisebbségben él, kemény falnak kell folytonosan nekirohannia, míg élete el nem pattan. A magyar középosztály jobbainak félszázados vergődéséről számol be „A szökevény“. A regény háttere: a háború, talaja: a középosztály szétfosló élete, egyik legérdekesebb epizódja: a középosztálynak és az arisztokráciának alkalomszerű, röpké és reménytelen vadházassága. E „vadházassággal“ Zilahy társadalmi lényegre tapint: a két osztály olykori közeledése és pillanatnyi szövetezése távolról sem őszinte szándékból ered, hanem csak vadházasság, melyet a visszatérő „legitim“ szellem egykettőre fölszámol és semmisnek tekint. Ilyen „vadházasságot“ köt Zilahy legjelentékenyebb színművében — „Gyümölcs a fán“ — az értelmiség a népi gondolattal. Az író mindkét esetben a felülről induló társadalmi szándékokat álcázza le s megállapítja, hogy a tetszetős álca mögött osztály-önvédelem lappang

íme: a „könnyed mesélőnek“ bélyegzett írónak nemcsak társadalmi élményei gazdagok, hanem társadalmi bátorsága is az első vonalig merészkedik.

A regénysorozat harmadik részének „A földönfutó várost“ tekintjük, nem időrendi sorrendben, hanem belső lényeg szerint. Ez a könyv a magyar vagonlakók regénye. A vagon új életterület, „haza“ volt, melynek deszkáin egy osztály vetkezett ki hagyományos életformájából s erkölcséből, megrögzöttségeiből; látszólag rothadni kezdett, de tulajdonképpen önmagát trágyázta és életképeőbb vesszőket hajtott. Ezekben a magukra hagyott „szigetlakókban“ végbement az a termékenyítő bomlás, melyet 1867 után a Tiszák megállítottak s az oszlásnak indult nemesi maradékot félig korhadt állapotában „konzerválták“. „A földönfutó város“ éppen olyan súlyos társadalmi mondani valókat hordoz, mint „A szökevény“, de ismét hiányzik belőle a társadalompolitikai dogmatizmus és nálunk az utóbbival tévesztették össze a tiszta társadalmi ábrázolást, melyet „naivnak“ bélyegeztek. Az igazságot szolgáló irodalomtörténet azonban másként ítél majd.

A negyedik regény „A lélek kialszik“: az elszakadok, a kivándorlók regénye, a közösség foszladozásának története, — egyedül áll a magyar irodalomban. Egyetlen magyar regény, mely ezzel a folyamattal szembenéz s Zilahy leghiggadtabb művei közé való. A négy regény kimeríti mindazt, ami az elmúlt félszázad folyamán a magyarság „derekában“ történt. Zilahy nem szakadt el gögösen attól a rétegtől, melyet megörökített, nem nézte sem szépítő, sem pedig egyszerűsítő, vagy elváltoztató távlatból. Benne maradt, nem tagadta meg fiúi voltát, de kivilágosodott tudattal s közvetlen nyíltsággal beszélt róla. Ez a közvetlen nyíltság egyik legkülönb írói erénye.

Zilahyban egy másik regénysorozat is rügyezett, de még nem virágzott ki, körvonalait mégis megrajzolhatjuk. Ennek a regénysorozatnak egyik legfejlettebb töredéke a „Szépapám szerelme“, az egyik „ősnek“, az időtlen magyar katonának az „arcképe“. Másik félig nyílt bimbó a „Családi levelesláda“ ugyancsak az ősöknek, a lélek „házi isteneinek“ áldoz. A dzsentris nagyzólással és az áldzsentris hóbortokkal számol le és mindenkinél különbül megrajzolja a hajdani magyar kisnemes egyszerű, puritán alakját, a zömök, tömény valóságot, melyből hamis bálványt

faragott a kiegyezés korának gyarló szelleme. Zilahyra vár az igazi ősöknek: a katonának, a földet túró nemesnek s a prédikátornak a feltámasztása, tehát: újabb regénysorozat. Egyik nagy novellája, a „Böggőhordozó“ pedig arról számol be, hogy a magyar népregény csírái is megmozdultak benne. A nagy népi per sűrített története pereg ebben az elbeszélésben s mire a nép megnyeri a csatát, az elkésett igazság hiába kutatja már: nincsen nép sehol. Zilahy útja az ősökön keresztül „lefelé“ halad, egyre mélyebbre. Tehetsége lassanként kiizzadta azt a polgári szentimentalizmust, mely a „Halálos tavaszban“ még émelyítően kísértett. Az olvadékony író megkeményedett s egyre inkább tömbökből rakja műveit.

Nemcsak Jókai örökségét szívta fel, hanem Arany Jánosét is, elsősorban Arany „tárgyi ihletét“. Ujabb műveit, így „Csöndes élet“ c. kitűnő kis regényét a tárgyi ihlet jelenvalósága teszi annyira harmonikussá és egyensúlyozottá, éppen úgy, mint „Valakit visz a víz“ c. régebben megjelent regényét. Zilahy tehetsége most a nagy novellában keményedik és tör töményebb regényforma, mélyebbről szakadó mondanivaló felé. Irodalmunk nem hemzseg a fejlődésre képes írótól, Zilahy azonban az ő sorukba tartozik.

Színarabjainak fejlődéséről csaknem azt mondhatjuk, mint szépprózájáról. Ama ritka magyar írók közé tartozik, akik kedvüket lelik a dráma szigorú formájában s a színműben nemcsak esvéni elragadtatásuk elégül ki, hanem szigorú formai ösztönük is. Az „intellektuális“ irodalmi élet Zilahy darabjaival szemben is fanyalgó álláspontra helyezkedett, mert Zilahy a valóságot fejezte ki, a magyar társadalom valódi öntvényeiből alakította figuráit. A magyar középréteg „lefelé“ való szolidaritása valóban alig volt több, mint a „Süt a nap“ szerelmi bugása. Jellemző, hogv a könnved hatásokra való törekvéssel vádolt Zilahy merészelt foglalkozni a magyar kapitalizmus élettanával és fejlődésével: e gyorsan felhuzalkodott társadalmi réteg belső lazaságával és meglepően gyors bomlásával. („Szűz és gödölve⁵.) Legjelentősebb drámai műve a „Gyümölcs a fán“. a középréteg lelki, erkölcsi és közösségi ereiének korlátoltságot ismeri be. Óriási szerep s feladatok terhe alatt görnyedez ez a réteg, de az állásfoglalást öncsalással és „behelyettesítéssel“ próbálja elodázni, aprópénzre váltja a

kor legszebb, leghősibb eszméit. Zilahy mindennemű harcos élesség nélkül nyúl ezekhez a lényeges kérdésekhez, a megállapítás, a tárgyi ihlet hűvös biztosságával. A lanyha idegrendszerek és a fáradt lelkek nem kapják meg műveiben a „csigázást“, a petyhüdt szervezeteknek nélkülözhetetlen „intellektuális“ izgalmakat. De Zilahy művei megmaradnak: ízléses, finom köntösük a kor egyik legkeményebb írói materiáját takarja.

Bihó Lajos

(1890.—)

Bibó Hódmezővásárhelyen született s Szegeden jelent meg első könyve. Végzete, hogy nem maradt vidéken, mint Tömörkény, akihez minden külső látszat ellenére mély rokonság fűzi. Bibót is a magyar nép belső világa érdekelte, mint a szegedi „szigetlakót“, de merészebb, szilajabb egyéniség, nem olyan megbízható, mint a szegedi nép nagy krónikása, de szélesebb szemhatárú. Ha vidéken marad, nem szakad el talajától, hanem konok hűséget fogad, minden gyümölcse beérett volna s túlfűtött egyénisége bizonytalanságra lel. Bibót azonban az irodalmi pálya izgatta, a fővárosi beérkezés s a pályából tévelygések sorozata lett.

Két tökéletes műve van: „A föld“ c. novellaskönyv és a „Hibások“ c. színmű; az előbbi a legkülönb magyar novellisták közé emeli, az utóbbi pedig méltán foglal helyet Tamási, Zilahy és Németh legjobb színpadi alkotásai mellett. E két mű között többé és kevésbé sikerült alkotások dandára sorakozik; érdekes kísérletek; nagyformátumú írói sejtető részletek kétségbeejtő kapkodásokkal keverednek bennük. Bibó félreismerte hivatását: nem nagyvonalú írói pálya befutására teremt, hanem néhány tökéletes mű szülésére. Ha irodalmi és színpadi kritikánk nem zuhan akkorát, amekkorát az elmúlt évtizedekben csakugyan zuhan, sokat segíthetett volna Bibón, ráébresztette volna eredeti rendeltetésére. A kritika azonban pártok szolgájává süllyedt és tudatos igazságtalanságaival nem egy tehetséget, köztük Bibót is, megátalkodottá tett a hibáiban. A kritikának nem volt. nem lehetett hitele s az író csupa daczból ragaszkodott tévedéseéhez.

Bibó jellegzetes népi író. Mindent a néptől, Hódmezővásárhely népétől kapott, akkor alkot remeket, ha ez az örökség tör fel belőle, máskülönben azonnal kisiklik s a legjobb lapjain is csak zseniális kontárságra képes. Végzete sok tekintetben hasonlít Oláh Gáboréhoz: keveselte természetes örökségét, nagy külső méretekre vágyakozott, gőgösen elrúgta az arany szemekkel teli homokot és sálakból gyúrt furcsa figurákat. Nem volt türelme az arany szemek lassú kimosásához, gyűjtéséhez, Tömörkény módszerének követéséhez, pedig érdemes lett volna. Bibó egészen eredeti nyomokra lelt a népelet beláthatatlan pusztáján, olyan vállalkozásba fogott, melybe senki sem merészelt eddig belevágni: a magyarság transcendens hajlamait és élményeit próbálja megörökíteni.

Az életérzés mélyéhez tapogatózott, érezte, hogy transcendens hajlamaink láthatatlan hajszalereken keresztül rria is eredeti mítoszunkból táplálkoznak. Életérzésünk mélységében sűrűsödnek ezek a hajszalerek, melyeknek lüktetését már csak a természetes emberek, a föld fiaai érzik. A nép azért ragaszkodik az eltorzult mítoszhoz, a babonához, mert az ősi vallásos kultúra lüktetését érzi benne. De túl a babonán, a „hallgatag“ parasztok életérzésében továbbhullámanak a mítosz nagy kozmikus hitének eredeti élményei, csak nem törnek fel a tudat küszöbéig: „és Gál szépen engedte elszállani az éveket. Nem igen gondolt arra, hogy él s néha nyáron, hanyatt feküdvé éjjel a boglya mellett, órákig elnézte a csillagokat s ilyenkor valami homályos sejtelemmel összevetette a dolgokat“ — írja egyik novellájában Bibó. Gál azután megbarátkozik Tápai-val s hajnalig nótáznak, pihenőnek pedig a határtalan csillagos eget nézik: „Ettől kezdve csak ennek éltek. Eltévedt furcsa életük, amelynek titkos akarata nem talált eddig értelmet, t most végre egyenes útra jutott s világos tiszta gondolatokkal mérte föl az eddigi homályt és a dolgokat“. Bibó rájött arra, hogy a magyar transcendens forma: a révülés, a kozmoszal való misztikus kapcsolat, melyben az emberi lét egésze megzendül; ezt a zengést fejezi ki a népköltészetbe nyúló ősköltészet.

A „Hibások“ Bibó novelláiból nőtt, a novellákban csírázó drámai magvak sarjai fonódtak egységes remekművé. Az író nem novellatémát dagasztott drámává, hanem a révülés megszállottjait, a „hibásokat“ szembeállította a pa-

raszti életforma kegyetlen, rideg józanságával és realizmusával. A szerző és megőrző, minden szalmaszálát számon tartó anya keménysége kerül drámai ütközésbe nótázó, révülő fia „transzcendenssé“ tisztult emberségével. Két világ néz farkasszemet valóban, mert a fiú körül ott sorakoznak a „hibások“, a „világbíró“ csavargó, a nótázó béres, az ütődött legény, mindazok, akiket végzetük kifejtett a szigorú s durvaszövésű paraszti életformából. Európa és Ázsia mérkőzik ebben a drámában: a szerző élet kíméletlen hajszájába, kegyetlen ridegségébe kényszerült paraszt a sztyep fiaival, a révülőkkal, akiknek életérzésük a roppant pusztán s a határtalan ég alatt visszakering a mindenségbe, az egyetemesbe. A sokat ostorozott magyar „tunyaságnak“ és „passzivitásnak“ egészen új értelmet ad Bibó Lajos, rávilágít mély jelentőségére: ezek a látszólag mozdulatlanságba süppedt magyarok mély kultúrára emlékeznek s hajdani szép, szabad, egyetemes életérzésünk paraszát őrzik, „nem hagyják kialudni“. Bibó drámája végén csakugyan „katarzis“ megtisztulás és megoldás, tökéletes kielégülés történik. Nemcsak az emberi viaskodás csitul el, hanem az utolsó képben a csillagos ég alatt újra egymás mellett ülnek a révülők, szabadon s megbékélten, „mint a madár“. Ez az utolsó kép visszaad valamit a magyarságnak, — elsüllyedt kincset villant meg, — elhanyagolt, bujdosó áramot kapcsol be életérzésébe, — válságba jutott európaiságát megtermékenyíti feltámasztott ázsiai örökségével.

Nem véletlen, hogy a hódmezővásárhelyi Bibó Lajos azon az úton jár, melyen a székely Tamási Aron. A folklóré forrásvidékétől indultak el mindketten, ám Bibó gyakran hűtlenkedett, holott nem volt érdemes hűtlenkednie. A folklóré kimeríthetetlen kincsesbánya s jelentéktelennek tetsző törmelékei olykor világok darabkái, anyagukból s elemeikből világkép építhető. Sokan túlságosan szűkre szabják a népiség fogalmát, úgy vélik, hogy csupán a nép társadalmi helyzetének, sorsának ábrázolását jelenti, holott a népiség emellett még igen sokat követel, így a folklórban rejtőző ősi kultúra jeleinek és jegyeinek megfejtését és szellemi életünknek a folklóré feltámasztása által történő újjáteremtését. Tudományos síkon az újabb időben egyedül Kálmány Lajos merészkedett neki a folklóré megfejtésének. Amit a tudomány nem mert és nem tudott, meg-

csinálják az írók, bennük történik ma a folklóré világké-
pének és életérzésének feltámadása.

Bibó egy nagy novellában is megkísérelte a transzcen-
dens magyar érzés megörökítését, címe „Nincsenek messze
a mezők“. Merész és tökéletes írás, arról szól, hogy a ha-
lottak visszatérő „árnya“ miként hat az élőkre. A népi
babona nemesedik és tisztul ősi értelmévé, mitológiává eb-
ben az írásban. Érdekes novellát írt Veszélkáról, a híres
betyárról, akinek jelentékeny szerepe van Móricz Zsigmond
„Rózsa Sándorában“ is. Bibó, mint Móricz Zsigmond,
ugyancsak a kegyetlen jobbágyi életformából kitört na-
gyobbakra hivatott embert látja a betyárban. Csaknem
minden elbeszélésében a legnehezebb feladatoknak feszül,
a zordon s kemény emberi burok érdeklí, mely alatt ritka
gyümölcs, tiszta mag rejtőzik. A panaszra nem nyíló éle-
tek mérhetetlen kínját, a zárt életformákban megbújt em-
beri melegséget fakasztja fel.

„A föld“ csaknem minden darabja tökéletes írás és
művészi-emberi figyelmeztető: olyan vonásokat s elemeket
ábrázol, melyek mellett elrohant az izgatott idő és iro-
dalma. „A föld“ és a „Hibások“ nemcsak figyelemreméltó
művek, hanem nagy mű mind a kettő. Bibó további sorsa
azon fordul meg, hogy vissza tud-e térni híven es alázato-
san a sokszor elfeledett ősforráshoz, a folklórhoz. Egyik
legújabb regénye, „A föld fia“ arra vall, hogy erősen fog-
lalkoztatja ez a visszatérés, de a regény távolról sem olyan
tökéletes, mint „A föld“ és a „Hibások“. Bibónak nincs
elegendő türelme, lélekezete a regényhez; elnagyolja. A
novella az ő igazi formája s a dráma. A novella töménye-
désre készíti, a dráma kemény próbája pedig tisztító tűz
neki, elégeti lelkének salakját.

A népi vonal

Erdélyi József

(1896.—)

Az új népi irányt Erdélyi József kezdte olyan időben,
midőn a kezdeményezés még reménytelennek tetszett. Ek-
kor azonosította Szabó Dezső a magyar paraszt alakját
Toldi Miklóssal, Toldit pedig „Az elsodort falu“ Bőjthe Já-

nosává korszerűsítette. Furcsa népiség volt Szabó Dezsőé: Toldi-Böjthéje zakóban ment ki a mezőre és ringó-rengő parasztlányt vett feleségül. Szabó Dezső nép-kultusza azonban nagyon alkalmas volt arra, hogy az értelmiség figyelmét a nép felé irányítsa. Harsány és valóban nagyvonalú agitációja betöltötte Hunniát s e papos-színésziesség mellett fakónak tűnt fel az elinduló Erdélyi József hangja. A Nyugat második vonalának mesterkélte, felszívott hatásoktól csepegő s intellektuális zamatú hangjához mérten pedig „jelentéktelennek“ tetszettek Erdélyi első versei, melyek egyszerűek s nyersek voltak, mint a rügyek; csak néhányan sejdítették, hogy e rügyekből milyen virágzás támad majd. Erdélyi nagyságát mindenekelőtt hangjához való hűsége mutatja: kezdetből és mindvégig ár ellen kellett úsznia. Nemsokára Illyés Gyula tudatos-intellektuális modorban megkísérelte mindazt, amit Erdélyi ösztönösen csinált. A „Nyugat“ berkeiben pedig ezzel párhuzamosan egyre inkább háttérbe szorult Erdélyi József s egy közíró hirtelen meg is indította „újjáértékelésének“ a folyamatát. Az „újjáértékelés“ utolsó fejezeteként: Erdélyi szembe került a zsidósággal, a sajtó hasábjai egykettőre bezáródlak előtte, a folyóiratok vonakodva közölték; Csokonai óta egyetlen magyar költőre sem borult ekkora magányosság. A kritikai fórumok a Nyugat-nemzedéknek és epigonjainak kezében maradtak s a hűtlen öregek a hozzájuk zárkózott fiatalokkal megtagadták az Ady—Móricz-ideológiát, — Babitsra és Kosztolányira „építettek“ új értékrendszert és kritikai magatartást. Ez a kritikai szellem sohasem értette Erdélyit, kezdetben elfogadta ugyan „színfoltnak“, később azonban, midőn az új népiség egyre gazdagabban bontakozott, a „színfolt“ veszedelmes és izgató anyag lett s Erdélyit levették a napirendről. Látszott: csak az alkalomra vártak, hogy ettől a kényelmetlen tehertől megszabaduljanak, így lett Erdélyi magányos ordas, mindenki ellen hadakozó szegénylegény, holott nemcsak „irány“, hanem új korszakot is teremtett, olyan fáklyát merészelt kézbe venni, meggyújtani és továbbvinni, melynek korszakos fényében már senki sem hitt: a Petőfi-hagyományt. Erdélyi nem Petőfi-lázát, önemésztő tüzét örökölte, mint József Attila, hanem inkább életművének nagy kezdeményezéseibe kapcsolódik s a szó legnemesebb értelmében folytatja, elmélyíti.

Petőfihez való viszonyát legélénkebben a „Második Rapszódia“ világítja meg, elegendő egy versszakot idéznünk:

*„Forró mocsár van itt a föld alatt,
a föld alatt is izzó délibáb,
csak fűrni kell s lidérclelkét okádja,
bőffenti fel a földalatti láp.
Csak fűrni kell: a földben és a népben
van annyi alvilági őserő,
van annyi forró szív és lánggal
lobogni vágyó, pihent agyvelő!...“*

Ez a leíró líra, mégpedig hetvennyolc versszakban. Petőfi génusza repült, úgy látta az Alföldet, mint az átrepülő, Erdélyi viszonya más: ő a szívós, verejtékező vándor, a mezítlábas utazó. Nemcsak horizontális teret lát, mint Petőfi, hanem az Ég, a Föld és az Alvilág háromságát, a magyar valóságot és a mítoszt. Erdélyi nemcsak leíróművész, hanem „bűbájos“ is; leíró lírájába beolvaszt mindent: tájképet, társadalomrajzot, folklórét, hungarológiát és fölfakasztja a mélységből az „alvilági őserőt“, a „föld alatt is izzó délibábot“. Olyan lényeges elem található tehát leíró költészetében, melyet Petőfiben hiába keresünk: a „Kalevala-réteg“.

Amit Ipolyi, Kandra Kabos és Kálmány Lajos kezdeményeztek a tudományban, Erdélyi megcsinálta a lírában: a XX. századivá nyomorodott néplélek csökevényeiből elsüllyedt idők, aranyos korszakok, boldogabb tájak életét és mágikus hitét teremti vissza. Megérzése s „visszateremtő“ készsége különb minden magyar költő hasonló hajlamainál, — Mariuca, a cigányasszony nagy aszály idején megjelent a tanyán, zöld gallyakat aggatott magára, táncolt s a puszták népe esőért könyörögve zúdította rá a vizet. A babonás „csökevény“ Erdélyiben szertartássá nő, a torzult forma mögül elővillantja az ősi szertartást, az „alvilágba“ süllyedt hajdani kozmikus áhítatot:

*úgy hiszem, én úgy szeretném
hinni, hogy Mariuca hitt
a bűbájban, azért szedte magára
a reménység zöld gallyait.*

*Hajdan nem is lett volna testén,
asszonyi testén semmi rongy,
fű-fa lett volna a ruhája,
zöld fücsomó és zöld falomb.*

*Fű-fa lett volna a ruhája,
mint a földnek: a földanya
lett volna ő, szép meztelen szűz,
nem koravén, rongyos banya,
talán fel is áldozták volna,
mint az isten menyasszonyát,
hogy méhében eső foganjon,
s szülessen újjá a világ.“*

Ebben a versben elemi erővel tör fel Erdélyi Kalevala-rétege, a folklóré, nem mesterkéltnéo-pogányos módon, hanem azért, hogy most már tudatunk örök része, szemléletünk táguult kerete legyen. Erdélyi éppen úgy a magyar kultúra feltartóztatlan színváltozásának hírnöke, mint Sinka István.

Petőfi nem jutott el a mítosz birodalmába, a magyar „alvilágba“, más roppant feladatok teljesítésére rendelte a sors. Erdélyi azonban éppen a mítosz küldöttje, nemcsak a magyaré, hanem a kelet-európaié, a nagyon mélyre és messzire nyúló sztyepkultúráé. Az intellektuellek valószínűleg mosolyognak, midőn Erdélyi József Ádám és Éva bűnbeesésének mítoszáat a legősibb keleti nyomokig vezet vissza. Babits Mihály ismét arra próbált rávenni minket, hogy elégedjünk meg a görög-római mitológia utánérzésével s iltmaradt csatlósai, az „utánérző“ kultúra jellegzetes figurái, tömjénezik Babits tanáros mítoszáat, ugyanakkor azonban mereven szembefordulnak minden eredeti mitológiai törekvéssel, érzik, hogy a Magyar Alvilág minden mozdulása társadalmat és kultúráat formáló földrengés lesz. Pedig Erdélyi mítoszáatól nem kellene félniök, Erdélyi egyik legnagyobb vonása egyúttal költői nagyságának újabb bizonyosága, hogy az „Alvilág“ tiszta fényvé, Etosszá alakul benne.

Erdélyit, akár Petőfit, Etosza vezérli. Erdélyi Etosza nagyszerű visszaemlékezés a szűzi emberre, akinek mágikus kultúráját, tiszta értelmét és kozmikus ártatlanságát csak foszlányokban örököltük. Erdélyi a XIX. század ön-

dicsőülő, tespedt mocsarával és a XX. század vad meghasonlásaival szemben egy tisztább s tökéletesebb korra emlékezik, tisztább és tökéletesebb kort követel, a természetes ember aranykorát, mely az „alvilág“ dús nedveit felszívja és nemes értékekké érleli:

*„Új vallás kell, amely bálványt nem ismer,
nem ismer istent emberalakút,
csak a törvényt kutatja, azt becsüli,
ami lélek, igazsága, élet, út,
leveszi a megváltót a keresztről
és bennünk élő emberré teszi,
és a tudatlan szegény sokaságot
isteni öntudattal vértézi.“*

A sztyepkultúra öröksége, a határtalanság élménye, melynek távlatát Petőfi, „metafizikáját“ pedig Ady Endre fejezte ki, Erdélyi Józsefet is megszállotta. A határtalanság Erdélyiben közösségi élménnyé nőtt: arra vágyik, hogy bár ne tudná, ki fia volt s apja-anyja csak az élet volna, mindenki az atyjafia lenne és valamennyi kisgyereket a magáénak érezhetné. Ez az élmény lüktet legnagyobb balladájában, a „Fűz Katában“, a költő érzi, hogy a ballada legmagasabbrendű élménye: az életút és az emberi vágy határtalansága, „összel“ c. tökéletes kis versében pedig sejti, hogy a Kozmosz is a határtalanság vágyát hullámoztatja a béklyók és bilincsek közé süllyedt emberbe.

A sztyep, a „nagy puszta“ öröksége nem egyirányú, hanem fölötte dús; Erdélyi költészete erre a legszebb példa. Alföldi, pusztai realizmus él benne, a sztyepkultúra gyümölcse; képzelete nem tobzódik a képekben, nincsen szüksége jelzőfüzérekre és a körülírás zuhatagjaira, hanem félelmetes, végső nyugalmat önt képeibe. A képek egyszerűek s alig lépik túl a mindennapi élet határait, de éppen egyszerű, izmos alkatuknál fogva tiszta kozmikus távlatot lehelnek. Azt írta egyszer a költő, hogy önmagában elvégzi a világot; szerény, de önérzetes vallomást mondott, hogy egyénisége, alkata eléggé erős a világ viselésére, — ugyan ezt állapíthatjuk meg képeiről is. Ezért lélekezik ennek a furcsa, lázongó költőnek verseiben határtalan rend: végérvényes egymásmellettiségben helyezkednek el a világ s a létezés lényei, dolgai; a tér dús étellel és tiszta szellem-

mel telik meg; csakis a „nagy puszta“ fiainak lelkében születik ilyen nemes nyugalom:

*„Az Igazság csak felmutatja mind
az elsővágott sárkány nyelveket
s kiugratja a Hamisság alól
a felmagasztaló fotóllýöket.
Leveti rongyát, az Igazság napfény
aranyruhája szemeket vakít,
leveti azt is, látják sebeit
ragyogni, mint az ég csillagait.*

*Hóvirág nyílik már a Hosszúhegy
szirtéi közt, ha esik is a hó,
jön a tavasz, melegebb nap ragyog,
ez már nem tél, csak olyan télutó.
Már szinte hallom szólni a pacsirtát,
örömeétsíró ereszünk alatt
a fecskét, a fülemlét az erdőn
s az Istent egy nagy szivárvány alatt.“*

Erdélyi értelmet tud adni a kozmosz minden mozdulatának, tudja, hogy mi történik a föld „óriási rög-mellében“. Mítosza nem egyoldalúan folklorisztikus természetű, hanem a folklóré sajátos élményein túl beleárad az egyetemesbe. A tudósok újabban bizonyítják, hogy a sztyepkultúra volt az ősi egység, melyből később a „részlet-kultúrák“ kiszakadtak. Erdélyiben ennek az ősi Egy-Kultúrának szelleme, magatartása és formanyelve támad fel. Ihlete akkor emelkedik tetőpontjára, midőn ezt a „feltámadást“ zengi, hangja ilyenkor ódáivá, himnikussá szépül; érzi hogy a széttöredezett emberiséghez s rajta túl a széttagolt emberiségben lappangó eredeti emberhez beszél.

Petőfi lázadó volt, Erdélyi inkább lázongó. Van benne valami örök jobbágyi felszabadíthatatlanság s ugoros megbékélés, komor beletörődés. De néha egészen elemi erővel tör fel forradalma s az elszántság tiszta átszellemülésével elegyedik, akár Petőfiben, de Erdélyinél még mély kozmikus öröm bugása is hallható:

*„Hurrá! Seregem nőtt a földből
 Hurrá! Megnyertem a csatát!
 Egy hős, nagy nemzet atyja lettem!
 Hurrá, — legyőztem a Halált!
 Kürtöljetek, ti sárga tökvirágok:
 aranykürtök sikongjatok:
 jön a Győző, a Szabadító,
 hasas tökök, doboljatok!
 Tiétek a föld, katonák!
 Foglyok, mehettek szabadon!
 Asszonyok, mehetek gyümölcsét
 mind örökömbé fogadom,
 s lemondok mindenről és elmegyek,
 oda, ahol madár se jár
 és meghalok, hogy éljen ő is,
 a legyőzött, szegény Halál“.*

Így zeng Erdélyi forradalmisága, olyan elemet találunk benne, amely legritkább az irodalomban és az emberben: a jóságot. Erdélyi lázong és lázad, de lázadásának végső fokán nem válik kegyetlenné, mint az alacsonyabbrendű fajták és emberek, hanem határtalan jóság forrósága csap föl belőle. Ám jóságában hiába keressük a látyságot, — Erdélyi jósága: sudár, kemény Etoszának érzelmi megnyilatkozása.

A magyar irodalomra alaposan ráfeküdt a marxizmus. Az írók egyrésze a műveltség elemi alapjai után tüzes marxista abrakot evett s egész életére megbokrosodott tőle. A szociológiából szigorú irodalmi és esztétikai elveket kovácsoltak; „dialektikus“ emberábrázoláshoz fogtak; szabad teremtés helyett veszedelmes dogmatizmusba tévedtek. Ezekkel az írókkal szemben Erdélyinek látszólag alig vannak társadalmi élményei, holott a szigorú választógátakkal tagolt, a merev formákba börtönzött társadalom ellen Erdélyi vezette először a békés, de félelmetes közösségi elvet s a „tengert“, a népet, mely más határokról és morálról tud. Erdélyi társadalmi állásfoglalásai eredetiek és élményszerűek, nincsen bennük semmiféle eleve elhatározottság. „Kis-szék“ c verse például a magyar nép biológiai tragédiájáról számol be: az egyoldalúan táplált parasztgyerekekben, béres-sarjakban halálos vágy támad olykor gyü-

mölcs után. Az otthonhagyott kisgyerek átmegy a szomszédba, ahol éppen meggylevest ebédelnek, némádnak neki:

*„Csak úgy érezte, hogy elhagyja testét,
elhagyja lelkét minden vig erő,
hogy az ő vére van abban a tálban,
azt meri folyton a levesmerő.“*

A kisleány holtan fordul le a székről. Korának egyetlen költőjében sem érezzük ennyire a teljességet, az emberi teljességet. A dokumentáló realizmus és a ridegen „dialektikus“ társadalomszemlélet korában volt annyi merészség Erdélyben, hogy társadalmi vágyait és szándékait is széppé, dús esztétikai élménnyé érlelje:

*„de gondolatát nemreszkető kézzel,
egy ország homlokára írta fel...“*

A népben elsősorban a kozmikus áldottságot érzi, az ígéretet, a reményt, — az örök terhésséget s vádat emel a vad „történelem“ ellen, amely szüntelen vetélésre kényszeríti. „Pillanatfelvételek“ helyett a végzetes, az időközön és tereken átáradó folyamatokat látja s fejezi ki Erdélyi József. A maga társadalmi szándékait „csodaforrásnak“, megújító „isten szék viznek“ nevezi, — minden élmény vallásossá mélyül nála, mint az őskultúrákban.

Forró, dús költői világában, természetének pazar változatosságában egy csipetnyi érzélgősséget sem találunk. Érzelmait is kozmikus mértékkel tudja kifejezni:

*„Meghalt apám, a faluszéli házban,
ravatalánál nem lehettem ott,
nem vethettem egy göröngyöt utána.
Nem is tudom elhinni, hogy halott.
De szépen halt meg, ritkaság halállal,
az én világgal hasonlott apám.
Halálos ágyán látott felragyogni
Egy csillagot az anyám homlokán ...“*

Egyetlen mai költőnk termése sem olyan egységes, mint az övé, ami arra vall, hogy életérzésének átfogó ereje a leghatalmasabb és legtermészetesebb. Az ő életműve ha-

sonlít leginkább a teremtet világhoz. Erdélyi költészete nem sűrített költészet, hanem a világ tágasságára, határtalan mereteire, „levegősségére“ és pazar változataira lelünk benne. Ennek a nyugtalan, egyre fortyogó, mindenkivel tengelyt akasztó embernek „harcias“ magatartása alatt eredendő jóság rejlik. Az Igazság vallásának fölkenntje, a nagy népi-etikai élménynek hordozója és a létezésbe, a világba oltott isteni jósnak a költője.

József Attila

(1905—1937)

Az Ady után következő nemzedék költői közül az irodalmi élet s a kritika József Attilát méltányolta legkevesbé. A Nyugat hasábjai nem nyíltak meg előtte, mint szerencsésebb kortársai, Szabó Lőrinc, Illyés és kezdetben Erdélyi József előtt, pedig a lírikus nálunk ugyancsak rászorul a folyóiratra, a folyóirat üti őt költővé s juttatja el ahhoz a csekélyszámú közönséghez, mely a líra iránt érdeklődést mutat. A Baumgarten-díj kegyében csak akkor részesedett, midőn már későn volt s ekkor is csak a szerényebbik kitüntetésből jutott neki. Kortársai igen hamar megtalálták az ürügyet, hogy eltávolodjanak tőle, egyikük vérig sértő gúnyverset is írt róla. Mindentől megfosztották, amitől lehetett, talán még életének legnagyobb érzésétől is, s bizonyos költői föllélekzés fuvallata volt érezhető, midőn a magányos költő egy irodalmi köntös alatt politikai dugárut csempészető zsidó-intellektuel csoport karmaiba került, különben ez a kényszerű szellemi frigy volt egyik oka végső meghasonlásának. Ma még nem térhetünk rá ennek a szövevénynek kimerítő tárgyalására, de annyit meg kell állapítanunk, hogy József Attila lénye és léte egészen különös izgalmat okozott költőtársai között. Mi volt ennek az oka? — a továbbiak közvetve ugyan, de tökéletes választ adnak.

József Attila első kötetét jóformán még gyermekkorában jelentette meg Szegeden. Ha ma higgadt érdeklődéssel végigolvassuk beköszöntő verseit, álmélkodunk, hogy miért nem fogadta kritikai örömmámor? Már zsengei elárulják, hogy szuverén teremtő érkezett líránkba, aki fel-

építi a maga költői világát, vagy belepusztul, tehát olyan feltétlen emberi odaadást visz a versbe, mint az akkor már megtagadott Ady Endre. József Attilánál az élmény önkénytelenül és természetesen azonnal kozmikussá feslik, egyetemessé nyílik, mint a legnagyobb költőknél.

Illyés és Szabó Lőrinc a mintadiák „komolyságát“, olykor nagyképűségét viszik a versbe, József Attilában van valami eredendő játékosság, bizonyos naivság, a népi naivitás édestestvére, mely arra képesíti, hogy bátran bánják a méretekkel és mértékekkel, — a „poéta doctusok“, a lírai autodidakták ugyanakkor alázatosan és gondterhelten görnyedtek a méretek alatt, vagy ritmikái csikorgással üdvözölték. Babits uralkodása folyamán bizonyos tanítványi magatartás, álcázott epigonizmus szivárgott líránkba, József Attila azonban ösztönösen megérezte, hogy hol állott meg a magyar költészet fejlődése, oda szökött, ahol a halott Ady árnyán túl kanyarodik az út s nagy messze stációk fehérednek. Magyarság-élménye is új és merész, nem panaszkodó és vádaskodó, hanem a tragédia hatodik felvonását látja: az égig érő citerán balladát pengető magyart.

A fukar, zárt, konokul ismétlődő magyar színek színképpé nyílnak benne, a magyar puritánság megfogán és kivirágzik, — mitől? József Attila félig román származású volt, talán egy másik kelet-európai fajta vérének és szellemének becsapódásától? Csakugyan mi vagyunk az elrendelt törzs, a „nagy fa“, melyről Vitkovics Mihály írt s melyben népek és fajták oltása a legszebben fogán meg? Minden verse mélyen magyar s mégis „továbbadhatónak“ érzem; nem csupán mondanivalójában, hanem szervezetében, megnyilatkozó ösztöneiben mindig van valami szélesen emberi, mintha a magyar szellem teljes fölmerítésével népekhez beszélne, ösztöneinek mozdulásában, érzelmi kultúrájában, gondolatainak fogalmazásában szélesebb, átfogóbb emberi igényt érzek, mint szerencsés kortársainak termésében. Mintha Európa legvégzetesebb, legszenvédőbb tájának közös emberi zenéjét fejezné ki a magyar melódiák merész emberi újjáteremtésével:

*„Remegni kell a vérsötét
Gyökérző Bánat köntösét
S tisztelni kell, ki hordja Ember
És eb foggal nem tépi szét“.*

E négy sor humánus tanítás e táj minden népének.

Ennek a költőnek nem kell témát keresnie, nem szükséges hosszas műhelygyakorlatot végeznie, rögtön látszik, hogy „ellenzék“ Babits Mihály „ezüstkorával“, a líra eliparosodásával szemben. A mindennapot, az egyszerű élet legszürkébb szürkeségét is meg tudja szépíteni, színeképpé bontja, könnyed s természetes mozdulattal bekapcsolja az egyetemes élet szépítő áramába. Nyugodtan vállalni tudja a mindennapot, az egyszerű élet képeit s élményeit, mert igazi költő, akinek Ösztönei sohasem nyugosznak bele úgyszemint a kiszabott térbe és időbe s a ráció hiedelmeivel szemben, mint hőskorukban a népek, megcsinálja a megérező világmagyarázatot. Látszik, hogy ez a költő vállalhat mindent, szolgálatába szegődhet egy társadalmi osztálynak, mégis mindig egyetemes mondanivalók, lélekzetet elállító szépségek szakadnak ki belőle.

A fiatal költőben egyelőre minden mitológiává nő, szinte átéli az emberi szellem fejlődésének korszakait. Eleinte a szocializmust is mitológiai mértékkel zengi. Kalandozik s a magyar mitológia ősi avarjába is elérkezik. Erjedő mustra emlékeztetnek a versei, de a must mámorából olyan élmények születnek, melyek végső csúcson megpihenő költőnek is becsületére válnának. E mámor nedve ugyanis a zsenialitás, melynek jelenvalóságát egyetlen kortársában sem érezzük ennyire.

Vágyaiban még a magányos kamasz roppant éhsége él, mely azonban ártatlanságában obszcenitás helyett himnuszokba tör és ösztönösen a legmagasabbrendű megoldást választja. Csak Petőfi Sándorban élt ilyenfokú eredendő tisztaság, mint majd látni fogjuk, nemzedékében ő Petőfi igazi rokona.

Nyelve nem szokványos emberi, vagy költői nyelv, nem korának leíró, kerülgető, kissé alattomos beszédmódja, hanem az ember és a világ beszédjének frigye, kinyilatkoztatása. Ám a kinyilatkoztató költő nem a „nagy titkok“ pecsétjét tépi, hanem az egyszerű emberi dolgokat szépíti, figyelmezteti határtalan kapcsolataikra, nagyságos kozmikus rokonaikra, elsősorban ebben nyilatkozik meg szocializmusa. József Attilának természetes dolog emberi arányból kozmikus, kötött sorsból egyetemessé nőni, ebben a tekintetben is a népköltészet rokona, naiv költő a szó legmagasabb értelmében s szemben az önművelte

„poéta doctusokkal“. Az igazságot is úgy keresi, mint a népmesék hőse, mindentől és mindenkitől elszakadva, szüzi egyedülvalóságban, a proletár és az elrendelt költő mindenk fölé emelkedő szabadságával. Ilyen méretű s ennyire magasba sugárzó szabadságeszme csak a legmélyebbről jöhet, a „senkik“, a proletárok világából. Menynyire más ez, mint az úri „szabadság“, a parádés, a mélységek rabságából táplálkozó. József Attila szabadsága füttyösen szembehelyezkedik az emberi társadalom kategóriáival, mint a bölcs csavargóké és társaiké, a szélvészé, a világé.

A nyomor, az éhség, a nélkülözés extázisa nőtt kemény, kérlelhetetlen és mégis jóssággal telített kollektívizmussá benne, a tömegek dühe és szenvedése, a gyomrok apokalipszise megváltó szenvedéllyé s tanúsággá emberi nagyságáról. Ilyen gyökerekből még nem csordultak nedvek a magyar lírába, József Attila a proletár „betörése“ irodalmunkba s ez a betörés éppolyan nagyvonalú és tiszta emberséggel teljes, mint a népiség betörése; ebben rejlik legfőbb társadalmi jelentősége.

József Attila „az utca és a föld fia“ volt. Budapesti proletárcsalád gyermeke, apja korán elhagyta édesanyját, a gyermekek, köztük Attila is, menhelybe kerültek s mint lelencek falusi gazdákhöz jutottak. Később ismét visszatért a fővárosba, majd megint vidékre vetette a sors, egyszer mint diákot, másszor mint önmagára utalt „ifjúmunkást“, e két életforma váltakozott, többnyire össze is folyt benne. A sorsnak célja volt mindezzel: a népi élmények és a proletárélmények korán összeforrottak benne s ráadásul korán felszívta a kor vergődő, utat kereső intellektualizmusát is. Ebben az időben József Attilában történt tehát a legtermékenyebb s legnagyobb arányú társadalmi sűrűsödés, érezte is ennek a szintézisnek forró vajúdását és teljesedését, olyan tiszta öröm feszült benne miaUa, mint az apostolokban Krisztus színeváltozásakor. A társadalmi szintézis József Attilában szívárvánnyá szépült s hozzá írta egyik legszebb himnusát:

*„Valami forró, nyári éjszakán
Gyárfüst ölelt át lomha földszagot,
S a legnagyobb lélek szökkent belém:
Az utca és a föld fia vagyok“.*

A szociális ember gyakran jelentkezett és jelentkezik irodalmunkban, de József Attilában feslett költészetté. Megkísérelte a szociális balladát is, a magyar műfajok és formák új arculat felé törtek benne abban az időben, midőn Babits és hű tanítványai hadat üzentek mindennemű teremtmő merészségnek. Két irodalmi világ állott egymással szemben: Babitsék lezárták a teremtés határait, megdermesztették a formákat s a dermedtséget kikiáltották európai kultúrának, a népi írók és József Attila ha külön-külön csapáson is, de új formák teremtése felé törtek, a további teremtésben keresték a magyarság európai értelmét. Az igazi forradalmárok, mint József Attila, egyedül maradtak, a kegyeket pedig kétfelől is learatták az ál-forradalmárok.

Jellemző, hogy „a holtan megbántott Ady“ és az élve eltemetett Juhász Gyula mellé állott József Attila. Elbírták az apákat, akik annyi kényelmetlen izgalmat okoztak különben a fiaknak. Illyés és Szabó Lőrinc egyre növekedő Ady-ellenzenve, vallomás jelentőségük határaitól. Erdélyi és József Attila nem küszködtek ilyen kínos apaszövevényvel s nem voltak hajlandók Babits túlértékelésével megkötni a magyar irodalom fejlődését.

A fiatal József Attila költészete még távolról sem olyan komor, mint később a halál felé ballagó költőé. Még az „új idiírlől“ ír, a győztes igazság idilljéről, benne is a népköltészet döntő igazság-élménye virágozik tovább, mint Erdélyi Józsefben. Olyan merészen sietett a végső élmények, értékek és látomások felé, mint Petőfi Sándor, a Pelőfi-láz, a sűrített ütemű és ritmusú fejlődés különös mómora az ő szervezetében jelentkezett ismét. A fiatal költő még boldog kortyokkal élvezte ezt a lázat, szervezétének gyors égését, a gyors égés nagyszerű élményeit és látomásait, merész kapcsolatait, nyílröptű megérzéseit. S megérte azt a korszakot is, midőn rádöbbsent, hogy mindezt súlyosan fizetnie kell; Petőfi nem élte meg ezt az időt.

A késő Ady a vén cseresnyefáról írt verset a világháború közepette, az emberi lét fájo csődjének tudata szült benne: a vén cseresnyefában meglátta az emberen áthaladó és túllépő létezésnek vigaszát. József Attila hasonló szülőmozdulattal fordult a vén szilvafa felé, ő is legérdemesebbnek vallotta: a tiszta létről énekelni, a világ misztériumának papjává szegődni, de konok súlyok és

végzetek visszarántották a társadalmi életbe. Az elfekélyesedett, meg nem oldott, reménytelen magyar társadalmi kérdés mennyi gyönyörű emberi-költői felszabadulást tör le s állít konok tények szolgálatába. Egyre tudatosabban látta, hogy ebben az életben s ebben a társadalomban nem lehet „fölrepülni“, csak olyan magasra lendülhetünk, amilyen mélyre merültünk s nálunk csak egy mélység van ma: a társadalmi mélység, melyet nem lehet megkerülni:

*„Aki dudás akar lenni,
pokolra kell annak menni,
ott kell annak megtanulni,
hogyan kell a dudát fújni“.*

Csakugyan pokolra ment, pokolban élt, árnyként szegődött hozzá a szociális balsors, hiába küzdött ellene, hiába próbálta a gyökérsző bánat vérsötét köntösét levetni magáról, a sors mást akart. A pokolba merülő költő képeiben határtalan távlat nyílt:

*„Nemzett József Áron,
szappanfőző, aki már
a Nagy Oceanon
szagos füveket kaszál“.*

Oda jutott fiatalon, ahová Vörösmarty tántorgó öregkorában: az expresszív képek csodálatos színjátékához, az emberi érzések kozmikus visszhangjához és visszatükröződéséhez, a „határtalan képhez“, a továbbremegőhöz, a távlatokat átfutóhoz.

Fejlődése során egyre jobban ellepi a szociális keserűség, mint az éjszaka a földet, a fiatal mámor után természetes és elkerülhetetlen lépés ez a mi földünkön, a fiatalság mint a villám világít, de csakhamar észre kell vennie, hogy milyen áthatolhatatlan sötéttséggel áll szemközt, szembe kell néznie a sötéttséggel, meg kell küzdenie véle. József Attilának a legnehezebb próba jutott, költősorban is a lelegeasettebb proletár éleiet kellett élnie, személyes életével is osztályának sorsát kellett kifejeznie, de éppen ezért társadalmi verseinek hiteléhez egyedül Veres Péter írásai foghatók. Minden megnyilatkozásuk mögött ott van az egész ember; nagy áldozat, merészség és hűség kellett

ehhez a polgári kultúra napjaiban, midőn a mű mögött a legjobb esetben is többnyire csak esztétikai szándék állott. A kibontakozott költő számára immár örökre meghalt a lét vidám himnusza és az idill nyugtató meleg öle. Hiába harsogott körülötte a kozmikus lét termékeny vidámsága, a mindenség szüntelen fogantatása és gyümölcselhullása, „gyökig kellett hajolnia“ s lábához a szegénység hullott:

*„Piheg a meggy kicsattant ajka,
még a karón is fönnakadva.
S hogy tágul, szűkül gyors ütemre
az egész világ! Mint a melle...“*

*Minden lábához ejti kincsét.
Lábamhoz ess-e, q szegénység?
Ki terhel majd, gyökig hajolva,
miként, ha termésem ő volna?“*

A „tökéletes szépség“ felé sóvárgó kamasz naiv szemébe korán befurakodik a valóság: a megcsúfolt emberi test látása és látomása, a proletár mezítelenség:

*„Ejh dudorássz csak, míg a szerelem
hulló levélben hajadon pihen;
míg fürtödre a giz-gaz rátapad,
karod rángasd és ringasd derekad!“*

*Könnyen becsípiq proletár ludak
tapadó bőröd, majd ha meglöhad.
S csimbókba barnul, mint a naspolya,
két ringó melled ringló mosolya.*

*Fortyos fazekad gögben szenvedő?
Megnyugszik minden csapkodó fedő.
S a tollas karalábé görcseit
a fejedén új ifjak föllelik“.*

A proletárság biológiai élménye ez a vers s a költő legnagyobb emberi válsága ott kezdődik, midőn tudomásul kell vennie, hogy őt is markába kapta ez a végzet és fel-dúlja életét:

*„Száradok, törődöm,
Korán előregszem,
a sivatag földön
álmatlanul fekszem“.*

*„Éltető friss nedvek
nagy-eres húsomba
nem öntenek kedvet
s epedek, búsongva“.*

József Attila szocializmusa nem „átézés“, „együtt-
érzés“ vagy szolidaritás csupán, hanem a proletársors
stigmáinak viselése. De egyelőre még nem tartunk itt. A
költő megírja a „Külvárosi éjt“, már félelmetes nyugalom-
mal s tárgyilagos mértékkel tudja kifejezni a társadalmi
balsorsot, mintha higgadtabb „Az apostolt“ írna, megvaló-
sítja azt a szociális költészetet, melyről, mint vágyálom-
ról ír Illyés Gyula a „Mosolygó merénylőben“. De életér-
zése még mindig telített, akár a frissen feslett virág, még
ki nem kezdett életerők forrósodnak benne: megrázóan
eredeti szerelmes versben megírja legnagyobb szerelme,
Flóra testének s általában az emberi testnek kozmikus
„tartalmát“, esztétikáját, színjátékait. Extázisában még
tökéletes egyensúly uralkodik; a pólusokat, mint a gyer-
mek a friss vessző végeit: egymásba hajlítja.

„Medvetánc“ c. s megint alig észrevett kötete már a
magyar líra legnagyobbjai közé emeli. A kötet utolsó
verse, a „Mama“, a tragikus harmónia legnagyobb ma-
gyar megnyilatkozásai közé való, Katona József és Ady
Endre mellett a helye. Újabb bizonyosság, hogy nagy költő-
vel van dolgunk, aki nem ismer más megoldást, mint
egyetemessé érlelni a fájdalmat, beiktatni a világ határtal-
an egyensúlyába, végső képekké érlelni a bennünk lihegő
életet és leselkedő halált. Az elemzés és a körülírás, a bon-
colgatás és a fejtegetés, a mívesség és a szakmabeli bravúr
ezüstkorában József Attila a líra ősi értelmének kifejezője
volt. A kisebbek legfennebb világgá kiáltották élményei-
ket, József Attila világgá formálta. Édesanyjáról, a régha-
lottról szól a „Mama“ s rajta túl: a proletáraryaról. Az
utolsó versszakban pedig világgá női és szépül a kínos,
emésztő élmény:

*„Nem nyafognék, de most már késő,
most látom, milyen óriás ő:
szürke haja lebben az égen,
kékítőt old az ég vizében“.*

Proletármitológia ez, proletár mennyország; a társadalmi líra nem forrott ennyire tiszta s kozmikus művészetté egyetlen magyar költőben sem.

Következő kötetében — „Nagyon fáj“ — ismét jelentkezik a magyarság-élmény. József Attila magyarságának tiszta tudatosítására törekedett, különben is egész életünket kifejező helyes tudat teremtése volt egyik legnagyobb emberi és írói álma. Folyton a tökéletes tudatosítás szülőkínja és emésztő láza rázta. Nem szerette a homályt, a sötétséget, mindent napfényre akart hozni az „alvilágból“, nemcsak társadalmi vonatkozásban, hanem a legmélyebb emberi értelemben is. Amiből Freud doktor követői divatot csináltak, József Attilában vallásos szertartás és pokoli szenvedés lett: a lávából szilárd formát, a megérezésből eszmét, az alvilágból világosságot akart teremteni, szüntelenül dolgozó transzformátor volt, mely megrokkant a mérhetetlen feszültségtől.

Az ő tudatának villanásai, jelei mögött valóban határtalan élményfolyamok mozdultak:

*„Én úgy vagyok, hogy már száz ezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.
Egy pillanat s kész az idő egésze,
mit száz ezer ős szemléltet velem.
Látom, mit ők nem láttak, mert kapáltak,
öltek, öleltek, tették, amit kell.
S ők látják azt, az anyagba leszálltak,
mit én nem látok, ha vallani kell“.*

Magyarság-tudata különben Ady „magyar jakobinusának“ széles közép-kelet-európai testvériségét vállalta; ebben is egyedül áll korában: kortársai inkább sznobos kapcsolatokat fitogtattak.

Utolsó éveiben egyre jobban elkomorodott József Attila költészete. De alig írt a halálról, inkább a hosszú s gyötrő halódásról, tehát ismét a proletár-végzetről. Nem az egyén múlásáról, hanem a tömegek életerőinek csapo-

lásáról, szétfolyásáról írta legszebb sorait; még ritmikájára is érezhető hálást gyakoroltak a proletártömegek lusta, fáradt, beletörődő mozdulatai. Megérezte, felfogta a mélység egész életét és hű fiúként sáfarkodott véle. Mint a proletár, a nagy ragadozók kezébe jutott örök szegény: hagyta, hogy kegyetlen ujjával játsszék rajta a lét, nem bújt el, nem keresett menedéket, odaadta magát, mint a munkás Istentől formált testét rongy bérért.

Méltatói gyakran írtak „anyakomplexumáról“. Való, hogy édesanyja emléke egyre kísértette, az emlékezés meg-
rázta s minden alkalommal csaknem felborította egyensúlyát, Ezt a tragédiát is csak a proletáralkat és proletársors világítja meg, az anya volt József Attila egyetlen meleg, teli, tökéletes élménye:

*„Egyedül voltam én sokáig.
Majd eljöttek hozzám sokan.
Magad vagy, mondták; bár velük
voltam volna én boldogan“.*

Az anya-élmény mását, vagy hozzáfogható dúsát és tisztát hiába keresett. Hiába égett és világított, nem vonzott fénykörébe hívőket, idegenül járt-kelt a hűvös korban, eredeti nagysága elidegenítette tőle a kortársakat, szocializmusának magasrendűsége pedig bizalmatlanná tette a honi szocializmus szemfüles üzéseit:

*„öreg minden. A forradalom
dobálni való hegyes köveken
köhögve guggol s csontos kezében
fillér fénylik: legszebbik dalom“.*

Ez a versszak nagyszerűen megvilágítja helyzetét a saját „táborában“.

Még fiatal volt, de ellepte az öregség, az öregedő proletár fojtott, komor, önmagát pusztító kétségbeesése, a hősi embert megtagadó és száműző korszaknak bánata. Már látta, hogy Petőfi-lázzal élte sorsát, olyan irammal, melyre bölcs és szerencsés kortársai csak fejüket csóválták. Nemcsak lélekben élte végig a Petőfi-sorsot, hanem biológiai létében is; stigmásan. Meg kellett fizetnie, hálnia ezért az iramért, éppúgy, mint Petőfinek, őt is „kuko-

ricásba“ akarták szorítani s kozáklándzsa híján a technika „jótékony“ kerekei alá hajtotta fejét.

Az utolsó években volt egy „hitetője“, nagy szerelme. A másik félnek azonban éppen olyan idegen volt József Attila, mint a polgári társadalomnak, — a költő hiába tervelt:

*„Mert mi teremtünk szép, okos lányt
és bátor, értelmes fiút,
ki őriz belőlünk egy foszlányt,
mint a nap fényéből a Tejút“.*

Hiába írta a szerelem legszárnyasabb magyar verseit, sejtelve beigazolódott:

*„Ha nem leszel most azé, ki szeret,
majd leszel akkor másé.
Egy ország porába írom neved.
Vigyázz, belőled is lehet
N. Pálné, X. Tamásné“.*

A halál felé siető József Attilán egyre jobban erőtt vett a balladai hajlam, a szellem balladáját írta, a merész rohanást a tiszta létezés megismerése felé. Valami mértéktartó messianizmus is előntötte, nem a „megváltás“ káprázatos, színjátéka, hanem az ember és a lét megértésébe ve,tett hit, remény, hogy a még el nem hangzott tiszta emberi beszéd hangja mégis fölzendül és helyre zökkenti a világ megbomlott egyensúlyát. Az álszent polgári humanizmussal szemben a proletárköltő képviselte a leghumánusabb álláspontot.

Lassan eltűnt verseiből utolsó szerelmének, Flórának is az alakja; a költő áttemelte őt az „emberfelettibe“, ez volt utolsó szép, szerelmes tisztelgése. József Attila ekkor már a világhoz intézte monológját, csak néha-néha törte át komorságát az elégia: ráismert egyéni áldozatának nagyságára és sírt, mint Krisztus az Olajfák hegyén. Még egyszer föltűnt édesanyja arca — a haldoklók legkedvesebb halottjukat látják közeledni s úgy vélik: hívja őket — megtörtént a „mama“ színváltozása: mint „újjászülő“ hajolt beteg fia fölé. Az élet s a mű befejeződött. Minden nap már csak haladék volt a biztos halál előtt. Karjaiba

vette az „újjászülő“ s a költőnek csak szelíd, szemre-
hányó búcsúszavai maradtak a „helytelen világhoz“:

*„Mióta éltem, forgószélben
próbáltam állni helyemen.
Nagy nevetség, hogy nem vétettem
többet, mint vétettek nekem.*

*Szép a tavasz és szép a nyár is,
de szebb az ősz s legszebb a tél
annak, ki tűzhelyet, családot
már végképp csak másnak remél“.*

Sinka István

(1897—.)

A Babits-iskola és a fővárosi sznobok érthető idegenkedéssel fogadták s ma sem hajlandók tudomást venni róla. Még olyan szűk szellemi tábor sem veszi körül, mint József Attilát, még afféle gyanús érdeklődés sem kíséri, mint Sértő Kálmánt, holott Sinka eredetibb lírai anyagot hozott az Ady-utáni nemzedék legtöbb költőjénél. Költői formátuma felett vitatkozhatunk, egyes verseit nagyra becsülhetjük és kifogásokat támaszthatunk ellenük, de tagadhatatlan, hogy jelentkezése mindenképen irodalomtörténeti méretű.

Sinka akkor találta meg útját, midőn első balladáját megírta; azóta különben nem is tért le róla. A magyarság balladai hajlama hallatlanul fejlett, balladás élményei kimeríthetetlenek; a ballada nemcsak népköltészetünket öntötte el, hanem irodalmunkat is. Sinka mégis a magyar balladai életérzésnek új fejezete: azt a folyamatot fejezi ki, midőn a népben a ballada megfogant. Tudjuk: a népballada is hosszú fejlődési utat írt be, megfogant, világra vajúdott, útnak indult, táplálkozott, fejlődött, erősödött s a népköltészeti gyűjtők többnyire ilyen fejlett alakú és szellemű balladákat jegyeztek fel. Sinka mindenképp mélyebbre érzett: megtalálta azt az élményréteget, életanyagot, azokat a „hősöket“ és emberi mozzanatokot, melyekben a ballada első, tehát eredeti magzatmozdulatait végzi. A balladai „őskort“ írja versbe, a gyümölcsöt, mely még magként rejti a balladát:

*„Vándor, ám minket meg ne vess.
Szóltunk mi érted is — hát: tetess
a sírunkra jó famagot
s öleld a fejfánkat és szeress.*

*ó, szeress akkor is, ha a hírünk
szétfoly a földön, mint lenn a szívünk,
Mert fába növünk mi, almafába, hajh,
s izleled este édes ízünk“.*

Sinka balladái „hősei“ és élményei azért eredetiek, mert nem jönnek ki a balladái „anyagból“, a népből, a közösségből, nem kelnek „merész útra“, nem szakadnak érdekes egyéniséggé, hanem a forró „ölbén“ a közösség mély életében élük meg s fejezik ki a közös balladai sorsot, néha csak egy mozdulattal:

*„Ág Boris, neked nagy szemed van
s mellé, Isten is veled van.
Lásd meg hát: az esti tájban
úgy alszik minden rokonod
mint árvíz alatt a szem homok
Hát nem mondom én. .. vagy én mondom? ...
hogy a tájban üt magában
ezeréve örök halál van ...*

*De te — miután élő ág vagy
s a halál előtt egy új határ vagy,
állj elő ... S az édes földön,
borral telnek így a korsók
s — meghátrálnak a koporsók“.*

De még súlyosabb alkotás az „Anyám balladát táncol“. Sinka meglátta a magyar táncban életérzésünk komoran égő s örök alapszínét: a balladát. A táncolók, mintha tragikus kádban taposnák a saját testüket, lelküket, szenvedéseiket, akár szüretkor a szőlőfürtöt: táncoló lábuk alól csorog a nehéz mámor tiszta nedve. A táncoló asszony:

»De gyönyörű lábán vig figurát
eredő táncába ő se vitt,
csak mutatta ringó mozdulattal
halálba járó őseit.
Mert ugyanaz sirt fel a flótán,
hogy meghaltak azok ima nélkül,
nagy szakállal, akasztófán“.

A táncban nyoma sincs az emberi kedv tombolásának; gyertyát gyújtanak, mint a ravatal körül, fényben szökell a tánc, de a gyertyák a tragédiára, a halál szüntelenségére figyelmeztetnek:

„S hajnaltájban, lengő szélben,
hogy fény nyíllott két nyárszemében,
elébe raktak tíz szál gyertyát,
hat másikat meg karikuba.
Közöttük anyám ott sugárzott,
s kis csizmája lángot vert át.
Az ősi ritmust pásztorok fűtyölték...
Kettő-kettő felállott szélről
jelezve, hogy a csúfolt ő
szép feje most halálba révül“.

Apja úgy illeszkedik a táncba, mintha „sírt nyitna“ s „az egész miibe értelmet visz“. Ez a ballada: fejlett és tökéletes dráma; tragikus komorsága mellett meglep páratlan emberi egyensúlya: hiába sűrűsödik benne a leg-súlyosabb halál-élmény, a halotti tor piros kedve áttöri, átszövi a tragédia vakító feketeségét. Sinka a ballada ősananyagához, — látszólag „kezdetleges fokához“ — tért vissza s kiderült ennek az anyagnak pazar gazdagsága. Sinka a bizonyosság, hogy a ballada népi sorsélmény, a népelet drámájának sűrűsödési pontja; vérrel, verejtékkel „trágyázott“ humusza.

Sinka a népsors egyetemes ballada-élményére megtalálta a kifejező képet: „táj nélküli magyar folyó“, mert jelen van minden tájon, nincs külön medre; átmosta, áthatotta az egész földet. Az események látszatán túl a történelemben elemi dolgok története árad, Sinkának sikerült egyik ilyen elemi magyar „történet“ megörökítenie: a balladát. Amit már Arany sejtett s Ady tudott, Sinka pa-

raszti mélyhangon zengi: a ballada kényszer, táj nélküli folyó, mely elönt mindent és kitörölhetetlen jegyet vés a magyar élet arculatára.

Sinka verseiben megtaláljuk a ballada elemi színváltásait, azokat az „eseményeket“, melyek a maggal történnek, még a föld, a nagy öl meleg méhében. Sinka érezte meg s bírta kifejezni a halál esztétikáját, úgy, ahogyan csak elemi emberi szenvedések kínja és elemi emberi érzések szüntelen csordulása között lehet kifejezni. Sinka érezteti a magyar irodalomban, hogy a ballada révület is, tehát szervesen összefügg a mítosszal, az őskultúrával. Arany Jánost is ei-elkapta pillanatnyira ez a révület, Sinkát azonban „megszállotta“, birtokába vette. S mégsem misztikus, legmegrázóbb sejtelmeit is tiszta érzéki képekbe önti, életté teremti, ő is tudja, hogy pazar érzéki erőnkkel gyűrjük le a sűrű magyar halált. Sinka a halálos révületből, a haldokló látomásaiból páratlanul tiszta képeket alkot, arról győz meg, hogy a mítosz fényekkel viaskodó borúja s borúkat áttörő fénye, az őskultúra mérhetetlen élmény-bujasága a balladában egyszerűsödött, tisztult, töményedett.

A balladai sors Adyban már a szellem s a lélek drámai magatartásává nőtt, Sinka a tragédia „alját“ mutatja meg, a ballada „alapítóit“, akiknek testét a társadalmi sors valóban „Krisztus-szegekkel“ verte át s akikből a ballada mesebelien égbenyúló, világokat betekintő „jegenyefává“ nőtt: az aszályverte öreg Sinka Istvánt, aki keserű jajjal, nagy bottal meg fehér hajjal jött telelni, azután tavasszal eltűnt örökre:

*„Ám nem érdemes ... pedig néha
szólni kéne ... de mind a kettő,
mindkét Sinka István néma.*

*Az egyik csak bámul a ködre,
mert furcsa nagy álmodó lett ő.
S a másik úgy ment el örökre
nagy-nagy csizmájában régen,
hogy nyoma sincs többé a réten“.*

A ballada gyökere: ez az időtlen és felmérhetetlen népi szenvedés, melyet kegyetlenül rostál a sors, az egyénből

egy kép vagy foszlány is alig marad, mert a népsors a szabad dülhatás területe s mégis ebből a „talajból“ nő minden, ez a sors szenved s fizet mindenért, belőle áradnak fölfelé a legérdemesebb élmények s formák, képek és dallamok. Nemcsak balladai kinszenvedés él Sinka Istváuban, hanem balladai öntudat s önérzet is: érzi, hogy a magyar maradandóság ebből a mély balladai sorsból jött, itt születtek meg a döntő élmények, az életünk értelmét összefoglaló szavak, élő fájdalmainkat s halálos rémületünket kifejező képek.

A ballada mellett minden műfaj háttérbe szorul Sinka költészetében, de egyik sem válik másodrangú szerzőszámmá. Sinka megtalálta a mágia ősi és legtisztább értelmét: az ember együttműködését a természettel, az emberi életérzés átcsordulását a kozmikus mozzanatokba és eseményekbe:

*„Sinka nagyanyám, Mados Zsuzsa
virágsemű kis pásztorasszony
elérte vénen, szegényen
Szalontán a hetven évet.
De hogy álla föl ne asszon
s hogy őszén ne pusztuljon éhen,
szíve porával holt rigónak
bepergetett ezer rügyet —
s dalolt halkán a fabimhónak:
így remélte, hogy kosarát
szintig adja a nyári ág.
Csak én értettem a növény sáman,
mit meg nem érthetett faluja,
hogy tavaszi bogyót, sok-sok cseresznyét
dalolt a rügyből... és e hite
fénylett, mint fénylő batyuja ...“*

Pálét a sokáig bujdosó népmondára, a parasztságra, aki Temesvárig merészkedett Dózsával s félkariát vällig lemetszette a hóhér, de ősszel, midőn az agarak szétdültek rejtett vityilóját, odaállt az úr elé;

„Most már, ha kell igába áll,
 amig bírja a félkarja.
 Vagy a nemes, az aranygombos
 vágja agyon, ha akarja.
 Vágja ... 5 aztán nézze, lássa:
 mily piros a vér folyása...”

Történelmi súlyt tud adni az egyszerű életképnek is:

„Csend ölelget a falon egy szűrt.
 Könny és verejték alszik benne.
 Morog az udvar... Néma a kürt.
 A sövényen fönn piros bogycó,
 tövén meg egy facsobolyó
 a nádivókáján hörög
 hangjában igára ítélt
 seregek szava nyöszörög ...”

Ez a „majorudvar“ az örök béres udvar, a költőben megsűrűsödött a sors és ezt a sűrűséget önti minden versébe. Akármilyen formához nyúl, végső sűrűség csobban belé; Sinka a népsors telítettségének hírnöke. Versei különös értéket jelentenek a „poéta doctusok“ mérhetetlen műgonddal faricskált és ötvözött verseivel szemben: természetes teremtmények, a mély társadalom tragikus sorsának és lelkének gyümölcsei letagadhatatlanok és változhatatlanok; a közösség teremt általuk formát, hangot, világképet magának. Alakjaiból nemcsak a ballada árad, tehát az esszencia, hanem a megfogható népsors is, a mindennapok tragikumai:

„Száll a bús hír Szalontáru,
 hogy Bagi Ferke tóba bámul.
 Két nagy karja, mint két faág,
 vergődik ... és fönn a szélben
 fölötte zúgva úsznak át
 világrabló bátor dongók
 és megszagolják s elsietnek.
 S Bagi Ferke lassan morog:
 imádkozik a vizeknek”.

A keleti vers-mikrokozmosz is feltámadt Sinkában.

*„Az öt ujjam itt,
mint öt ragyogó pálca
most majd mindig alakít,
lát, néz, formál,
mint Isten ujsa egy új bokornál“.*

Balladás élményeit először a „Pásztorénekekben“ foglalta össze; szabad versformában és rapszodikusan. Később megtisztult és megkeményedett, teljesedett rajta a törvény: „e mélység alján örök a keménység“. Fejlődésének útja nem szélesedés, tágulás, hanem töményedés. A ballada alapanyaga lüktet benne s tisztul folytonosan, versei egyre tökéletesednek. Ha verseiből csak maroknyi ballada maradna meg, jelentőségén mit sem változtatna, Sinka kultúránk fordulatának egyik immár visszafojthatatlan mozdulatát fejezi ki. Az idő egyre jobban igazolja, a történelem s a magyarság fejlődése neki dolgozik.

Kodolányi János

(1899—.)

Kodolányi nevét „Sötétség“ c. ormánsági nagynovellája tette ismertté. Kemény könyörtelen naturalista írás volt ez s azonnal megmutatta Kodolányi legerősebb, legeredetibb vonását: a magyar naturalizmusnak ő adott szociológiai jelleget; szépprózánkat még senki sem állította ilyen tudatosan a szociológia szolgálatába. A „Sötétség“ jelentkezésnek páratlanul érett írás s eldőnti Kodolányi útját: mindvégig a nagynovella, a beszély marad legerősebb formája.

Kodolányi gyermekkorát Ormánságon töltötte. Két nagy élmény feküdt reá ebben az időben s „feküdt meg“ egész életére: az ormánsági népelet és családjával történt meghasonlása. írói működésének első korszakát ez a két nagy élmény tölti be, némelyik regényében össze is folyik a kettő. Édesanyjától korán elszakították, édesapja másodszor is megnősült, szerencsétlen házasságot kötött, megoldhatatlan válságba jutott. Az elkomorodott ember előíté-

léteinek várába menekült, a megrekedt középosztály meghasonlásának, belső kórjainak és ingerült halhatatlanságának szomorú megtestesítőjévé vált. Fiát pedig megszállotta az idők láza, a magyar forrongás, melynek cseppfolyós anyagából kitűnő intellektusa acélos érveket, fegyvereket és szurkálószerszámokat edzett. Az érvek komoly fegyvereivel már ekkor éppen olyan nagyszerűen tudott bánni, mint a bosszantva szurkáló tükkel. „Debatter“ volt gyermekkorában, bátran vitézkedett a családi csatatéren, osztályharcot rendezett az ámuló úri szobákban, szembe került minden hozzátartozójával, fölvette a feléje dobott kesztyűket s ha nem dobtak, akkor maga vágta feléjük. Családján keresztül egy osztálytól szakadt el s az elszakadás indulatait gondosan megőrizte, később az író ezeknek az indulatoknak nedvében fürdette meg hozzátartozóit.

Az ormánsági néphez két vonatkozás fűzte. Szociológiai szemmel, dialektikus kegyetlenséggel nézte eltorzult életét, de családjával (a középosztállyal) szemben mégis ebben a népben találta meg az érdemesebb emberséget. Hol az egyik vonatkozás kerekedik felül benne, hol a másik, a fiatal Kodolányi általában mindig ecfy vonatkozáson keresztül nézi az életet s alakjait. Az „elfogultságban“ nagy Kodolányi János, egy-egy eszmének konok „végigkényszerítésében“, nyilván a marxista dialektika hatásának köszönheti ezt a jellegzetes vonását, — egyetlen írónkra sem gyakorolt a marxizmus ebben az időben olyan döntő hatást, mint a fiatal Kodolányi Jánosra. Minden fiatal műve a következetes naturalizmusnak szociológiai távlattal felfrissített példája. A „Börtön“: a magántulajdonba, a szűk parcella rabságába kényszerült paraszti sors trasikuma. A „Szép Zsuzska“ a iajfenntartó ösztönnek, a „Kántor József megdicsőülése“ az önfenntartó ösztönnek elfajulása, torz tragédiája. Végző eredményben minden baranyai regénye kemény vád a fennálló társadalmi rend ellen, melynek keretében Kodolányi csak eltorzult életeket lát.

Kodolányi nevéhez igen sok támadás és vád tapad. Meg kell azonban állapítanunk, hogy írói bátorsága rendkívüli volt. A családjában megkezdett lázadást folytatni merte, a társadalom ellen szegezte s mérhetetlenül sok szenvedést és méltatlan elbánást vállalt ezért. Fiatal éveit magányban és nyomorúságban teltek, sokáig semmiféle lap és irodalmi érdekszövetség sem fogadta be. A húszas évek forrongása

Kodolányiban valóban társadalmi hősiességgé nőtt és társadalmi elveit irodalmi érvényesülésének, sőt műveinek rovására is hűségesen szolgálta. Később sem lett hűtlen elveihez, csupán írói fejlődése új korszakba érkezett, élet-szemlélete tágult s valóban: fejlődött, ám az „irodalmi élet“ ebben éppen úgy vádakra alkalmas anyagot keresett, mint annakelőtte társadalmi hitvallása szikár, konok egyoldalúságában. A fiatal Kodolányira Marx szocializmusa és Freud lélekelemzése gyakoroltak döntő hatást s ennyi már elegendő volt ahhoz, hogy inkább „felforgatónak“, mintsem írónak tekintsék.

A fiatal Kodolányi két művével szökött az első vonalba, az egyik „Küszöb“ című elfelejtett novelláskönyve, a másik a „Feketevíz“. A „Küszöb“ 1933-ban jelent meg s elsőnek merészelt hírt hozni 1918—19 forrongásáról, még pedig nem az ellenforradalom szemüvegén keresztül, hanem az emberi vívódás magasrendű, félelmetesen tárgyilagos ábrázolásával. Az idő, az események tudat alá tiportak sok mindent, Kodolányi volt az első, aki az eltiport élményeket ki merte ásni és emberi-művészi hangon beszélni tudott olyan dolgokról, melyek eddig az elfogult rajongás, vagy pedig a hasonlóképen elfogult düh martalékai voltak. Az ő novelláiban már az a magyarság jelentkezik, melv sehová sem tud állani, átfogóbb megértésű és elmélyülőbb látású, semhogy a közélet vakondjai hasznát vehetnék, tehát magányos marad, holott ő a jövődő vetése. Nagy elbeszélések sorakoznak ebben a kötetben, közöttük olyan tiszta emberi írások, mint „József, az ács“. A „Böbék Samu búcsúja“ legjobb ormánsági írásai közé tartozik, a „Küszöb“ pedig a legmagasabbrendű magyar állásfoglalást sejteti, melyet egyelőre jobbról is és balról is kegyetlenül tépnek a tényleges politikai erők „fogaskerekei“. A „Küszöböt“ folytatja az „Atyai hajlék“, melyben egy nemzedék véglegesen elszakad az ó-törzstől s megkezdí azt a kálváriás utat, a magány és a hajszák útját, melynek talán sohasem szakad vége. Kodolányi kegyetlen bátorsággal nézett szembe ezekkel a tényekkel. De nemcsak családjával és osztályával tudott kegyetlen lenni, hanem önmagával is. Legjellegzetesebb mozdulata a kihívás és ezt a mozdulatot alkalmazta minden irányban. A zavaros, palástolt, félmegoldásokba zötykölt magyar helyzet elszánt „tisztázására“ vállalkozott és sokáig ő volt nemzedékének az éle: ő sújtott

le elsőnek, ő vágta a legkíméletlenebb sebeket, ő adta a vágás után a legmerészebb kórképet. A „Küszöb“ novelláit később másféle gyűjteményeibe sorozta, némelyiket pedig eltemette, holott ennek a gyűjteménynek eredeti egészében kell megmaradnia, így mutatja legteljesebben az író jelentőségét. Kodolányi fiatal novellái felszabadító élmények voltak egy egész nemzedéknek s nehezen értjük meg a harmincas évek fejlődését a „Küszöb“ izzó, keserű forrongásának ismerete nélkül.

A „Feketevízben“ összefoglalja vádiratát családja ellen és szembe állítja véle a népi idillt. Nem hamisítja idiillé a keserű, válságos népsorsot, hanem elesettségében is meglátja mély emberségét, természetes szépségeit és értékeit. Kodolányi szökött, menekült osztályából, kétségbeesetten keresett és éppen a paraszti élet ősiségében találta meg az emberi vigaszt, a kétségbeesés kiengesztelődését. A „természetes embert“ fedezte fel újra a népben, lírai fájdalomának gyógyító fűvét, emberi megrázkódtatásának csillapítószerét. Szögre akasztotta szociológiai szemléletének kegyetlenségét, dialektikájának kérlelhetetlenségét. Az öreg paraszt előbb még „szörnyetegként“ jelentkezett egyik elbeszélésében, a magántulajdon örültjeként, aki vad szerző hajszában megőrül s végül felgyújtja mindazt, amit egy életen keresztül összekuporgatott, mert nem bír belenyugodni abba, hogy munkájának gyümölcsét hozzátartozói élvezik majd halála után; beleőrül a szerzésbe és a magántulajdonhoz való ragaszkodásba. A „Feketevíz“ vén parasztja azonban már az idill apja, az östermelő nyugalom és az egészséges, természetes észjárás fehérhajú megtestesítője. Ez a regény árulja el, hogy a marxi dialektikánál és a rideg szociológiai életszemléletnél tágasabb és gazdagabb emberi élmények is lakoznak Kodolányi Jánosban. A „Feketevíz“ nyillan jelzi, hogy fordulat készül az íróban. A színváltozás nemsokára meg is történt.

Gyermekkorához később még egyszer visszatért Kodolányi János, de nem regényben, hanem önéletrajzában. Ez az önéletrajz Kodolányi János legsötétebb könyve, minden indulatát, gyűlöletét, egész epe-tartalmát kiönti itten. Az önéletrajz végső bizonyosság arra is, hogy Kodolányit mindenekfölött teremtő gyűlölet telíti és hevíti. Művészete elsősorban: magasrendű bosszú családtagjai, környezete s bizonyos mértékben az élet ellen, mindenkit megbüntet, aki

fájdalmat okozott neki. Már pedig rengeteg fájdalom és bántás érte, tehát teremtő gyűlölete és ószövetségi jelltgű bosszúja is nagyvonalú, emellett azonban művészi természetű, mert, rendszerint, világképet épít belőle. Belemámorosodik fájdalmaiba és fájó emlékeibe s úgy szolgálja a maga igazát, hogy magasrendű irodalmi torzképet fest mindazokról, akik bármiképen is szembe kerültek véle. Hősi vállalkozás ez is: égő gyűlölete egymaga veszi fel a harcot az egész világgal és maga képére-hasonlatosságára gyúrja az egész világot. Kodolányinak ez az állásfoglalása egészen egyedülálló irodalmunkban, melv ugyancsak nem szegény a szenvedélyekben és az indulatokban, többek közt a harag kitöréseiben s a düh száguldásában, de Kodolányi szenvedélye: a gyűlölet rendszeresítése és tudatos művészi hasznosítása új szín.

A „Feketevízben“ megenyhült az író s szakítani próbált eddigi formájával, az élet tömény, de „egydimenziójú“ ábrázolásával. Mindhárom baranyai regénye, a „Börtön“, a „Szép Zsuzska“, a „Kántor József megdicsőülése“ bizonyos mértékben magasrendű szépirodalmi pamflet, főként a legutóbbi, mely teljes egészében az író személyi ügyeit teregeti ki, elsőrangú írói készséggel. Az író azonban érezte, hogy állásfoglalásának túlfeszítése patológikus látszatba keverheti, emellett: gazdag és színes írói képességeit sem engedi teljes mértékben érvényesülni. Új életterületet keresett tehát s egyelőre a magyar középkorban találta meg. Kodolányinak ez a vállalkozása is a szó legmagasabb értelmében hősi természetű, olyan területre vágott, mely legelhanyagoltabb „vidékeink“ közé tartozik. Az újabb magyar szellem helyre akarja állítani életérzésünk egyensúlyát és kiássa, mozgósítja azokat az elemeket, melyeket betemetett az idő, vagy pedig egyenesen elsüllyesztettek a belső idegen s ellenséges tényezők és áramlatok. Kodolányinak szinte animálisan finom és érzékeny ösztönei jókor megéreztek ezt az áramlatot s nekifogott a magyar középkor visszateremtésének. Árpádkori regényei közül „A vas fiai“ a legsikerültebb. „A vas fiai“ a tatárjárás korát ábrázolják, — Kodolányi boltozatot, nagy regényformát akart építeni, ez a terve azonban nem sikerült. A boltozatnak csak vázait tudta félig-meddig felrakni, a kor nagyvonalú ábrázolásának kísérletébe belebukott, de annál jobban sikerültek az epizódok. Nagy író jelentkezik a mindennapi élet jeleneinek ábrá-

zolásában, tehát ott, ahol „csak ihletére“ és ösztöneire támaszkodik, de egyszerre elszürkül, ha „történelmi méretűvé“ akar nőni. Ismét tanúságot tesz, hogy a nagynovella, a beszély a neki teremtett forma; nem tud büntetlenül kitörni ebből az elrendelt formából.

„A vas fiaiban“ az árpádkori falunak, a régi kún életnek s a mezei uraknak, például Beké ispánnak rajza a magyar próza legkülönb teljesítményei közé tartozik. Most szabadult fel Kodolányi Jánosban az életszeretet, az egyszerű s mindennapi élet jóságának az érzése, a természetes idill, melynek dicséretét már a „Feketevízben“ megkezdte. A történelmi tárgy azonban lehetővé tette, hogy időtlenül fejezze ki a létezés idilljét, az élet s a halál szüntelen csírázásának feledhetetlen ízét, Kodolányi ilyenkor kitör gyűlöletének „börtönéből s a „tárgyi világnak“ megörökítőjévé szegődik. Személyi indulatait felszívja az élet mindent átható sugárzása, az író sebesült szelleme meggyógyul és szabad, betelt mozdulatokat végez.

Kodolányi árpádkori regényei hungarológiai szempontból is jelentősek, azt teremti vissza, aminek visszateremtésére a tudomány képtelen volt: a hajdankor mindennapjainak képét. A régészet most jutott el oda, hogy az ó és a régi magyarság mindennapi életének, társadalmi rétegződésének fölfedezésével történelemszemléletünket újjáteremtse; Kodolányi ezen a téren a tudomány előtt járt s művei a legalkalmasabbak arra, hogy -széles tömegeket a hungarológiai gondolkodásba bevezessenek.

A regény mellett a dráma területén is régóta kísérletezik Kodolányi, drámái közül „A földindulás“ a legismertebb, melynek nemzetpolitikai hasznossága és hatása rendkívüli. De sem a regény, sem pedig a dráma területén nem nyújt olyan tiszta, nagyvonalú alkotásokat, mint a beszélyben és az epizódban. Túlságosan tudatosan és „számítva“ alkotja drámáit, pedig a dráma a legigényesebb forma s a legtudatosabb műgond mellett a legforróbb ihletet követeli. Tudatos műgondban, szerkesztő matematikában nincs is hiba, inkább drámai ihlete elégtelen.

Kodolányi legújabb regényeiben a magyar mítosz vidékére tér, tehát „történelmi vállalkozását“ ismét merészen kiszélesíti. Úgy látszik, immár teljesen a hungarológiai gondolat szolgálatába szegődik. Kodolányinak mindig szüksége van egy szellemi irányzatra, melynek eszmei vázait azután

nagyszerű életanyaggal tölti meg, most is úgy történik. Marx és Freud után a hungarológia következik, ami a költő belső átalakulására is élénk fényt vet. Ám Kodolányi csak most kezdte meg mitológiai regényeinek írását, egy új fejlődési folyamat elején áll, a folyamatról tehát még könyvelmőség volna nyilatkoznunk.

Szabó Pál
(1893—.)

Szabó Pál nyitja meg azoknak a sorát, akik közvetlenül a parasztságból törtek fel az irodalomba. Az „Emberék“ volt első regénye, mely komoly, csaknem döntő sikert hozott. Ha most újra végigolvassuk ezt a regényt, éppen úgy megállapítjuk, hogy kétségtelen elbeszélőtehetség jelentkezett, amint annak idején elsőnek mondtuk róla. De azt is észrevesszük, hogy Szabó Pál az „Emberék“ óta rengeteget vívódott és alakult, de alig fejlődött. Érettebb és nagyvonalúbb műveket írt ugyan; ám erőnyeinek és hibáinak mérete és viszonya változatlan maradt.

Szabó Pál jellegzetes „menekülő“ paraszt, fantomokkal paráználkodik és illúziók után kapdos. Nem a közösség nehéz testét mozdítja, mint Veres Péter prózája, hanem „elpattan“ belőle, mint a húr a hegedű testéről. A paraszti életforma válsága Szabó Pált nem a közösség jótékony gerjesztésére készíti, hanem a nehéz, terhes életforma bogainak kioldására, a paraszti sorsból való menekülésére, más életformák kíváncsi Ízlelgetésére. „Menekülésének“ jótékony oldalai is vannak, bizonyos felszabadultság ömlik el írásain, nagy lehetőségek suhogtatják szárnyukat; de fonákja is van, az életforma vállalásának keménysége ugyanis az író „csontrendszeré“. Szabó Pálban azonban hiába keresünk „csontrendszert“, a leglazább s legpuhább írók közé tartozik, minden könyve néhány lépés után megbicsaklik, mert nincsenek csontjai.

Az „Emberék“ elsőnek hozott hírt a harmincas évek elején a paraszti életforma válságáról: Barna Bertalan édesapja a súlyos paraszti sorban a szó szoros értelmében „megszakad“, a fiú pedig elkótyavetyéli a fogatot s árokpartra szúrja ostorát, hogy majd ha megfogon és lombot vet, megpihen alatta. Azután beáll falusi levélhordónak és szerelmes lesz a beteges postamester szép, számolatlan csókokra ter-

mett, meddő feleségébe, viszonyt folytatnak, míg a fiú tisztább erkölcsé föl nem horkan. Ez a szereicéin Szabó Pál egyik legfőbb illúziója; az ápoltnői test, a selyem ruháneműk, a polgári civilizáció titkai és csodái, a városi élet epikureus lehelőiségei. Nem Szabó Pál „menekülésében“ van a hiba, hanem abban, hogy a „rnenekülés“ elszánt, vad lendülete az első női selyemnémün lennakad. Az író rögtön elárulja végzetét: csak rövidlejárátú ihletei, szenvedélyei és indulatai vannak, mert eredendő epikureus hajlamai azonnal szegre akasztják a „nagy ügyet“, ha a Kisértő ismeretlen örömek ajtaját nyitogatja!

A nagy műhöz sok minden szükséges: nagy szenvedély, hasonlóméretű szenvedés és önként vállalt atszkézis. Szabó Pálban a két előbbi teltételből van egy adagnyi, a harmadikból, az aszkézisből azonban egy csipetnyit sem juttatott neki a sors. A feltörekvő paraszt vonásai a hulló dzsenti vonásaival elegyednek benne. A kettő nászából azután egészen furcsa elemek születtek: így bizonyos gátlásokat nem ismerő, fékezhetetlen exhibicionizmus, mely a magyar paraszti természet tökéletes ellenlábasa. Ez az exhibicionizmus legjobb pillanataiban nagyszerű lírává érik, különben pedig érzélgős vagy indulatos fecsegéssé sekélyesedik.

Az exhibicionizmus kifejező formája: az alaktalan ömlés, ez az ömlés már az „Emberek“ elején is megindul, de az író segít magán, az eseményt betorkoltatja a világháborúba. Lépése merész és naiv, túlságosan átlátszó szándékkal fűzi át a földinduláson az egyéni sorokat, de naivsága nemes anyag, tiszta emberi szándék hordozója. Egész regényét áthatja még valami friss, jószagú tisztaság: az eddig néma paraszti élet vallomásai szakadnak fel, lírai módon ugyan és kissé alkalmoszerűen, de mégis egy méltatlanul lenézett világ nemes emberi tartalmáról hoznak híreket.

Az „Emberek“ után mindenki a paraszti „tartalom“ bátrabb és gazdagabb áradását várta Szabó Páltól, de az író egyidőre teljesen illúzióinak és nosztalgiáinak áldozata lett. Megírta a „Békalencsét“, melyben azon kesereg, hogy a módos parasztfiú és a takaros tanítókisasszony között nem sikerül a nász, de elégtételt is szerez ebben a regényben: egyik kishivatalnok parasztlányt vesz el s a leány a lazább jellemű férfit alaposan megrakja. Majd a „Papok, vasárnapok“ jött, mely ugyancsak inkább a középréteggel foglalkozik. A „Szakadékban“ megint a paraszti élet-

formából menekülő legény kóvályog, akár az „Emberekben“. Remek epizódokat és lírai bugyborékokat találunk ebben a könyvben is, de a regény egyre jobban elkanyarodik tárgyától: a parasztság és az értelmiség között tátongó szakadék ábrázolásától. Szabó Pál mindenáron társadalmi regényeket akart írni, de nincsenek mély társadalmi élményei, mint Veres Péternek vagy Nagy Istvánnak, csak társadalmi indulatait és nosztalgiáit. Az utóbbiak pedig többé s kevésbé sikerült lírai elemeket és megérezéseket vetnek ki az íróból, de megakadályozzák abban, hogy a társadalmat a maga természetes méreteiben és valóságában ábrázolja. Szabó Pál későn bontakozott ki, már a negyedik évtized felé taposott, midőn utat nyert az irodalomba. Izgatottan és rohamos gyorsasággal próbált előretörni, évtizedek mulasztását akarta behozni. Ez a türelmetlen iram állandó kavargásban tartotta szellemét, kaotikusan kavargtak elő élményei, nem érlelte őket, nem gyakorolt önkritikát, hanem éppen kavargásukat kívánta megörökíteni, művekbe menteni. Ezért annyira laza minden alkotása s túlságosan vegyes az anyag, mely műveiben nyugtalankodik, a tiszta mag mellett, mindenféle giz-gaznak „termésével is bőségesen találkozunk. Lelkialkata semmiesetre sem volt alkalmas arra, hogy társadalmi regényeket építsen.

Ujabb művei arra vallanak, hogy az író is ráébredt erre, ébredésének első látható jele az „őszi vetés“. Ez a regény laza még ugyan s rapszodikus, az író belső dültéságról tanúskodik, mégis jó remény is él benne: Szabó Pál végre szakít a társadalmi regény fantomjával. Visszavonul a saját köreibe és gazdálkodni kezd az erejével. Mind az „őszi vetésben“, mind pedig utána következő műveiben új vállalkozásba fogott: a parasztélet mindennapi szövevényeinek ábrázolásába. Szabó Pál ezen a téren csakugyan friss csapást vágott: a népsors lírai átérzésében és megérezésében, a paraszti életérzés lírai kivirágoztatásában remekel. Ebben a vonatkozásban mindig mély mondanivalókat közöl, de lírával nem lehetséges az epikai méreteket betölteni. Az epikai anyag most is ösztövé, ha pedig dúsabb, akkor lazán és ziláltan rakódik. Tömény műalkotásra ma éppen annyira képtelen Szabó Pál, amint tegnap képtelen volt, de művei mégsem annyira szétfolyók, legalább a szűkebb keret némiképen összetartja folyton széteséssel fenyegető regényanyagát.

Valamikor Szabó Pál néhány novella-remekkel ajándékozta meg irodalmunkat. Az elbeszélés sokkal nekivalóbb forma volt, tömörségre készítette, fegyelemre szoktatta. Rapszodikus természete és vonagló életérzése ezért fordított hátat a novellának s nyargalt a regény tágasabb téréire. Kísérleteiben van valami nagyszabású és megkapó: a sokáig visszaszorított nép gátaikat nem ismerő áradását példázza, de az áradó anyag nem bírja betölteni a választott medret. Szabó Pál sokkal később bontakozott ki, semhogy műgond serdülhetett volna benne. Belső zavarát és izgékony-ságát messianisztikus köntösbe takarta, népe nevében lépett föl mindig, akkor is, midőn csupán félig érett műveinek elismertetéséről volt szó. Írói világát a maga egészében nem fogadhatjuk el, de tele van elszórt szépségekkel, bujdosó igazságokkal. Átmeneti lény Szabó Pál és hírnök volt a maga korában. Olyan folyamatot kezdett, melynek folytatódása keményebb, tömörebb és öntudatosabb írók műveiben jelentkezett.

Szabó Pál kezdeményező szerepe elvitathatatlan, ő képviseli azt a sajátos népi kavargást, mely a harmincas évek elején vette kezdetét. Nem emelkedett ki ebből a kavargásból, nem bírt föléje nőni, de képviseli és még akkor is képviselni fogja, midőn majd megszületik a kavargás értelme: a magyar népsors döntő fordulása.

Veres Péter

(1897—.)

Veres Péterről a legszélsőségesebb ítéletek kavarnak. A baloldal mindaddig zászlóként lobogtatta, míg a faji kérdésben olyan megállapításokat nem tett, melyek az átható fajiságú s éppen ezért a fajiság szerepét elkeseredetten tagadó zsidó szellemiségnek kellemetlenek. Azóta inkább az „áruló“ szerepét szánják Veres Péternek, anélkül, hogy a vád megokolására kísérletet tennének. A baloldal bizalmatlankodásával párhuzamosan hevesen Veres Péter mellé állott a haladó fiatal értelmiség, melynek radikálisabb része nevét és személyiségét Messiásként hordozta. Odaadó hívének tekintheti a parasztság, főként a paraszti fiatal-ság öntudatra ébredező elemeit és az ipari munkásifjúságot

Veres Péter egyénisége szervesen összefügg a magyar szocializmus jövőjével. A „semmit sem feledő“ oldal azonban éppen Illyés Gyulát nyerte meg egy szerencsétlen pillanatában a Veres Péter ellen való rohamra. Nem mintha Veres Péter kivétel lenne és nem szolgálna rá a kritikára — a „roham“ azonban írásművészetének tagadását és szerepének kirívóan igazságtalan lebecsülését árulta el. Illyés szóbanforgó támadása azt állította s méginkább éreztetette, hogy Veres Péter életművében alig akad maradandó érték. A Babits-iskola szólalt meg Illyés Gyula ítéletében s aki a Babits-iskolának szellemi fontosságot tulajdonít, az nyilván igazat is ad neki. Irodalmi életünkben, ha nem jelentkeznék olyan félelmetes uralkodó zsenik, mint Ady Endre, rendszerint Kazinczy-szerű egyéniségek kezébe kerül az irodalmi „diktátorság“. Ezek az egyéniségek az irodalmi élet öncélú és elvont síkra kényszerítik, a valóságos élettől elvonatkoztatott értékrendszert alkotnak s hozzá mérik a műveket. Egy ilyen értékrendszer valóban kevés maradandó értéket talál Veres Péterben, de kérdés, hogy maga az értékrendszer egyáltalában szembe tud-e nézni a mulandósággal? A tapasztalatok azt mutatják, hogy semmiesetre sem; fölényes ítélkezése tehát belső gyöngeséget és jogosult halálfélelmet takar.

A Babits-rendszer a megmerevedett formák bűvészeiben szemléli az irodalmi alkotás legfőbb teljesítményét. Eleve bezárja kapuját a forma-teremtés merészsége előtt, mert az érdekli, hogy az élő költő miként tudja magát holt formákba törni. Sok tekintetben Illyés Gyula lírája is ennek az iskolának az áldozata: mindenáron klasszikus formákba kényszeríti líráját, mely eredeti formát érdemelne. Lírája kifoccamodott tagokkal, eltorzultan és töredékekre morzsolódva vergődik a rákényszerített forma nyúgében. Illyés kétségtelenül kitűnő tehetsége egy végzetes tévedés áldozata: olyan iskolához idomult, melynek szellemi uralma ellen föl kellett volna lázadnia. S ha elmulasztunk egy szükségszerű irodalmi forradalmat, nehezen tesszük jóvá azáltal, hogy az életben olykor vérmes szociális szólamokat szórunk el, vagy az ő pántlikájukat kötözzük líránk béklyózott testére. Illyésnek az „iskolához“ való alkalmazkodását prózai művei, sőt: legjobb műve, „A puszták népe is elárulja. Az utóbbiban Illyés megint a mondanivalón, a valóságon és az igazságon követett el erőszakot, hogy a mű

mindenáron szokványos és szabályos irodalmi formát nyerjen, tehát egy irodalmi iskola ízlését kielégítse. Babits „Kazinczy-korszakot“ teremtett, tanítványai folytatják megkezdett „művét“, Veres Péter pedig nem is támaszkodhat másra, mint a közösség egyre növekvő megértésére és arra a szellemre, mely majdan a felszabadult közösségből nő.

Veres Péter mindenekelőtt nem „szépíró“, bár novelákat és verseket is írt és valószínűleg megkísérli a regényt is. Ha természetrajzát szabályosan meg akarjuk fogalmazni, azt kell mondanunk, hogy társadalompolitikai író, de olyan, akinek megnyilatkozása történelmi méretű. Műfaj tekintetében Rákóczi, az országgyűlési naplót író Kölcsey, Széchenyi és Kossuth közelébe való, osztályheílyzete bármennyire is megkülönbözteti tőlük, a jövő magyar irodalomtörténete az ő szellemi utódjukat szemléli majd benne. Mászóval: Veres Péter a közösség egyik leglényegesebb történelmi mozdulatának előhírnöke s a jövő, egyéniségén túl elsősorban ezt a történelmi mozdulatot szemléli majd benne. Az utódok majd a Megtestesítőt látják Veres Péterben, történelmi fejlődésünk egyik lényeges és elkerülhetetlen szakaszának, népünk nagy sorsfordulójának eleve megvalósítóját. Az ő műveiben hiába keressük tehát a mai polgári kultúra műfajait, formai és esztétikai igazságait. Más dolgokra szemelte ki a sors, tehát másféle mértékkel kell mérnünk.

Akik műveit bírálják, vagy jelentőséget vitatják, rendszerint részletkérdésekkel bajmólnak. Bizonyos mértékben igazuk is van, Veres Péter részletkérdésekben éppen annyiszor téved, mint minden ember. Megátalkodott elmélet-gyártó, dialektikus kalandozásai olykor erőszakoltak és naivak. De tagadói csak ezeket a pillanatnyi kisiklásait látják és homokba dugják fejüket a lényeg elől, mely abban rejlik, hogy minden tévedése és olykori naívsága ellenére ő a magyar paraszt-fajta legnagyobb szellemi vállalkozója s kollektív ember lévén: vállalkozása. Ha folyóval állunk szemben, nem elegendő csak elágazásairól vagy vadvizeiről beszélni, hanem maga a folyó az elsőrangú tárgy.

Életútjáról a „Számadásban“ számol be, mely talán mindörökre legnagyobb szabású műve marad. Illyés Gyula a „Számadás“ mondatait, „sivatagszerűeknek“ ítélte, holott inkább rétegszerűek ezek a mondatok, az élmények valami utánozhatatlan „geológiai“ rendben rakódnak egymásra s

mire a könyv végére érünk, be kell ismernünk, hogy világot teremtettek. Megörökítették, hogy az utóbbi négy évtized mit követett el a parasztság testével és lelkével s mi nőhet ezután a parasztság testéből és lelkéből, merre fordulhat az útja. E súlyos feladat teljesítése közben Veres Péter a legmagasabbrendű írói módszert követte: könnyebb lett volna, hogy az ő kedves szavával éljek, egyéni sorsát „baga-tellizálni“ s közösségi áhítattal folyton a népről beszélni, ő azonban maradéktalanul a műbe öntötte egyéniségének fejlődését s éppen ezért mutatja oly tisztán és teljesen ez a mű a parasztság kollektív sorsát is. Ami egyéni ebben a műben, mindaz „árnyékolás“, hogy az egyetemes, a vergődő történelem annál biztosabb vonalakkal lássék. Bizonyára egészen öntudatlanul cselekedett így Veres Péter, de mindenesetre ösztönös művészettel. „Az Alföld parasztsága“ c. művében tagadja a „rideg parasztság“ művészi képességét és ösztöneit, holott ez a képesség és ezek az ösztönök művében kifejezetten megnyilatkoznak, de természetesen nem öncélúan, hanem egy nagy történelmi vállalkozás szándékába épülnek, amint a népművészet is az élet dolgait és eszközeit díszítette, szépítette.

1867 óta a magyar politika a parasztság történelmi szerepe és közösségi tömörülése ellen dolgozott. A jobbágy-felszabadítás földhöz juttatta a telkes jobbágyot, kigazdát faragott belőle és individualizálta. Az individualizálás a birtokos parasztság kebelén belül sikerült is, a szegény parasztságban azonban időnkint veszedelmes tűz gyúlt ki: az ősi közösségi ösztön. Kigyúlt, de tudattá nem érett, ez a folyamat várakozott Veres Péterre, akiben a szegény parasztság tudata született meg. Ma még lekicsinyelhetik ezt az „eseményt“, de a jövő talán éppen olyan fontosságot tulajdonít majd neki, mint annak a nagyszerű tüneménynek, hogy Kossuth Lajosban a magyar politikai egyéniség folklorisztikus mélysége tört fel. Veres Péterben nemcsak a szegény parasztság társadalmi igényei jelentkeznek, — ha csupán ennyiről volna szó, akkor alig különböznék a politikusoktól — hanem világképe is. Ez a világkép pedig az elképzelt legnagyobb ellenerőkkel szemben született meg, tehát „harcí“ eredetű és jellegű, mindenképen fegyver, — rideg, acélos és kemény — ám hiába vetünk esztétikai vagy szellemi érveket ellene: harci eszköz, tehát ilyennek kell lennie, nem egyéni szándék hozta létre, ha-

nem történelmi szükség és történelmi események szükségeseek, hogy tovább fejlődjék, „mássá“, többé, gazdagabbá válják.

De kérdés, hogy e „rideg“ író irodalmi teljesítménye szegényebb és szűkkörűbb-e annál, amit az új Kazinczy-korszak, a Babits-iskola tanáros kérlelhetetlenséggel előír és megkövetel? Vagy inkább: egyszerűbb, természetesebb és életképebb? Vizsgáljuk a „Számadást“, mely láthatóan nem regény s távolról sem olyan „parkszerűen“ rendezett írás, mint a kitűnő Illyés-mű, „A puszták népe“. De, ha elfogulatlan szemmel vizsgáljuk, el kell ismernünk, hogy regénynek helyesebben regénylehetőségek tömege él benne, mint a búzaszemek tömör összebujása a zsákban. Csaknem minden fejezetében egy-egy mű vázlata rejlik, mert az író nem a művészi használhatóság, hanem a történelmi hitel szempontjából vizsgálta anyagát. A magyarság emberi természetének puritánizmusa nőtt benne írói hitvallássá és fölélnnyé, könnyedén lemond az egyéni írói előnyökről, mert érzi a történelem sodrának minden egyéni zöngést felülmúló s feledhetetlen zúgását. Mindazt, ami Veres Péterben, „egyéni“, százszor megtörték. A népmesei búzaszemmel mondhatná: „Te kutya boszorkány, nem bocsáthatsz meg, mint én megbocsátok? Engemet elvetnek, megnövik, lekaszálnak, azután megcsépelnek, megőrölnék, vízzel összegyúrnak, megsütnek, azután megesznek. Ennyi kint én mind kiállók s megbocsátok.“ A példa reá is érvényes: mégis töretlenül megmaradt adakozó és termő embernek. Megbocsájtott. Mindaz, ami érte őt, osztályáért, sorstársaiért érte; egyéni próbák árán, egyéni életének „megtörettetési“ kísérletei közepette kellett vállalnia a közösség ügyét. E próba közben akkora ellenállóerőt tanúsított, mely ma már egyedül az ő társadalmának a tulajdona. A legfőbb hősiesség a legmélyebbre szállt s ezáltal új történelmi fordulat ideje következik. A legmélyebbre szállt hősiesség pedig a közösségi élmény alakjában szökik fel újra, a híres magyar nemzetalkotó mأمornak ez a rideg, acélos kívánság a legújabb örököse. A ridegség és az acélos egyszerűség azonban, mint a „Számadás“ mutatja, természetes gazdagságot takar. Veres Péter a „Számadásban“ új formát teremtett: a nagy történelmi-realista regénynek egyszerűbb, valóságízűbb, de semmiesetre sem alacsonyabbrendű mását.

A „Számadást“, ha a múlthoz viszonyítjuk, a magyar

emlékiratok közé kell sorolnunk. Megállja a próbát ebben a viszonylatban is. Cserei Mihály híres emlékiratában megteremtette a protestáns-mágikus és keleti-fatalista világképet, Rákóczi Ferenc a katolikus és metafizikai drámai magyar lelket, Veres Péter teljesítménye is világképpé növekedő társadalmi élmény: a keleteurópai messianizmusnak realizálása, a társadalmi „megszállottságnak“ egyetemes igényű magyar jelentkezése. Műve mindenképen szerves fejlődési lépés, a jövő a magyar folytatódás egyik lényeges elemét szemléli majd benne. Szemére vethetjük, hogy Világképe egyoldalú, gyakran igazságtalan, sőt brutális, ha más síkról szemléljük, de így van ez minden hívő alkotásával, már pedig Veres Péter hívő, a maga világképének mindenre *félszánt* hitvallója, nem pedig kételkedő és cinikus eklektikus. Egyeduralkodóvá akarja tenni világképét, — szándéka tiszta erkölcsi szándék, mert a fejlődő közösség áll mögötte. Eszméit és céljait a közösség szentesíti majd, vagy a közösség buktatja el, életét és életművét szüntelenül kockáztatja s átengedi a közösség próbájának, olyanfokú lelki erőről tesz ezáltal tanúságot, aminő a petyhüdt polgári és más efféle rétegekben már el sem képzelhető. Ennek az erősségének köszönheti, hogy a fiatal értelmiség olyan fenntartás nélkül melléje állott: ez a fiatalosság Veres Péter erejében önmagát szeretné „megváltani“, újjáteremteni.

Tulajdonképen minden jelentékeny műve a „Számadás“ előhírnöke, mint a „Gyepsor“, vagy kiegészítője, mint a „Falusi krónika“. A „Gyepsor“ novellái merész kísérletek a népsors rideg, tárgyilagos megfogalmazására, verseiben pedig a kollektívumba térő ember zoltárait kapjuk. Novellái mindenképen a „Számadás“ és a „Falusi krónika“ előhírnökei, ízelítői, versei azonban egészen sajátos írások: a kálvinista zoltárkultúra természetes gyermekei. A XVI. század protestáns zoltárai csak alapélményt merítettek a bibliából, különben az elnyomott, eredeti és ősi magyarság komor, puritán életérzésének kifejezői lettek. Veres Péter verseiben hasonló folyamat jelentkezik: a nemzeti közösségből kirekedt magyarságnak, a rideg parasztságnak érzelmi kultúrája nyer hangot s alkata, lelkisége mond vallomást. Veres Péter annyiban költő, amennyiben meg kellett mutatnia „fajtájának“ a lelkét; verseiben is társadalomtörténeti mozdulatot végez.

A maga közösségének elemi érdekeit szolgálja és hivatásának kereteit nem hajlandó átlépni. Fegyelmezettsége példátlan és páratlan.

Veres Péter Szabó Pálnak tökéletes ellenlábasa. Szabó Pál a menekülő paraszt, Veres Péter a megmaradó. Szabó Pál többnyire a parasztságból kifoszló, letöredező elemeket figyeli, Veres Péter a megmaradókat, tehát egy lényegében mozdulatlan, „történelem előtti“ réteg életének ábrázolására vállalkozott. A „rideg parasztság“ legfennebb elszenvedte a történelmet, de része még sohasem volt a történelem alakításában. A „Számadás“-ban Veres Péter egyénisége tükrözi a népsorsot, a „Falusi krónika“ történelmi tárgyilagossággal számol be a „történelem előtti“ rideg parasztság életéről. Veres Péter az emlékirat után ismét egy hagyományos magyar formához nyúl, a krónikához, a szűkszavú s rideg valóságábrázoláshoz, mely a magyar természethez legjobban illik. Emlékezzünk csak, hogy Kós Károly akkor alkotta legjelentékenyebb műveit, midőn ehhez az egyszerű, örök és páratlan hitelű formához tért vissza a „Varjú nemzetségben“ és a „Kalotaszegben“. A krónika szabatos ruha, melybe éppen belefér a jellegzetes valóság teste; egyszerű, nemesi cifraság és irodalmi boglárok nélküli köntös; tökéletesen simul a beléje öltözködő testhez, valósághoz. A magyar szegényparasztság élete tisztábban és teljesebben jelentkezik Veres Péter krónikájában, mint akárhány regényben és kinyílik világképének legfontosabb eleme: ösztönös, lassan tudatosodó törekvése a közösségi életforma felé. A mű példa arra, hogy miként lehetséges és kell természetes társadalomtörténetet írni. Veres Péter a sorsból és a nép bennerejlő erőiből bontja ki a társadalomtörténetet, tehát elsőrangú hitelrel ruházza fel művét.

Rideg világával szemben felhozzák az érvet, hogy a magyar néplélek sokkal gazdagabb, mint Veres Péter ábrázolja. A vád önmagában véve sok tekintetben igaz, de a vádlók nincsenek tisztában Veres Péter vállalkozásának természetével. Veres Péter a magyar társadalom legalsó rétegében született és konokul, szívósan benne is maradt. Nem lépett az „emelkedés“ útjára, bármennyi alkalma és képessége volt ehhez, nem érdekelték a néplélek nyílt vagy rejtett mélységei sem, inkább „szélességben“ terjeszkedett, életérzése és érdeklődése a szegény parasztság „terjedel-

mét“ fogta át és társadalomtörténeti szerepének lehetőségeit szívta magába. Sohasem tűzte ki céljául, hogy a népi lélek mélységét megmérje, hanem egy nagy társadalmi fordulat szükségét érzi s ennek a fordulatnak dialektikáját építi műveiben. Szabó Dezső a megnőtt, az ódái szárnyalású és patetikus alkatú magyar életérzés dialektikusa, Veres Péter a történelemből kiszorult magyarságé. A történelem rongyosainak és mezítlábasainak kíván történelmi szerepet teremtem rideg józansággal és acélos következetességgel s csak azok az elemek érdeklík, melyek eléggé kemények és szívósak ennek a műnek a végrehajtásához. Áz ő irodalma nem irányzatos irodalom, hanem célírodalom. Tudia jól, hogyha csak egy ujjnit is följobb emelkedik a rideg valóságból, mely szülőföldje, édesanyja és szellemi gyermeke, a közösség máris elvesztette őt. Szilárdan hisz abban, hogy ez a rideg szegényparaszti közösség a tisztább és emberibb Magyarország teremtésének egyetlen anyaga és záloga. Hősiesen ragaszkodik tehát hozzá, mint a teremtés pótolhatatlan anvagához s nem érdeklík a teremtés későbbi mozzanatai, eljövendő korszakai, — érdeklődése nem csinál rapszodikus ugrásokat, hanem a valóságot őrzi és köti, mint az élőfa a földet, a szőlővessző az alföldi homokot. Szellemi világát éppen ezért emberi alapvetésnek kell tekintenünk s meg kell állapítanunk, hogy az „alapvető“ anyag nagyszerű, életteljes, beláthatatlan fejlődési képességeket rejteget.

A magyar politikai és szellemi élet legtöbbször bizonytalan talajon ingott, kalandozott, kísérletezett. Ady az „eltévedt lovassal“ érzékeltette ezt a folyamatot. Veres Péter hallatlanul megszűkítette szellemi légkörünket: a tiszta erőket lefelé vonzza; a szegény parasztság sovány, elhanyagolt szellemi humuszába és életérzésébe akar „betaposni“ mindent. Egyedül az újra-sarjadásban tud hinni; a paraszti életérzés benne uralkodó társadalmi gondolattá nőtt. Igénye, célja s minden műve tagadhatatlanul történelmi méretű. Busásan meg akarja adni a legelhanyagoltabb magyar emberi „talajnak“ mindazt, ami megilleti. Minden egyéb csupán másodrendűen érdeklík, hiába leplezi néha ezt a tényt azzal, hogy átfogó érdeklődést és megértést mutat, mi a műveiben őszintén megnyilatkozó szellemnek hiszünk, ő már megtalálta a szilárd pontot, mely lehetővé teszi, hogy új szövetséget kössünk a sorssal és a

világgal. Sokkal gazdagabb író, mint művei mutatják, de a közösséggel szemben érzett felelősség határtalan fegyelme él benne: fukarul s konokul csak a leglényege-sebbről beszél. De érzi, hogy vállalkozásában és rideg hűségében egész világ rejtezik s ez az érzés ad élőszavának és írásainak rendkívüli melegséget, biztonságot, delejes hatóerőt. Az igazi író mindig nyílt vagy rejtett, de határozott szövetségben áll a történelemmel. Ennek a szövetségnek jelenvalóságát ma isren kevés írónkban érzem olyan határozottan, mint Veres Péterben.

Reményik Zsigmond

(1900)

Útja merész és veszedelmes volt. Régi, hevesmegyei földbirtokos család fia, Egerben iskolázott, azután vándorútra indult, Chilében s Peruban élt egy darabig; Dél-Amerika földje izgatta. Azt mondhatnók, hogy életének első korszakát a kaland töltötte be, ha ezt a szót a polgári irodalom nem koptatta volna el olyan siralmasan. A polgári írónak ugyanis „kaland“ volt, ha új kávéházba tette át székhelyét, vagy összekülönbözött a feleségével. Reményik másként kalandozott, olyasféle lélekkel és olyan elemi elszántsággal, mint a hajdaniak az úikor határmezsgvéjén. Szűknek érezte Európát s még távolinak a nyugalmat, sok idő volt odáig és ezalatt el akarta intézni a világot. Nem vezérelték megfogalmazható célok, gyakorlati érdekek vagy kutató hajlamok, csak elpattant, mint a nyílvessző az íjról, hosfv megmérje az emberi sors egyik legmaradandóbb ingerét, a távolságot. Az inger lítközben s később is, anélkül, hogy az író akarta volna, átalakult: a sors az emberi mélység mérésére kényszerítette, folyton „sebesültekkel“ találkozott és mint Tamásnak egykor, sebeikbe kellett mélyesztenie az ujjait. Remenyiket mindig a seb érdekelte első-sorban s ez a végzetes érdeklődés tette szocialista íróvá. Nagy kalandjáról később tökéletes könyvet írt „Vész és kaland“ címen, — a „kalandregény“ fogalmát újabban sűrűn használják, főlemelő s lesújtó értelemben; a fogalom eredeti, mély értelmét Reményik könyve érdemli meg.

A visszaérkező író „szocialista“ könyveket adott, mint

a színültig telített csuporból csöpögött belőle a „nagy megváltás“ vágya. Remenyik Zsigmond társadalmi állásfoglalásának volt azonban egy egészen eredeti vonása: a huszitizmusra, a hajdani laikus vallásosságra emlékeztetett; alaprétege mindenesetre a huszita magatartás és érzelmi kultúra volt. A középkor és újkor határmezsgyéjén a kelet-európai népek szívták a biblia „szocializmusát“ olyan mélyre, mint Remenyik a XX. század társadalmi megváltásra törekvő tanait. Mindaz, ami kortársaiban dialektikus okoskodás, rideg realizmus, szociológiával tűzdelt naturalizmus és messiáskodó líra lett, Remenyikben csontig s velőig ható szorítás, maró sav és emésztő tíz alakjában jelentkezett. Benne lobbant fel a huszita álom: felégetni egy kultúrát, sárba taposni a hozzá tartozó civilizációt, szétverni a lelki egyensúly, a szellemi béke lombikjait és országutat teremteni az emberiség borús mélységének, a kelet-európai démonoknak, démonizmusnak. Ennek a korszakának legjellegzetesebb művei a „Bolhacirkusz“ és a „Mese habbal“.

Fejlődésében új fordulatot hozott a „Büntudat“. Ebben a könnvében fordul először a földhöz, táihoz és családhoz, melvből kiszakadt. A „Büntudat“ a faluvizsgáló művekkel párhuzamosan jelent meg és szervesen hozzájuk is tartozik, azt vészi el, más síkon, amit Tllvés a „Puszták népében“ cselekedett: egy földbirtokoscsaládnak, a saiat familiájának életén keresztül vádat emel az egész osztálv ellen. Remenyik föladata volt a nehezebb: a birtokon belül élők fia volt és vádiratot kellett írni hozzátartozói ellen, míg Tllvés megdicsőíthette a mása vélt s valódi gyökereit. Remenyik ebben a könnvében lábalt ki a huszitizmusból, a magyar mértéktartás ritka szép erénve jelentkezik írásművében. A vád kegyetlensége helvett inkább a beismerés mélv embprspgóve! dolgozik s ezáltal könnvének bitele erősebb. időtállóbb lesz. Nemsokára diákkorának vidéki városát is megírta a „Sariadó fűben“; ez a műve kevésbbé sikerült.

A „Sariadó fű“ után újra tengerre szállt Rempuvik, most Észak-Amerikába ment, ahonnét ismét teli iszákkal tért vissza. Az amprikai anvagnál azonban lénpffespbb az, ami szint? észrevétlenül, úttól és kalandtól függetlenül kristályosodott benne ezalatt: a „Büntudat“ folytatása. „Az atvai ház“ c. háromfelvonásos színmű. Úgy látszik, a dráma szigorúbb formájára volt szüksége, hogy legjobb képességei

kibontakozhassanak és kezet foghassanak. Remenyik eddig alig tudott élő alakokat teremteni, beleesett a XX. század szépprózájának legnagyobb hibájába: nem annyira az életet ábrázolta, mint inkább tartalmát mondotta el. Az „emberteremtés“ először színművében sikerült, a vidéki földesúr s felesége — nyilván az író édesatyjának és anyjának — alakjában. A tékozló kalandok közepette őrlődő fiú hazatér, szülei már a földben álmódoznak, megviselten, magányosan áll a régi ház. Csak a szomszédban lakó öreg jóbarát öröködik fölötte, aki most kinyitja a szüette ajtót, végigmennék a szobákon és megelevenedik a hajdani élet. Az ajtóban megjelenik a holt apa és anya árnya, invitálják a hazatért fiút és eljártsszák életüket. Remenyik művét ez a drámai „felfogás“ teszi naggyá: eleven élet képei peregnek, de valami nagyszerűen félelmetes borzongás hatja át őket s folyton azt érezzük, hogy a házi istenek szállottak le szentélyükből és ősképek mozognak előttünk. Ez a darab nem „egy“ vidéki úri földbirtokoscsalád története, hanem az úrfajtának lényege tündöklük s csuklik, páváskodik és vajúdik benne az emberi sors tragikus útján.

Remenyik színműve érezhetően Török Gyula, Kaffka Margit és Krúdy Gyula hagyatékához csatlakozik, az ő útjukat folytatja. Krúdy Gyula a legközelebbi rokona, — a forró testnek és az öröklét vizében fürdött hideg árnyak „összjátékát, éppen olyan tökéletes művészettel ábrázolja, mint Krúdy. Társadalmi tudata azonban irodalmi rokonainál sokkal fejlettebb; már nyíltan a kikerülhetetlen társadalmi végzetet hirdeti: szelíden karon fogja a megtisztult „ősképeket“ és levezeti a társadalmi mélységbe, az emberréválás igazi iskolájába. Ez a mozdulat mutatja az író nemes hűségét és tiszta emberségességét. Éppen a legnagyobb emberi rengések és rendülések idején a „kalandor“ és a „huszita“ tanúságot tesz, hogy végzetesen ehhez a földhöz tartozik s öröklött emberségét, az ősképek tiszta fuvallatát itt kell érvényesítenie. Akkor, midőn annyira könnyű dolog hűtlenséget vállalni és az élet természetes kötelékeit megtagadni, Remenyik, a forradalmár, szelíden megfogja az összetartozók kezét és lefelé vezeti őket, oda, ahol a becsület és a testvériség megjelölte helyüket. A magyar nemesi kultúra íróinak, Justhnak, Török Gyulának, Kaffka Margitnak és Krudynak életműve Remenyikben ér az utolsó felvonáshoz, a tiszta véghez, a „katarzishoz“. Műve valóban dráma,

a szó antik értelmében, mert az emberi megtisztulásnak más művekben kifejezhetetlen szépségével, fényével találkozunk benne.

A mű epizódjai is lényegesek: a „szegény rokon“ feltünetező züllött arca, a hullafolt, mely időnként megremegteti és baljós sejtelmekkel árasztja el az egész családot. A túlságosan vidám névnap, midőn a vendégek távozása után a házigazda asztalához ülteti a parasztokat, mintha ösztönösen emberi hivatására ébredne. A kiszolgáltatott kis szolgáló, a bankember, a kapitalizmus „halottkémje“: valamennyien méltók a drámát betöltő nagy figurákhoz, az ösképekhez. Az író azonban helyenként még túlságosan előnti a meghatódás, a szlávos érzelmesség, acélos keménysége ilyenkor felolvad, hosszadalmas prédikációkba kezd, jelenetei szétfolynak. Ez azonban csak kisebb hiba, jóvátétel pillanatnyi megtorpanás. Reményiknek sikerült két alakba, az apa és az anya arcába a régi úriházak férfiúinak és asszonyainak minden szépségét és emberi melegségét belementenie. Az emberiség egyik legnagyobb átalakulásának esztendeiben „mentő“ és „őriző“ mert lenni; írói hivatottságáról és emberi tisztaságáról múlhatatlan bizonyóságot adott.

Nagy István

(1904)

Egyetlen hiteles írónk az ipari proletárság vidékéről. A mi „proletáriróink“ eddig többnyire megrögzött kispolgári lelkek voltak s azért furakodtak a szocialisták soraiba, mert polgári területen nem tudtak érvényesülni. A jobbak érezték ugyan, hogy újra fel kellene építeniök az emberi világot, de gyarló énjük képtelen volt erre, ezért a húszas évek jellegzetes „izmusai“ vetették magukat, holott ezek az „izmusok“ a polgárság belső bomlásának kiáltó tüneteinek közé tartoztak. Híres „proletárirónk“ ebben az időben a „hídon végigzubbogó lábszáráról“ írt verset a proletár-megváltás igényével. Később, midőn a kapitalizmus egyelőre újra összeszedte magát, ezek az izmusok is elszenderedtek, a „proletárirók“ pedig jellegzetes szociál-szentalizmusba tértek, érzelmes figurákat, vagy pedig mozgalmi hősokeket tákoltak, mert nagyvonalú és hűséges élet-

ábrázolásra képtelenek voltak. A szociál-szentalizmust másszóval a proletárellet idealizálásának nevezhetjük s ez a cselekedet nem áll egyedül, hanem általános irodalmi kór fejezete. Az idealizálás vagy eszményítés kórja a múlt század végén kezdődött irodalmunkban. Rákosi Jenő a maga képére s hasonlatosságára „eszményítette“ a magyart, Herczeg Ferenc a dzsentrit és így tovább. Nemcsak nemesi és polgári vonalon folyt ez a hamisító tevékenység, hanem a paraszti és a proletárellet ábrázolása terén is. Igen jellemző, hogy a népszínművek paraszt-eszményítése után Bródy Sándor a „Dadá“-ban már éreztette a valódi népsorsot, de csak műve tartalmában, mert darabjának nyelve jellegzetes mীনépi nyelv volt. A proletár pedig két vonatkozásban került az irodalomba: mint nyomor és osztályharc, tehát mint elrajzolt fénykép és mint két lábbon járó dialektika. A mi proletárlíróink a nyomort olyan gyarló eszközökkel ábrázolták, hogy műnyomornak hatott, mozgalmi figuráik pedig papirosbősök voltak. Egészen napjainkig csupán két olyan művet ismerek, melyek a proletársorsot írói és emberi hitellel ábrázolják: József Jolán „József Attila“ c. életrajza és Mollináry Gizella „Betévedt Európába“ c. regénye.

Azokat a proletárlírókat, akik közvetlenül a munkáságból törnek fel, tehát nem kispolgári törmelékek, még egy veszedelem fenyegeti. Döntő szellemi élményeiket rendszerint a szocialista nevelőiskolában kapják, a tömegeknek szánt „kursusokon“. E kursusok nevelő jelentőségét nem szabad lebecsülnünk, de tömegcikkreél lévén szó, magasabb szellemi színvonalat alig adnak. A szocialista írókban, ha alulról jönnek, rendszerint ez a színvonal keménvedik dacos, konok hitté. A kezdetleges szellemi színvonalból összekalapált szilárd hit azután megszűkíti életérzésüket éppen úgy, mint irodalmi világukat s naiv messianizmussal ruházza fel őket. Nagy István életművére is ránehezedik ez a veszedelem, mellyel csak a legjobbak tudnak megbirkózni; Nagy István egyik művében teljesen, a másikban részben megbirkózott véle.

„A szomszédtság nevében“ c. regénye egy külvárosi utca éledét ábrázol fa. Nem mozgalmi figurákat vonultat fel, nem is éhségtől ordító farkasokat, hanem száraz ken véren, zupán és kevéske reményen élő proletárokat. Nagy István végre a mozgalmi életen innen fekvő proletárelletet ábrá-

zolja, a proletár-ősanyagot. Emberei az elmúlt évtizedek rohamos „deklasszálódási“ folyamatainak során egymás mellé csúsztak: belvárosból kikopott iparosok, városba tódult földnélküli parasztok, bennszülött gyári munkások és egy-két letört kispolgár népesíti be az utcát. A faluból fölmerészkedett székely asszony a magával hozott babonák és hiedelmek rezdüléseivel éli a városi életet, Köblös úr, a borbély a kisipar vidékein felszívott felvilágosodottságot terjeszti habozás közben. A feltörekvés vágya nagy kalandok alakjában tör fel a lelkekből: a merészebbek és kono-kabbak Spanyolországba szöknek, a pipogya szobafestő azonban az utcai villanylámpának dőlve élvezi a messzi világrészekbe vezérlő ponyvát. A túlcsigázott és kiszarolt emberi szervezet izgalmát, tétova kapkodását, hiába küzdelmeit és kitérő históriáját senki sem ábrázolta nálunk ilyen egyszerűen és emberien, mint Nagy István.

Nagy István valódi művészi önmérséklettel azt is érez-teti, hogy ezt a szegény, mélybe vetett, örökké fortyogó emberanyagot csak a közösségi élet szelidítheti és rendez-heti valóban emberré, tehát irányzatosságot is vegyít e műbe, de ez az irányzatosság nem bántó, mert természetesen és szervesen az ábrázolt élethez tartozik. Nagy István ebben a regényében találta meg leginkább azt az utat, mely jelentős életmű felé vezet.

Második regénye az „Oltyánok unokái“ a romániai parasztélet ábrázolásával kezdődik. Talán még senki sem adott a keleteurópai mezei szegénység „zsúfoltságáról“ ennyire hiteles emberi rajzot. Egy román család három nemzedékének élettörténete bontakozik ki a regényben: a nagyapa, a szülők és a gátlás nélkül szaporodó gyermekek tömege tölti meg a nyomorult kunyhót, melynek apokaliptikus indulatait csak az óhitű, együgyű nagyapa bírja ideig-óráig megfékezni. Az apára hősi halál vár a világháború-ban, családja a bojár rabszíjára kerül, csak két fiú jut a városba a kapitalizmus szolgálatába. Mindaz, amit Nagy István az óromániai parasztéletről, az inasok sorsáról s a keleteurópai kapitalista üzemekről ír: mesteri. Egy feled-hetetlen jelenetben arra is rávilágít, hogy milyen mérhetet-len szakadék keletkezik a falun rekedt szegény parasztság s városba került, ipari munkássá vedlett fiai között: már alig értik egymás „nyelvét“. Nagy István hiteles és súlyos író mindaddig, amíg valódi élményeit adja, de midőn világ-

nézeti „tornyot“ épít művének zömök testére, színvonala egyszerre zuhanni kezd. Az ipari munkássá vedlett két Oltván-fiú sorsában a szélsőjobb- és a szélsőbal-oldal küzdelmét próbálja ábrázolni, ezt a részt azonban már nem élményeiből, hanem világnézetéből építi. A hiteles élmények humuszáról a kigondolt s elképzelt dolgok ingoványára téved. A regény első fele remekmű, a második rész eleje a remekmű méltó folytatása, a vége azonban inkább propaganda. Nagy István egyedül áll a maga területén, hivatása rendkívüli. Eddigi termése azt a reményt kelti bennünk, hogy megbirkózik a kísértővel s ráébred arra, hogy a legfőbb hűség: hűnek maradni eredeti élményeikhez. A propagandairódmalmat pedig bizvást átengedheti azoknak az íróknak, akiknél az eredeti élmények helyén méla űr tátog.

Babits-iskola

Szabó Lőrinc

(1900)

Szabó Lőrincnek, saját bevallása szerint is, Babits Mihály volt az első mestere, de hamar föllázadt a mester ellen, már első kötete, a „Föld, erdő, isten“ merő lázadás a mester világa, embereszménye és cellában viaskodó életérzése ellen. A tanítvány bizonyos értelemben mégis a mester folytatója: ugyancsak elsőrangú hivatásának tartja a nyugati irodalom kincsének hűséges és alázatos közvetítését. Szabó Lőrinc legkülönb műfordítóink közé tartozik s ezen a téren megbízhatóbb teljesítményt ad mesterénél. Babits ideges forrósága túlságosan magáévá olvasztotta a fordított anyagot, költői ereje leginkább fordításainak egyénítésében tündökölt. Élményekben vészesen szegény egyéniségének idegen élményanyagra volt szüksége, hogy ihlete teljes egészében feltörjön és megmámorosodjék; néhány fordítása jobb Babits-vers eredeti költeményeinél. Szabó Lőrinc fordításai hübb tolmácsok, öntudatosabb közvetítők. A költő tudja, hogy költői világa megáll a maga talpán, csírái gazdagon zsendülnek, élményei fogyhatatlan termést ígérnek, nincs tehát szüksége világirodalmi kottlóstyukra.

Az elinduló Szabó Lőrinc pogány lázadó. A gyermek örömeivel és fesztelenségével tájékozódik és hempereg a tágas, szabad és határtalan világban, melynek Babits cellakereszténysége iszonyodva fordított hátat. A fiatal költő vállalta a műhelymunka fegyelmét és aszkézisét, szinte gyerekfővel elsőrangú fordító munkát végzett, szilajon és szívósan művelte magát, de az aszkézist dús pogány életörömmel kárpótolta. Műhelymunkájának köszönheti, hogy azonnal tökéletes formában jelentkezett, a pogány életöröm pedig dús nedveket öntött formáinak kelyhébe. A „Föld, erdő, isten“ meglepően tökéletes, meglepően, de nem reménytelenül, a kised paradicsomi tökéletességét érezzük benne s lapról-lapra érezzük, hogy a kedvelt sarj fejlődik, növekedik, beláíhatatlanul gazdag utakra készül.

A „Föld, erdő, isten“ azt is elárulja, hogy a költő klasszikusnak született. Szabó Lőrinc klasszicizmusa nem megharcolt eredmény, nem fejlődési lépés, hanem eredeti vonás. Egyensúly és önmérséklet uralkodik nemcsak minden versében, hanem minden képében, nem háborog a határok, a keretek ellen, hanem megtölti őket forró étellel, érdemes élményekkel. Nem lázad, hanem a létezés tényeinek és törvényeinek nyílt értelmét, megfellebbezhetetlen valóságát hirdeti. Ha nem ír több könyvet, akkor sem maradhatna ki a magyar irodalom történetéből, pedig ez a klasszikus pogány hőskor csak egy réteg Szabó Lőrinc termésében: ösréteg, melyre a mélyből nemsokára új elem borult: a költő eredendő kereszténysége.

Szabó Lőrinc protestáns, az Ady utáni nemzedék leg-tisztább protestáns egyénisége. Az ifjú férfivé serdült s ráébredt gyönyörű pogány idilljének illúziójára. Az élet, a sors, a hatalom, a tőke és a társadalom mohó igényei rohantak feléje, kezükbe kaparintották, hámba fogták, teljesítmények vállalására készítették, problémák záporába állították. Az idill üde plántáit megcsípte a dér, a tájat szomorúvá mosta a zápor, az örömet elűzte a fogyhatatlan szenvedés. 1920 és 1939 között éltünk, az emberi építmények önfeledt pöffeszkedése és feltartóztatlan rothadása közepette. A halódó rend kegyetlenkedett, hogy saját gyógyíthatatlan sebeinek fájdalmaért elégtételt nyerjen. Az életberendezés külsőleg megmozdíthatatlannak látszott, holott a romlás szagát árasztotta bévülről s az emberi ösztönök idegesen remegtek a hullaszag érzetére. Kielégíthetetlen feszültségek

és reménytelen erőfeszítések kora volt ez az idő, melynek Szabó Lőrinc egyik legteljesebb magyar kifejezője: az ő szervezete viaskodott legelszántabban a kor mérgeivel, ő próbált mély emberi odaadással ellenmérgeket termelni.

Szabó Lőrinc költészetéből mindazonáltal hiányoznak az időszerű állásfoglalások, mélyebb dolgok izgatták: az élet szervezete, a szervezetet mozgató erők s az élet egyensúlyozásának szerepében kegyetlenül tetszelgő morál. A költőre csakhamar kiábrándító és emberségét rendítő élményeknek olyan jeges zápora hullott, hogy belső keménységről s forróságról kellett gondoskodnia: ezt a keménységet és fogyhatatlan forróságot találta meg a keresztény-protestáns élményben. Néhány percig lázongásra gondolt, megpróbálkozott a szabadverssel, a naiv érvelés zuhatagával, a tagoltan gyermeki könyörgés zokogásával és haragos toporzékolásával. Naiv etikai mámorában azt hitte, hogy javíthat a világon, megválthatja és újjászülheti; ám nem tartott sokáig ez a korszak: mélyéből felszivárgott a protestáns-keresztény örökség, és mindörökre eldöntötte költői magatartását.

Szabó Lőrinc protestantizmusa nem hitvallászerű, hanem magatartásában nyilatkozik meg. A tegnapi derűs pogány koitó erényei valamennyien jellegzetes keresztény erények: a gályarabok türését vállalja, a komorság keserű italát issza és zordon okoknak feszíti a homlokát, hogy az „eredmény“, életének a „föllélékezése“ makulátlan legyen. Tiszta s ártatlan sarjakat akar, mint a konok, komor, fekete föld a virágokat. Odatartja lelkét a viharak, isten haragjának, kegyetlenül szántó ujjainak. Nem sóhajt, nem panaszkodik, nem fohászkodik irgalomért, helytálló mozdulatának emberségében van vallása s dogmája és helytálló mozdulatának hősiességében éli át a legmagasabbrendű emberi misztériumot. Emberi s írói anyaga keménvfá, mely bírja az elemek viszontagságát, a sors kegyetlenségét, a végzet próbáit és eleven ágakat hajt engesztelésül. Megalázkodás nélküli alázat, töretlen türelem, komor emberi beismerés s oiykor, ritka szép pillanatokban zsoltórosan szálló önrznet él Szabó Lőrincben.

Szabó Lőrinc protestantizmusa „keleti“ verseiben lelhető meg a legtisztábban; költészete újabb bizonyság, hogy a magyar protestantizmusban mekkora keleti „visszaütés“ él még ma is. Szabó Lőrinc protestantizmusa mély keleti

életbölcseiséggel elegyedik: bölcséleti versei egészen eredeti alkatúak s merőben különböznek a nyugati irodalmak bölcselő költészetétől. A keleti vallásokból, tehát bölcseségekből a nyugatiakkal ellentétben nem megoldhatatlan problémák kínozókamrája született, hanem valódi bölcsesség. Feloldották a létezés köldökét és újra összekötözték, belenyugodtak a teremtett világba. A fausti lélek kielégíthetetlen vívódásaival és megoldhatatlan bonyodalmaival ellentétben egyszerűsíteni tudták az egyre bonyolultabb létezést, nem csalta meg őket a mérhetetlen változatosság, éppen azzal bizonyították emberi nagyságukat, hogy a látszólag felfoghatatlan bonyolultságot is őselveig vezették vissza. Szabó Lőrinc egyik legnagyobb versében Szun Vu Kung fellázad a mindenség ura ellen, de Buddha feltartóztatja, kétségbe vonja, hogy túl bír-e törni a tenyerén? Szun Vu Kung végigrohan a mindenségen:

„repült, repült, s a Végső Úr határán
egyszerre csak öt roppant oszlopot
látott, amely minden világok végén
vörösen az ég felé lobogott.“

Az egyikre ráírta nevét, a másikkal tövébe piszkított, majd visszatért Buddhához, aki így szólt:

„Azt hiszed, ki tudtál szökni kezemből?
Nézz ide, nézd középső ujjamat:
„Itt járt Szun Vu Kung ...“ — itt van, ezt te írtad,
s nézd piszkod, itt, a hüvelykem alatt!

És Szun Vu Kung, a Tökéletes Állat,
kitől a Legfőbb Trón is reszketett,
látta, hogy minden erőnél erősebb
a türelem s a jóság, s megijedt

és szökni próbált. De Buddha lefogta
s egy hegyet tett rá, kíméletesen:
— Most itt maradsz. Gondolkozz ezer évig,
s ha új szíved lesz, befogad a Menny“.

Ez a mítosz csak a protestáns magyar lélekben szület-
hetett meg. Az ázsiai vallás eddig is főlemelte líránkban
arcát, de inkább megkövült ösképekben. — Szabó Lőrinc
versében az öskép életre kel, a keleti egyensúly s bölcseség
keresztény „tevékenységgé“ lágyul. Szabó Lőrinc költészeté-
ből sem hiányzik a mítosz, de nem Babits klasszikus-mitikus
visszaérzéseit folytatja, hanem, mint Ady, Juhász, a fiatal
Nyíró, Tamási és Erdélyi: ő is a gyökerekhez tér, az ázsiai
antikhoz, melynek értelmét nagyszerűen egyensúlyozza
protestáns alkatával.

Szabó Lőrincben kitűnő realista lírikus is éi, mindaz,
ami más költőknél elbeszélő formában tör elő, nála tömény
lírai érzésként jelentkezik, így: gyermekkorának emlékei és
családi életének eseményei. Ezekről a területekről sok él-
ményt napfényre bocsátott, de még többet elfojtott. A „foj-
tás“ Babits hatása, a nagy idegbeteg félelmetes gátlásai
rendkívüli hatást tettek tanítványaira, elsősorban Illyés
Gyulára és kisebb mértékben ugyan, de Szabó Lőrincre is.
Szabadságharcra van még szüksége: őszintébbé, nyíltabbá s
merészebbé kell válnia. A mai ember szellemi és erkölcsi
válságait, életformájának vívódásait senki sem élte át és
ismerte meg annyira, mint Szabó Lőrinc. Babits azonban
azt a tévhitet terjesztette, hogy a gátlások rendszere: európai
magatartás, — Szabó Lőrinc hivatott arra, hogy ez a Babits-
gátat merészen és véglegesen átvágja.

Sok vonása máris Babits fölé emeli, többek között: koz-
mikus biztonsága, ősi otthonossággal jár-kél a világban,
nemcsak érzi, élvezi és szenved a kozmikus végzetet, hanem
cetelveket kovácsol belőle. Hangja s modora egyre inkább:
az érett férfié, akiben a létezés értelme kivirágzik. Nyoma
sincsen benne Babits rettegéseinek és ideg-katasztrófáinak,
inkább katonás egyéniség: nyugodt szemmel megy a napi
életharcba és rebbenés nélkül néz szembe a létezés minden
meglepetésével. Költészete erős s egészséges, kiábrándult és
megbékülő, illúziókat kergető s kemény hitet kovácsoló.

Alkata még tökéletesebb, mint a versei és nagyvona-
lúbb, mint a költészete. Babits hatása ugyanis többek között
megerősítette eredeti kézmíves hajlamait. A műhelyben
Szabó Lőrincből virtuóz lett s szenvedélyévé vált a műhely-
munka. Hibátlan verseket tud csinálni, a mesterségét talán
minden kortársánál jobban érti, de legjobb pillanataiban
meg is tud feledkezni a mesterségről, mely ilyenkor a költő

engedelmes eszközévé, néma s hű szolgájává válik. Mesterségbeli tudásának, igényességének és nagy fényerővel világító tudatosságának köszönheti, hogy rossz verset alig ír. De mives tudatosságának nem hiányzik a fonákja sem: néha hosszú időn keresztül a műhelyben feledkezik s megelégszik hibátlan versek tömegének a csinálásával. Ihlete olyan, mint a Karsztok patakja, ilyenkor bujdosva csörgedez tovább, de mindig napfényre jön. Egyik kötetének címe: „Harc az ünnepért“, talán helyénvalóbb lenne ez a cím: „Harc az ihletért“, a bujdosó patak diadalmas feltöréséért. Ám a patak eddig hőiesen megbirkózott a „mészkövel“: a Babitshoz fűződő írónemzedék tagjai közül Szabó Lőrinc költői világa a legtökéletesebb.

Illyés Gyula

(1902)

Illyés Gyula lírikusnak indult és kitűnő prózaíró lett belőle. Megállapításunk nem azt jelenti, hogy lírája végképen elakadt, Illyés titokzatos egyéniség, tanyai származása ellenére annyi gátlás meredezik benne, amennyi régi városlakó család túlfinomodott sarjának is elegendő lenne. Jellegzetes polgári lélek, hiába érez olthatatlan nosztalgiát a népi világ iránt, hiába menekül folytonosan szülőföldjére. Míg gátlásait el nem söpri egy szenvedélyes vihar, vagy föl nem olvasztja a szenvedés forrósága, várakoznunk kell. Sohasem tudjuk, hogy milyen gátak szakadnak még el Illyésben s milyen tiszta, szabad lírai hullámok csapnak föl. Utolsó versei azonban egyelőre érzelmi életnek véstes hervadásáról, a líra haláláról beszélnek.

Illyés a „Nehéz földdel“ köszöntött a magyar irodalomba. A honi forradalmak bukása után gyermekfövel került Párizsba és érett költőként tért haza; első kötete, a hazatérés lírája, mindmáig legnyugodtabb hangú verseskönyve. Illyés nem a népiségből szakadt ki, mint Erdélyi vagy Sinka, hanem úgy tért vissza hozzá, — a szakadás korábban történt nála, fiatalon Budapestre került, felsőkereskedelmi iskolát végzett s a fordulónál, midőn elszakadunk a serdülőkortól, már városi élmények grasszáltak és döntöttek benne; ezután pedig a párizsi évek következtek. „Hazatérése“ szertartásszerű volt, újra fölfedezte a honi tájat, a szülőföldet s a bukolikát. Első könyve merő-

ben bukolikus ízű; a fegyelmezett, de széleshullámzású latin bukolikának édes testvéröccse. Egyik versében el is árulja, hogy két érzés küzd benne: a társadalmi indulat s a paraszti életforma vigasztaló, ősi bukolikája. Ez a küzdelem végigkíséri egész eddigi írói útját, szintézisbe próbálja békíteni, egységbe akarja forrasztani a kettőt, eddig: sikertelenül. Ezért kell, mint ugyancsak versében vallja, folytonosan magyarázkodnia, bár magyarázkodásainak más oka is van: belső gátlásainak dandára. Néhány versét kivéve, sohasem meri, vagy bírja mondanivalóját teljesen kiönteni, Illyés költészetében nem találkozunk a gátlásokat legyűró líra boldog lélekzetvételeivel. inkább azt tapasztaljuk, hogy az író egyre jobban belebonyolódik érzéseibe és inkább körülírással dolgozik, mintsem lírai kinyilatkoztatással, már pedig a körülírásból rendszerint a körülírt dolgok lényege marad ki.

A „Nehéz föld“ költője két nehézséget cipel vállán: egyik bizonyos enyhe kenetesség, a másik furcsa lírai programszerűség; egyre-másra az cseng ki verseiből, hogy mit „akar“ megcsinálni. Intellektusa mozdul meg ottan, ahol egész emberi lényének és létének kellene megmozdulnia, ez a vonása teszi Babits rokonává és tanítványává s a Babits-iskola egyik legkitűnőbb tagjává. ígér, fogadkozik, tervel, ahelyett, hogy szép lírai szabadsággal, líránk autonóm göggyével ömlenek. Bűntudata mindjárt — s érthetően! — az elindulásnál igen fejlett, később pedig tovább duzzad és fekélyesedik. Mindenáron jóvá akar tenni valami jóvátehetetlent, ki akarja engesztelni a drága, együgyű szülőtáj megbántott isteneit. Imádkozik és áldozik. Gyönyörű zsoltárokat költ olykor. Verseiben kétségkívül rendkívüli költői tehetség jelentkezik, de kissé hiányzik az emberi hitel.

Második könyvének — „Sarjúrendek“ — előhangjában búcsúzik a bukolikától. Társadalomtudományos műveltsége s nagyvárosi körének hatása készítette erre. Illyés hazatérve Budapesten telepedett le s egy nagy biztosító intézetnek hivatalnoká lett, egyúttal közel került a szocialista mozgalomhoz, a marxi dogmatizmushoz, melyet többé-kevésbé azóta is zsinórmértéknek tekint. Nem merte bukolikus hajlamát követni, bár nem is lett hűtlen hozzá: a kötet egyik legszebb verse arról szól, hogy éppen a kiskert

szelíd vegetációjának ihletében ébred rá elhivatottságára. De:

*Jgy dalol egy költő, ki kétféle gond közt
Vergődik és csapkod s úgy száll, mint két szárny közt
A madár, a fényes jövendővel szemközt.*“

Rengeteg költői lehetőség nyüzsög második kötetében. Sorokban, versszakokban és lehetőségekben nagy költő reménye csillan fel, az „egészet“ azonban kissé reménytelenné szűkíti a belső tétovázás és a folytonos magyarázkodás. Nemsokára megírja a „Három öreget“, két nagyapjának s egy cseléd-nagybácsinak emlékművét; tulajdonképpen segítségkérés ez a gyönyörű vers, halottaknak, halálban megszépült parasztösöknek támogató karjáért fohászkodik. Hiányzik Illyésből a lírai hívőség, a büntudat s az elszakadás érzése lassanként szomjas hiányérvessé alakul benne, folyton vissza-visszarohan szülőföldjére, „veri“ a temető kapuját, — ez a látszólag kételkedő és fölényesen hitetlen költő tulajdonképpen csodára vágyik: a holtakkal való egyességért könyörög, ettől várja megváltását, belső egységét és békéjét.

A „Három öreg“ után az „Ifjúság“ jött, a magyar irodalom egyik legnagyobb elbeszélő költeménye, bátran Petőfi „Tündéralma“ mellé helyezhetjük. Ebben a költeményben ömlik ki Illyésből a költő és az ember a legszabadabban, a legtökéletesebben. Még üde és természetesen hősi hang uralkodik versében, a költőt ellepi a régi nagy szorongás érzése, a hajdani balladai pillanat mánora, midőn egyik oldalról az élet, a másiktól a halál pillantott reá és sorsa eldőlt. Nagy „bűnéről“ szól ez a vers, a vérmes ábrándról, a városokban fogant Utópiáról, mely a nehéz-szép paraszti bukolikától elszakította. A bukolikát egy kis parasztlány testesíti meg, Illyés költészetének egyetlen élő nőalakja; a többi nő csak mint „vonatkozás“ került be költészetébe. Soha többé nem írt ilyen hiteles zengéssel, ennyire teljes hangon.

Következő kötetében „Szálló egek alatt“ van egy vers („Újoncok“), mely nagyszerűen példázza, hogy tárgyilagos ábrázolásra született, nem tiszta lírikus, inkább higgadt epikus, komor s elfojtott lírai hajlamokkal. Ebben a versben minden sikerül, nemcsak a „kép“, hanem a zene is tökéletes;

még egy ilyen tökéletes verset írt később, a „Magyarokat“. Illyés mindig nagy költő, ha tárgyias képbe sűríti líráját, ha nem önmagából indul el, hanem belehelyezkedik, „belemúlik“ egy nagyvonalú képbe, a közösség egy-egy lényeges mozdulatának megörökítésébe. Epikusnak született, mégis inkább lírai területen barangol, mert izgatják, kínozzák belső gátlásai, „titkai“, szabadulni szeretne tőlük, ki szeretné vetíteni őket, de ez csak áradás útján lenne lehetséges, az áradást pedig tiltja, mint ő vallja, szemérme, de inkább: még le nem vetkőzött alakoskodása és félelmei is. Bátor költő, de nem a legnagyobb dologban, nem a fenntartás nélküli vallomásban bátor. Ezért annyira bizonytalanok költészetének körvonalai, ezért fullad bele egyre jobban a magyarázkodásba.

A „Rend a romokban“ újabb veszedelemről tudósít: töredékekre szakad Illyés lírája; lélekzete gyakran elakad, görcsöt kap a vers. „Meváltás“ után kapkod, szünet nélkül gyakorolja a szülőföldhöz és legnagyobb élményéhez, az otthon maradt családhoz való visszatérést, tehát a „szertartást“ s ez a törekvése nemcsak megható, hanem nagyszabású költői teljesítmény is, de hiába: nem nyer föloldozást s nem találja meg a tiszta feloldódást sem.

Legválságosabb verseskönyve a „Külön világban“. Első házasságának bomlását rejti itten bizonytalan költemények tömegébe, melyek alig szólnak érzéseinek viharáról, szenvedéseiről, hanem megint csak magyarázkodnak s a hév annyira elragadja, hogy egyéni ügyének körítésül bőséges világmagyarázattal is szolgál. Válságának egyéb jelei is vannak: Illyés versei egyre prózaiabbak lesznek. Nem bír két területen termelni, prózájának szép kibontakozása egyre inkább versei rovására történik. Legújabb versei már bántón csikorognak, prózai ütemben cammognak és kopognak. Pedig nehéz lemondanunk Illyésről a költőről, még inkább a költészetében csillogó gazdag reménységről és lehetőségekről. Nem is mondhatunk verseiről végső ítéletet; Illyés a meglepetések embere.

Első és legtökéletesebb prózai műve, a „Puszták népe“, a faluvizsgáló láznak klasszikus formába békülése. Biztoskezü rajz, dús kép, fegyelmezett és mégis szabad kanyargású. élelletel telített stílusművészet. A „Puszták népe“ szintjét Illyés azóta sem tudta megközelíteni. Népszemlélete nem fejlődött, hanem inkább válságba jutott, érezte ezt

Illyés és menekvésül a regény felé tapogatózott „Kora tavasz“ című művében. A két kötetes „Kora tavasz“ éppen olyan válságról tudósít, mint lírai termésében a „Külön világban“. A „Kora tavasz“ arról szól, hogy miként hatottak az 191819-es forradalmak a falura, a pusztára és a kisvárosra. Illyés ebben az időben már nem tartózkodott otthon, nagyvárosban élt, a falura s a pusztára vonatkozó személyes emlékei szakadozottak és gyérek, a réseket spekulációval tölti be. Mai tudatát vetíti az egykorú eseményekbe, ahelyett, hogy visszateremtené őket s ezt az eljárást „regényírásnak“ véli. Módszerére végtelenül jellemző egy apró mozzanat. El akarja hitetni, hogy mint tizennégytizerősztendő gyerek gimnazista is volt, de azért folyton otthon tartózkodott a faluban és a felnőtteket helyettesítette, dolgukat végezte, így: „meggyorsított léptekkel siettem a pajta mögé — írja — vállamon egy sáros kocsikeréssel“. De ki hurcol a vállán sáros kocsikereket? Nem hogy tizennégyestendő gyerek, de felnőtt férfi sem vállalkozik ilyen föladatra, nemcsak azért, mert fölötte súlyos, hanem tudvalevőleg a nehéz kocsikereket görgetni lehet és szokás, nem pedig vállra emelve cipelni, mint a gabonászsákot. Ez az apróság végtelenül jellemző az egész regényfeleségre; Illyés mindvégig vállán cipeli a kocsikereket, holott görgethetné ...

Nagyvárosi élményeit a kisvárosba s a pusztára helyezi, mindenáron hitelesíteni akarja vidéki jellegét, holott serdülőkorában már a nagyváros emlőin csüngött. Nem a valóságot és az igazságot írja, hogy a pusztáról Budapestre szakadt fiú miként fogadja be a nagyvárosi intellektuális réteg elméleti szocializmusát s miként kerül a véle egy iskolába járó polgári társak hatása alá, mint vívódik és milyen nosztalgiák húzzák hazafelé. Ha erről a folyamatról számol be, aligha ír regényt, de mindenesetre lényeges önvallomást. Illyés azonban abba a tévhitbe esett, hogy a regény a valóság átfestésére és az igazság okos megkerülésére jogosít. A nagyvárosba szakadt fiú élményeit ruháknak tekintette, beléjük bujtatta a vidéki gimnázium fiait és a puszták népét, természetesen igen fucsán fest ez a maszkara, írói és emberi hitele alig van. Nem ismerjük meg belőle a forradalmi falut, de a várost sem; Illyés a maga bújócskázó módszerével elérte, hogy a valóság és az igazság lényege mindenképen kimaradt művéből.

Más szempontból is válság előhírnöke a „Kora tavasz“: Tamási Áron s Giono hatásától illatos; jellemző, hogy Illyés Gyula érett fővel, jelentős irodalmi múlt után került a népiség két nagy költőjének hatása alá. A „Kora tavaszban“ főként a Tamási-nyomok sűrűk, Illyés maga is sótalannak érzi különben kitűnő prózai stílusát és Tamási humorához folyamodik segítségért. Tamásitól kölcsönzi a mitológiai távlatot is és tőle tanulja a megfigyelő készség mozgékonyágát, szökkellését, röpködését. Illyés prózája cammogó léptű, kissé súlyos, sőt súlyosdi, olykor fás és szálkás volt eddig, de mindenesetre eredeti és rokonszenves. De Gionóban és Tamásiban megízlelte a költői próza bujaságát s ettől kezdve cammogó lépteit illegetni próbálja. Még a garabonciáskodást is megkísérli ebben a regényben, mely, hiába tagadja, mégiscsak önéletrajz-féle.

Giono hatása „Csizma az asztalon“ c. prózai könyvében jelentkezik rendkívül erővel. Giono két kiáltványt írt annakidején a parasztsághoz abban a hitben és azzal a hitvallással, hogy a parasztság a legmagasabbrendű emberi életforma, tehát hozzá kell formálni, törvényei szerint kell újjáépíteni az emberi életet. Illyés is régóta így érzi, de érzéseit mindenáron össze akarja békíteni a marxi tannal, mely ugyancsak nyersanyagnak és idejét múltá életformának tekinti a parasztságot. Giono nyíltan és fenntartás nélkül szembe fordul az utóbbival. Illyés azonban a „kecske és káposzta“ elvéhez folyamodott: bukolikus hajlamait is érvényesíteni akarta és a Nagy Utópia dogmatikusainál is elismerést kívánt szerezni.

Igen érdekes, hogy alig hagyta el „Kora tavasz“ c. regénykísérlete a sajtót, máris maga az író tagadta meg. Néhány hónap múlva megjelent „mint a darvak“, mely legsúlyosabb kritika a „Kora tavasz“ felett, beismeri, hogy a kétkötetes regényben alakoskodott. A „Kora tavaszban“ a regényhős és családja gyakorlatilag is kiveszik részüket az októberi forradalomból, segédkeznek egy vidéki város kereskedéseinek kifosztásában. Illyés a regény végén ugyan kijelenti, hogy nem önmagáról és családjáról van szó, de a regény önéletrajzíze leplezhetetlen; az író hiába cáfol, a mű mást mond. A „Kora tavasszal“ szemben a „mint a darvakban“ csaknem szentté avatja családját és vádat emel az új népiség ellen, mely megfertőzte őt és arra készítette, hogy „szent családját“ bűnökkel és naturalista ízű

nyers vonásokkal ruházza fel. A hősök a „Kora tavaszban“ részeg szekereken robognak a város felé, elégtételt venni és helyrebillenteni a társadalom egyensúlyát, a „mint a darvakban“ azonban szelíden rúgnak egyet a vén földön, magasba emelkednek, igazi hazájukba, az éterbe s húznak egy távoli, tiszta cél felé, melynek mibenlétéről megintcsak okosan és óvatosan hallgat Illyés Gyula. A „mint a darvak“ különben Illyésnek legnagyobb önleplezése. Az előszóban „kalandnak“ nevezi művét. Márai egyik legkedvesebb fogalmát veszi igénybe, polgári-urbánus nosztalgiáinak áldoz. Illyésben ugyanis legalább annyi polgári-urbánus nosztalgia él, amennyi pusztai-falusi vonatkozás, családja is a polgárosodó parasztság sorába tartozik. A „Kora tavaszban“ például a nagyapa, aki különben gazdasági cseléd volt, falusi kastélyt vásárol és be is költözik. A „darvak“ merész útja tehát, mint a példa mutatja, a polgárosodás volt; az író az éteri szárnyalással olykor fölötte egyszerű tényeket takargat. Olyan tényeket, melyek miatt fölösleges szégyenkeznie, a költő azonban sok más minden mellett töről metszett népfí akar maradni; szándéka és egyénisége túlságosan összetett és bonyolult, semhogy hiteles belső egyensúllyal rendelkező művek születhetnének belőle.

A „mint a darvak“ azért is nevezetes mű, mert az író, hogy saját belső töredezettségéről elterelje a figyelmet, igaztalanul megtámadja irodalmunk népszemléletét. Azt állítja, hogy irodalmunkban a szélső-naturalista ábrázolási mód lett divatos s a parasztokat „abszintos butykossal és orrukon a vérbaj pattanásaival“ ábrázolja. A bensőséges ábrázolási módot hiányolja s még Móricz Zsigmondot is megvádolja: „Mit tehettem én kezdő, ahol a legnagyobb Móricz Zsigmond is csak hatvanadik életéve és hetvenedik kötete felé mert lazítani a szabályon egy olyan paraszt ábrázolásával — a feledhetetlen Joó Györgyével —, akiben érző emberi szív dobog? „Nos: Móricz első novellájában, a „Hét krajcárban“ már ez az Illyés által hiányolt érző emberi szív dobog, nemkülönben a „Pillangóban“, a „Pacsirtaszóban“ s annyi és annyi írásában. A magyar irodalom sem érdemli meg azt, hogy egyoldalú, éjsötét-naturalista népszemlélettel vádoljuk, mert többek között Justh Zsigmond, Tömörkény és Tamási Áron népszemlélete Illyés

előtt és Illyéssel egyidőben ugyancsak eleget tett a bensőséges ábrázolásnak. Illyés azonban vádol, mert alibit keres saját népszemlélete sötét oldalainak. Ez az állandó alibi-keresés, mely nagyszerűen fejlett helyezkedési készségével függ össze, lidércnyomásként nehezedik költészetére. Nem képes időtlen gondolkodásra, mindig az forog a fejében, hogy a mű milyen pillanatnyi hatást gyakorol és milyen következményekkel jár elhelyezkedésére. Haragosan megveti a politikát — ez a harag igen gyanús, tulajdonképen önmagára, saját eredendő vonására haragszik! — holott magatartása jellegzetes politikai magatartás: a következményekkel való állandó számvetés.

A „mint a darvak“ arról is beszámol, hogy a költőre mély hatást tett a katolicizmus: gyermekkorában aszkétikus akaratgyakorlatokat végzett, melyeket tősgyökeres népi jelleggel ruház fel, holott valójában a katolikus tanak a pogány pásztorok unokájára gyakorolt megrázó hatását jelezték. Néhány versében is megemlékezik a katolicizmussal folytatott vívódásáról, de szégyenkezve és fölényes, „felvilágosodott“ hangon, tehát ismét leplez valamit, ami tovább él benne s olykor szemrehányóan fölűti a fejét. Valószínűleg a katolikus gyónás szertartása izgatja titokban Illyést, a lelki felszabadulásnak egyetemes formája: gyónni szeretne költői értelemben, érzi, hogy egy nagy életgyónás még fölszabadítaná, de nem meri véghezvinni, inkább „csavarog“ és „bujdosik“.

A „mint a darvakban“ Illyés pálcát tör nem a szegénység, hanem a szegények erkölcsi tisztasága és emberi magasrendűsége mellett. Tulajdonképen a „gionioizmus“, a paraszti világkép, az őstermelő életforma igaza mellé áll, de ezt sem meri nyíltan és őszintén bejelenteni. Alapvető tévedés él Illyés Gyulában: azt hiszi, hogy a bölcs ravaszkodás, a félig-kimondás, a körülírás, a sejtetés s az óvatos megfogalmazás: a legmagasabbrendű irodalom. Az igazságot úgy csempészgeti be műveibe, akár a „mint a darvak“ -ba Giono tanítását.

Könnyelműség volna végső ítéletet mondani Illyés Gyuláról, mert költészete ma még irodalmi válságok megtestesítője és hordozója. Mindenképen Babits-tanítvány: mesterének eklekticizmusa kerítette hatása alá és el is „mélyült“ benne, emberi természetévé vált. Széteső szellemi

életünket és a széteső európai világot s világképet egyeztetni próbálja, illesztgeti, holott csak a legmagasabbrendű „bűbájossággal“, tehát a legodaadóbb s legönkéntelenebb költői ihlettel, Adyék lázával volna lehetséges éppé forrasztani, megmenteni. Illyés önmagát tette a mérleg nyelvéné s egyensúlyozni próbál, egyeztet, ám a mérleg sehogysem akar megnyugodni. Ezenkívül korunk nagy formai válsága küszködik és forrong Illyés Gyulában. Illyésnek Babits a mestere s Babits mindenképen a magyar líra nagy-szerű vonalának süllyedése, Babits lírájából egyre jobban eltűnt nemcsak az érzelem, hanem az érzés is, a megérzés és a meglátás. Babits mindenesetre nagy dekadens: az intellektuális játékok és vergődések költője s öncélú formaművész; Illyés friss vért hozott a babitsos versbe, ahelyett, hogy formát teremtett volna, de ő sem kerülte el a törvényt: a líra nem tűr egyoldalú, méltatlan bánásmódot, inkább elmenekül; így jutott Illyés is az intellektuális lírai zakatolás zsákutcájába.

Prózája is lényegében formai vergődés, de mástermészetű: a „Puszták népe“ után írt költői életrajzot („Petőfi“), igen figyelemreméltó hungarológiai vallomásokat adott („Magyarok“), kerülgette a regényt. Érezte, hogy a kelet-európai regény válságba jutott s meg kell termékenyülnie előbb, ha ismét magasra akar nőni. A megtermékenyülés útja az a hatalmas dokumentum-irodalom, mely az utóbbi időben áradt, ide tartoznak a faluvizsgáló művek, a tömérdek vallomás és önéletrajz, melyek valamennyien a magyár regény újjászületését készítik elő. Illyés is igen fontos és derekas részt vállalt ebben a folyamatban, de hirtelenül és idő előtt fölébe akart kerekedni, megpróbálkozott a regénnyel, a „Kora tavasszal“ s elvetélte az „ígért kisdedet“.

Teljesítménye így is a kor legjobbjai közé emeli; társadalmi lírája olykor hősi és jelentékeny. A lehetőségek és a meglepetések embere Illyés Gyula, tehát megállapításainkat nem zárjuk le, nem foglaljuk végső formába. Legnagyobb vergődőink közé tartozik, feltétlenül tiszteletet érdemel véres verítékezése. Az „igazán tusakodó“ Illyés Gyula felszabadulását várjuk.

Cs. Szabó László
(1905)

Cs. Szabó László a mai negyvenéves nemzedék lovagja. Ez a megállapítás nemcsak magatartásának és írói erkölcsének nemességére vonatkozik, hanem szerepére is: bizonyos mértékben Don Quijote-szerű jelenség, egy tűnő világ félig-meddig már rozsdáette páncélját öltötte magára, írásai néha szinte múzeumi jellegűvé válnak, küzdelmei pedig fantomokkal és fantomokért folynak. Mindez nem csökkenti jelentőségét: Cs. Szabó László mai irodalmi életünknek lényeges alkati eleme, görcsösen őriz s megtart valamit és ennek a mozdulatának erkölcsé s ereje minden bizonnyal beleolvad a készülő új „vallásba“: szintézisbe.

Cs. Szabó László Babits Mihály fenntartás nélküli Nyugat-hitét tette magáévá. De nem lírikus, nem tudta a tömörked befogadott élményt sűrű itallá szüretelni, inkább magára aggatta őket s merészen-büszkén kiállott, hogy íme bírja. Csaknem minden írása útirajz s Szabó egészen eredeti úti író: egész könyvtár utazik vele. Nem a kaland vonzotta útjaira, mint Márait, hanem elsősorban olvasmányainak eredeti háttérét kereste s meg is találta. Pattanásig feszült könyvélményei utazásai alkalmával húsvétot ünnepeltek: az egymásra aggatottságból kitörhettek, horizontot nyertek, elhelyezkedhettek. Nem annyira az irodalom szülőföldjét, mint inkább visszhangját kereste Cs. Szabó a tájakban, megteremtette a tiszta intellektuális tájleírást. Az életből nem sokat látott, nem is érdekelte az élet pazar változatossága, csak azoknak az elemeknek szentelt figyelmet, melyek elvont eszményt szolgálnak. Az elvont eszmény szolgálata avatja Őt Babits Mihály hívójévé és követőjévé s állítja szembe az érzéki magyar világgal. Hűségére és erkölcsére jellemző, hogy még ma is ennek az elvont eszménynek kezét szorongatja, holott az élet egyre kétségesebbé teszi bálványának emberi szerepét és jelentőségét.

Gondolkodásmódjában van valami eredendő németesség, így az elvont eszményhez fűződő görcsös hűsége a legjobb németekre emlékeztet. Talán ezt az örökségét „bűnhödi“, midőn konok következetességgel és minduntalan a latin-humanista eszménnel tesz hitet. Ám ez az eszmény is elvonttá forr Szabóban, amint a víz bizonyos hőfokon túl párává változik. Cs. Szabó László nem a klasszikus

televényhez való hűséget prédikálja, ebben a televényben ott van a „mocsár“ is, mert Hellász is eredetileg „mocsár“ volt, hanem a latinságból „vont“ eszmények mellé áll hősiezen, holott az eszmények „elvonása“ mindig egy kultúra fáradását, virulásának torpanását jelenti. Cs. Szabó azonban beburkolózik a latin eszménybe, mint a páncélba s minden mozdulatán ennek a páncélnak szorítása érzik: szemléletének távlatát szent elfogultság korlátozza. Most midőn a kontinentális zártágnak befellegzett, Cs. Szabó nemes bátorsággal és egyoldalúsággal az európai latinos-humanista szellemben zárkózik. Egyik legszebb tanulmányában azt fejtegeti, hogy a latinság Európa után csaknem meghódította Ázsiát is, de a szándék megbénult s újra rohamozni kezdett a barbárság. Nem akar tudni arról, hogy az európai antik gyökerei Keletre nyúlnak, tehát Keleten az európainál mélyebb „antik“ réteg él s hat ma is. Cs. Szabónak ez a valóban szent elfogultsága ma éppen olyan szükségszerű, mint szélesebb és átfogóbb emberi tájékozódásunk: Cs. Szabó görcsös mozdulata véd, hogy ki ne forduljunk egyik „dimenziókból“.

A magyar szellemben az európai rokonságot keresi és talán mindenkinél jobban meg is találja, ebben a tekintetben minden kortársánál és elődjénél megbízhatóbb útmutató marad idők és nemzedékek számára. De annál bizalmatlanabb mindazzal szemben, ami e rokonság körein kívül és túl foglal helyet. A latinságból is csak a racionalista-humanista eszményt szívta magába s ezen keresztül nézi a magyar szellemet, — a szempont ellen nem lehet kifogásunk, kitűnő és derék rés az élet felé, de természetesen az életnek csak egy szektorára nyújt kilátást, — ami a szektoron kívül fekszik, mindarra eleve bizalmatlansággal tekint Cs. Szabó László, így: nem hajlandó észrevenni Ady mítoszát, az utána következőkét pedig élesen elítéli, holott ez a mítosz nagyon mély „antik“ réteget vet fel. Cs. Szabó azonban nem a Krisztusok barátja, hanem a Szent Pálóké, akik „elvonnak“, rendszereznek.

Cs. Szabó László szerepet is véd: a poteár szerepét, bár ezt nem mondja ki olyan nyíltan, mint Márai. Midőn a tiszta művészeszmény mellett tör lándzsát, tulajdonképen a polgári írói magatartását és életformáját védi. Sohasem rójja fel a polgári alkatú írónak, hogy például szocialista kijelentései ellenére biztosítóvállalat vagy nagybank tisztviselője,

de kárhoztatja a népi író, mert népének tanítója merészel lenni. Az új életformával szemben bizalmatlan, az írói szerep méreteinek és irányának változásai idegesítik, az európai súlypont áttolódása, Kelet-Európa jelentőségének kétségbevonhatatlan növekedése izgatja. A véres, lucskos, többnyire ijesztő ábrázatú történelmi események mélyén nem hajlandó észrevenni a tektonikus mozgást, melynek visszafejthetetlen ereje mindent átalakít, többek között: egyetemesebbé és közösségibbé edzi az emberiség formanyelvét is. A korszakok kínban, vérben és lucskokban születnek, ettől a születéstől rettegett annyira Babits Mihály s Babits rettegetését legteljesebben Cs. Szabó László örökölte, bár férfiasabban és egészségesebben fejezi ki.

Cs. Szabó László magyarság-élménye sokkal gazdagabb Babits Mihályénál: a köznemesi-litterátori hagyaték még nagyon virul benne. A magyar pátosz forrása teljes erővel felszökött Szabóból, de azonnal át is alakul: merő intellektuális pátoszá. A magyar pátosz nedve gazdag és sűrű volt, roppant életérzés lávája tört fel benne, Cs. Szabó a lávából csak az intellektuális elemeket, az „észszerű“ anyagot választotta ki. Kölcsey pátosza is intellektuális természetű volt, de forradalmi: hasított, mint a villám, a Kozmosz méltó rokona volt, Cs. Szabóé inkább rendez és rekonstruál, mint a múzeumi tudós. Kitűnő és fontos munkát végez, de szűk körre ítéli magát, olykor kéznélfekvő következtetésekig sem merészkedik, így: a nemesi költők „nemzethaláltól“ való rettegetésében nem veszi észre az osztály végzetét: a nemesség sajátos halálélményét, melyet a legjobbak is azonosítottak a „nemzethalállal“ s csupán Ady bírta legyűrni. De nem veszi észre Cs. Szabó a magyar szellem ősfarmáinak, így a balladának szerepét sem, — szemléletének hiányai nem közönségesek, de az eredményei sem.

Cs. Szabó László jóidég mint tanulmányíró élt a köz-tudatban. Első novelláskönyve, az „Apai örökség“ még sznob-jellegű, csupa idézet, novellába ékelte tanulmány-elem. Könyvéleményeinek halmaza elborítja az elbeszélések vékony testét; olvasmányai és úti emlékei uralkodnak lapról-lapra. Elbeszélő ereje „A kígyó“ című kötetében izmosodott meg; az első novella, a „A kígyó“, már tökéletes formátumú beszély. Az író elmerészkedett az életábrázolásig és bizonyára maga is csodálkozva tapasztalta, hogy mennyire megállja a helyét. Stílusa megmámorosodik az élettől s meg-

telik természetes forrósággal; szavai testté gömbölyödnek. Még biztatóbb írása „Az idegen“: nagyszerűen megragadja benne a protestáns ős-alkatot. Ledobja magáról a merev páncélt, kitör könyvélményeinek zsúfolt tárházából, időtlenné formálja a mesét s felszabadult írói ereje protestáns „keményfából“ csakugyan emberi Ősképet farag; a protestáns „ősképbbe“ pedig finoman és szemérmesen a magyar végzetet is belementi. Az író, aki ebben a novellában jelentkezik, képes az eddiginél különb teljesítményre is. Cs. Szabó Lászlót többféle páncél fedi, egy belső kéreg is: merevvé vált szellemi magatartás. Tanulmánykötetei egyelőre súlyosabbak és jeletösebbek, mint novellái, de novellái ígérete-sebbek: hírt hoznak, hogy a kéreg alatt elsőrangú élményanyag várakozik. Egyik fiatal elbeszélésében az „apai örökséggel“ viaskodik, holott ennek az örökségnek mélyén eredeti emberi élmények lappanganak. Inkább a másik örökséggel kell megküzdenie: páncéllá dermedő szellemi élményeinek kell felolvadniuk, tisztítótüzből jajgatniuk s új alakzattá kínlódnuk. Cs. Szabó László lassan fejlődő, sokat vívódó, óvatosan lépkedő író. Politikai ösztöne, bármennyire is takargatja, elsőrangú, — aggodalmasan és megfontoltan óvakodik a magyar-kuruc mámortól, holott a felszabadító mámorra elemi szüksége van. Nem bújhat el a sors elől, mint Ady idézte Károli Gáspár bibliájából: „örülj és vigadozz Edomnak leánya, ki lakozol Hucznak földében, mert még terajtd is általmegyén a pohár, megrészegülsz és okádol“.

Az erdélyiek

Nyirő József

(1889)

Nyirő az új erdélyi irodalom elindítói közé tartozik. A „Jézusfaragó ember“ a Kolozsvárott meghúzódozó budapesti emigránsoknak „Nyugatot“ folytató jelentéktelen kísérelteivel szemben dacos kezdet volt. Írója nemrégiben lépett ki a katolikus egyházi rendből s forradalmi konokságot hordozott, oda merészelt térni, ahol a magyar folklór nagyjai, a Kálmány Lajosok abbahagyták. A „Jézusfaragó em-

berben“ a magyar folklóre legjobb sejtelmei szabadulnak fel, keresnek epikai formát, teljes megmutatkozást. Ennek a könyvnek a költői prózája a néplélek, rejtett, tiltott s lenézett mélységeit, elhagyatott zugait vallja szülőföldjének, nem lett tehát, nem is lehetett belőle irodalmi szenzáció, de annál döntőbb hatást gyakorolt a jobbakra. Erre az útra térni akkoriban egyetlen író sem merészelt: Nyirő a néplélek erein keresztül visszafelé utazott: az eredet, az öskultúra, Ázsia, a fajta elindító élményei felé. Hősi vállalkozásba kezdett s úgy cselekedte, mintha új kultúra alapítását róttá volna reá a sors, gögös kezdeményező volt, nem pedig körültekintő, okos szórakoztató. A „Jézusfaragó ember“ szellemi forradalma azonban nem Nyirőben teljesedett. Később megdöbbenő fordulat történt: a forradalom apja egerutat vett és beállott szórakoztató regényírónak.

A „Jézusfaragó ember“ nyers, darabos, iromba könyv. Torzónak maradt népről szól, vad fáról, melyben még a természet félelmetesen szüzi erői és szándékai keringenek. Nyirő ebben a könyvében még realista, a valóság tömbjeivel dolgozik, ám nem farag belőlük önkényesen figurákat, inkább megkeményedett kérgük alól kiszabadítja jellegzetes vonásaikat. A könyv első írása, a „Hull immár a fenyőtoboz“ a legnagyobb magyar novellák sorába való: a kozmikus rettenetesség világa elesett havasi nyomorultakkal, akikben csak a legnagyobb megrázkódtatás lobbantja lángra a pislákoló ember-mécsest. Nyirő realizmusa súlyosabb, mint bárkié a magyar irodalomban, mégis költői: az átélés forrásának nehéz lobogó illatú pátosza csap fel belőle. Stílusa is eredeti: természetes élmények kemény húsából pattannak ki a szavak, a „jelek“. A „Hull immár a fenyőtoboz“ nagy író sejtet, olvasása közben még ma is megborzongunk, hogy mennyi minden veszett el Nyirő Józsefben.

A kötet második novellája, „A vérlátó legény“ a folklóré tövénél fakadt, az író a pogány-hún természet-himnuszt próbálja kibontani. Ebben az írásában már fölremlik a veszedelem: papos kenetesség és bőbeszédűség önti el, — túlbeszéli, túldíszíti élményét. Nyirő nemközönséges tehetségéből teljesen hiányzik az önkritika, ezért későbbi sikerei hibáit növelték elsősorban, elbizakodott lett és a könnyebbik utat választotta. A „Jézusfaragó ember“ erényei és hibái még hősi harcot folytatnak, későbbi hullásának vése azonban már csírázik.

A folklóre-anyag „Vízbetemetkezés“ című novellájában lángol fel legtisztábban. A vízbetemetkező legény: „nagyszerű körbolygásában a vizeken tér haza Ázsiába, mert emberi súlyát más föld le nem köti“. A „vén turáni metafizika“ kinyilatkoztatása ez az írás: „A tenger halottnak követ kötnek a nyakába. Minket a szívünk húz alá. A víz az átszellemülésnek eleme, megkönnyít, a forró agyat lehűti, megtisztítja az utolsó kényszerű könnytől és csak a halak nem tudnak jajgatni az állatvilágban ... A legtitkosabb csermely is hoz a maga földjéből egy fővenyszemet és megindul a soha meg nem szűnő, utánozhatatlan szertartás, mikor egy teljes földrész temet“. Nyirő megtalálja a faj legmélyebb emberi értelmét: eredeti szövetségét a világgal, a sorssal és a végzettel, — a folklóre ennek a szövetségnek a tudománya, tehát a vallás legősibb és legegyetemesebb formáját: az eredet mágiát kutatja. Nyirő ezt a mágiát le tudta fordítani a XX. század nyelvére, tehát tulajdonképpen „vallásalapítónak“ indult. A papság csak látszólag volt kényszer neki, valójában végzete volt s midőn egyik formájából, a katolikus papi öltönyből kivetkezett, akkor következeit eredeti papi rendeltetésének az ideje. Nyirő el is indult a rendeltetés útján és el is akadt. Ami ezután következett, mindaz csak a kudarc leplezése, tobzódás a külsőségekben, hogy a belső vádat elhallgattassa s kínzó hiányérzésének száját betömje. Tömte és tömi is szakadatlanul...

Szinte mondanunk sem kell, hogy a fiatal Nyirőnek természetes öröksége volt a ballada: a balladai anyag, a „balladai“ tömb. A „Három muzsikaszó“ csakugyan félelmetesen szép balladai tömb, de Nyirő csakhamar a ballada útjáról is letért. Szikár, égőszemű pap, balladai hős indult útnak és módos, túlokos polgár ballagott a célba.

A „Jézusfaragó ember“ nyomába csupán a „Kopjafák“ lép, az is csak hellyel-közzel. Idegen anyag zavar ebben a könyvben: az édeskéstség. Hiába választ komor, balladai színezetű tárgyakat, sötét világot, az élmény hitele egyre vékonypénzűbb lesz. A folklóre elhalványodik, a komor realizmusból a hálásabb hatásra számító elemek bonlakoznak ki, az író túllicitálja a prédikálás buzgalma, a szózuhatagok elmossák a szavak természetes hamvát. A balladából is már csak a leghatásosabb elemek ugranak előtérbe, a teremtő művészt lassan, de biztosan felváltja a kispolgári következetességgel számító rendező. Nagyvonalú írás ebben

a kötélben is akad, például, midőn a székely hazaviszi halott feleségét, nincsen pénze a halott szállítására s úgy viszi a vonaton, mintha élne. A régi Nyirőnek azonban már csak roncsai úszkálnak ebben a kötetben. Az egyik út véglegesen bezáródott előtte.

Másik útja a regény volt. Megpróbálkozott a történelmi regénnyel, nagyvonalú és hálás tárgyba fogott, Wesselényi életének ábrázolásába, a kísérlet — a „Sibói bölény“ — azonban szomorúan csődöt mondott. Papos, kenetes, legjobb lapjain elragadtatott, többnyire azonban már erőltetett lírizmusával vonta be a kezdetlegesen felfogott és ábrázolt történetet. Műveltsége és természetes hajlama egyként hiányzott a történelem újjáélesztéséhez, anyaga olykor lelkesítette, de nem tudott lelket lehelni bele. Másik regénykísérlete, az „Isten igájában“ eredményesebb erőfeszítés, önéletrajzszerű regény, a szemináriumba való bevonulással kezdődik és házasságával fejeződik be. A mű elárulja, hogy a papság volt Nyirő legnagyobb élménye. Eleinte a „sámánizmust“ próbálta folytatni, majd „eretnek tanhoz“ tért: „a székely nép egyházak feletti kereszténységéhez“, a dogmákon túl: húsban és lélekben, vérben és szellemben megvalósuló Krisztushoz. A regény tulajdonképpen küzdelem és erőfeszítés, hogy ezt az eddig csak átélt, de ki nem mondott és kőtáblákra nem vésett vallást kifejezze, vagy legalább megközelítse. Szándéka a nép mellé állította Nyirőt és a népi élet mentén vezette a „többiek“, a „közfelfogás“, a „boldog beérkezettek“, az életet merevvé bővülő társadalmi és szellemi hatalmasságok ellen. Félig-meddig népregényt is írt, a világháború itthonmaradt és elhagyatott falujának legsikerültebb és legőszintébb regényét. Az „Isten igájában“ sok tekintetben nagyígéretű kezdet: Nyirő társadalmi tudata ebben a könyvében bontakozik ki és egy kis kerülővel ismét a folklóré széles, mély medencéjébe tér. A nyugati kereszténység a krisztusi tan és a klasszikus pogányság összeolvadásából keletkezett, helyesebben a kereszténység magába olvasztotta a klasszikus kultúrát, — nálunk: messzireágazó keleti kultúrörökség, pogányság elegyedett a kereszténységgel. Nemsokára Tamási Aron a „székelyek pogány katolicizmusáról“ ír, — Nyirő is érezte, hogy milyen sajátos elegyedés gyümölcse a keresztény székely lélek. Tusa-kodott, hogy ennek a sajátos elegyedésnek, a folklóré vallásos mélységének költője és papja legyen, de belefáradt.

Szellemi forradalma csak addig tartott, míg a világháború után a belső kavargás le nem ülepedett. E leülepedéssel párhuzamosan Nyirő kispolgári ösztönei támadtak fel és vették át a kormánypalcát.

Már az „Isten igájában“ is elárulja, hogy Nyirő azonnal kisiklik, mihelyt a mindennapoknak, a természetes emberi folyásnak ábrázolására kerül a sor. Míg rendkívüli fordulatokat és meglepő eseményeket ábrázol, hangja átmelegszik, kenetessége és pátosza megokoltnak és jogosultnak tetszik. A természetes emberi események és érzések ábrázolásánál azonban pátosza kenetes érzelmességbe, mesterkéltné, olykor álszenteskedő kispolgári túlzásba csap. A hajdani forradalmár szellemi forradalmának értékeit nem tudta átmenteni a nyugodtabb napokba, hanem csak kenetes érzelmességét hozta magával, véle szagosítja, díszíti, tömjénezi ezután regényeit és novelláit. Kibúvik a régi élmények nehéz tömbje alól s „felszabadult“ lélekkel füllenteni kezd. Profán prédikációkat tart, melyeknek alapja már nem a meggyőződés, hanem a hatásosságra való törekvés. Ráébredt, hogy egyénisége sok tekintetben azonos a kispolgárok lelkével s egyszeribe a kispolgári lelkek irodalmi nagyböggőjévé vált. A nyomorult, de olykor Istentől szikrázó hegyi emberek helyett mű-Toldikká nagyított „havasi hősök“ jelennek meg írásaiban. A történelmet megmártogatja a kispolgári romanticizmusban és szentimentalizmusban. Népének szenvedéséből ügyes propagandairatokat gyárt. Pályája az írói eltévelyedésnek, a komoly tehetség kisiklásának nemközönséges példája.

Nyirőre nagyon ránehezedett Tamási Áron hatása. Tamási Nyirő után indult, de gyorsan beérte és elhagyta. Nyirő nem merészelt kitartani a maga darabos, súlyos, félig nyers, de őszinte, igaz és emberi művészete mellett, hanem áradni próbált, mint Tamási. Feloldotta eredeti keménységét, a súlyos és nagyszerű anyagot, mely a „Jézusfaragó emberben“ még annyira megkapja az olvasót. Feloldotta, — és eredeti írói értelme elolvadt, eztán már nem is szilárdult meg többé, hanem a gyanús olvadékony anyagot különböző sablonokba önti, tömegcikké alacsonyítja. Első igazi kisiklása az „Uz Bence“, mely Tamási Áron Ábeljének erőszakolt utánzása. Később más téren is megkísérelte Nyirő az utánzást, így: nem volt eredeti humoros hajlama, de Tamási sikereit megirigyelve humoristának csapott fel („Hal-

hatatlan élet“). Szánalmas kísérletei élénk közönségsikert hoztak, az irodalomtörténet azonban csak egy válogatott novellagyűjteményét és „Isten igájában“ című regényét mentheti át a holnapba.

Tompa László

(1883)

Tompa László az erdélyi irodalomnak és a kisebbségi sorsnak legtökéletesebb költője. Egyedül Győry Dezső ígért Tompához mérhető mély lírát, de Győry sokáig forrongott; még máig sem született meg végső lírai arculata. Tompa László is sokáig forrott „keserű levében“, komor héj, páncélos keserőség védte gyümölcsét, ám a kisebbségi sors utolsó éveiben megnyílt ez a „páncél“ s kifeslett a tiszta gyümölcs. Mindazonáltal Mécs László maradt a hangzatos „kisebbségi költő“, mert gyenge lírai erecskéjét a prédikáció s a színészkedés gyanús, de bőséges nedveivel alaposan megdagasztotta, hatásos figurának mutatkozott az előadói dobogón s a gyarló idő gyermekei feléje siettek. Mécs lírai sörénye győztesen lobogott, Tompa konokul izzó magányos zsarátnokánál pedig legfeljebb a jobbak melegedtek. Mégis, ha a tegnap még elszakított magyarság lírai természetét számba vesszük, Mécs néhány fiatal verse mellett Győry Dezsőből s mindenekelőtt Tompából tudunk maradandó értékeket válogatni.

Tompa Erdély elszakítása után kapcsolódott az irodalom életébe. A fájdalomban és a szenvedésben találta meg a maga világát. Virrasztó költő volt, de nem a halottak, hanem az élők éjszakája, balsorsa felett virrasztott. A sors beborultsága szólította őt elő konok vitatkozóknak, vállálónak, a névtelen és feloldhatatlan fájdalmak kikiáltójának. A zordon társadalmi és emberi klímát, mely a magyarság leszakított tagjaira borult, Tompa érezte legtökéletesebben, ő talált képeket s hangokat teljesértékű kifejezésére. Győry Dezső inkább a menekvés útjait kereste, messiási hajlamok, „újarcú magyarok“ legendái szikráztak benne, a levágott tagból frissítő áramokat próbált küldeni az egésznek, történelmi terveket plántált a felvidéki magyarságba s betévedt a gyakorlati politikába is. Tompa magatartása más: bezárkózott a fájdalomba, nem érdekelték az új történelmi helyzet időszerű vonatkozásai, hanem megérezte a reánk sza-

kadt fájdalom sorsszerűségét, a tragédia visszatérésének kikerülhetetlenségét, időtlen keménységet s emberi vigaszl teremlett a végzet ellen. Nem a történelmi mozzanat érdekelte, hanem ráeszmélt arra, hogy ez a mozzanat végzetünknek és az emberi sorsnak szerves eleme, nem érdemes tehát időszerű formájával, külsőségeivel tusakodnunk, hanem a tudomásulvétel fájdalomából örök emberi tanítást kell teremtenünk. Tompa László lírai magafartása a legmagasrendűbbek közé való: elvonult élményeivel a „pusztába“, a magányba és csaknem két évtizedig viaskodott velük, érlelte őket. A komor magyar alaphang zendült meg benne, de *érezte*, hogy mérhetetlen erő, tisztaság és szenvedés kell ahhoz, hogy ez a hang eredeti zengéssel jelentkezék újra, tehát értelme s jelentősége legyen, — Tompa nagyságát bizonyítja, hogy vállalta ezt a rendkívüli feladatot s egyedül, feléje áradó rokonszenv és irodalmi hozsannák nélkül hű maradt hozzá.

Érett termését „Hol vagy ember?“ című kötetében foglalta össze 1940-ben; az Ady utáni idők lírájának első vonalába emeli Tompa Lászlót ez a kötet. Az emberért kiált, holott életérzése tulajdonképpen már régen föladta a XIX. század emberi ábrándjába vetett hitet. Félelmetes kozmikus nyugalom *honor* ebben a kötetben:

*„Holtomba is úgy bukom —; titokzatosan!
Tán csillagok esnek, vagy tán csak eső sír,
Egyedül ő siratva? Nem, nem tudom én sem.
De tudom, lesz majd, aki itt — ahol én most
Gyakran bolyongok nyugtalanul — megérez
Valami szomjú sajkást, mellyel tele ég s föld.
Te is, kivált, ha egy teljesedő tavasszal
Jönnél ide: holdas éjjel a mély berekből
Ereznél Ömleni sűrű illatözönt,
Nagy virágokról, melyeken vér a harmat
Míg hallasz dalt is, mely zengő áradással,
Tobzódva dalol ki elmondatlanokat.^{se}*

Az emberi szenvedést bele tudja számítani az istwni disciplinába:

*„S én mély-mély titkait
Tikkadtan figyelem,
Kezdvén megérteni:
Ő mindig kegyelem.*

*Az akkor is, ha sújt,
Kínok tüzére vet:
Így szelidítgeti
Vad s hiú szívemet.*

*Csak tűrök hát, amíg
Fölöttem egy napon
Sátracska lesz az én
Meglalt alázatam.“*

Ez a lírai magatartás a régi-magyar protestáns zsoldárok magatartása, de a hajdani zsoldárok vörös-fekete gomolygásából, szélesmedrű áradásából, keresztény-pogány „vadságából“ mennyire nemes fa lett, a törzse tele van ugyan mély sebek emlékeivel, örökké sajtó forradásokkal, de a lombja: nemes, tiszta „növény“, már nem haragos bozót, hanem ünnepi „sátracska“. Az elinduló Tompában a „magyar ószövetség“ konok, komor színei kavartak és tragikus hangjai vergődtek, sokáig úgy tetszett, hogy lírája csupán ennek a régi zsoldár-viharnak utórezgése, ám az öregedő költő eljutott az „ígéret földjére“: a magyar líra komor-zordon zsoldáros hangja benne találta meg a végső tisztaságot, egyszerűséget s a legtöbbet: az önmagához méltó életbölcsséget.

Vallásos költő, mert választ keres és talál is a létezés végső kérdéseire s ezek a „válaszok“ feledhetetlenek: puritán protestáns alázat ragyog bennük. Kevés költő tud ennyire szerényen s éppen ezért ennyire meggyőzően szólni a végső kérdésekről:

*„Lenge felhőkkel szembe a hold
Telten, kigyúlva lohol —
Ki úgy szeretted az éjt, anyám,
Most látod-e ezt valahol?*

*Mert vagy valahol, — annak, ki volt,
Nem-lenni nem is lehet.
Nincs hová lened, hogy ne légy!
Nem találsz ily teret!“*

Azért érzi élőnek, mert „halállal olyan tele“; élet s halál: „léttelenek külön“, — Tompa „válaszai“ egyre szárnyalóbbak, de mégsem lengék, a „súly“ szellemül át nála, a véres emberi vajúdás alakul tisztább anyaggá, — ennek köszönheti, hogy bár a végső kérdésekre rebeg feleletet, mégsem válik elvonttá.

Tompa megfejtette a „titkok titkát“: midőn a mulandóság, a „halál“ már véglegesnek és reménytelennek tetszik, éppen akkor megy végbe a reinkarnáció, a feltámadás:

*„Vájjon megérek-e még egy ily csodát?
És ők is, akik rám szeretve figyelnek,
Megérik-e, hogy egy napon síromban
Keresve —: ott már ne irdaljanak?
De úgy bukkanjának illatos ájulás közt,
Egy erdőszélen eléjük, amint
Valakit űzők, s fiatal szemem
A nap nyilait vígan visszadobálja?“ -----*

Tompa balladás költő, de ott zendíti meg a balladai hangot, ahol legnehezebb, például, midőn a magyar táj reménytelen szomorúságáról ír. Ez is bizonyosság páratlan igényessége mellett: szerény költészete lépten-nyomon a legsúlyosabb művészi feladatokkal birkózik. Ez az igényesség nagyon ritka jelenség mai líránkban; annál igazabb megbecsülést érdemel. A leíróvers is új fejezethez ért nála: a „Lófüröszítés“ jelenetében besűríti a székely népegyéniséget és népsorsot.

A Kezdet és a Vég költője, az érdeklő legkevésbé, ami a kettő között van, ezért lett az Anya egyik legnagyobb magyar költője. József Attila rokona: az anyában érzi, ízleli az egyetemeset, az életet adót s a létezés „másik oldalára“ szelíden átvezérlőt. Ha lírájának sűrűségét mérjük, legmagasabb fokra szökik a mérték. A költő ennek a sűrűségnek tiszta formát tudott teremteni, sőt: komor élményeit harmonikus zene ütemére fogta. Komor, zordon, tragikus költő, de a legnagyobb sikerült neki: a tragikus harmónia „megtettesítése“, tiszta művészi kifejezése.

Kós Károly

(1884)

Teremtőereje megoszlott az irodalom és az építészet között. Irodalmi kísérletei közül egy sikerült tökéletesen, első regénye, a „Varju-nemzetség“. Az irodalomtörténet lapjaira e mű kedvéért kerül oda neve s ott is marad. A „Varju-nemzetség“ az újabb magyar irodalom legjelentékenyebb művei közé tartozik és egészen közömbös, hogy Kós teremt-e még életképes művet. Súlya és jelentősége változatlan marad.

A „Varju-nemzetség“ páratlan szépsége és kiemelkedő magassága két tényezőn nyugszik. Kós történelmi regényt írt, de mellékes kérdésnek tekintette a tárgyalt történelmi korszak külsőségeit, ellenben sikerült esszenciáját felfognia és műbe mentenie. Ezenkívül: elegendő bátorsága volt a leg egyszerűbb epikai formához, a krónikához visszatérni. A krónikás forma lehetővé tette, hogy a tárgyalt történelmi korszak külsőségeinek elhanyagolása és mellékes kezelése természetes dolog legyen: a krónikát az átélő lelke tartja össze és igazolja. A magyar krónika szuverén történelmi kép, onnan s annyit merít, amennyit szükségesnek vél, szabadon válogat az élet elemei közül, egyetlen felelőssége az, hogy az elemekből szerves világképet építsen. S ez nagyszerűen sikerült Kós Károlynak.

Műve az erdélyi emlékirat szerves fejlődési lépése és az erdélyi emlékiratok kiegészítője, nagyvonalú magyarázata, sokáig elveszettnek hitt kulcsa. Az erdélyi emlékirat: a régi magyar regény, valamennyi a magyar életformát ábrázolja és a magyar életformát szeretné megérteni, megértetni. Az ábrázolás kitűnően sikerült is, a megértés és a megértetés terén azonban még nem hangzott el az utolsó szó. Ez a szó Kós Károlyra, Kalotaszeg hűségére várt.

A „Varju-nemzetség“ látszólag családtörténet, mégpedig a „fehér“ varjaké, az átlagos életformától elkanyarodott családé, mely éppen a dráma magvát hordozza és hinti szüntelenül. De távolról sem „különcökről“ van szó, Kós Károly a Varjukban az erdélyi magyar életanyag természetére tapintott rá s megállapította, hogy ez az életanyag eredendően drámai. Az erdélyi emlékiratok borzadózva, vagy komor megnyugvással, fatalista keserőséggel ábrázolják a magyar élet szüntelen drámaiságát, Kosnak a művé-

ben valami sajátságos megnyugtató, kiegyenlítő melegség ömlik szét, annak a tudata, hogy nem lehetséges másként: a magyar élet eredendően drámai, ez a drámaiság élteti, tartja fenn és telíti a nagyvonalú élethez szükséges kedvvel s izgalommal. A panaszos hangnak nyoma sincsen Kosban, mintha a szép s szüntelen magyar drámák egyik fegyelmezett és kemény esztétikai hajlammal megáldott hőse számolna be az időtlen élet folyásáról. Varjú Gáspár a legnyilvánvalóbb jelképe ennek az életformának, súlyos vágást kap az arcára, a forradás kettéválasztja a fiatal arcot: „Ahogy fordult, arcába vágott a tűz világa. Kis Anna úgy látta, hogy a félarca mintha mosolyogna, a másik félarca szomorúan komoly, mint a holt ember orcája.“ Ady jut eszünkbe:

*„Más pillanat a magyar pillanat,
Minden egyik a másikat csúfolja,
Egyik víg, tavaszi himnuszt dalol,
„A másik a sír-földelőt dobolja.“*

A „Varju-nemzetség“ ennek a drámai „magyar pillanatnak“ az eposza, azt ragadja ki öreg Rákóczi György korából, amiben ez a „pillanat“ lüktet. S a drámai magot, mint a gyümölcs, „húsba“ öltözteti: a régi kalotaszegi életbe. Mindabból, amit Kalotaszegen a régi épületek, kövek, írásos emlékek, öltések, ruhák, hagyományok és emberarcok megőriztek, Kós vissza tud következtetni. Ihlete elsősorban viszszeremtő ihlet, nem bocsátkozik ugyan a folklóré mélységeibe, mint Tamási és a fiatal Nyirő, hanem a történelmi humuszba tér, a forrongó történelmi anyag mélyébe, ahol a „mag“ tiszta izzása látszik.

Erdély történelmi öntudatát, historiai gögjét Kós oldotta epikává. Erdély önálló utakra tért egykor, „kis hazát“ teremtett önmagából, fejedelmet választott király helyett, látszólag „kis-magyar“ vonalra tért és „setét hajnalcsillag“ után csavargó történészek, többek között Szekfű Gyula, így is könyvelték el Erdély történelmi sorsát, holott e szerénység mérhetetlen öntudatot és historiai gögöt takart. A „kis“ Erdélyben olyan drámai magyar élet lüktetett, amilyen nagy birodalmak „átmelegítésére“ is elegendő lelt volna. Pazarolt? Nyilván, de ebben a pazarlásban élte át és tartotta fenn a

magyarság nagyvonalú faji és emberi, egyszóval: történelmi igényeit.

Kós regénye arról is meggyőz, hogy az önálló Erdély, anélkül, hogy elszakadt volna Európától, — melyen bölcs ösztönnel mindig különbül rajta tartotta a szemét, mint az anyaország, — mégis visszatért az eredeti magyar életformához. Midőn Magyarországra egy idegen uralkodó család pusztító hatalma épült, Erdélyben eredeti életformánk állott helyre. A fejedelemnek, az „elsőnek“, közvetlenül kellett vívnia hatalmáért és verekednie helyzete igazolásáért, fenntartásáért. Nem meredeztek beláthatatlan távolságok a társadalom és a hatalom között, hanem a kettő élete összefonódott, termő ölelésben, vgy halálos birkózásban.

Kós Károly műve többet mond a magyar történelem lényegéről, mint újabb s „hivatásos“ történetíróink vaskos kötetei. Teremtő, nyugtalan ujjai a történelem lényegéhez férkőztek. A látszólag mellékes eseményt hordozó „Varjunemzetség“ alakjai szinte kimerítik Erdély humánumát, magyart, székelyt s román egyaránt. Egészen egyszerű emberek mozognak itten, a mindennapok malma zúg s mégis csupa „lényeggel“ találkozunk. Kós a mindennapok egyszerűségét az ősképek örökkévalóságával elegyíti; teljesítménye egészen eredeti és halhatatlan.

Erdély építőstílusának nagy mentője és folytatója. Kalotaszegről kitűnő krónikás monográfiát írt. Budai Nagy Antalról, Dózsa György elődjéről ragyogó krónikát és értékes drámát szerzett. Történelmi regénykísérletei tiszteletreméltóak. Mindez azonban eltörpül a „Varjú nemzetség“ mellett, mely a magyar tudat nélkülözhetetlen elemei, legkülönb fényforrásai közé tartozik.

Tamási Áron

(1897)

Ha az Ady után következő nemzedék összefoglaló remekművét keressük, a „gyűjteményt“, melytől irodalmi korszakot, lelki fordulatot és szellemi stációt számíthatunk, elsősorban Tamási Áron összegyűjtött elbeszéléseinél kell megállapodnunk. A századforduló idején egész írósereg műveiben indult döntő rohamra a magyar novella, korszakok

vajúdtak és hültek ki benne; a következő rohamot Tamási Áron egyedül teljesítette s nyerte meg: az ő novelláiban dől el az új korszakos kérdés, hogy a realizmus és naturalizmus országlása után tudunk-e önerőnkől új világképet teremteni? A választ, melybe annyi nagyszerű írói ígélet rokkant bele, Tamási Áron, a keleti magyarság küldöttje adta meg, aki életérzésünk töppedésének, tehát vészes válságának idején megteremtette a Magyar Ezeregyéjszakát. Ezek az elbeszélések valóban átnyúlnak a „nappalból“ az „éjszakába“ és az „éjszakából“ a „nappalba“, bírják mind a két dimenziót: az éles nappali fényt, mely a valóság uralmát hirdeti és az éjszakát, midőn villámgyorsan átfordul a létezés tengelye, a nappali zárt valóság formái és körvonalai elmosódnak, az életbe belejátszik az álom, a mágia, a tudatba pedig behömpölyög a tudatalatti és a tudatfeletti. Tamási nem hozott hadüzenetet a realizmus ellen, hanem a realizmust egy átfogóbb, dúsabb életérzésbe helyezte, egy tágabb világkép s egyetemesebb életérzés pazar egységébe békítette. Nem tett erőszakot a valóságon a valóságfeletti kedvéért s nem alapított szektát a valóságfeletti tiszteletére a valóság nagyszerű forráságának megtagadása árán. Mágikus lélek, olyan hatalma van a létezés látszólag mereven szembenálló elemei felett, amilyenről a XIX. század racionalistái, materialistái és a századforduló elszánt és keserű keresői nem is álmodtak. Tamási belső kultúrája elsősorban ez a mágikus örökség, ez a halhatatlan ősréteg, melynek a népköltészet csak sarja, „folyománya“. Nyirő is tudott valamikor ennek az ősrétegnek bölcsőhelyéről, forrásáról, le is bírt szállani hozzá és híreket, „üzeneteket“ hozott, ám Tamásiban lényegesebb történt: ez a mélyréteg teljes pompájában kivirágzott. A virágzás betöltötte Tamási lényét, nem volt szüksége külső táplálékra, indítékokra, hatásokra. Nem is lett volna „helye“ nála ilyesminek. Teljes és tökéletes kultúrával érkezett s eredeti költői világot hirdet első novellája óta. A hirdetett világ azóta kibontakozott, művekké érett, mint a föld nedvei a fa vérkeringésében gyümölcscsé édesednek. A magyar folklóré világa nagyon mélyre süllyedt, a legszerencsésebb szellemek is csak töredéket tudtak felhozni belőle. Felszabadítása teljesen és tökéletesen csak a zenének, Bartóknak s Kodálynak és Tamási Áronnak sikerült. Tamási hótig megél ebből a „főlszabadításból“ s megmarad bizonyágnak a magyar eredetiség elsőrangú teremtőértéke mellett.

A novellák Tamási egész fejlődését mutatják; ami regényeiben történt: fejlődési útjának időnkénti öblösödése, szélesedése. Első korszakában törökös lényének egy idegen elemmel kellett megküzdenie, a messianizmussal. A messianizmus tulajdonképpen félreértett kereszténység, helyesebben: a keresztény tan ütközése a kelet-európai lélek pogány elemeivel. Akik nem tudták felfogni a megváltás tényét, indulatukban: maguk akartak megváltók lenni. A megváltottság: lelkiállapot s ennek az ígéretes lelkiállapotnak birtoklását sugározza az érett kereszténység: az éretlen vagy félreértett kereszténység pedig a megváltás folyamatát szeretné utánozni. A kereszténység nyugat-európai megfogalmazásban jutott Kelet-Európába, itteni sáfárai a nyugati megfogalmazást „egyszerűsíteni“ próbálták s részletekben adagolták, ahelyett, hogy a kelet-európai ember nyelvére „lefordították“ volna. A kelet-európai ember éppen ezért önálló úton közeledett a kereszténységhez és mindmáig tartó tusakodásba került véle. Ez a tusakodás a huszitizmusban lángolt fel félelmetesen. A viaskodásból messiási szándékok tömege szikrázott ki s lángolásai nagy kísértők voltak: megpirították a lelkeket, — egyidőre Tamásiét is. Tamási messianisztikus korszakának összefoglalója a „Szűzmárjás királyfi“. A regény története: egy választott lélek viaskodása önmagáért és népéért a vég-okkal. Tamásiban a kelet-európai messianizmus egészen eredetivé, magyarrá nemesegett: a mágikus „visszaemlékezések“, a mitikus ősképek, a sokáig visszafojtott hajlamok forradalmi erővel törnek föl belőle s lélének és az emberi létezésnek határait feszegetik: a ballada „végső“ feszültségét érezzük regényének minden sorában. Az emberi formátum remeg, feszül, szét-pattanással fenyeget. Balladák, mágikus élmények, kozmikus sejtelmek, sírjuktól kelt ősképek, vérhullámok és látomások patakzanak szüntelenül. A regény látszólag széteső, a mesét lírai részek szakítják meg, az író idegesen szökell egyik dimenzióból a másikba, de ugyanakkor művészi átlényegülés, „színváltozás“ történik a regényben. A realizmus és a naturalizmus ember-élménye birkózik egy nálánál különb „forrósággal“ s szétolvad, átlényegül benne. A mágikus világrend és egyszülött fia, a világgal még eleven kapcsolatban élő ember fölemeli fejét s lázasan és fagyos remegéssel veszi tudomásul a „helytelen világot“, a XIX. századból a XX. századba átmentett Európát, a maga

összetöppedt életével, csonka és egyirányú kultúrájával, kényszerzubbonynak beillő életformáival. A „Szűzmárjás királyfi“ forradalom a „helytelen viiág“ ellen, megváltó szándékkal telített forradalom, melyben a hős, keresztény módra, csak önmagát szánja áldozatnak s önmaga fölláldozásától várja az emberi sors jobbrafordulását, az élet újjászületését.

Tamásit ebből a messianizusból, melynek tartós uralma veszedelmes lett volna fejlődésére, két képessége vezette ki: humora és érzéki esztétikája. A humor nála a föld jóize, az élei elviselhetőségének záloga, az ember szelíd, furfangos, olykor mámoros diadala a nagyobb, kegyetlenebb, de egyúttal ormótlanabb erők felett. Az érzéki esztétika pedig a magyar lélek egyik legmélyebb keleti öröksége, mely megóvja attól, hogy elvont gondolkodás útvesztőjébe, a „fausti veszedelem“ ingoványába tévedjen. Az érzéki esztétika: a lélek és a világ egyensúlya, — ösztönösen megleti a világban a belső történést tökéletesen kifejező képeket. Az érzéki esztétika a mágikus hajlamokra épül, a mágia ősi egységére, a világnak és az embernek a mágiában kifejezésre jutó szerves összetartozandóságára, testvériségére. Az európai ember panteizmusa és pánsexualizmusa ennek a mágikus hajlamnak másolata; a mágikus életérzés ősi, tisztultabb, magasrendűbb. Tamási a „Szűzmárjás királyfi“ csaknem meredély szélére jutott, ám a humor és az érzéki esztétika megfogták a kezét.

Tamási fiatal messianizmusát amúgy is szétfeszítette volna teremtőerejének példátlan bujasága. Az ő teremtőerejében a magyarság rengeteg mindenre emlékezik: fagyos tundákra éppen úgy, mint forró délszaki élményekre, háttartalan sztyeprre és vegetációval benőtt szigetek fülledtségére, idillekre és tragédiákra, a világ teremtésének pazar színjátékára és sivár, szikkadt századokra. Ez a mérhetetlen élmény-bujaság először Tamási novelláiban bontakozott ki, első könyve s egyben novellás-kötete már a „Szűzmárjás királyfi“ előtt megnyugtató, hogy nem reked meg a messianizmus stációjánál. Ez a könyv alkotóerejének ösztönös ökonómiájáról tanúskodik: ereje szüntelenül osztódik, formák s képek tömegére szakad, azonnal dús kertté zsendül, gyümölcsözik, magvakat hullajt. Csokonai álmának beteljesedésél érezzük benne: az emberiség kertjének flóráját,

a „nagy virágzás“ tündöklő tavaszát, a termőtalaj szüntelen csírázását.

Közben még egy kísértés várazozott Tamásira. A korszellem hatása folytán — s ez az egyetlen külső hatás, melyet befogadott, mellyel pillanatnyilag szövetkezett, — megírta a „Címeresek c. társadalmi regényét a kor állásfoglalásának megfelelően az akkor restaurálódó arisztokratadzsentri réteg ellen. A „Címeresek“ Tamási legkevésbé jelentős műve, bár távolról sem minősíthető értéktelennek, realista-naturalista kortársaihoz mérve nyugodtan megállja a helyét, de az író nincsen eléggé benne a regényben. A mű nem Tamási mélyforrásából buzog s ezért elüt többi művétől. A „Címeresek“ születését mégsem tulajdoníthatjuk teljesen a korszellemnek. A „Szűzmárjás királyfi“ után az író egyszerűsödésre vágyott, egyensúlyérzéke azt súgta, hogy a forradalmi mű után meg kell írnia az ellenképet: az emberi kiegyenlítődés és megbékülés művét. De még túlságosan benne élt a „Szűzmárjás királyfi“ prófétái lendülete, egyelőre nem tudott mást cselekedni, mint azt, hogy a lendületet lehozta a társadalmi valóság világába, gyakorlatibb síkra vetítette. Nemsokára azonban megfogant a mentő élmény benne, mely azt súgta, hogy az egyensúlyt és a megbékülést abban a tragikus népi világban kell keresnie, melyről a „Szűzmárjás királyfi“ gyönyörű fekete-piros képet festett, így született meg legnépszerűbb műve, az Ábel-trilógia. Az író visszamegy a falun keresztül az erdőbe, a természetbe, hogy előlről kezdje az élet s a világ megismerését. Egyelőre: ismét elhagyja a természetet, a hegyeket és az erdőket, vándorútra kél a társadalomba, majd az óceánum túlsó partjára, hogy szenvedések és csalódások hosszú sora után véglegesen a világ megbékítő vigaszába térjen. A nehéz utat mostmár nem a „Szűzmárjás királyfi mágikus hőse rózza, hanem Ábel, az egyszerű néphős, az új Ludas Matyi. Az Ábel-trilógia a „nappal“ könyve, a tiszta s éles ragyogásé, a mulatságos mindennapoké, a világot bíró humoré, a népi kalandé. A mágikus Tamási Áron látszólag teljesen eltűnik és sajátos realista lép előtérbe, de nem a rideg valóság ábrázolója, hanem inkább megszépítője s megmentője, aki az idő egyetlen élményeit, az élet kiengesztelhetetlen ellentéteit és ellentmondásait a népi életkedv és életbölcesség szüntelen ömlésével ellensúlyozza. Tamásit a közönség szélesebb köreiből az Ábel-trilógia tette népszerűvé,

mert géniuszának csak egyik felével van benne jelen. Ez alatt azonban tovább folyt a belső válság: a mágikus költő elégedetlen a maga „köreivel“ s állandóan ki akar törni a reális társadalomábrázolás, sőt a társadalmi prófécia vidékére. Mindkét területen alkot és kísérletezik, a mágiát éppen olyan lényegesnek tartja, mint a valóságot s legfőbb vágya, hogy a két „elemet“ szerves egésszé teremtsen. Nem elégedett meg azzal, hogy minden megadatott neki, ami a társadalmi létezés fölött és alatt él: a mágikus mélység és magasság, igényt tart a földre is, a mágikus lét és a társadalmi élet szintézisére vágyik. A látszólag nyugodt és végtelenül egyensúlyozott Tamási Áron belső élete folytonos küzdelem, forrongás, elszánt tusakodás a „teljesebbért“. De példás szemérmességgel a belső harc minden nyomát eltakarja, csak „tisztítótüzből“ edzett „eredményekkel“, alkotásokkal lép a világ elé.

Midőn az Ábel-trilógiában látszólag teljesen hátat fordított a mágiának, novelláiban annál odaadóbban áldozott neki. Megírta az „Okkersárga Ábrahámot“, melyben fölszabadulunk a „nappalnak“ tér s időszemlélete alól és a „Kivirágzott kecskeszarvakat“. Az utóbbi egyik legnagyobb novellája és döntő vallomás mágikus életérzésének folytonossága mellett. Szabó Dezső a német romantika hatása alatt az anyag átszellemülésének tanát hirdette, mint írta: benne a test vált igévé. Tamási ebben az erőltetett iramú „átszellemülésben“, illetve „átszellemítésben“ az eredeti ember fogyatkozását, vészes vérszegényedését látta s a szellem magányos szárnyalásával szemben a létezés teljességének értelmét hirdette, nemcsak a világból kiemelkedő, „fölérző“ embert, hanem a világba visszabékülőt is: a két legényt, akik kecskévé változnak, hogy újra megízlelhessék a lét elemi ízét és örömeit. A „visszatérők“ öröme pedig olyan tiszta és teljes, hogy szarvuk kivirágzik, csupa rozmaryngot hajt. A „paradicsomot“ érezteti ez a novella, a bűnbeesés előtti kertet, az őstájat, a makulátlan idillt, melynek emléke és vágya kiirthatatlan az emberből. A világegyetem tágas, szabad, szép életét, elemi örömeit és egyensúlyát; mindazt, ami egyre inkább kimarad Európa egyoldalúan „szellemivé“ szűkülő kultúrájából, Tamási idézi újra emlékezetünkbe, ezért jelentősége túlcsap a magyar határokon, éppen olyan küldöttnek kell tekintenünk, mint a francia Gionot.

Tamási a mítosznak, a mitológiai világképek ura hi-

telt és becsületet teremtett, erőszak és hamis ábrándok nélkül. Irodalmunk régóta érzi, hogy „vallása“ csonka, mert elsikkadt alóla a mitológiai alapréteg. A mi mítoszunk olyan mélyre süllyedt, hogy gyatrább lelkekben emléke sem maradt s a csonka lelkek, az „alaptalan“ lények azonnal harci sorokba tömörülnek, ha valakiben a mítosz emléke ébredszik. E mindenre kész harci soroktól azután az ébredzők is megrettennek, vagy pedig magányos meghasonlásba kényszerülnek. Ipolyi Arnold megrettent, Kálmány Lajos meghasonlott, a „tudás“ emlékérméit pedig azok kapták, akiknek életműve a pusztá tagadásban merült ki. Tamási mindenképpen termékenyítő forradalmat vitt véghez: a mítoszt, a mágikus elemet, a kozmosszal való együttérzést, a megérzés költészetét bűbájossággal, bájolással újra az irodalomba árasztotta. Nem kortársainak durva eszközeivel harcolt, hanem „bájolással“ s ez a „bájolás“ az ő legmagasabbrendű esztétikai hatóereje.

Ugyanekkor újra s újra nekifeszült a társadalomábrázolásnak is és ami a „Címeresekben“ nem sikerült, tökéletesen megvalósult egyik elbeszélésében, a „Szeder és Butykában“. Ez a külvárosi rémtörténet a legegyszerűbb, tehát leg-
elemibb eszközökkel kimeríti a kapitalizmus lényegét. Azt a folyamatot ábrázolja, midőn az üzlet láza megszállja az embert s hideg, kegyetlen ujjáival átformálja a maga képére és hasonlatosságára. Ez a novella árulja el azt is, hogy Tamási mennyire a minőség hívője és szigorú papja egy személyben: sohasem törekszik az élet mennyiségi kimerítésére, sohasem kíván az anyag méreteivel hatni, mindig a legmagasabbrendű művészi megoldásra törekszik. Csak egyetlen méltó művészi megoldást ismer, a remeket; szigorának köszönheti, hogy olyan novellagyűjteményt adhatott ki életének derekán, aminőt hiába keresünk a magyar irodalomban. A látszólag szűkszavú, keveset dolgozó író egyetlen értéki és súlyú remekének tömegével léphetett ki, mert sohasem tagadta meg a minőségbe vetett hitét.

A „mindent“ átölelő kísérlet legfontosabb állomása Tamásinál a második trilógia terve, melyből két kötet készült el: „Jégtörő Mátyás“ és „Ragyog egy csillag“. A hős immár nem „a magasat a mélyvel összekötő“ Szűzmárjás királyfi, nem is világbíró Ábel, hanem egy szellem, aki útnak indul a csillagról. Szűzi szellemről van szó, még szabadon csapong benne az útravaló, mellyel a Teremtő kezéről elszállott. Ta-

másiban eredendő kétely él azzal szemben, amit emberi szellemnek hívunk. A mítosz alapján vallja, hogy az emberi szellem bűnbe esett és megromlott, szüntelenül szüksége van tehát a szűzi küldöltre, a „Szentlélekre“, mely eredeti tisztaságának és bőségének emlékeit lángra lobbantja. A két regényben ez a „szűzi“ küldött avatkozik be egy székely család s falu életébe. Mágikus fogantatás történik, de a mágia beivódik a valóságba, a mindennapok életszövevényébe, — a két sík, melyen Tamási eddig kísérletezett, összeforr, egyetlen síkká bővül. A mágikus beavatkozás visszaadja az embert a mindenségnek és a mindenséget az embernek. A megértés jósága ül diadalt ebben a műben, de nem az emberi megériés, hanem a kozmikus: minden létezők összebékülése. E mágikus „fogantatás“ tulajdonképpen ősi népmesecsíra virágzása: az emberek és az állatok megértik egymást s mindketten a világot. A szétdúlt, megportyázott és darabokra szabdalt föld felett megtörténik az ősi egység és együttműködés kinyilatkoztatása.

A „Jégtörő Mátyás“ keleti-pogány világmagyarázat is. A lélekvándorlás hite a szellem vándorlásává módosul benne. A lélek: az út célja, értelme és beteljesedése, a nagy útról meglérő világszellem otthona, — a lélek fogalma Tamásinál már szervesen összekapcsolódik a keresztény lélekkel. A kereszténység szerves része az emberi fejlődésnek és távolról sem olyan merőben új s égbőlpottyant folyamat, mint a XIX. és a XX. század töppedt lelkei vélték. A kereszténység a pogányság átlényegülése, megszentelése, a „pogányirtás“ tehát, mivel az ember irtása és csonkítása, visszaüt a keresztény „tartalomra“ is. A magyarok csak úgy lehetnek igaz keresztények, ha pogányságuk átlényegül, megszentelik, — ennek az átlényegülésnek könyve a „Ragyog egy csillag“. A „Jégtörő Mátyás“ nagyszerű pogány világa itten már önmagával viaskodik, keresi az átlényegülés útját, hevesen és tüzzel, mint az öreg huszár, a veresnadrágos arkangyal s szelíd megadással, mint a názárénus, végül pedig a két elem egy csillaggá békül: magyar lélek és magatartás születik.

Tamási világával kapcsolatban gyakran fölmerül a kérdés, hogy népi világ-e s mennyiben az? A rideg realizmusnak, az irodalom és a szociológia szakadatlan nászkodásának képviselői tagadó, sőt elutasító választ adnak. Annyi bi-

zonyos, hogy Tamási népisége semmiképen sem szociológiai természetű. Nyilván történelmi szükségszerűség, hogy a társadalmi tudat előntötte az irodalmat s akik e jelenség ellen, látszólag tiszta „szellemi igények nevében, küzdenek, maguk is politikai célokat szolgálnak, természetesen: politikai visszahatás céljait. Végzetes hiba lenne azonban, ha akár szellemi, akár gyakorlati erőszak útján teljesen a társadalmi látókör korlátjai közé szorítanánk az irodalmat. A népiség fogalma nem meríthető ki társadalmi síkon, hiába hangoskodnak efféle egyoldalú erőlködések, — Tamási a teremtő tiltakozás ellenük. Tamásiban a népiség folklorisztikus értelme, a népben tovább virágzó, vagy lappangva tovább élő őskultúra nőtt világképpé. Műveinek éppen ezért társadalmi jelentősége is rendkívüli: a néplélek teremtőerejének és kultúrát hordozó képességének ő a legkülönb bizonyossága a magyar irodalomban. A „Jégtörő Mátyás“ és a „Ragyog egy csillag“ a pogány és keresztény magyar lélek viaskodását és szintézisbe térését ábrázolja, tehát a magyar s az európai lélek egyik alapvető élményét és mélyeit felrázó „eseményét“ bányássza ki, érleli modern regénnyé. Cselekedetének nemcsak művészi, hanem emberi értelme is rendkívüli.

Tamási Áron műveinek társadalmi jelentőségéről sem beszélhetünk szokványos értelemben. Láttuk, hogy midőn szokványos módon próbálta szolgálni az irodalom társadalmi föladatait, vakvágányra tévedt. Tamásinak éppen azok a művei rendelkeznek elsőrangú társadalmi jelentőséggel, melyekbe semmiféle ilyenirányú célzatosságot nem vegyített. Újabb irodalmunkban ő ábrázolja a kapitalista civilizáció által gúzsbakötött és kikezdett emberrel szemben az eredeti, a természetes embert. De nemcsak testi és mágikus valójában ábrázolja, hanem az egyoldalú intellektualizálódás, a szellemmel való sűrű visszaélések korszakában hitet merészelt lenni a lélek, tehát az ember belső történelmi kultúrája mellett. Hamis ígézetek uralma alól szabadította fel életérzésünket és szemléletünket, mégpedig úgy, hogy a „helytelen világ“ ellen megteremtette a teljesebb és tökéletesebb világ művészi képét. A szűzmárjás királyfi, Ábel és Jégtörő Mátyás mellett figurák tömege cselekszi Tamási világát, hősei nem csupán szenvedői a sorsnak, hanem teremtő módon hozzájárulnak az igazabb világ építéséhez; a szüntelenül folyó világteremtés szerves részei, diadalmas

hullámai. Tamási Áron elsősorban a magyar életérzés újratemtésének a művét végezte el. Európai „adaptációnk“ bizonyos alacsonyági érzéssel járt, a nyugati példák olykor túlságosan ránkfeküdtek, bűvöletükbe kerültünk s tömördek eredeti élmény, sajátos emberi vonás, fölgyúlt belső szépség rekedt ki irodalmunkból és szellemi kultúránkból. Ezek a felszínre nem jutott, „ki nem dalolt“ elemek törtek elő Tamási Áronból és tettek biznyságot emberi jelentőségük mellett.

Tamási jellegzetes euráziai író. A magyarságban két földrész elemei alakultak sajátos fajtvá és eredeti kultúrává. Ezt a tényt igyekeztek az egyoldalú nyugati megszállottság figurái minden időben tagadni, holott semmiféle okunk sincsen erre, mert a tény a magyarság emberi jelentőségét csak növeli. Láttuk, hogy Tamási ázsiai-pogány világmagyarázata mint békül s lényegül eredeti magyar kereszténységgé. Öröklött ázsiai érzéki esztétikája magasrendű művészi tudatossággal párosul. A magyarság szintetikus alakata és természete egyetlen kortársában sem jelentkezik ilyenfokú emberi és esztétikai teljességgel.

Tamási korán megpróbálkozott a drámával is, első kísérlete az „Énekes madár“ volt, mely esztendőkön keresztül várakozott a színpadra s végülis egy kérészéletű alkalmi vállalkozás merészkedett elő véle. A már beérkezett prózaírónak újra meg kellett vívnia a sokesztendős harcot, melyet pályájának elején egyszer már megvívott. Színpadi sorsa érthető volt, mert az újabb időkben legfélelmetesebben drámánk aljasodott el. A legszolgaibb műfajok közé süllyedt, nem hitt az eredeti magyar drámái ösztönök létjogosultságában, nem voltak szervei szakadatlan belső drámánk felfogására, hanem a javainak bőségében tobzódó nagypolgárság szórakoztatására szegődött, illetve ennek a nemzetközi szórakoztató „műfajnak“ bűvkörébe jutott. Tamási itt is a mélykultúra forrása mentén indul el s a népmesébe ivódott népdramát fejezte ki, a „népi játékot“, mely tulajdonképpen vallásos szertartás. A népi játékok, szokások, a népköltészet drámái elemei: valamennyien kultikus természetűek, az ősvallás megmaradt nyomai, visszaverődései; elemeinek az életbe való beavatkozásai; a valóság és a mágia találkozásának megrázó élményei. Az „Énekes madárban“ Tamási éppen olyan tökéletesen egyensúlyozza a valóságot és

a mágiát, mint a „Jégtörő Mátyásban. Főadata azonban a színpadon sokkal nehezebb volt, mert semmiféle hagyomány sem fogta kezét, ezért fokozott a jelentősége az „Énekes madár“ drámai tökéletességének. A korszerű dráma polgári játékká szűkült, Tamási visszatér a legegységesebb drámai csírához, a népköltészet őselményéhez: a jó és a rossz tusakodásához. A jót azonosítja a mágikus életérzéssel s hordozójával, a tiszta és természetes emberrel. A mágia, a természetes ember és a tiszta emberi etika kézenfogva haladnak, „szövetkeznek“, együttműködnek az életet csonkító és gúzsbakötő rossz, a mesterkéltetés és az erőszak megtestesítői ellen. A játék két kicsi hősnének a hagyományos népmesei harcot kell véghez vinniök az erősebbek és hatalmasabbak ellen s nincsen más segítségük és támaszuk, mint maga a „minden“, mely döntő pillanatokban kinyújtja feljükk a kezét. A népmesében az eredeti ember küzd az élet eredeti értelmének megcsúfolóival; Tamási ezt a harcot érlelte drámává. A „kor“ azonban csak humorát, költőiséget, nyelvének jóízét s figuráinak eredetiségét ízlelte s nem vette észre, hogy ez a játék megmentette drámánkat a további süllyedéstől s visszaadta a megcsúfolt műfajnak eredeti becsületét.

Második darabját, a „Tündöklő Jeromost“ még kevésbé értette a romlott ízlésű közönség és a „kritika“. Ez a darab Tamási társadalmi vágyainak legtökéletesebb teljeseése: a magyar közösség drámája. Bibliai egyszerűség hatja át; a „buja“ Tamási ilyen egyszerűségekre is képes, példa rá többek között „Szülőföldem“ c. könyve. A közösség ellenállóképességéről van benne szó, az ösztönös erőről, mely kivet minden zavaró és bomlasztó csírá. A darab végén a csábító demagóg eltűnik és csak kénköves bűz marad utána. Az „Énekes madár“ mágikus-népmesei íze után ebben a darabban csakugyan aristophanesi íze lelünk: a nagy görög derűben fürdetett, kacajjal felrázott realizmusára, s tömény természetességére.

Tamási következő darabja, a „Vitéz lélek“ a magyar életérzés határait súrolja, de kifejező vágya negyedik darabjában, a „Csalóka szivárványban“ teljesedik. Eredeti szándékánál sokkal nagyobbat alkotott ebben a művében. A félműveltségnek, a mohón összekapkodott enciklopédikus tudásnak tragikumát akarta csupán megírni, de az Anti-Faust

sikerült neki. Megjelenik Kund Ottó porhüvelyében a nagy Kísértő, a fausti lélek, de a magyar életérzés kemény küzdelem után visszautasítja. Czintos Bálint egy beteg s gyarló társadalomba szorulva az alacsonyági érzés martaléka lesz, szűk neki az erős, kemény s bőséges érzéki világ, kitör belőle, szövetkezik egy árnyal, a homállyal, a titokkal, a csodálatos fausti köpönyeggel. Holtpontra jut s a „visszatérés“ gondolata pislákol benne, majd kigyúl s ekkor egyszerre magasbaszökik a dráma forrponjtja. Két világ tuskodik Bálintban és az ősi, az eredeti győz, a győzelem arca azonban hideg és kérlelhetetlen: bűnhődnie kell. Az elhagyott közösség, a megtagadott életforma nem fogadja be többé s Bálint a keleti ember nyugalmaival és méltóságával veszi tudomásul a törvényt, „elmege meghalni, megváltja magát s úgy érezzük: nemcsak magát, hanem minket is. Bálint sorsa: bukásunk és katarzisunk, magyar drámai állásfoglalás, mely már nem csupán felhorkanással, vagy jellegzetes szép mozdulattal történik, hanem tökéletes mű súlyával. Tamási Anti-Faustja olyan mű, aminőkről Ady álmodott, midőn „germánál, szlávnál ősbibb álmokat“ emlegetett.

Bálint meghal s a darab végén csak kisfia marad a színen, sírni kezd. Hozzá jön a szolgálgeény, ölébe veszi és vigasztalja: — Miért sírsz? — Mert egyedül hagytak. — Ne sírj, az Isten is egyedül van és mégis milyen szépen hallgat. — Mint óriási kupola borul ez az élmény a darabra, a drámában megnyilatkozó mélység fölé egy mozdulattal odavarázsolja a másik dimenziót, a magasságot. A „Csalóka szivárvány“ formai tekintetben is tökéletesebb Tamási minden darabjánál, egyszerűbb, töményebb, már tökéletesen ismeri a dráma törvényeinek súlyát és jelentőségét, nyelve is keményebb, izmosabb.

A mai negyvenévesek legkülönbje Tamási Áron. Fejlődésképeségével sem veszi fel a versenyt senki sem. E buja, szüntelenül sarjadzó költő műveit emellett természetes klasszicizmus hatja át. Életműve máris emberi és kozmikus egyensúlytól boldog, hajnali derült képet ad. S ebben a képben az ocsúdó és egyre dúsabb teremtőkedvre serkenő magyarság valóban önmagát, legmélyebb hajlamainak megtestesülését szemlélteti.

Magányosok
Murai Sándor
 (1900).

Márai, családi nevén Grosschmied Sándor, Kassán született. Nemcsak apai, hanem anyai ágon is bevándorolt német családból származik s ezt azért szükséges megemlítenünk, mert magatartása mélyen jellemző a magyarországi asszimiláns írótypusra. Első műveit később megtagadta, elhallgatta, mint Gárdonyi Géza „A lámpást“. Maráinak éppen úgy megvolt erre az oka, mint az ugyancsak asszimiláns Gárdonyinak: első művei, közöttük az 1924-ben s Bécsben megjelent „A mészáros“ egészen más író t sejtetnek, mint aminő később valóban kialakult. Márai Sándor a világháború idején serdült fel, midőn elhagyta a középiskolát, csakhamar kitört a forradalom. A forradalmi szél őt is elkapta, később szélsőjobboldali körök „le is leplezték“ akkori magatartását és forradalmársággal vádolták, holott Márai hiába írt valamikor „forradalmi“ színezetű írásokat, a szó mélyebb értelmében sohasem volt forradalmár. „Legmerészebb“ ilyenirányú írásai is „menlevelek“, hogy sohasem érezte magáénak a közösség ügyét, ha beleszólt, csak divatból s „koráramlatok“ hatása alatt, esetleg polgári családjának bosszantására cselekedte.

Márai „forradalmisága“ a polgárfiú jellegzetes lázadása. Ez a jellegzetes „lázaság“ távolról sem szakít az apaosztállyal, csupán bosszantja, legrosszabb esetben ijeszt* geti, eljártssza a „tékozló fiú“ drámájának legszelídebb változatát, ifjúi erőit foglalkoztatja és gyakorolja, hogy majd az „érett“ és megfontolt“ férfi visszatérése az apaosztály kebelére annál édesebb legyen. Márai forradalmi korszakának legérdekesebb, egyben legárulóbb írása „A mészáros“. Móricz Zsigmond egyik legnagyobb elbeszélését, a „Szegény embereket“ utánozza benne, (a „Szegény emberek“, akkor jelent meg s keltett nagy feltűnést, midőn Márai fiatal újságíró volt Pesten.) Mindkét írás arról szól, hogy egy embernek a háborúban megsérült ösztönelete miként toroklik a békébe. A „mészáros“, ha nem kerül bele a világtusába, talán mindhalálíg állati mészárlásban kielégülő szadista marad, ám a háború nemcsak fölszabadítja, hanem az ember ellen is fordítja szadizmusát; a „fenevadak“ ugyanis a béke parancsszavára nem hajlandók egykönnyen hazatakarodni. Móricz Zsigmond a nagy író önmérsékleté-

vel, egyszerűségével és hitelével írta meg ezt a témát, Márai pedig a forradalmárosdit játszó polgárfiú túlzásaival, a szalonforradalmár erőszakolt szellemi kilengéseivel.

Márai a forradalommal együtt elhagyta Magyarországot és európai vándorútra indult, ösztönei Németországba vezérelték. A vajúdások éveiben ő is vajúdott és feltámadtak benne apáinak háttérbeszorult ösztönei. Esztendőkkel töltött a weimari Németországban, melynek légköre és szelleme leginkább megfelelt természetes hajlamainak. Németül kezdett írni s maga is meglepetten vette észre, hogy úgy ír, mint a bennszülöttek. Előkelő napilap vezetőhelyén és azonnal közölte tárcáit, mert saját természetes hangjára ismert Márai stílusában. Mindazonáltal ne szimatoljunk „árulót“ Maráiban, természetes dolog történt benne: a merev, röszített életkeretek felbomlottak abban az időben és mindenki eredendő hajlamait követte, Márai is; írói és emberi szempontból egyként érthető dolgot cselekedett. Az „Egy polgár vallomásaiban“ így beszél „visszavedlésének“ tényéről: „Biztosan írtam németül, mintha soha más nyelven nem gondolkoztam volna. Valószínűleg hibáztam is; de mindenesetre a szöveg, mint később megtudtam, német volt, talán dadogó német, de csak annyira az, ahogy egy gyermek, vagy gyér szókinsű ember dadoghat anyanyelvében. Reimann elolvasta a cikket, úgy érezte, hogy németül írták s kiadta. Szívdobogást kaptam, mikor elolvastam. Úgy hittem, tudok németül... Úgy éreztem magam, mint aki mély vízbe ért“. Évek múltán, midőn visszatért, sok küzdelme volt a magyar nyelvvel: „A magyar nyelv kínzott és nyugtalanított; néha úgy rémlett, hogy soha nem tanulom meg hibátlanul, s néha úgy éltem benne, oly otthonosan és boldog könnyűséggel, mint az őselemben“. E „hazatérésig“ azonban még sok mindent számba kell vennünk. Márai Németországból egyelőre Franciaországba, majd Olaszországba és Angliába ment.

Márai úgy szerepel irodalmunkban, mint „nyugateurópai műveltségű polgár“. Német gyökereire, műveltségére és hajlamaira sohasem kerül szó, annál többet hangoztatják latin és angolszász jólétesültségét. Nálunk az ilyen osztályozások rendszerint felszínesek, vagy tudatosan dugárút takarnak és csempésznek, — Márai „értékelésénél“ is efféléről van szó. Márai mindenképen német életanyagot és élményanyagot hordoz és mindenütt a földke-

rekségen német élmények jelenvalóságát keresi s szeretné bizonyítani. Hallgassuk csak leleplező sorait: „De ismerős volt a lélek is, mellyel Németországban találkoztunk; idegenségében is hasonlított az otthonira. Egy kultúra lelki-ségének határterülete idő és országhatárok felett oszol széjjel. Mi odahaza Kassán és az egész Felvidéken öntudatlanul, de talán nem is egészen öntudatlanul, egy kissé német módra éltünk“. Ami a Felvidéket illeti, Mikszáth és Krúdy legalábbis annyira hiteles tanúk, mint Márai Sándor, de ha az ő Felvidékükre, vagy a valóban létező Felvidék lelkére gondolunk, azonnal szembetűnik Márai mohó túlzása. Azt akarja megállapítani, hogy a felvidékiek lelke s szelleme milyen csillagok vonzalma alatt állott, de csak saját családját vizsgálja, tehát egy vékony asszimiláns réteget, mely a német műveltséggel valóban szerves kapcsolatban volt, de semmiesetre sem tekinthetjük a felvidéki lélek mértékének. Márai azonban nem ébred rá tévedésére, nem veszi észre, hogy a felszínesen asszimiláltak mintájára, a befogadó közösség sorsának vállalása és magatartásának magáévá szenvedése helyett, inkább ő akarja saját lelkéhez idomítani a magyarokat. így elmélkedik: „Ó, bizonyosan, nem verség, fajiság s másefféle jelszavak önkényesen hirdetett, divatos közössége, hanem titokzatosabb és egyszerűbb rokonság... ha őszinte akartam lenni, nem találtam mást, mint a föltevést, hogy egy württembergi német diák ugyanazzal az érzéssérséggel reagál egy Goethe-sorra, mint ahogy visszhangoztam én, vagy osztálytársaim a kassai és a pesti iskolákban“. Az állítás kissé merész: Márai azt állítja, hogy az egész magyarság németül gondolkodott, nyilván azért merészkedett ilyen felszínes és az igazsággal homlokegyenest ellenkező állításra, mert a magyar lelket, gondolkodásmódot s műveltséget egyáltalában nem ismerte, önmagából és a hozzá hasonlókból indult ki, akik valóban úgy reagáltak, de ez a kisebbségi réteg nem azonosítható a magyarsággal. Márai tudatosan tagadja a fajelmélet jogosultságát, „felvilágosodott“ elmével elutasítja magától, öntudatlanul azonban annál merészebben érvényesíti. Márai, akár történelmi síkon Szekfű Gyula, a magyarságot szőröstől-bőröstől a „keresztény-germán kultúrközösségbe“ kebelezte, hogy kellő pillanatban a maga lelki idegenségét magyarságnak nyilváníthassa. Szekfű más indokokból cselekedett így, Márai azonban jellegzetes vallomást adott arról, hogy

1867 óta miként történt nálunk az asszimiláció: az „asszimilánsok“ egyrésze alig hajolt, hanem inkább magához akarta hajlítani a magyarságot. Márai ezeket a vallomásait már érett fővel, hosszas nyugati bolyongások után írta, a bolyongások tehát nem sokat változtattak alkotán. Bécsen s Berlinen keresztül ment Nyugat felé, elébb a gyökerekhez tért és megerősítette magát, úgy merészkedett csak a napnyugatiabb tájakra; egyéniségét nem is érte csorbulás seholsem. Márai Nyugaton irodalmi hatásokat szívott magába és formai készségét csiszolta, alapélményei azonban változatlanok maradtak, megrendíthetetlennek bizonyultak. A hazatért író Budapest sznob szellemiségébe került. A finom érzékenyséű Márai csakhamar észrevette, hogy Budapest dekadens sznobjait el kell bűvölnie, ha „nagy pályát“ akar befutni. Láтта, hogy a sznobok a jólétesültséget tekintik nyugateurópai műveltségnek, ezért műveinek tetemes részét a Nyugaton magába szívott hatások utánzengésére fordította. A népi irányt kivéve nincs a korszerű francia irodalomnak árnyalata, melyet regényeiben elmulasztott volna érvényesíteni és értékesíteni. Megtanulta a franciáktól a könnyedséget, a stílus „testgyakorlatát“, de legfőbb mestere a német kultúra maradt: a weimari birodalom szalon-anarhizmusa, Thomas Mann és Freud mester, — az utóbbiak tolmácsolását azonban magyar szavakkal és franciás modorban végezte; „egyénítette“. Belső összetettsége, melyet akár töredezettségnek is bizvást nevezhetünk, később jellemző ellentmondásokba tolult: a második világháború előestéjén megírta a „Napnyugati örjáratot“, melyben a nyugati kapitalizmus halhatatlanságát hirdette, az új világválság elején pedig a szerényebb című „Kassai örjáratot“, a „megértő“ könyvet, az új, harcos nacionalista államokkal és erőcsoportokkal barátkozó vallomást. Márait dekadens polgári alkata ragadta Németországból nyugatabbra, midőn nyilvánvaló volt a német polgári dekadencia pusztulása. Nyugatról pedig akkor tért vissza Magyarországra, midőn polgári idegei és lelke tudomására adták, hogy a vándorévek befejeződtek, le kell tehát telepednie és komoly polgári „helyzetet“ kell szereznie magának. De haza is ezt a dekadens polgári lelket hozta, midőn pedig a világeseemények a polgári dekadencia felett kongatták a halálharangot, Márai a halálfélelem közepette, mint megannyi polgár, megkeményedett, szilárdabb lett és megkezdzte a

tájékozódást az új világban. A „Kassai őrzőben“ új külpolitikai tájékozódást keresett, majd megindította tájékozódását a magyarság felé is; ez azonban már későbbiek dolga. Egyelőre „Válás Budán“ c. regényében jelentette be, hogy csakugyan „hazaérkezett“. Freud mester szérumát beoltotta a magyar, helyesebben budai-úri társadalomba és leste a hatását; kalandba keveredett a magyarsággal. A regény arról szól, hogy a budai bíró, hagyományos bíróműveltségű, feleségül vesz egy osztrák leányt, egy orvos pedig egy ifjú budapesti palántát. A budapesti palánta felszínesen ismerte a bírót s tulajdonképpen egymásnak teremtetten emberek voltak, de ez a felismerés tudat alatt maradt bennük, csak esztendő múltán lépi át a tudatküszöböt s romlásbadönti az orvost és feleségét, a bíró azonban, a szigorú rend öre, a „talpig férfi és hivatalnok“ legyőzi az alvilágból feltörő rémet és felszínen marad. A mű analitikus regény s igen érdekes, hogy Maráiban egyesül a francia elemzés könnyedsége, meglepetésekben gazdag folyása a német elemzés nehézkességével. Márai elemzése helyenként friss, lendületes és élményszerű, de ugyanakkor végtelenül bőbeszédű, már-már locsogó, lényegtelen dolgokról cseveg és a társadalmi fecsegés hínárjába téved. Bizonyos adag felhígult és elfajzott német miszticizmust is találunk benne. Nem esik a rideg lélekelemzők hibájába, hanem „változatos“: hol fecsegésbe torkollik, hol pedig a „titokig“ próbál leszállani. A műben mindamellett nagyívű vállalkozás is feszül: a metafizikát vissza akarja hozni a magasságból az emberi lélektanba, a humánus szövevény világába. Maráiban egészen nagyvonalú írói törekvéseket is találunk, melyekben érdemes csírák is zibonganak, de alkata sokkal lazább és szétesőbb, semhogy erős, kemény sarjakat tudna nevelni. Az ő mustármagvaiból sohasem lesz fa, hogy megpihenhessünk alatta.

Ha Márait bármelyik kiemelkedő magyar prózáival összehasonlítjuk, úgy viszonylik hozzájuk, mint a gondosan rendezett s melegházakkal, különleges plán fákkal rendelkező park az irdatlan őserdőhöz. Az írói mesterség ére nyei éppen olyan tökéletesen élnek Márai szépprózájában, mint Szabó Lőrinc lírájában. Márai legtöbb munkája a „mesterség“ határain belül tökéletes, mondatai kimért biztonsággal kanyarognak, mint a park kavicsal szórt, gondosan gereblyézett útjai. Nem küszködik anyagával,

mondanivalójával, bámulói főként ezt az erényét emlegetik, mely azonban egyúttal „dicsősége s baja“. Stílusának gondossága ugyanis bizonyos szegénységet takargat: élményanyaga igen szűk körre korlátozódik. A nagy prózaírók írása mindig olyan volt s ma is olyan, mint a folyam, ömlik, háborog, vagy lustán terpeszkedik, tömérdek mindent sodor, salakot és aranszemet, tápláló forrásai két földrészből erednek, Európából és Ázsiából, élményeinek túlsága fullasztja, nem pedig vérszegénysége. Éppen a legnagyobbak műveiben bizonyos kozmikus hanyagságot találunk, az őserdő természetes bozontoságát. Jókait, Keményt, Mikszáthot, Tolnait és Móriczot, de a „kisebket“ is, mint Vajda Pétert, vagy Kuthy Lajost egyaránt ez a kimeríthetetlen belső bőség jellemzi. A természetes és folytonos ömlésnek azonban Krúdy Gyula a legnagyobb példája. Ha kezébe vette a tollat, beláthatatlan élménytömeg mozdult fel belőle s későbbi műveiben elvetett minden szokványos formát, szinte zenévé finomította a lélező természet és a természetfeletti élet hangjait. A kimért, hűvös, szabályos stílussal rendelkező Márai is erre az ömlésre vágyott, ezért írt regény Krúdy Gyuláról, az „ömlés“ hősről, rokonságba kívánt keveredni véle. Vállalkozása tiszteletreméltó és reménytelen: a honi asszimilált polgárságnak igen szűk körű a közössége s így élményanyaga is, ha pedig mély élmények vetődnek fel benne, ősi s idegen gyökereiről hoznak hírt; mint láttuk: Maráinál is. Ha egyszer a magyar élmények tengere beleáramlott volna, azonnal szétvetette volna finom, szabályos, esztétizáló stílusát. Márai érezte ezt s megmaradt a maga szűk családi-baráti közösségének ábrázolásánál, de olyan gazdag ömléssel próbálta kifejezni, mint az eredeti magyar prózaírók. Ám nem volt minék áradnia és Márai ezt az eredendő hiányosságot fedezgeti csevegésével, élményeinek végeérhetetlen variálásával, a jelentéktelen dolgok mértéktelen agyonelemzésével, a szószaporítás bűvészmutatványaival.

„Szindbád hazatér“ Márai Krúdyról szóló regényének a címe, de nem tudja felfogni véle Krúdyt, a „magyar tengert“, csupán kanálnyit sikerül merítenie. Műve inkább Márai-regényt párol a Krúdy-regényekből. Csodálatosan hasonul Krúdy nyelvéhez, külsőségeihez, hanghordozásához, szétszórt kincseiből hatásos ékszert ötvöz, nehéz itálai-ból könnyű nyelnivalót, „szürcsöt“ párol, csak egyetlen ízt

nem bír megfogni s párolni, azt, mely Krúdyt mindenké-
fölktt jellemezte.

A magyart, mint minden keleti fajtt, buja s fejlett természetérzés jellemzi; Európában csak a latinok rendelkeznek hozzáfoghatóan gazdag és ösztönös természetérzéssel. Krúdy írásaiban a természet, a „világ“ éppen olyan elsőrangú helyet foglal el, sőt talán döntőbb helyzetet, mint az ember. Maráinak alig van érzéke a természethez. Nem bírja a magyar lényeket hordozni még egy-egy vonatkozásban isem, amint a latinoktól sem lényeket tanult, hanem csak formai elemeket, őszinte tusakodására vall, magasrendű igényességét bizonyítja, hogy midőn őseket keresett, Krúdy Gyula felé fordult, de lépése eredménytelenségbe fült. “

Maráinak azok a művei a legjelentékenyebbek, melyekben nem lép ki elrendelt kereteiből, tehát azonosítja magát a polgársággal, végigszenvedi félelmeit és végigéli válságait. Ehhez a vállaláshoz nem közönséges hősiesség szükséges, mert hanyatló és sorsának beteljesedése felé siető osztályról van szó, ezért Márai tevékenységét nem is becsüljük le: a honi dekadens polgárság alkatát egvetlen magyar író sem ábrázolta ennyire bensőségesen. Ezekben a művekben szembe mer nézni Márai a halálos ítélettel: „Mikor az ember, először életében, igazán megéri a végzetet, csaknem nyugodt lesz. Nyugodt és olyan különösen, félelesen magányos a világon“, — írja „Az igaziban“, mely egyik legőszintébb, leginkább élményszerű műve. „Az igazi“ meg tudja nevezni a polgári romlás félelmetes folyamatát: „Van egy folyamat az emberek körül, mely olyan félelmetes, ijesztő, mindennél rosszabb ... a magányosodás folyamata ez“. A fogalmazrs csak annyiban téves, hogy ez a folyamat nem „az emberek körül“, hanem a polgárookban megy végbe. A dekadencia egyértelmű a „magányosodás“ járványszerű terjedésével, a közösségi életre való képtelenséggel. A magányosodás társadalmi halál, holott a halott társadalmi darabkák, mint egyének esetleg tovább élnek, a történelem időmértéke ugyanis köztudomásúlag más, mint az egyéné. Márai az efféle egyénileg élő, de történelmi szempontból halott lényekről írja legkitűnőbb műveit, mert maga is közéjük tartozik; ha több alázat volna benne, nem is tagadná ezt; megírná tehát életének legnagyobb könyvét. A polgár azonban végtelenül önző s egyelőre bújócskát játszik

legnagyobb megismerésével: saját ítéletét más testekbe és lelkekbe bújtatja.

„Az igaziban“ merészeli kibeszélni a „magányosodon“ polgár rémületét a közösségtől. A regény figurája elválík polgári feleségétől, mert tudat alatt egy nagyobb élmény kínozza, édesanyjának szolgálóleánya iránt érzett régi, fojtott szerelme. „Előírászerű“ házassága felbomlik s feleségül veszi a faluról fölcseperedett, külsőleg urbánussá vedlett nőt, aki „osztályharcot“ kezd ellene. Anyagi téren kihasználja s a szerelmi extázis forróján is hidegen figyeli, mint egy idegen világból származó furcsa lényt, aki csupán kíváncsiságra érdemes. A polgári rettenés és rémület nagyvonalú feltörése ez a regény, mely „felülről“ elsőnek ismeri be, hogy a keleti-magyar fajtával szemben és a keleti-magyar fajta fölé terpeszkedve idegen polgári „fajta“ él ezen a földön. Márai ebben a művében „ömlik“ a legtermészetesebben, legmeggyőzőbben, érzi ezt ő is és úgy akarja rögzíteni a folyamatot, hogy a regény formáját „állandósítja“. Legújabb regénye. — „A gyertyák csonkig égnek“ — „Az igazi“ változata, „variánsa“, halványabb és kevésbé meggyőző másolata. A kérdést áttolja a polgárok felett álló társadalmi rétegbe, így szeretné bizonyítani, hogy nem a polgárok felett kongatja a vészharangot, nem osztályügyről panaszkodik, hanem egyetemes emberi mondanivalók ömlenek belőle. Ám kísérlete csődötmond, azonnal észrevesszük, hogy mellékvágányra siklatta a kérdést és gyanús cselekedetét kitűnő csevegésével és bravúros elemzésével sem fedezi.

Maráinak a magyarság felé való tájékozódása nem szűnt meg Krúdy Gyuláról szóló szerencsétlen regénvkí-érlétével. Ujabbban egyre jobban izgatja a magyar kérdés, láthatólag második Herczeg Ferencnek készül, már történelmünkben kalandozik. A vallomások magyarságával, a valóság és a mélység magyarságával szemben meg akarja csinálni a mutattványos magyarságot, akár Herczeg Ferenc. Műveltebb, őszintébb, odaadóbb, emberibb és igazabban tusa-kodó író. mint Herczeg Ferenc, mégis magyar tájékozódása éppen olyan reménytelen, mint Herczeg Ferencé. A honi társadalmi visszahatás azonban fölötte használható fegyvert lát Márai „magyar“ kísérleteiben, akár Herczeg Ferenc műveiben s az író akarva-nemakarva társadalmi célok eszközévé válik. Első s jelentéktelen színműve után megírta „Kassai pol-

gárok“ címen a magyar mutatványos drámát három felvonásban. A darab sarkpontjai a Márai-mítosz folyton ismétlődő elemei: a kaland, a sértődés, a titok. Kicsit ködös lények ezek, ám az árjának többnyire „misztériumot“ jelent mindaz, ami nekünk csak köd, mi ugyanis a sztyep, a nagy pusztá határtalan, átható fényéhez szoktunk, a mi misztériumunk nem burkolózik ködbe s titokba, hanem „megjelenik“. Máraínál a titok, a veszély s a kaland a rugó és a tengely, művek sora forog rajtuk, de az író sohasem tudja éreztetni, hogy mi van e szavak mögött, talán nincs is semmi, csak egy béna szándék. A drámát nem bírja lélekzettel, figuráiból szimbólumot csinál és intellektuális magyarázatot fűz hozzájuk. Intellektualizmusát nekünk teljesen idegen schilleri pátoszba burkolja. Bőséges helyet kap a drámában a politikai propaganda is, melyet a „tisza művészet“ hívői örömmel elnéznek Maráinak, ugyanis egy feloszló világ lelkének csinál propagandát.

A darab a polgári egyéniség felmagasztalódása. A XIV-ik század elején vagyunk s a kassai magyar és asszimiláns polgárok Omode nádor garázda hadaival szemben hősiiesen megvédik a szabadságot, függetlenséget, demokráciát, közéleti erkölcsöt, és az önkormányzatot. A történelmi háttér csupán keret, az író a polgárság és az úrend perét akarja eldönteni, a nép nagy peréről éppen úgy, mint a népről, természetesen tudomást sem vesz. Mária perében a polgáré az igazság és a diadal az oligarhiával szemben, holott a történelem folyamán asszimilált polgárságunk mindig a társadalmi visszahatással tartott. A polgár ha védett valamit, sohasem a szabadságot, a függetlenséget és az önkormányzatot védte, legfennebb a maga kiváltságait. Márai ebből az osztályügyből átfogó nemzeti és eszmei ügyet próbált dagasztani, igen csekély meggyőző erővel és átlátszó célzatossággal. A darab mutatványos külsőségei, csillogó schillerizmusa és másefféle kellékei sem tudják eltakarni szándékának meztelen tévedéseit és erőszakoltságát. A magyar úton aligha terem Maráinak babér, ki kell tartania a maga feloszló osztálya mellett, bele kell törődnie végzetébe, hogy mindössze ez az egy parcella hozzáférhető neki s akkor sokkal jelentősebb és maradandóbb műveket alkot, mintha olyan területre kalandozik s olyan titkok pecsétjét feszegeti, melyek úgysem nyilatkoznak meg előtte.

Németh László

(1901)

Németh László „jelenség“, akár Szabó Dezső, éppen olyan mohósággal és uralkodó igénnyel viharzik át szellemi eleiünkön, mindkettőnek hatása szinte kozmikus arányú; viharos záporok; mégis szerepük, jelentőségük alaposan különbözik. Németh Lászlóból több marad meg, mint Szabó Dezsőből, kevesebb villámfénnyel és mennydörgéssel dolgozott, de gazdagabb, maradandóbb és termékenyítőbb anyag ülepedik le áradása után.

Németh László útját folytonos belső válság és példátlan termékenység jellemzi. Válságainak okát elsősorban alkotában kell keresnünk: Némethben a paraszti és a polgári lélek viaskodik. Paraszti örökség: egyszerűsége, szívóssága, tiszta családi erkölce és szektáriánus hajlama. Az utolsó évtizedekben egyre több „kivonuló“ tört át a paraszti életforma szigorú vastörvényein s próbálta előlről kezdeni a világot, hasonló folyamat játszódik le Németh Lászlóban, midőn mintafarmra kíván visszavonulni, meg akarja csinálni a parasztság Eötvös-kollégiumát, népiskola céljaira ajánlja fel családi házát és megírja „Cseresnyés“ c. darabját. A benne keringő polgári elem bénítja, de egyben izgatja és serkenti a paraszti örökségét. Látszólag polgári gondolkodásának jellemzett feleségével viaskodik, holott az asszony csak „villámhárító“ az író fogyhatatlan belső feszültségének levezetésére; lényegében Németh László önmagával vívja végeérhetetlen harcát.

Paraszti örökségének köszönheti élő keményfához hasonló írói matériáját, — gondoljunk a „Gyász“-ra s a „Bűn“-re. Csak legalulról, legmélyebbről áradhat fel ilyenfokú keménység. Hasonló mélységből tör fel vaskezű, olykor kegyetlennek tetsző formai ösztöne; a toll Németh kezében nemegyszer eke, ásó, kapa, csákány, fejsze, vagy élesre fent metszőkés. Alkotó ujjai érdekesek, nem érzik s becsülik a lány finomságokat, hanem kíméletlenül véghez viszik a beléjük torlódott szándékot. Németh ereje kétségtelen és mélyből szakadt, ám olykor erőszakká csökönyszerűsödik.

A paraszti örökség mellett a polgári hajlamok jelenlétére is azonnal ráakadunk, főként elméleteket termelő hajlamában. Bárminő szellemi területre s életmezőre jut,

vagy téved, azonnal berendezkedik. A polgári szerző és megtartó ösztön, a „magántulajdon“ mítosza szellemmé emelkedett Németh Lászlóban: mindent magáévá tesz, a maga életrendszerébe épít, belső bútorzatává alakít, vagy pedig mereven elutasítja, ám lényegében igen kevés dolgot utasít el. Ezt a tömördek „foglalást“ és térhódítást rendeznie és igazolnia kell, ezért alkot lépten-nyomon új s új rendszert. A transcendens hajlamoktól való idegenkedése is polgári vonás: a meghódított anyagot kell rendszerbe szerveznie s a még meg nem hódított anyag „leigázása“, megszerzése izgatja. A polgári hódítás, tehát a polgárságnak egyik legfőbb történelmi erénye, jutott örökségbe Németh Lászlónak, ezért: a polgár emberi jelentőségét is sokkal tisztábban és határozottabban képviseli, mint fémjelzett „polgári íróink“. Németh László protestáns, de lelki szövetében egészen bizonyosan van valamelyes katolikus anyag is. Ennek a belső ellentétnek, a két elem küzdelméből csiholt izgalomnak köszönheti, hogy ösztönösen visszatért a protestantizmus eredeti és legmagasabb értelméhez: a szüntelen reformáció gondolatához. Cs. Szabó László Dávid Ferenchez hasonlította Némethet s valóban: szellemének nyugtalansága Dávid Ferenc nyugtalanságának édestestvére. A szellem minden területe és megnyilatkozása csak arra jó neki, hogy átrohanjon rajta. De Németh László túllép Dávid Ferencen: protestáns izgalma a minden átélésének mohóságává növekedik, nem tudja s nem is kívánja egyesíteni a pólusokat, hanem a pólusból az antipólusba rohan s mindkettőben ugyanannyira jól érzi magát. Az ő mámore a állásfoglalások változottsága, az emberi alakulás minden formájának kimerítése. Mindebben bizonyára döntő szerepe van aszkézisbe hajló életének is, — az író örökké szomjas, cserepes ajkú életvágya teljesen a szellemi élet síkjára tolul; az aszkéta a szellemi terek „lebírásával“ vesz elégtételt magának.

Németh László óriási tér betöltésére vállalkozott és hivatottságának elsőrangú jele, hogy a vállalt méreteket sohasem telíti híg anyaggal, műveinek sűrűsége csaknem minden esetben megállja a próbát. Éppen ezáltal emelkedik Szabó Dezső fölé, akinek műveiben a sűrűségmérő állandóan a legalsó s a legfelső pont között ugrál. De ez magyarázza meg a két író hatásának különféleségét is: Szabó Dezső többnyire felcsigázza a lelkeket s félig kielégítetlenül hagyja,

Németh is kilódítja őket sarkaikból, de azután esztendőkre szóló emészteni valót oszt nekik.

Németh László alkata kettősségének köszönheti, hogy a XIX. s a XX. század legnagyobb életelvei egyként megtalálhatók benne. A XIX. század polgári individualizmusa szinte narcisszizmussá nőtt Németh Lászlóban, intellektuális önszerelemmé, de elemi erővel vallja a XX-ik század népi-közösségi gondolatát is mégpedig előrelépő merészséggel s a szocializmus „perc-emberkéinek“ állandó közápóra közepette. Mindazt, amit az én-kultusz túlzásával vét, jóváteszi azzal az önfeláldozó hősiességgel, melyet a szocializmus fogalmának tisztulása érdekében vállal. Az én-kultusz különben sem egyeduralkodó benne, hanem gyakorta átszabja az egyéniség feláldozásának komor-puritán kedvébe.

Németh László mindenképpen drámai életet él, lelkének elemei szüntelenül tusakodnak, ezért nézi drámai szemmel a világot s méri olyan szigorú igénnyel az életet; önmagának legtisztultabb formája a dráma. Kísérletet tett ugyan minden műfaj terén és amihez nyúl, jelentékennyé formálódik a keze között, de erői sehol sem jelentkeznek olyan izmos, végzetes biztonsággal, mint drámáiban. Önelemeinek, paraszti és polgári örökségének tusakodásán kívül egy másik dráma is történik benne: lelkének trónusán az eredeti, kérlelhetetlenül puritán kálvinista erkölcsi elv ül. Ez a konok erkölcsi elv Németh László egyetlen ítélőbírája, véle viaskodik, vitázik, perel s előtte vezekel olykor emberfeletti verejtékezéssel. Németh Lászlónak az „elv“ az istene és a metafizikája. Belső drámája sok tekintetben II. Rákóczi Ferencéhez hasonló, de Rákóczi katolikus drámát szenvedett végig az „Egyetemesnek“ s a Végőnek birtoklásáért, Németh pedig egy puritán elv szűrő szeme és kérlelhetetlen arca előtt tart vizsgálatot életének minden mozdulata felett. Rákóczi a legmerészebb emberi utat választotta, azt, mely a földi világ méreteiből egy másik világ méretei felé lendíti az embert. Németh László a sárból gyúrt emberi mű tökéletességéért és teljességéért viaskodik, az „anyag“ vallásos tisztaságú megnevesítéséért.

Németh is a Végokkal küzd, de a Végokat lehozta a földre, az emberbe s mindaz, ami e vállalkozás keretein kívül marad, nem érdekli. Drámájának sajátosságát éppen az jelzi, hogy hátat merészel fordítani a metafizi-

zikának és a világnak, s az emberbe helyezi a létezés súlypontját. Homocentrikus író és gondolkodó, csak a humanum keretei érdeklik, egy-egy könyv, vagy szellemi mozdulat fontosabb neki, mint a csillagok járása, vagy kozmikus tragédiák fényjele, semmiféle mágikus, vagy misztikus hajlam sem él benne. „Homocentrizmusa“ azonban semmiképpen sem azonosítható a múlt századéval, mely mindenképpen szűk kaloda volt, Némethé azonban: ropant társadalmi és szellemi föladatokat vállalása, az emberiség méreteinek hősi tágítása; a polgári „foglalás“ egyre jobban azonosodik nála az emberi foglalás, tehát az emberi teljesedés ügyével.

Dramáját eddig legtisztábban a VII. Gergelyben fejezte ki. A nagy pápából önmagához hasonló puritán, protestáns hőst csinált, aki az emberi anyaggal való hajthatatlan küzdelmében pusztul el. Németh ebben a küzdelemben látja az élet célját s a harcban feltétlenül a minőség, a szellemi „hierarchia“ oldalára áll. Ezért kerül szembe a szocializmus napi feladatainak fanatikusaival s ezért érti kevésbé az alul őrlődők indulatait, „mérgeit“ s ezeknek az indulatoknak és mérgeknek „igazát“. Németh az emberiség útját a szellemi hierarchia hősi magatartásában s e magatartás általános emberi elismertetésében keresi. Szellemi vonatkozásban vizsgál mindent, az élet annyiban érdekli, hogy mennyi szellemi mustot sajtolhat belőle és érlelhet nemesi itallá. VII. Gergelyben önmagához hasonló ember-típust sejtett és át is alakította a maga képére s hasonlóságára.

Németh legnagyobb élménye a fájdalom. Folytonos sérelmeinek és sértődéseinek megszámlálhatatlansága is ezzel magyarázható: keresi a fájdalmat, érzi, hogy csak szakadatlan belső dráma árán bírja határtalan termő iramát folytatni. A fájdalom veri fel legmélyebb élményeit s biztosítja „ömlésének“ sűrűségét. Állandó szenvedésre van szüksége, hogv belső drámája el ne szundítson, mert ilyenkor határtalan ürességet érez. Olyan mélyen és teljesen emberi, hogy amügyis tökéletes magány az osztályrésze s ez a magány olykor már-már elszigeteltséggé merevedik. A szenvedés izgalma kell, hogy világának forrása meg ne álljon s a nemes anyag, melyből omlanak az új s új kis világok, ki ne hűljön. Németh László életformájában semmiféle pogányság, még egy-egy pogány elem,

vagy vonás sem található. Tiszta keresztény a nélkül, hogy a kereszténység vallásos tartalmával, így metafizikájával azonosítaná magát, de életformája annál keresztényibb. Világa a „keresztény Európa“ egyszülött fia. Élményei és erkölce, magatartása és igényei: mind a kereszténység humuszából sarjadtak.

Írói és emberi alkatának nagyságára vall, hogy fájdalmi nem silányodnak érzelmességgé, hanem sűrűségükkel a legigényesebb formát, a drámát be tudják tölteni. Minden drámája fájdalmainak, sérelmeinek, olykor sértődéseinek megkeményedése, „elvvé“ való edzése. Drámáiban nem annyira emberek küzdenek, mint inkább az író tusakodó lelkének elemei öltöznek testbe; a figurák nem élőlények, hanem eszmék s eszmedarabok hordozói, megszemélyesítői. Ezért található drámáiban bizonyos merevség: a szereplők többnyire „állanak“ s legfeljebb szűk sugárban mozognak, akár ott benn: az író lelkében. Ez a merev, kissé „állókép-szerű“ helyzet ad Németh László drámáinak eredeti alkatot és sajátságos fülledtséget, „hőt“, melyben minden megolvad, csak a legkeményebb anyag, az etikai elv hordozója bírja a hőfokot, őrzi meg magatartásának szikár töretlenségét. Németh László drámái: önmagába, saját etikai magatartásba vetett hitének kemény próbái s legfőbb kielégülései. Ő szenved drámáiban, vonaglik, kétségekkel birkózik, olykor meg is hal, de megállja a próbát: mindig győzelmet arat. A kritika legkevésbé a „Cseresnyést“ értette, pedig Németh legjellegzetesebb darabja: szektárius hajlama ütközik az ugyancsak bennelakozó polgári kísértővel. Az egyéni dráma a „Cseresnyésben“ fölötte szerencsésen beletorkollik az egyetemesbe, azonosodik a kor egyik legtisztább társadalmi vágásával: a megdermedt társadalmi szerkezetből kitörni kívánczók szándékaival: ezért aratott a kritikusok szervezett rosszindulatával szemben döntő sikert a fiatal magyarságnál. Ez a közönség annak látta a darabot, aminek az író szánta: kultikus műnek s megérezte, hogy az író fájdalmaiból vallást alapít a maga módján. Németh vallása „körcikk“, az ember szellemi magatartására szorítkozik, de ebbe a „körcikkbe“ a nagy vallásalapítók teljes emberi „megindultságát“ s határtalan drámai feszültségét sűríti.

Legkedveltebb műfaja a tanulmány s bár tanulmányai nem olyan tisztultak, mint drámái, de „átmérőjük“ s anyaguknak változatossága és sűrűsége annál meglepőbb. Ta-

nulmányaiban figyelhetjük meg magatartásának hármasságát: tájékozódó hajlamának szüzi üdeséget, rendszerező vágyának mohóságát és uralkodó igényeinek hősiességét s kegyetlenségét. A tájékozódás terén messzire elhagyta legtöbb kortársát Nyugatot éppen úgy bejárta, mint Kelet-Közép-Európát. A két ellenkép sokáig küzdött benne is: a nyugati-intellektuális világkép mellett a keleteurópai-népi világkép kísértette, de Németh keleti látóhatára lezáródott a Magyarországot övező kisépeknel, ezért került túlsúlyba benne a nyugati-intellektuális élmény. Midőn az eljövendő Magyarország arcát megrajzolta, nyugati-polgári kert lebegett szeme előtt. Mindazonáltal tájékozódása sokkal szélesebb és egyetemesebb, mint a Babits-iskoláé s a Nyugat folyóirat szívós maradékaié. Németh másik nagy vállalkozása a magyar szellem s élet „rendezése“ volt. Az övéhez fogható egyetemes szándékkal senki sem látott neki ennek a munkának. Nagyszerű elveket, múlhatatlan szempontokat vett fel, helyes megérzések és útmutatások tömegével szórta tele szellemi életünket. A magyar irodalom, történelem, politika és társadalomtudomány terén egyként hősi és termékeny kezdeményező lépéseket végzett. Gyorsan száguldott át a különböző területeken, mint a „jelenség“, nem sokat törődött azzal, hogy okfejtése szilárd s biztos legyen, „megszállotta“ s gyorsan rendezte a különféle életmezőket és szellemi szektorokat, majd továbbszáguldott. A portyázó nyugtalanság erősebb benne a rendező építésnél, bármennyire nagy álma is a „Rendszer“. A „Kisebbségben“ irodalomtörténeti kezdeményezése éppen olyan nagyvonalú, mint Szekfű Gyulával folytatott vitája, mely új magyar történelem alapvetésének tekinthető, de egyik mellett sem volt hajlandó kitartóan időzni. E villámszerű életiramra valószínűleg elsősorban halálfélelme hajtja. Egész létét az „emberi ügybe“ építette, rengeteget kell tehát elintéznie, ki kell merítenie a vállalt „határt“. Halálélmény ének ellensúlyolthatatlan hatalomvágya. Az anyagban akarja megörökíteni magát, minden munkát vállal, minden művet meg kíván előzni, vagy utólagos rohammal másítani próbál rajta. Saját nyomait keresi az élet s a szellem valamennyi megnyilatkozásában, néha zseniális rátapintással, néha mohó erőszakkal. Uralkodni kíván, de nem alantas ösztönök, vagy indulatok kielégítéséért, nem is a hatalom önmagáért való szeretetéért, csak jegyét akarja rávésni minden do-

logra s élőlényre, csak szellemi magvait kívánja beszórni minden barázdába. Háromféle magatartása tanulmányai-ban észlelhető legtisztábban; néha egymásbafolyik a három, máskor gyorsan helyet cserélnek, olykor egyik maszkja megett a másik fényjelei villannak, esetleg vilion-ganak. Tanulmányözöne nemcsak nagyvonalú életmű, hanem érdekes lélektani tünemény is.

Németh László a legnagyobb magyar racionalisták sorába tartozik, az ész legerősebb fénykörtéje ég benne szüntelenül s száműz minden „idegen“ elemet. Erős, átható fényt vet a vizsgált szellemi jelenségekre s életterületekre, hogy boncoló keze ne tévedhessen. Németh ugyanis nem élemedj hanem boncol; kegyetlen, biztos kézzel vág. Az orvos magasrendű „kegyetlensége“ és a racionalista gögös önérzete él benne. A szokványos művészi hajlamokkal szemben inkább tudós-típusnak tekinthetjük, bármennyire rakoncátlanul ömlenek is élményei, de a ráció törvényei ellen sohasem vétének. Németh racionalista alkatára vall, hogy az Encyklopaedia vágya támad fel benne szüntelenül. Az emberi ész világképének megteremtésére törekszik, tanulmányai csupa készülődések az Encyklopaediára, vagy elemek az Encyklopaedia épületéhez. Drámai alkata, szüntelen belső válságai nem kedveznek ennek a tervének. Az író habozik: nem tudja, hogy magához viszonyítsa, maga köré csoportosítsa a világot, tehát hallatlan méretű Ön-életrajzot írjon, vagy pedig éppen én-jenek tusakodása elől az Encyklopaedia hűvös tárgyilagosságába meneküljön? Németh László belső drámája sokarcú: többek között az Önéletrajz viaskodik az Encyklopaediával s tanulmányai-ba mind a keltő benyomul, hódít, küszködik, ütkö-zetbe megy. Egyik pillanatban egy-egy óriási életterület encyklopaedikus összefoglalására törekszik, Európa történelmét akarja megírni, majd a magyarok igazi törté-riáját, de egy drámai fordulat történik benne s mégis az ön-életrajzba merül. A magyar racionalizmusnak minden-esetre ő a csúcspontja s talán egy új szellemi korszak hatá-rán: a befejezője; utolsó fejezete.

Németh László hatalmas teljesítményt végzett a szép-próza terén is, óriási regényciklusba fogott „Utolsó kísérlet“ címen. A regénysorozatnak már több kötete megjelent, de még messze van a befejezéstől, ha esetleg le is zárja az író, bizonyosan nem egyszer visszatér még hozzá. Né-

methnek ez a vállalkozása is fenyegető hiányt szándékozik betölteni: az utolsó évtizedek magyar fejlődéstörténetét ábrázolja, a parasztságból fölkerült sarj útját a falusi háztól Budapestig. Németh László jellegzetes intellektuális prózát ír, elsősorban az életnek intellektuális vetületei és hatásai érdeklik. Ott van igazán elemében, ahol szellemi tényezők vívását ábrázolja, vagy pedig a szellemi hatásoknak az ember szervezetében megtett útját vizsgálja, írói módszere továbbra is a boncolás, de új elem is járul hozzá: a kémiai vizsgálat. Szellemünk kémiájába senki sem mélyedt bele annyira, mint Németh László. Ez a regényciklusa mutatja, hogy mennyire másodrangú dolog az ő világvéleletében a test és a lélek; a lélekre a racionalista bizalmatlanságával tekint, a testre pedig bizonyos aszkétikus fölényrel; a szellem az ő igazi „anyaga“. Szekfü Gyulának szellemtörténete ellen írta s írja ezt a szellemtörténeti regényt. A széppróza csak tágabb keret, szélesebb lehetőség a Nagy Tanulmánynak, a magyar szellem fogalmazási kísérletének. Regényei gyakran tanulmányszerűbbek, mint tényleges tanulmányai; Németh nagy kísérletező, új képletekbe próbálja rendezni az elemeket: a tanulmányba a szépirodalom szabadságát oltja, a regénybe pedig bekényszeríti a tanulmány rendszerét s törvényeit. Regényeiben azonban nemcsak a merész kísérletező van jelen, hanem a gondos gyűjtő is, művei olykor adattárrá alakulnak, mintha anyaguk újabb átrendezésre és keményebb alakításra várna. Vállalkozása mindenesetre így is rendkívüli: az elmúlt évtizedek szellemi hullámozását és fortyogását tudattá próbálja érlelni. Szépprózájában a racionalista éppen olyan kemény kézzel tartja a kormánypálcát, mint tanulmányaiban. Némethre nemközönséges hatást gyakorolt a nyugati regény formájának lassú bomlása, de ezt a bomlást is egy roppant Terv szolgálatába állítja. Elszánt és hajthatatlan racionalista építő; az emberiség legnagyobb építő művészeiben feszülhetek ekkora szándékok.

Némethben több a meglepő, mint Szabó Dezsőben. Szabó Dezső viharzásaival és mutatványaival többnyire egyhúrúságát leplezte, Németh Lászlóban folytonos a sarkadás, a levés. Sokkal gazdagabb a világa, semhogy harmonikus lehetne, de minden erejét megfeszíti, hogy zsúfolt életművének egyensúlyát biztosítsa. A magyar egyensúlyérzék nem él Némethben olyan végzetes biztonsággal,

mint Adyban, Móriczban, vagy Tamásiban. Németh Lászlóban az egyensúly is „drámai kérdés“; égető, folytonos váltságban forgó probléma. Ady Endrében a jó s a rossz fogalmán túlemelkedett egyensúly uralkodott, Móricz lényét egyre jobban előntölte a paraszti életérzés tiszta esszenciája, a bölcsesség, Tamási Áronban a bűnbeesés előtti idő atmoszférája él, Németh a bűnbeesés első nagy rémületeit vergődik s a Tisztaság hűvös kendőjével borogatja a bűntudat lázát. Még számos meglepetést ajándékoz a magyarságnak, még új és új korszakokat ír be példátlan íramú teremtő nyugtalansága. Életművének végső értéke és sorsa azon dől el, hogy végül is mennyire bírja világának egyensúlyát megteremteni.*

* Németh László sokkal meglepetésszerűbb és nyugtalanabb tehetség, semhogy bármelyik írócsoportba sorozhatnák, ezért került • „Magányosok“ c. fejezetbe.

UTÓHANG

Ez a könyv nem meríti ki az ábrázolt korszak anyagát, csak leglényegesebb értékeit próbálja rendszerbe foglalni. Mint az előző kötetekben s a „Magyar irodalomszemléletben“ már elmondottuk, elsősorban a magyarság alkata és lelke érdekel bennünket, az írókat ebből a szempontból vizsgáltuk. Akadnak tehát, akik egy kimerítő s minden villanást megörökítő munkában megkapják majd a helyüket, itt azonban nem jöhettek számításba.

Munkámat a „negyvenévesekkel“ zárom, de arcukról inkább vázlatokat közlök. Igen sok fejlődésképes író akad közöttük, fejlődésük még távolról sem záródott be, tehát „nyitva kell hagynunk az ajtót“. Az utánuk következőkről, a harmincévesekről nem írok, bár többen máris megizmosodtak közülük, de még korai lenne irodalomtörténeti megállapításokat adni róluk. Asztalos István, Berezeli A. Károly, Darvas József, Jankovich Ferenc, Jékely Zoltán, Kiss Jenő, Szabédy László, Tatay Sándor és Wass Albert életműve minden bizonnyal az irodalomtörténet lapjaira kerül, de kritikus korát éli még valamennyi.

A negyvenévesek közül hiányzik Sárközi György arc képe. Sárközi feltétlenül e nemzedék maradandó értékei közé tartozik s magyarrá lett a szó valódi értelmében. Lírikusnak indult s versei a húszas évek lírájának első vonalába emelték. Később inkább szépprózára tért s szerencsés kísérletet tett a drámával is. Midőn beköszöntött a nagy politikai válságok kora, önként s szemérmesen háttérbe vonul, éppen akkor, midőn gazdagabb kibontakozása kezdetét vette. „Viola“ c. regénye és Dózsa-drámája derék fejlődéssel biztatott, de Sárközi az említett okoknál

fogva hallgat. Töredékes életmű alapján kellene ítélnem róla, akaratlanul is kedvezőtlenebb viszonyba kerülne kortársaival s nem akarok igazságtalan lenni; nemes emberiségének és tiszta termésének méltatására igényt tartok.

Nincsen szó a könyvben az immár halott Sértő Kálmánról sem. Sértő termésének jórésze még lappang s szétszórva hever, értékelése ebben a pillanatban elháríthatatlan akadályokba ütközik.

Hiányzik Gulyás Pál kitűnő lírájának méltatása. Az ő termése is szétszórva csörgedez s különben is lassan érlelődő, töményedő író, „arcképe“ ma még elhamarkodott lenne.

Hasonlóképpen vagyunk Bányai Kornéállal, a kitűnő lírikussal. Bányai termésének csak töredéke látott napvilágot, Szibériában írt fiatal verseinek jelentékeny része éppen úgy, mint érett termésének java egyelőre hozzáférhetetlen.

Budapest, 1943. április hó 11-én.